ELMALILI M. HAMDİ YAZIR

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

بسم الله الرحمن الرحيم

Elmalılı M. Hamdi Yazır

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

10

KAPAK
AYCAN GRAFİK

DİZGİ
DİZGİEVİ

KAPAK HATTI
TALİP MERT

SON OKUR
Dr. HÜSEYİN AKKAYA
Dr. MUHAMMED GÜR

MONTAJ
GİZ AJANS

BASKI
UMUT MATBAASI

CİLT
MUTLU

YAYINCI
ZEHRAVEYN

AZİM DAĞITIM MERKEZ: GÖZTEPE MAH. İNÖNÜ CAD. SARAY SOK. NO: 17
34550 MAHMUTBEY/İSTANBUL
TEL: +90 (0) 212 445 88 80 (3HAT)
FAX: +90 (0) 212 445 88 83

AZİM BAYAZIT: B.REŞİT PAŞA CAD. YÜMNİ İŞMERKEZİ NO:22
VEZNECİLER/BAYAZIT/İSTANBUL
TEL: +90 (0) 212 520 13 76 - 528 31 87
E-mail: bilgi@azimnora.com

Sadeleştirenler

Prof. Dr. İsmail Karaçam
Yrd. Doç. Dr. Emin Işık
Dr. Nusrettin Bolelli
Abdullah Yücel

Kâfirûn Sûresi

Mekke Döneminde İndi

Âyet Sayısı: 6

قُلْ يَا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ Sûresi ve bundan hikaye itibarıyla اَلْكَافِرُونَ Sûresi[1]ve dilimizde bilinmiş olduğu üzere ... قُلْ يَا Sûresi denilen bu sûre de Mekkî'dir. Dânî, ittifakla demiş. "Bahru'l-Muhit"de ise: "Çoğunluğun görüşüne göre Mekkî'dir." Katade'den, "Medenî olduğu da rivayet edilmiştir" diyor. Katade'den bunun zıddı da nakledilmiş, ancak İbnü Merduye, İbnü Zübeyr'den Medenî olduğunu rivayet etmiş, bu sebeple Alûsî, Dânî'nin "ittifakla" demesine, "yerinde değildir" diye ilişmiş ise de Medenî rivayeti, garib demek olacağından, sahihi ittifakla Mekkî demek olur. İbnü Ebi Hatim'in Zürare b. Ebi Evfa'dan rivayet ettiği vechile bu sûreye "Mukaşkışa" dahi denilir ki, uyuz ve çiçek hastalığı gibi hastalıklardan iyileştirmek demek olan "kaşkaşe"den türemiş olup şirk ve nifak

---

(1) Yani سُورَةُ الْكَافِرُونَ denilmez, zira maksat يَا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ hitabını lafız bakımından kısaltmak ile hikayedir, "Kâfirler Sûresi" demek değildir. Onun için dilimizde قُلْ يَا Sûresi diye meşhur olmuştur. (Müellif)

dertlerinden uzak kılan mânâsına "müberrie" demektir. "Kaşkaşe" Türkçe'de def etmek, kovalamak mânâsına kışkışlamak ile de terceme olunsa yakışmaz değildir.

"Cemalu'l-Kurrâ"da zikredildiği üzere buna "İbadet Sûresi" de denilmiş olduğu gibi, "İhlas Sûresi" de denir. Ondan dolayı قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Sûresi ile ikisine "İhlaseyn" (İki İhlas) tabir olunur. Nitekim Resulullah'ın sabah ve akşam namazlarının sünnetlerinde قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ ve قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okuduğunu İbnü Ömer'den ve Hz. Aişe'den rivayet edilen hadislerde "İhlaseyn" denildiği de görülür.(1)

Âyetleri : İhtilafsız altıdır.

Fâsılası : «دَعْ» د ، م ، ن harfleridir.

Bu sûre Kevser'in içine aldığı ihlas ile ibadet emrinin ilanını emreden, aynı zamanda Peygamber'e buğzeden ebter (güdük)lerin küfürlerine karşı da bir cevap mevkiinde olarak onun mânâsını bir açıklama gibidir. İmam-ı Ahmed'in ve "Evsat"da Taberanî'nin rivayet ettikleri bir hadiste, Zeyd b. Harise'nin kardeşi Cebele b. Harise, Resulullah'a: "Bana uykum sırasında okuyacağım bir şey öğret." dediği zaman bu sûreyi okumasını emir buyurmuştur.(2) Bezzar ve İbnü Merduye, Habab'e emrettiğini de rivayet eylemişler. Beyhaki de "Şuab"da: "Enes'e de uykusu sırasında okuması emrolunduğunu"(3) rivayet etmiştir. Ebu Ya'lâ ve Taberanî şu hadisi de merfu olarak rivayet etmişlerdir: اَلَٓا اَدُلُّكُمْ عَلٰى كَلِمَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنَ الْاِشْرَاكِ بِاللّٰهِ تَعَالٰى تَقْرَؤُنَ قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ عِنْدَ مَنَامِكُمْ "Sizi, Allah Teâlâ'ya şirk koşmaktan koruyacak bir kelime anlatayım mı size? Uykunuz sırasında قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ Sûres'ini okursunuz."(4) Deylemî de Abdullah b. Cerad'dan şöyle rivayet etmiştir: "Resulullah buyurdu ki: Münafık kuşluk namazı kılmaz ve قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ okumaz."(5) Taberanî "Evsat"da İbnü Ömer'den ve "Sağîr"da Sa'd b. Ebi Vakkas'tan rivayet etmiştir ki: "Bu sûre Kur'ân'ın dörtte birine denktir."(6) Bunun izahında bir hayli söz söylenmiş ise de en basiti şöyle anlamaktır: Kur'ân'ın mânâsı bir bakışa göre şu şekilde özetlenebilir: İbadetler, muameleler, ahiret hükümleri ve kıssalar. Bu sûre ise ibadetin ruhu olan tevhid ve ihlas ilanını em-

---

(1) İbn Mâce, İkamet, 102; Alûsî, a.g.e., XV, 2/319.

(2) Dârimî, Fezâilü'l-Kur'ân, 23; Ahmed b. Hanbel, V, 456; Alûsî, a.g.e., XV, 2/319.

(3) Ahmed b. Hanbel, V, 456.

(4) Suyûtî, a.g.e., VIII, 657.

(5) Deylemî, Firdevs, IV, 203 (6621).

(6) Alûsî, a.g.e., XV, 2/319.

redici olduğu için dörtte birine denk demek olur.

Nüzul sebebi: Ebu Hayyan der ki: Bunun inme sebeplerinden olarak şöyle zikretmiştir: "Peygamber (s.a.v.)'e kâfirler: "Bırak bu tuttuğun davayı biz sana istediğin kadar mal, servet verelim, kızlarımızdan dilediğinle evlendirelim ve seni üzerimize melik yapalım, eğer bunu yapmazsan gel bizim ilâhlarımıza tap, biz de senin ilâhına tapalım, müşterek olalım, hayır hangisinde ise ona hepimiz de ulaşmış oluruz" demişlerdi. Bir de onun en çok buğzedeni Kureyş'ten olduğu ve bir sene kendilerinin tanrılarına ibadet etmesini ve kendilerinin de bir sene onun tanrısına ibadet edeceklerini söylemiş olduklarından dolayı onlardan uzaklaşmak ve o teklifin asla olacak şey olmadığını haber vermek için Allah Teâlâ bu sûreyi indirdi."[1]

İbnü Hişam "Siyer"inde der ki: "Bana gelende: Resulullah (s.a.v.) Kâbe'yi tavaf ediyorken Esved b. Muttalib b. Esed b. Abdi'l-Uzza ve Velid b. Muğire ve Ümeyye b. Halef ve As b. Vâil es-Sehmî önüne gerildiler, bunlar kavimleri içinde yaşlı kimselerdi. "Ey Muhammed! Gel, biz senin taptığına tapalım, sen de bizim taptığımıza tap, biz ve sen (bu) işde müşterek olalım. Eğer senin taptığın bizimkinden hayırlı ise biz ondan nasibimizi almış oluruz ve eğer bizim taptıklarımız seninkinden hayırlı ise sen de nasibini almış olursun." dediler. Allah Teâlâ'da onlar hakkında قُلْ يَآ اَيُّهَا الْكَافِرُونَ لَآ اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ sûresini tamamen indirdi."[2] İbnü Cerir ve İbnü Ebi Hatim ve "Mesahif"de İbnü Enbârî, Ebu'l-Buhturî'nin mevlası Said b. Meyna'dan öyle rivayet de eylemişlerdir. Tefsircilerin çoğunlukla zikrettikleri şu şekillerdir:

Kureyş'in ileri gelenlerinden bir takım, Resulullah'a, sen gel bizim dinimize tabi ol, biz de senin dinine tabi olalım, bir sene sen bizim tanrılarımıza ibadet edersin, bir sene de biz senin mabuduna ibadet ederiz, dediler. Resulullah: "Allah korusun, Allah'a başkasını ortak koşmaktan." dedi. Onlar, o halde bizim tanrılarımızın bazısına el sürüver de seni tasdik edelim ve tanrına ibadet edelim, dediler. Bu sebeple bu sûre nazil oldu. Resulullah sabahleyin Mescid-i Haram'a gitti, Kureyş'ten dolgun bir heyet vardı. Başları üzerine dikildi de bu sûreyi okudu, onlar da ümitlerini kestiler."[3]

İbnü Cerir'in ve Razî'nin kaydettikleri vechile قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَأْمُرُونّٓى اَعْبُدُ اَيُّهَا الْجَاهِلُونَ *"De ki: "Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi bana emrediyorsunuz ey cahil-*

(1) Ebu Hayyan, a.g.e., VIII, 521.
(2) Suyûtî, a.g.e., VIII, 655; Alûsî, a.g.e., XV, 2/320.
(3) Suyûtî, a.g.e., VIII, 654.

ler?" (Zümer, 39/64) âyeti de bu sebeple nazil olmuştu.[1] Onda Allah'dan başkasına tapmayı emrettiklerinden dolayı cahillikleri ile azarlayarak "ey cahiller" diye hitap etmesi emredilmişti. Bundan da daha ağır olarak "ey kâfirler" diye hitap emrediliyor ve bu vechile gerekçesi beyan olunarak onların dininden uzaklaşma ve hak tevhid dini ile din edinilmenin lüzumu tebliğ buyuruluyor. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ (1) لَٓا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ (2)

وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَٓا اَعْبُدُ (3) وَلَٓا اَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ (4)

وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَٓا اَعْبُدُ (5) لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ (6)

Meâl-i Şerifi

1- De ki: Ey kâfirler

2- Sizin taptıklarınıza ben tapmam.

3- Siz de benim taptığıma tapıcılar değilsiniz.

4- Ben asla sizin taptıklarınıza tapacak değilim.

5- Siz de benim taptığıma tapacak değilsiniz.

6- Sizin dininiz size, benim dinim banadır.

قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ **De ki: Ey kâfirler!**" Bu nidaya قُلْ "de" emriyle başlanmasında Razî kırk kadar nükte saymıştır, tafsili uzun gider. En birincisi Hz. Peygamber'in kendi tarafından değil, Allah Teâlâ'dan açık emir ile bilhassa tebliğ ve ilan edilmek üzere peygamberlik görevi olarak söylenildiğini ilk baştan anlatmaktır. Zira Fahr-i Âlem (s.a.v.) işlerinde yumuşaklıkla ve mülayim

(1) et-Taberî, a.g.e., XXX, 214; Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 144.

olmakla emrolunmuştu. Ona لِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ *"Allah'ın rahmeti sebebiyledir ki, sen onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, çevrenden dağılır giderlerdi."* (Al-i İmran, 3/159 buyurulmuş, وَمَا أَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ *"(Ey Muhammed), biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."* (Enbiya, 21/107) buyurulmuştu. Allah'a daveti de en güzel yolda olmak üzere اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ *"(Ey Muhammed), sen hikmetle, güzel öğütle Rabbinin yoluna çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et."* (Nahl, 16/125) diye emrolunmuştu. Bununla beraber يَا اَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَاِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ *"Ey elçi, Rabbinden sana indirileni duyur, eğer bunu yapmazsan, O'nun elçiliğini yapmamış olursun."* (Maide, 5/67) hitabıyla da kendisine her indirileni tebliğ etmesi, etmezse peygamberlik görevini yerine getirmemiş olacağı da emredilmiştir. Burada ise muhataplarına "ey kâfirler" diye en ağır vasfile nida edeceği, çünkü beyan ve tebliğ olunacak hak hükmü hakiki sebebi onların değişmeyecek olan kâfirlik sıfatları olduğundan dolayı burada bu sıfatın açıkça söylenmesi lazım geldiği için bu ağır hitap o yumuşak ve mülayim olma emirlerine nasıl layık olur? diye bir itiraza mahal bırakmamak ve hakkın beyanı için bunu açıklamak gerektiği başlangıçta anlatılmak üzere: "Bunu ben kendiliğimden söylemiyorum, emredilmiş olarak söylüyorum." demiş olmak için evvela قُلْ *"de"* emri açıklanmıştır. Ve bunun Kevser Sûresi'nden sonraya konulmuş olmasıyla da hem bu emrin فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ *"Rabbin için namaz kıl ve kurban kes."* (Kevser, 108/2) gibi Kevser ihsanına tertip edilmiş emirlerden olduğuna hem de Peygamber'e öyle buğz ve düşmanlık beslemekte ısrarlı olanların güdüklükleri, hayırdan mahrum oluşları gibi kâfirlikleri de ayrılmaz sabit vasıfları ve onlara böyle nida kendilerinin yeğledikleri gerekleri olmuş bulunduğuna da bir siyak (söz gelimi) işareti yapılmış ve bu şekilde inme sebebi olan ve kabulüne ihtimal olmayan birbirine zıt, yapılmaz teklifleri yani putlarına tapılmak şartıyla Allah'a ibadet edeceklerini ileri sürmeleri de ısrarlı oldukları o buğz ve kinin bir neticesi olduğuna dahi işaret olunmuştur. Onun için büyük tefsirciler demişlerdir ki burada böyle "ey kâfirler!" diye nida genel olarak kâfir olanlara değil, ebedî olarak imana gelmeyeceklerini Allah Teâlânın bildiği bir takım kimselere mahsustur. Çünkü kâfirler içinde de, Kitap ehlinde olduğu vechile, Allah'ı mabud tanıyanlar bulunduğu gibi, sonra imana gelip ibadet edenler ve edecekler de bulunduğu için, onlara karşı: "Siz Allah'a ne şimdi, ne de ilerde ibadet edecek değilsiniz." denilmeyeceği açıktır. O halde önce genelleyip sonraki âyetlerle tahsis etmektense başlangıçta "lâm-ı ahid" (ahid lâm) ile nüzul sebebine işaret olarak "ey o

kâfirler" diye özele hamletmek daha güzel olur ki, bu özellik de hakka kızgın olup da imana gelmeyecekleri Allah'ın ilminde malum bulunması itibarıyla olan sabit sıfatları olmuş oluyor. Bu ise nüzul sebebi olanların yalnız şahıslarına değil, değişmesi ihtimali kalmamış olan küfürlerinden dolayı olduğu için maksadın aslı küfürden uzaklaşma olarak bu nida öylelerinin hepsine delalet bakımından içerirse de herhangi bir kimsenin veya kavmin ilerde imana gelip gelmeyeceğini Allah'tan başkası bilemeyeceği için bu hitabın dıştan fiilî olarak tatbiki Kureyş içinde nüzul sebebi olanlara bağlı kalmış demek olur. Yoksa قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ *"de ki, ey kâfirler"* diye emrolunduğundan dolayı henüz geleceği hakkında bilgimiz olmayan şahıs veya toplum her hangi bir kâfire "ey kâfir" yahut "ey kâfirler" diye hakaret ve buğzederek hitap etmek lazım veya caiz olur sanılmamalıdır. Bu emrin, belirli şahıslara karşı fiiliyatta tatbiki nüzul sebebine bağlı demek olduğundan dolayı bütün kâfirler hakkında güzel mücadele ile davet ve yoluyla mücahede ve benzeri diğer gibi muamelata ilişik genel hükümlere muhalefeti de yoktur. Bunu müslüman yalnız küfürden, şirkten, nifaktan ve Allah'ın bildiği o kabil kâfirlerden kalben uzaklaşarak iman ve ibadetinde tevhid ve ihlas ile dinine sarılmak için olur, zamanına ve icabına göre bunu defetmek yerinde okumak da güzel mücadele ve hikmet olur. Onun için bu sûrenin genel olarak cereyan eden ve baki olan hükmü, küfür ve nifaktan uzak olmak için gizli, açık her halde okumaktır. Fakat taarruz için değil, uzaklaşmak için okumak ve sadece bir tarihî hatıra olarak değil, kendi nefsine nasihat olarak dinine ihlas ve inancını kuvvetlendirmek için tilavettir. Hadis-i Nebevî'de şirkten kurtaracak bir kelime olmak üzere uyku sırasında okunmasının tavsiye buyurulması da bu hükmü ve hikmeti ifade eder.(1) Bunun böyle olması ise mücahedeye, ibadet ve dinin tafsilatına dair olan genel hükümlerine ilişkin görevler ile meşgul olmaya engel de olmaz. Hasılı bununla bütün kâfirlere bir saldırı emrolunmamış olduğu gibi, güzel mücadeleden ve mücahededen men olunmuş da değildir. Şu halde bunun içinde ki hükümlerde, genel hükümlere göre nasıh ve mensuh tasavvuruna lüzum yoktur. Ancak nüzul sebebi olan ve Kureyş içinden asla imana gelmeyecekleri haber verilmiş bulunan o kâfirlere mahsus olarak لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ *"sizin dininiz size; benim dinim banadır"* denilmiş olduktan sonra bilahere Medine'den onlarla harbedilmesinde ve Mekke'nin fetholunup putların iptal olunmasında ve Berâ Sûresi'nin inmesiyle bütün müşriklerin Mescid-i Haram'a yaklaştırılmamasında ve nihayet bütün Arabistan'da İslâm'dan başka dinle-

(1) Suyûtî, a.g.e., VIII, 657.

rin yasaklanmasında o hususi kâfirlere لَكُمْ دِينُكُمْ *"sizin dininiz sizin içindir"* diye verilmiş bulunan izin hükmünü nesih var mıdır, yok mudur? bu bahis konusu olmuştur. Eğer bu sade bir red veya sonunda cezalarının ağırlığı ile korkutmak (inzar) değil de, iki tarafın dinlerinde serbestlikleri esası üzerine bir antlaşma teklifi niteliğinde ise onlar kabul etmiş ve gereğine uymuş bulundukları takdirde sonradan onlara harp ilanını emreden hükümler bu özel anlaşmayı neshetmiş (hükmünü kaldırmış) olurdu. Aynı şekilde bu onlara verilmiş mutlak bir müsaadeden ibaret olsaydı yine neshedilmiş bulunurdu. Halbuki mutlak bir izinden ibaret olmayıp وَلِيَ دِينِ *"benim dinim, banadır"* ile karşılıklı olduğu açıktır. Karşılıklı olarak bir anlaşma teklifi olması ihtimaline göre ise onlar bu teklifi kabul etmemişler, Peygamber'in dinî serbestliğini istememişler, küfürde o derece ileri gitmişlerdir. Kabul ettikleri farzedilse bile asla riayet etmeyip bozdukları ve hatta öldürülmesine bile teşebbüs ettikleri malum ve kesindir. O halde onlarca asla kabul edilmemiş veya bozulmuş bulunan bir anlaşmanın, bir hükmü farz olunamaz ki neshine ihtiyaç olsun. Ne izin, ne de anlaşma teklifi olmayıp, beyan olunacağı üzere sırf red veya inzar (korkutma) olduğu takdirde ise neshe lüzum olmayacağı açıktır. Şu halde Alûsî'nin de hatırlattığı gibi bu sûre her yönden muhkemdir. Bunda nesh olunmuş bir hüküm yoktur. Bununla birlikte sonundaki لَكُمْ دِينُكُمْ *"sizin dininiz sizedir"* fıkrasının, seyf âyetleri (cihada izin veren âyetler) ile mensuh olduğunu söyleyenler de olmuştur. Demek olur ki bunlar, الكَافِرُونَ "kâfirler"in hepsine hitap olması ihtimalini لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ *"sizin dininiz size, benim dinim banadır"* âyetinin de kabul şartı gözetmeyerek mutlak bir antlaşma ilanı olması ihtimalini dahi düşünmüşlerdir. Böyle bütün dünyaya "ey kâfirler" diye nida edip de kabul şartını gözetmeksizin hepsine karşı antlaşma ilanı ise Resulullah'ın gönderilişi ile uyuşması kabil değildir. Ancak kabulleri şartıyledir ki bunun bir mânâsı olabilir. Kabul etmeyenler veya kabul edip de bozanlar hakkında da söylediğimiz vechile neshe hacet kalmaz. Fakat böyle genel bir anlaşmanın mevcut olmadığını bütün ihtimalleri dikkat nazarına alarak anlatmış olmak için bunun başlangıçta bir antlaşma ilanı olduğu soyut bir ihtimal olarak farzedildiği takdirde bile mensuh olmak lazım geleceğini söylemişlerdir. Bu daha kestirme olduğu için yaygınlaşmıştır. Maksadın esası öyle bir anlaşma hükmünün geçerli olmadığını bildirmek olmasına göre her iki görüşte de netice bir demek olursa da, nesih tasavvuru bu sûrede sadece uzaklaşmadan fazla olarak başlangıçta mutlak bir anlaşma hükmünün sabit olduğunu ve lüzumu halinde cihada engel olmaya delalet eder bir kaydın varlığını farzetmeye dayanmaktadır. Halbuki kabulsüz antlaşma hükmü düşünülemeyeceği

gibi, böyle bir teklife, genel olsun, özel olsun, "ey kâfirler" diye hitap ederek başlanmak da makul olmaz. قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ *"De ki, ey kâfirler"* emri, her şeyden önce bir müleahede telkin eder. Bunun sonunda, "dininiz sizin olsun, hayır ve şer cezası, sorumluluğu size aittir, sonra karışmam ha!" demek de bir izin verme değil, اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ *"İstediğinizi yapın."* (Fussilet, 41/40) kabilinden bir tehdit veya لَا إِكْرَاهَ فِى الدِّينِ *"Dinde zorlama yoktur."* (Bakara, 2/256) esası üzere, bir defetmek ve reddetme ile uzak bulunma olduğu zahirdir. O halde başlangıçta antlaşma sabit olmayınca netice bakımından nesih de varid olmaz. Şu halde hitap, genel olsa da, özel olsa da bu sûrenin hiç bir âyetinde nesih yoktur, hepsi muhkemdir. Yalnız önceden umuma hamledildiği takdirde ikinci ve üçüncü âyetlerle tahsis gerekeceğine göre, bu sebeple izah olunduğu üzere hususa yüklenmesi daha uygundur. Yani "ey o Allah'tan başkasına tapan ve bundan böyle imana gelmeyecekleri Allah'a malum bulunan müşrik kâfirler!" لَا أَعْبُدُ **Tapmam.** Ne şimdi, ne ilerde gönül verip ibadet etmem, مَا **o nesnelere ki** تَعْبُدُونَ **siz tapıyorsunuz.** Yani o tanrı yerine koyup durduğunuz ve benim de tapmamı istediğiniz o şeylere ben ibadet ve kulluk etmem. Buna karşı onların, "biz Allah'a da ibadet ederiz" diyebilmeleri ihtimalini defetmek ve murad, Allah'dan başkasına ibadet etmem demek olduğu anlatılmak üzere onların ne şimdiki halde, ne de gelecekte Allah'a ibadet etmeleri ihtimali kalmayacak derecede şirk ve küfür, tabiatları olmuş kimseler olduğu şöyle açıklanıp haber veriliyor وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ **ve siz ibadet ediciler değilsiniz** مَا **o mabuda ki** أَعْبُدُ **ben ibadet ederim.** Yani benim ibadet edip durduğum mabudum Allah'a ibadet şanından olanlardan değilsiniz. Siz ona tapmıyorsunuz da, tapmazsınız da. Zira bundan önceki sûrelerden anlaşıldığı üzere ibadetin şartı ihlastır. Allah'ın birliğine iman etmeyince ona ibadet edilmez. Allah'a ibadet eden ondan başka Tanrı tanımaz. Allah'a başkalarını ortak koşarak veya Allah'tan başkasını Allah diye hayal ederek tapmak Allah'a ibadet değil, onu tanımamaktır. Onun için müşrikler Allah'a kulluk ediyoruz zannetseler bile, kulluk etmiş olmazlar, kendi hayal ve hevalarına taparlar. Bundan dolayı قُلْ أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَأْمُرُونِّى أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ *"De ki: "Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi bana emrediyorsunuz ey cahiller."* (Zümer, 39/64) buyurulmuştu. Aradaki bu fark daha çok açıklanmak ve takviye olunmak üzere de buyuruluyor ki: وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ **Hem ben tapıcı değilim sizin taptıklarınıza.** Yani sade şimdi tapıyor olduklarınıza değil, Peygamber olarak gönderilmeden önce geçmişte taptıklarınız da dahil olmak üzere hiç birine ibadet edici değilim; ne taparım, ne de tapmışım.

Başlangıçta muzarî sigasıyla مَا تَعْبُدُونَ burada mazî sigasıyla مَا عَبَدْتُمْ buyu-

rulması, onların halde olduğu gibi, geçmişteki tapmalarına da Peygamber'in iştirak etmemiş olduğuna işaret eder. Bundan dolayı bazıları buradaki عَابِدٌ ism-i failinin mazi (geçmiş zaman) mânâsına olduğunu söylemişlerdir. Geçmişte olsun, halde olsun, gelecekte olsun hiçbir zaman onlara ibadet edici değilim, diye tamamını reddetmek daha kuvvetli olur. Şu kadar ki ism-i failin mef'ul-i bihte ameli için hal veya gelecek zaman (istikbal) mânâları şart olduğuna dayanarak burada mef'ul-i bih olan mevsul "mâ"sında amil bulunan عَابِدٌ ism-i failinin mazi mânâsına olabilmesi tartışılmıştır. Fakat bu itiraz «مَا» nın masdariyye olması takdirinde varid olmaz. Çünkü o zaman mef'ul-i mutlak olabilir. Bunda amel için ise hal ve istikbal (gelecek) mânâsı şart değildir. O halde «مَا» masdariyye olduğuna göre mânâ şu olur: "Ben sizin tapışınızı, o şirk ibadetini hiçbir zaman yapıcı değilim." Yahut "o sizin benden istediğiniz şirk ibadetinizi geçmişte dahi yapmadım ve hiç bir zaman yapacaklardan da değilim. Öyle ne tapmışım, ne de taparım, sizin tapışınızı yapanlardan değilim." وَلَا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا اَعْبُدُ **Siz de benim ibadet etmekte olduğum mabuduma ibadet edicilerden değilsiniz.** Hiç bir zaman değilsiniz, etmediniz, etmiyorsunuz, edecek de değilsiniz. Yahut siz de benim edeceğim tevhid ve ihlas ile ibadet etmediniz, etmiyorsunuz ve etmezsiniz. Bu iki âyet ilk bakışta öncekilerin bir tekrarı gibi görünür. Bunda tefsircilerin iki vechi vardır:

Birisi başlıbaşına tekid de takviye için tekrar edilmiş olmasıdır ki, üçüncü menfi (olumsuz) cümle, ismiyye (isim cümlesi) olarak daha kuvvetli bir şekilde birinciyi, dördüncü de ayniyle üçüncüyü mânâ itibarıyla te'kit eder denilmiştir. Ferra bu fikre kanaat getirmiş ve demiştir ki: "Kur'ân Arap diliyle nazil olmuştur. Tekit ve anlatmak için kelâmı tekrar etmek de onların âdetlerindendir. Kabul eden "belâ, belâ" (evet evet) der; çekinen "lâ, lâ" (hayır hayır) der. كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ *"Hayır, yakında bileceksiniz, yine hayır yakında bileceksiniz."* (Tekâsür, 102/3-4) yüksek sözü de bunun üzerinedir. Ve şu beyitleri söylemiştir:

كَائِنْ وَكَمْ عِنْدِي لَهُمْ مِنْ صَنِيعَةٍ   اَيَادِي سَنُّوهَا عَلَيَّ وَاَوْجَبُوا

Ve

نَعَقَ الْغُرَابُ بِبَيْنِ لَيْلَى غُدْوَةً   كَمْ كَمْ وَكَمْ لِبَيْنِ لَيْلَى يَنْعَقُ

Ve

هَلَّا سَاَلْتِ جُمُوعَ كِنْـ   ـدَةَ يَوْمَ وَلَّوْا اَيْنَ اَيْنَا

"Bende onların yaptığı nice şeyler vardır.
Yükseltip gerekli kıldıkları eller (nimetler) vardır.

Leylâ'nın uzaklığı yüzünden sabahleyin kargalar bağırıyor
Onlar Leylâ'nın ayrılığından -kimbilir- kaç defa bağırıyorlar?

Sen sormadın mı Leylâ! Kinde topluluğuna,
Geri döndükleri gün ki; nereye, nereye?"

Nazımda ve nesirde bunun misalleri çoktur. Burada tekidin faydası da o kâfirlerin ümitlerini kesmek ve ebedi olarak küfürde kalacaklarını tesbit etmektir". Taybî de bunu tercih etmiştir. Lakin burada atıf vardır. Halbuki cümlelerin tekidi «ثُمَّ»den başka atfedici ile olmaz, diye itiraz edilmiştir. Fakat caiz görenler "vâv"ı da «ثُمَّ»ye kıyas etmişler demektir. Lakin bu şekilde atfın en zahir şekli de bu dördüncü cümleyi üçüncüye atfettikten sonra hepsini önceki iki cümlenin tamamına atfederek bu iki âyet toplamıyla önceki iki âyet toplamını te'kit olmalıdır. Gerçi üçüncü birinciye, dördüncü ikinciye atf ve tekit olmak lafız ve mânâ bakımından daha uygun gibi görünür ve Ebu Hayyan'ın ifadesinin zahiri de bu ise de, bu şekilde tekit ile tekit edilenin, atfedilen ile kendisine atfedilenin aralarını ecnebi (müteallakı olmayan) ile fasıl (ayırım) Nahiv ilmince caiz olamaz.(1) Şu halde bunda lugat mânâsıyla bir tekit ve takviye zahir olsa da terim mânâsıyla tekit, zahir değildir. Bu bir atıftır, atıf ise az çok bir başkalık ifade eder. Onun için çoğunluk, bu âyetlerde mânâ bakımından tekrar olmadığını ve bundan dolayı sadece tekit değil, her birinin bir te'sis (esas koyma) olduğunu açıklamışlardır. Zira muzarî ve ism-i fail kiplerinin hal, gelecek, devam ettirme mânâlarına göre birçok vecihlerle farkları olabileceği gibi, مَا'ların da mevsul veya mevsuf yahut masdariyye olabilmeleri ihtimallerine göre çeşitli farkları düşünülür. Bunların şekli ve her birinin siyak (söz gelimi)a göre olan özelliği de düşünülünce burada tekidden başka daha birçok vecihler hasıl olabileceğinden bu farkları çeşitli şekillerde izah etmişlerdir. Çok olumsuz olan muzari ve ism-i fail kiplerinin hal, gelecek zaman, geçmiş zaman mânâlarına göre zaman farklarını gözetmişler, bazıları da önceki iki «مَا»yı mevsul; sonraki iki «مَا»yı de masdariyye olmak üzere ayırım yapmışlar, bazıları da iki vechi toplamışlardır. Zaman ayırımı yapanlar: Bir kısmı öncekilerin hal, ikincilerin gelecek zaman için olmasını, bir kısmı da tersini tercih etmişlerdir.

Keşşaf şöyle demiştir: "Mânâ: Ben, gelecekte benden istediğinizi, o ilâhlarınıza ibadeti yapmam, siz de gelecekte o benim sizden istediğimi, benim ilâhıma ibadeti yapacak değilsiniz ve ben sizin taptıklarınıza geçmişte bile asla

(1) Ebu Hayyan, a.g.e., VIII, 522.

tapmadım. Yani cahiliyyede bile benden putlara ibadet geçmiş değildir. O halde o benden İslâm'da nasıl ümit edilebilir! Siz de benim ibadet etmekte olduğum mabuduma hiçbir vakit ibadet etmediniz."(1) Ebu's-Suud da bunu tercih etmiştir.

Bu mânâda لَا اَعْبُدُ *"ben tapmayacağım"* nefy-i istikbal (olumsuz gelecek), birinci وَلَا اَنْتُمْ عَابِدُونَ *"siz tapıcılar değilsiniz"* de öyle. «مَا»lar mevsul olmakla beraber mabuddan ibaret değil, masdariyyede olduğu gibi ibadetten ibaret; وَلَا اَنَا عَابِدٌ *"ben ibadet edici değilim"*de "vâv", haliyye olmak muhtemel olarak nefy-i mazi (olumsuz geçmiş zaman), ikinci وَلَا اَنْتُمْ عَابِدُونَ *"siz ibadet ediciler değilsiniz"* bütün zamanları içine almak üzere nefy-i müstağrak demek olur. Bu şekilde her cümlenin ayrı bir mânâ ifade etmesinin bir şekli nüzul sebebine göre anlatılmıştır.

Buna iki şekilde itiraz edilmiştir:

Birisi: «لَا» nın hâle (şimdiki zamana) de, gelecek zamana da ihtimali varken, öncekilerin geleceğe tahsisidir. Zira Ahfeş, Zeccâc ve diğerleri gibi bir kısım tefsirciler öncekileri hale, ikincileri geleceğe yüklemişlerdir. Lakin maksad hasr (tahsis) olmayıp nüzul sebebinde taleb istikbale ait olduğundan لَا اَعْبُدُ *"ben tapmayacağım"* nefy-i istikbalde meşhur bulunduğundan dolayı ilk cevabın onu red ile başlaması, sonra daha çok terakki için mazi ve zamanların hepsine kadar gidilmesi daha kuvvetli olmuştur.

İkincisi: Yukarıda işaret ettiğimiz üzere mazi mânâsında olan ism-i failin mef'ul-i bih olan mevsul mâ'sında ameli meselesidir. Zira Kisâi bunu kabul etmişse de, çoğunluk reddederler. Keşşaf Nahivce bunda Kisaî mezhebini benimsemiş denilmek de uzak görünür. Bundan dolayı öncekilerin geleceğe, ikincilerin hale hamletmesi daha uygun olacağını söylemişlerdir. Fakat üçüncüde mazi sigasıyla مَا عَبَدْتُمْ *"siz ibadet etmediniz"* buyurulması, buradaki "abid"de mazi mânâsının da işaret şekliyle olsun düşünülmesine bir karine (ip ucu) gibidir. Onun için hal ve gelecek mânâsını ihmal etmek caiz olamayacağı gibi, mazi mânâsı da ihmal edilmemek gerekir. O halde amel, ya bazılarının dediği gibi kendinden öncesine müşâkele (şekilce bir olma) suretiyledir. Yahut "mâ", ibadet mânâsına hamledilmek itibarıyla masdariyye gibi mef'ul-i mutlak yerinde olduğundan dolayıdır. Böyle olunca da sonrakilerde ma-i masdariyye yapmak, olumsuzlukta, mazi, hal, istikbal üçünü de içerecek vechile mutlak ism-i faile musallat etmek siyak-ı nefy (sözün olumsuz gelmesi)de varid olan nekrenin

---

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 292.

genel istiğrak (kaplama) mânâsına daha uygun ve tekitlerin hepsinden kuvvetli, gelişen bir te'sis (esas koyma) olduğu gibi, netice için de ayrıca bir genişleme olur. Onun için biz de yukarıda bu yolda izah ettik.

Görülüyor ki burada ibadet fiilinin türlü tasrifleriyle birçok nüktelere işaret olunmuştur. "Mâ"ların mânâlarına ve "vâv"ların bağlama şekillerine göre de bunların birbirleriyle çarpışmasından o kadar çok tefsir şekilleri ortaya çıkıyor ki, tafsili şöyle dursun, sayılması bile uzundur. Ancak şunu da söyleyelim ki مَا تَعْبُدُونَ ، مَٓا اَعْبُدُ fiilleri haldir. Bunların gerek mevsul ve gerek masdariyet üzere tercümelerinde biz hal mânâsını açık ve kısa olarak ifade edemiyoruz. Çünkü dilimizde fiili halden ve muzariden sıla sigası yapmak yoktur. Biz yalnız "olduğu olacağı" gibi maziden ve istikbalden sıla yapıyoruz. Mazi sılasını mazide ve halde müşterek kullanıyoruz. Onun için tercümede bunları "taptığınız, taptığım" diye ifade etmiş bulunuyoruz. Olsa olsa tapıyordunuz, tapıp durduğunuz, tapıyor bulunduğum" diyebileceğiz ki, bunlar da hali mazi ile hikaye oluyor. Halbuki bütün bunlar, esas itibarıyla mazi olan مَا عَبَدْتُمْ *"sizin taptığınız"* fiilinin mânâsıdır. Buna da "taptığınız" diyoruz. Burada ise bu farkın önemi bulunduğundan tefsirde hatırlatmak lazımdır. Zira muhataplar tarafından hem مَا تَعْبُدُونَ *"tapmakta olduğunuz"*, hem مَا عَبَدْتُمْ *"taptığınız"* diye hem hal, hem mazi sığaları tasrih edilmiş olduğu halde, Peygamber'e ait olanda sadece مَا اَعْبُدُ *"taptığım"* diye hal fiili tasrih olunmuş, mazi kapalı geçilmiş olmasında önemli bir nükte vardır ki, o da Peygamber'in uyulması gereken fiili, ibadeti hal zamanındaki yani peygamberliğinden itibaren olan ibadeti olduğuna tenbihtir. Madem ki durum böyledir, لَكُمْ دِينُكُمْ **sizin olsun dininiz.** Bana gerekmez âdet edindiğiniz o küfür ve şirk itikad ve ibadeti. Bütün sorumluluğu, hesabı, cezası, vebali ile sırf size aittir, bana tecavüz edemez. Yani ben ondan tamamen uzağım. Şu halde benden onun kabulünü asla ummayın.

Tefsircilerin çoğunluğu demişlerdir ki, bu لَكُمْ دِينُكُمْ yukarıki لَٓا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ *"taptıklarınıza tapmam"* sözüyle وَلَٓا اَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ *"taptıklarınıza tapıcı değilim"* sözünü sağlamlaştırmadır. Yani onların mânâsı olan kararı tebliğdir. وَلِىَ دِينِ **Bana da dinim.** Tevhid ve ihlas ile Allah'a ibadet ve taattan ibaret olan هُوَ الَّذ۪ٓى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَد۪ينِ الْحَقِّ *"O (Allah), Resulünü hidayet ve hak din ile gönderdi."* (Feth, 48/28), اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ *"Muhakkak ki Allah katında din İslâm'dır."* (Al-i İmran, 3/19) buyurulan hak İslâm dini de benimdir. Onun ecir ve sevabı, Kevser'i de ancak bana aittir. Sizin ondan nasibiniz yoktur. «دِينِ»nin aslı «دِين۪ى»dir. Esre ile yetinilerek mütekellim "yâ"sı hazfedilmiştir. Bu da وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَٓا اَعْبُدُ

"taptığına tapıcı değilsiniz" sözünü tekittir. Burada Fahreddin Razî, "tefsir"inde üç meseleden bahsetmiştir.[1]

Birinci mesele: İbnü Abbas demiştir ki: Allah'a küfrünüz sizin, ona tevhid ve ihlas da benim. O halde onların küfürlerine izin verilmiş denilebilir mi? Hayır, çünkü Peygamber (s.a.v.) küfürden men etmek için gönderilmiştir. Ona izin vermesi nasıl tasavvur olunur! Kastedilen şu emirlerden biridir: Birincisi bundan kastedilen اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ *"İstediğinizi yapın."* (Fussilet, 40/40) gibi tehdittir. İkincisi şöyle demek gibidir: Ben sizi hak ve kurtuluşa davet için gönderilmiş bir Peygamber'im. Böyle iken kabul edip bana uymuyorsunuz, o halde bırakın da beni şirke davet etmeye kalkışmayın. Üçüncüsü: Dininiz sizin olsun, eğer helak olmak sizin için bir hayır ise ona sarılın, ben dinimi bırakmam. (Bu izah, dinin bütün mânâlarını içine alarak en meşhur mânâsı olan ve esası mebde' (başlangıç) ve mead (ahiret)le ilgili olan itikat (inanç) ve amele raci bulunan millet (din) mânâsına göredir) Bu âyetin tefsirinde ikinci görüş: Din, hesabdır. Sizin hesabınız size, benim hesabım banadır. Hiç birimizin amelinden diğerine bir sorumluluk teveccüh etmez, demektir. Üçüncü görüş: Dinden maksad cezası, üzerine gerekecek ceza veya sevaptır. Yani sizin dininizin cezası sizin, benim dinimin cezası benimdir" de! Onlara dinlerinin cezası olan vebal ve ceza elverir; sana da senin dininin mükâfatı olan tazim ve sevap yetişir. Dördüncü görüş وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِى دِينِ اللّٰهِ *"Allah'ın dini(ni uygulama hususu)nda sizi onlara (zina eden kadın ve erkeğe) karşı acıma duygusu tu(tup engelle)mesin."* (Nur, 24/2) âyetinde din, belli cezalar demek olan hadd (dînî ceza) olduğu gibi, burada da ceza mânâsınadır. (Bu, ceza mânâsından ehastır, Türkçe'de kullandığımız ceza demektir). Şu halde mânâ şu olur: Benim Rabbimden gelecek cezanız size, sizin putlarınızdan gelecek ceza da bana aittir. Lakin sizin putlarınız bir şey yapamaz, ben onların cezasından korkmam. Fakat göklerin ve yerin tek kahredicisi olan âlemlerin Rabbi'nin cezasından sizin aklen dahi korkmanız lazım gelir. Beşinci görüş: Din, فَادْعُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ *"Dini yalnız Allah'a halis kılarak O'na dua edin."* (Mümin, 40/14) âyetinde dua mânâsına gelir. Yani sizin duanız, yalvarmanız sizin olsun, kâfirlerin duası ise dalalettedir, boşunadır. وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ اِلَّا فِى ضَلَالٍ *"İşte kâfirlerin duası böyle boşa gitmektedir."* (Ra'd, 13/14), اِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ وَلَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ *"O taptıklarınıza ne kadar dua etseniz, onlar sizin duanızı işitmez, faraza işitseler bile istediğinizi veremezler."* (Fatır, 35/14) Bu kadarla da kalmaz, kıyamet günü size zarar da verirler. وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ

(1) Fahrü'r-Razî, a.g.e., 147.

وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ *"Kıyamet günü de, sizin (onları Allah'a) ortak koşmanızı inkâr ederler. Bunu sana herşeyden haberi olan (Allah) gibi hiç kimse haber veremez."* (Fatır, 35/14) dir. Benim Rabb'im ise herşeyden haberdardır, iman edenlerin dileklerini verir ... وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ اٰمَنُوا *"İnanan ve iyi işler yapanlar(ın duasını) kabul eder."* (Şura, 42/26) buyuruyor; اُدْعُونِى اَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Bana dua edin, duanızı kabul edeyim."* (Mümin, 40/60) buyuruyor اُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِى وَلْيُؤْمِنُوا بِى لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ *"Bana dua edince, dua edenin duasına karşılık veririm. O halde onlar da bana karşılık versinler, bana inansınlar ki doğru yolu bulalar."* (Bakara, 2/186) buyuruyor. Altıncı görüş: Din, âdet mânâsına gelir. Mânâsı: Sizin geçmişlerinizden ve şeytanlardan alınmış olan o şirk âdetiniz sizin olsun, benim melekler ve vahyile Rabbimden aldığım âdetim de benim. Siz şeytanlara ve ateşe kavuşuncaya kadar âdetinizde durun; ben de Rabbime, cennet ve rıdvanıma."

İkinci mesele: لَكُمْ دِينُكُمْ Tahsis ifade eder, mânâsı: "sizin dininiz sizedir, لَا لِغَيْرِكُمْ *sizden başkasına değil;* benim dinim de banadır, لَا لِغَيْرِى *benden başkasına değil"* demektir. Ve وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى *"İnsana, çalışmasından başka bir şey yoktur."* (Necm, 53/39) ve وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى *"Hiç bir günahkâr, bakasının günah yükünü taşımaz."* (İsra, 17/5) âyetlerine işarettir. Bu da, baştaki قُلْ *"söyle"* emri düşüncesiyle şöyle demek olur: "Ben böyle vahy ve tebliğ ile yükümlüyüm, sizler de benimseme ve kabul ile sorumlusunuz, ben mükellef olduğum görevimi yaptım, teklifin üstesinden çıktım, sizin küfürde ısrarınızdan bana hiç bir zarar gelmek ihtimali yoktur, bütün zarar size aittir". Ancak Râzî'nin bu ifadesinde tahsisin tasvirinde selbi (inkâr) cihetleri, لَا لِغَيْرِكُمْ *"sizden başkasına değil"*, لَا لِغَيْرِى *"benden başkasına değil"* diye genelleme, dolayısıyla olmuştur. Sözün sevkine göre izafet iki taraf arasında olduğu için tahsisler de "sizedir, bana değil; banadır, size değil" diye önce iki taraf arasında tasvir olunmak açıktır. Razî de buna yukarda geçen sözünün sonunda işaret etmiş demektir. Ebu's-Suud bunu daha açık olarak şöyle tasvir etmiştir: Sizin dininiz ki Allah'a ortak koşmaktan ibarettir, o sizin için tahsis edilmiştir.(1) Sizin umduğunuz gibi benim tarafıma geçmez, şu halde ona boşuna ümitlerinizi kuruntularınızı takmayın, çünkü o münkün olmayan şeylerdendir. Benim dinim ki tevhiddir, o da bana tahsis edilmiştir, sizin tarafınıza geçmez. Çünkü siz onu mümkün olmayana bağladınız ki, o mümkün olmayan benim sizin tanrılarınıza ibadet veya onlara sarılmamdır. Öyle yaparsan biz de senin tanrına ibadet ederiz, diye bana vaad ettiğiniz de

(1) Ebu's-Suud, İrşadü'l-Akli's-Selîm, ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm, IX, 207.

aynı şirk koşmaktır. Onların bir sene sen bizim tanrılarımıza ibadet edersen, bir sene de biz senin ilâhına ibadet ederiz, demeleri de iki tarafın iki ibadette ortaklıkları esasına dayanmış olduğu için, dayanılanın önce getirilmesinden beklenen tahsisin "kasr-ı ifrat" olması gerekir. Bir de لَكُمْ دِينُكُمْ *"sizin dininiz size"* tahsisi, لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ *"taptıklarınıza tapmam"* sözünü; bu وَلِيَ دِينِ *"dinim banadır"* tahsisi, وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ *"taptıklarınıza tapıcı değilim"* sözünü tekit olması caizdir. Şöyle demek olur: "Bana ancak benim dinimdir, sizin dininiz değil." Bu şekilde dayananın, kendisine dayanılana tahsisi olmuş olur.

Üçüncü mesele: Yine Râzî der ki: "İnsanların bir antlaşma sırasında bu âyet ile temsil edilmeleri âdet olmuştur. Bu ise caiz değildir. Çünkü Kur'ân temsil olunmak için (yani mesel halinde söylenmek için) değil, düşünülüp de gereğince amel olunmak için indirilmiştir."

Âlûsî buna temasla şöyle demiştir: Bunda iktibas (aktarma) kapısını örtmeye bir meyil vardır. Halbuki sahih olan iktibas(aktarman)ın caiz oluşudur. Bu Peygamber (s.a.v.) kelâmında, sahabe, imamlar ve tabiinin birçoklarının kelâmlarında vaki olmuştur. Celaleddin Suyûtî'nin de فِى اِزَالَةِ الْاِقْتِبَاسِ عَنْ وَجْهِ جَوَازِ الاِقْتِبَاسِ adında yeterli bir risalesi vardır. Fakat iktibasın caiz oluşu da her yerde değil, münasip ve hürmete aykırı olmayan yer ve mânâlarda olabileceğini unutmamak lazım gelir. Râzî, Kur'ân temessül (bir şekil ve surete girmek) için indirilmedi demekle, temessülü mutlak surette reddetmiş görünüyorsa da düşünme ve amel kaydını esas tutmuş olduğuna göre maksadının, düşüncesiz olan temessülü yasaklamak ve bundan dolayı bu âyeti ile mütareke mevkiinde temessül, düşüncesizlik olacağı için caiz olamayacağını söyleyerek bu âyette antlaşma mânâsı olmadığını haber vermek olduğu anlaşılır. Nitekim Alûsî kendisi de antlaşma mânâsı olmamasını tercih ile âyetin muhkem olduğunu açıklamış ve demiştir ki: "Evla (en uygun) olan mensuh olmayacak bir mânâ ile tefsir olunmaktır, çünkü nesih zahirin zıddıdır. Zaruret olmadıkça ona gidilmez."[1]

Gerçekte Kadı Beydâvî de şöyle demiştir: "Bunda ne küfre izin, ne de cihaddan menetmek yoktur ki kıtal âyeti (harbe izin veren âyet) ile mensuh olsun, meğer -Allahümme-[2] antlaşma ile tefsir edildiği takdirde ola."[3]ola.

(1) Alûsî, a.g.e., XXX, 326.

(2) Bu tabir (Allahümme), Arapça lisanı ilminde kullanılan "Allahümme illa..." tabiri yerinde bizde de yayılmıştır ki bunda "Allahümme" (yardım et Allahım) mânâsında bir dua olarak cümle-i mu'tarıza yerindedir. Ve gayet zayıf bir söz söylendiğine işaret için kullanılır. Böyle demekten başka çarem kalmadı, bu da pek zayıftır, yardım et ey Allah demek olur. (Müellif)

(3) el-Beydâvî, a.g.e., II, 622.

Bu sûreyi, geleceği üzere Nasr Sûresi'nin takip etmesi de bunun mensuh olması şöyle dursun, nasr (yardım) ve fetih başlangıçlarından olan mücahede kabilinden olduğuna işaret eder.

Nasr Sûresi

Medine Döneminde İndi

Âyet Sayısı: 3

Bu Nasr Sûresi'ne اذا جاء Sûresi de denilir. Medenî'dir. İbnü Mes'ud'dan buna Tevdî dahi denildiği rivayet edilmiştir.(1) Çünkü bunda Hz. Peygamber'in vefatına bir ima vardır. Buharî'de Hz. Aişe'den: اذا جآء نصر الله والفتح nazil olduktan sonra Peygamber (s.a.v) her kıldığı namazda سبحانك ربنا وبحمدك اللهم اغفرلى *"Ey Rabbimiz! Seni hamdinle tesbih ederim. Allah'ım beni bağışla!"* derdi, rükuunda, secdelerinde bunları çok söyler olmuştu.(2) Yine Buharî'de İbnü Abbas'dan, demiştir ki: Hz. Ömer beni meclisine Bedir ihtiyarları ile beraber alırdı. Buna, bazısı içerlemiş gibi bunu niçin bizimle beraber alıyorsun, bizim onun kadar oğullarımız var, demiş. Ömer de o bildiğiniz cihetten demiş. Yine bir gün beni çağırdı. Onlarla beraber aldı. Sonra anladım ki o gün beni onlara göstermek için çağırmış. Dedi ki: اذا جآء نصر الله والفتح *"Allah'ın yardımı ve fetih geldiği zaman"*

(1) Alûsî, a.g.e., XV, 2/326.
(2) Buharî, Tefsiru Sureti 110/1, 2; Müslim, Salat, 218-220.

ilâhî sözü hakkında ne dersiniz? Bazıları: Bize nusret ve fetih ihsan edildiğinde Allah'a hamd ve istiğfar etmemiz emrolundu, dediler. Bazıları da sustu, bir şey söylemedi. Bana: "Sen de mi böyle söylüyorsun ey İbnü Abbas?" dedi. Ben: "Hayır" dedim. "Ya ne diyorsun?" dedi. O, dedim Resulullah'ın ecelidir, onu bildirdi, Allah'ın nusreti ve fetih geldiği zaman o senin ecelin alametidir, artık فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ اِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا *"Rabbine hamdiyle tesbih et ve mağfiretini dile! Muhakkak ki O, tevbeleri kabul edicidir."* buyuruyor, dedim. Ömer: "Benim bildiğim de ancak senin söylediğindir." dedi.[1]

Âlûsî der ki: İbnü Abbas'dan ve başkasından bir çok rivayetlerde: Bu sûre nazil olduğu zaman Peygamber (s.a.v)'in نُعِيَتْ اِلَيَّ نَفْسِى "bana vefatım haber verildi" buyurduğu varid olmuştur.[2] Beyhaki'nin rivayetinde: "Bu sûre nazil olduğunda Peygamber (s.a.v.) Hz. Fatıma (r.anha)'yı çağırıp قَدْ نُعِيَتْ اِلَيَّ نَفْسِى buyurmuş, o da ağlamış, sonra da gülmüş. Sorulduğunda Hz. Fatıma demiştir ki: "Vefatını haber verdi, ağladım; sonra da, bana ehlimden ilk gelecek olan sensin dedi, güldüm." Bunun Veda Hacc'ında teşrik günlerinde, yani Mekke'de nazil olduğuna dair bir rivayet vardır, bundan Mekkî olduğunu zannetmemelidir. Çünkü Medenî demek, en sahih görüşe göre, yalnız Medine içinde inmiş olan demek değil, Medine'ye hicretten sonra inmiş olan demek olduğundan, ondan sonra gerek seferde ve gerekse hazar (barış ve güven zamanı)da, gerek Medine'de ve gerek Mekke'de inmiş olanların hepsine Medenî denilir. Bununla beraber gerek önce, gerek sonra Mekke'de inenlere Mekkî diyenler de olmuştur. Bu mânâ ile buna da Mekkî denilirse de yanlış anlamamalıdır, en doğrusu öncekidir. Denilmiştir ki: Bu sûre, âyet itibarıyla değil, fakat sûre itibarıyla Kur'ân'ın en son nazil olanıdır. Alûsî'nin kaydettiği vechile Müslim, Ebu şeybe ve İbnü Merduye, İbnü Abbas'dan şöyle rivayet etmişler: "Bütün Kur'ân'dan en son nazil olan sûre اِذَا جَاءَ نَصْرُ اللّٰهِ dır."[3] Bununla beraber Beydavi'de ve diğerlerinde çokları bunun Mekke'nin fethinden önce nazil olduğunu söylemişlerdir.[4] "Bahir"de, Hayber Gazası'ndan dönüşte nazil olduğu ne bundan sonra Resulullah'ın iki sene yaşadığı zikredilmiştir. Hatta Hayber Gazası hicrî yedinci senede olduğu cihetle iki seneden fazla eder. Şu halde Peygamber'in vefatını ima etmesi, vefatı sıralarında nazil olmasından değil, alametlerini sayarak önceden haber vermiş olmasındandır ki, iki üç sene önce gayb haberi verilmiş, yani yardımın,

---

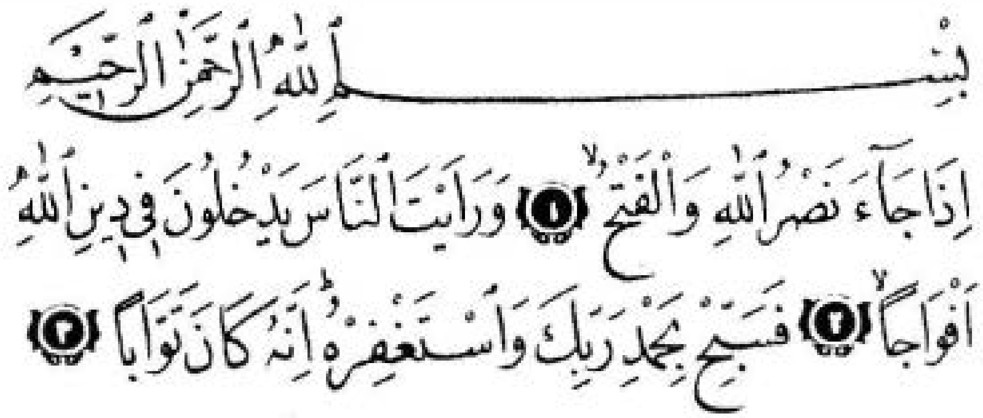
(1) Buhârî, Tefsiru Sureti 110/3.
(2) Buhârî, Tefsiru Sureti 110/3; Alûsî, a.g.e., XXX, 326.
(3) Suyûtî, a.g.e., VIII, 662.
(4) el-Beydavî, a.g.e., II, 623.

fetihin gelmesi ve insanların İslâm'a alay alay girmeye başladıklarının görülmesi, bu üç başarıyı görmeden sen vefat etmeyeceksin, fakat bunları gördüğün zaman Rabbine gitmeye hazır ol denilmiş demek olur.

Âyetleri: İttifakla üçtür.

Fâsılası : ح ، ا harfleridir.

Bu sûre önceki sûredeki ihlas ve tevhid ile ibadetlerin mükâfatlarından olarak Kevser'in dünyada bir çeşit tezahürü (belirtisi) demek olan İslâm'ın feyiz ve intişarı davasını haber verme siyakında وَلِىَ دِينِ 'de Peygamber'e nisbet edilen dinden maksad Allah dini olan İslâm olduğunu da beyan ederek Peygamber'in son görevlerini bildirdiği için önceki sûrenin bir sonucu olmak üzere onunla uygunluk arzeder.

Meâl-i Şerifi

1- Allah'ın yardımı ve fetih geldiğinde,

2- Ve insanların dalga dalga Allah'ın dinine girdiklerini gördüğünde,

3- Rabbini öğerek tesbih et, O'ndan bağışlanmanı dile, çünkü O, tevbeleri çok kabul edendir.

اِذَا جَاءَ *"geldiği zaman."* «اِذَا» Tahakkuk ifade eden bir zaman zarfı olduğu için fiil-i maziye gelir, şart mânâsına delalet ettiği için de mazinin mânâsını geleceğe çevirerek şartın gelecekte gerçekleşeceğini ifade eder. Burada şartı, جَاءَ ile ona atfedilen رَأَيْتَ fiilinin toplamıdır, cevabı da فَسَبِّحْ ve matufudur.

«اِذَا»nın bu vechile tahakkuk ifade etmesinden dolayı burada kendisinden

öncesinin de düşünülmesiyle şu mânâ hasıl olur:

"Ey Muhammed, seni gönderen, senin tek mabudun olan Allah'ın yardımı ile fetih gelecek, hem sen insanların Allah'ın dinine fevc fevc (dalga dalga) girmeye başladıklarını göreceksin. Çünkü كَتَبَ اللّٰهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا وَرُسُلِي *"Allah, "Elbette ben ve elçilerim galip geleceğiz." diye yazmıştır."* (Mücadele, 58/21); اِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْاَشْهَادُ *"Elbette biz elçilerimize ve inananlara hem dünya hayatında, hem de şahitlerin (şahitliğe) duracakları günde yardım ederiz."* (Mümin, 40/51), اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ *"Eğer siz Allah(ın dinin)e yardım ederseniz, (Allah da)size yardım eder."* (Muhammed, 47/7) buyurulmuştur. Sen Allah'ın Resulü olduğun ve önceki sûre mânâsı üzere tevhid ve ihlas ile Allah'a ibadet ve kulluk edip sırf onun dinine sarıldığın, bu şekilde mücahede ederek ona yardım ettiğinden dolayı bunlar kesin olarak olacak, işte bunlar gerçekleştiği zaman فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ *"Rabbini öğerek tesbit et"*...

نَصْرُ اللّٰهِ **Allah'ın yardımı.** Düşmanlara karşı galip ve muzaffer kılacak olan vaad edilen yardımı, نَصْرٌ مِنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ *"Allah'tan yardım ve yakın bir fetih... Müminleri müjdele!"* (Saff, 61/13) buyurulan yardımı, وَالْفَتْحُ **ve fetih.** Zemahşerî der ki: "Nasr" ile " feth" arasında ne fark vardır ki ona atfedilmiş? dersen, derim ki: "Nasr", iğase ve düşman üzerine üstün kılmaktır. "Fetih" de memleketlerin fethidir ve mânâ Resulullah'ın Arab'a ve Kureyş'e zaferi ve Mekke'nin fethidir. Allah'ın müminlere nusreti ve şirk beldelerinin onlarca fethi emridir de denilmiştir."(1) Râzî tefsirinde de der ki: "Nasr, istenilenin tahsiline yardımdır, fetih de onunla ilgili olan istenilen şeyin meydana getirilmesidir. Nusret, fetihe sebeptir, onun için atfedilmiştir."(2)

İkinci bir vecih: Nusret dinin kemali, fetih dünyaya ait istektir ki, tamamı nimettir. Bunun benzeri اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي *"Bugün size, dininizi olgunlaştırdım, size nimetimi tamamladım."* (Maide, 5/3) âyetidir.

Üçüncü bir vecih: Nusret, dünyada istediğine ulaşmak, fetih de وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا *"Ve (cennetin) kapıları açıldı."* (Zümer, 39/73) buyurulduğu üzere cennete ait olmaktadır. Görüşlerin en açığı; yardımın, Kureyş'e veya bütün Arab'a üstün gelme, fethin de Mekke fethi olmasıdır. İbnü Abbas'tan nakledilen de Mekke'nin fethidir ki ona "fethu'l-futuh" (fetihlerin fethi) denilir.(3) Nitekim buna başlangıç

---

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 293-294.
(2) Fahrü'r-Razî, a.g.e. , XXXII, 151.
(3) Suyûtî, a.g.e., VIII, 663.

olan Hudeybiye antlaşmasına da "feth-i mübin" denilmişti. Şu halde asıl mânâ sade Kureyş'e veya Arab'a karşı yardımın ve Mekke fethinin hususiyetleri üzerine değil, bunlar, ilerde bunların üzerine kurulacak fetihlerin anahtarı, İslâm'a fetihlerin kapılarının açılışı demek olması hasebiyle ve üstünlük ve fethin gelmesi, gelecek bütün fetihlerin gelmeye başlaması mânâsına râci olduğundan dolayı bir çok tefsirciler bu nasrı ve fethi cinse yüklemişlerdir ki, bu mânâ Kevser'in verilmesinde beyan olunan mânâ gibi olarak اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى *"Bugün dininizi size, olgunlaştırdım, size nimetimi tamamladım."* (Maide, 5/3) buyurulan güne işaret olmuş olur. Veda Haccı'nda da teşrik günlerinde Mina'da indiği rivayetine göre bu mânâ daha yakın olur. Ancak bu takdirde «اِذَا»daki gelecek mânâsı «جَاءَ» fiilinde değil, rü'yet (görme)in bazı kısmı itibarıyla düşünülmek gerekir. Bu açıklamadan sonra şu sonucu da gelebiliriz ki, fetihten maksat yalnız memleket fethinden ibaret olmayıp, daha çok kalblerin iman ve İslâm'a fethi demek olur. Mekke fethi üzerine en çok terettüp eden fetihler, İslâm dininin derhal yayılıvermiş olması ve yirmi seneden beri Kureyş kâfirlerinin karşı koymalarından dolayı hakkın kabulüne kapalı duran kalplerin Mekke ve Taif fethinden sonra akın akın İslâm'a açılıvermiş bulunmasıdır. Onun için Isâm demiştir ki: يَدْخُلُونَ فِى دِينِ اللّٰهِ اَفْوَاجًا *"Allah'ın dinine dalga dalga girdikleri"*ne münasip olan, fethin müminlere din kapısının açılması mânâsına yorumlanması da kalbe çarpan mânâlardandır." Yukarılarda da geçtiği üzere Mekke'nin fethi hicretin sekizinci senesi Ramazan'ında olmuştu. Resulullah'ın emrinde Muhacirler ve Ensar ve diğer müminlerden on bin kişilik muntazam bir ordu vardı. İki bin kişi de sonradan katılmıştır. Peygamber'imiz (s.a.v.) Mekke'de onbeşgün kaldı, ilk girdiği zaman Kâbe'nin kapısında durup: لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ وَنَصَرَ عَبْدَهُ وَهَزَمَ الْاَحْزَابَ وَحْدَهُ *"Allah'tan başka ilâh yoktur, tekdir; kuluna (Muhammed'e) yardım etti, (müşrik) toplulukları da yalnız başına yenilgiye uğrattı."* demişti. Sonra da: "Ey Mekke'liler! Şimdi ben size ne yapacağım, dersiniz? buyurdu. Hayır yapacaksın, kerîm bir kardeş ve kerîm bir kardeş oğlu, dediler. Haydi gidiniz sizler serbestsiniz اِذْهَبُوا اَنْتُمُ الطُّلَقَاءُ *"gidiniz, siz serbestsiniz"* buyurdu. Bu şekilde onları âzad etti, onun için onlara طُلَقَاءُ "serbestler" denildi. O zamana kadar İslâm'a girenler birer ikişer giriyorlardı.(1) Buhârî, Amr b. Seleme'den şöyle nakletmiştir: Demiştir ki: Fetih olunca her kavim, İslâm ile Re-

(1) Buhârî, Umre, 12, Daavât, 53, 59; Müslim, Hacc, 147, 428, Zikr, 77; Ebû Davud, Menasik, 56, Cihad, 158, Diyat, 17; Tirmizî, Hacc, 102; Nesaî, Kassame, 34; İbn Mâce, Diyat, 5, Menasik, 84; Dârimî, Menasik, 34; Ahmed b. Hanbel, I, 444; II, 5, 10, 11, 21, 36, 63, 105, 307, 341, 494; III, 320; V, 412.

sulullah'a koştu, bütün kabileler İslâm'a gelmek için Mekke'nin fethini gözetliyorlardı ve onu kavmi ile bırakın, eğer onlara üstün gelirse o peygamberdir diyorlardı. Hasen'den de: Resulullah (s.a.v.) Mekke'yi fethedince Araplar: "Allah Teâlâ Mekkelileri Fil ashabından korumuşken, o madem ki onlara karşı üstün geldi, o halde sizin ona eliniz erişmez." dediler ve bölük bölük Allah'ın dinine girdiler."[1] Bunlardan anlaşılır ki fetihten maksad, çoğunluğun dediği gibi Mekke'nin fethi olmakla beraber, o yalnız düşman bir şehrin fethinden ibaret değil, Kâbe'nin fethi olduğundan aynı zamanda kalblerin Allah dinine, İslâm kapısının bütün insanlığa açılışı ve bu şekilde fetihlerin fethi olmuştur. Derhal bütün Arabistan'a ve oradan bütün cihana yayılan İslâm'ın maddî ve manevî fetihleri Kâbe kapısının açılmasıyla başlamıştır. Şu da buna işaret işaret eder: وَرَاَيْتَ النَّاسَ **Ve insanları gördün.** Yukarıda söylendiği üzere bu جَاءَ , رَاَيْتَ ye atfedilmiş olarak اِذَا toplamının başına dahil olduğundan, hepsi birden bir vakit ve bir şart olmak üzere düşünülmek gerekir. Razî'nin dediği gibi âyetin zahirinden açıkça anlaşılan Arap'tan başkasını da içermek üzere bütün insanlardır. Fakat bu genelleme başlangıçta Arap'tan başladığı cihetle ilk önce Arab'a sarfedilmiş olmak gerekir. Onun için tefsircilerin pek çoğu, Arap demişlerdir. Asıl maksad da hakiki istiğrak (içerme) ile insanın her ferdini değil, genel örf ile insanlık âleminin girmeye başladığını görmek veya bilmektir. وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ *"Ben, cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."* (Zâriyat, 51/56) buyurulduğu üzere insanlık hilkatinden ve akıldan kastedilen Allah'ı tanıyıp ibadet etmek olduğu cihetle hakkı tanımayanların اُولٰئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ *"Onlar hayvanlar gibidirler, hatta daha da sapık."* (A'raf, 7/179) hükmünde olduklarına da işaret olabilir. Rü'yet (görmek)ten açıkça anlaşılan da gözle görmektir. İki mef'ulünü geçişli hale koyan ef'al-i kulûbdan olarak "ilim" mânâsına olmak da muhtemeldir, denilmiştir. Yani Allah'ın mevcut olan yardımı ve fetih geldiği ve sen insanları gördüğün veya dış tesiriyle anlayıp bildiğin zaman ki يَدْخُلُونَ **giriyorlar.** Rü'yet gözle olduğuna göre "nas" (insanlar) mef'ul, bu cümle "nas"dan haldir. "Giriyorken" demek olur. Rü'yet kalp ile olduğuna göre de onun ikinci mefulüdür. "İnsanları giriyor gördüğün zaman" demek olur. دَخَلُوا *"Girdiler"* buyurulmayıp يَدْخُلُونَ *"giriyorlar"* buyurulması da hepsinin girmeleri tamam olmuş olmayıp, girmeye başladıklarına ve peyderpey gireceklerine işaret eder. İşte bu ölçü iledir ki "nas" (insanlar), Arap'tan başkasını da içine alır ve gelecekteki girmeler de bu hale katılmış olacağı anlaşılır. Yani giriyorlar ve girecek-

(1) Alûsî, a.g.e., XV, 2/328.

ler. فِى دِينِ اللهِ **Allah'ın dinine.** Yani hak İslâm milletine ki, Allah katında din odur. Ondan başka din isteyenin dini kabul olunmaz. اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ *"Muhakkak Allah katında din İslâm'dır."* (Âl-i İmran, 3/19), وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ د۪ينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِى الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِر۪ينَ *"Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki (o din) ondan kabul edilmeyecek ve o, ahirette kaybedenlerden olacaktır."* (Âl-i İmran, 3/85) buyurulmuştur. Allah'a isteyerek teslim olup da boyun eğmeyen, nihayet istemeyerek teslim olmaya mecbur olur, ona döndürülür. وَلَهُ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ *"Göklerde ve yerde olanların hepsi, ister istemez, O'na teslim olmuştur ve O'na döndürülüp götürüleceklerdir."* (Al-i İmran, 3/83) bunu göstermektedir. Öyle giriyorlar ki, اَفْوَاجًا **fevc fevc** (dalga dalga), alaylarıyla toplum toplum. Bu da "nas"a raci olan يَدْخُلُونَ 'nin zamirinden haldir. Rağıb der ki: "Fevc, süratle geçen topluluktur, mutlak cemaat mânâsına da gelir". Şu halde her iki mânâ itibariyle bizim alay tabirimize benzemektedir. Burada mutlak cemaat (toplum) mânâsına olmakla beraber "efvacen" diye çoğul yapılması haysiyetiyle de fevca fevc, alay alay demek olacağından dolayı bu girişin peyderpey gelen bir geçit resmi manzarası ifade etmiş olacağından gaflet olunmamak gerekir. Bu manzara ise لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّ۪ينِ كُلِّه۪ *"O (hak)dini, bütün dinlere üstün kılsın."* (Fetih, 48/28) âyetindeki vaadi gereğince, bu hak dinin bütün dinlere üstünlüğünün ortaya çıkma manzarasıdır ki, bu, Mekke'nin fethi ile Resulullah'ın vefatı arasında başlamıştır.

Ebu Ömer b. Abdü'l-Berr demiştir ki: "Resulullah'ın vefatında Araplar'da kâfir kalmamıştı. Mekke'nin fethini müteakip Huneyn ve Taif muharebelerinden sonra hepsi İslâm'a girmişti. Kimi kendi gelmiş, kimi de fevc fevc elçilerini ve temsilci heyetlerini göndermişlerdi. İbnü Atıyye de demiştir ki: Bunun "kâfir kalmamıştı" demesinden maksat -Allah daha iyi bilir- puta tapıcı Arap kalmamıştı, demek olmalıdır. Çünkü Beni Tağlib hıristiyanları Resulullah'ın hayatında henüz İslâm'a girmiş olmayıp, cizye vermeyi kabul etmişlerdi. O halde maksad, Mekke'liler, Taif'liler, Yemen'liler, Havazin'liler ve diğer puta tapıcılar olmuş olur". İkrime ve Mukatil'den bir rivayette de "nas"dan maksat, Yemen'lilerdir, denilmiş, onlardan yediyüz kişi elçi olarak gelmiş, İslâm'ı kabul etmişlerdi. Bu münasebetle الْاِيمَانُ يَمَانٍ وَالْحِكْمَةُ يَمَانِيَةٌ "İman Yemen'lidir, hikmet de Yemen'lidir"(1) yani Yemen tarafına mensubdur, hadisi de bilinmektedir. Mekke'nin fethiyle onu takiben Huneyn muharebesi ve Taif muhasarasından

(1) Buhârî, Menakıb, 1; Müslim, İman, 82, 84, 88; Tirmizî, Menakıb, 71.

başka bir harp olmaksızın, ondan sonra Peygamber'in vefatına kadar iki sene içerisinde bütün Arabistan'ın her tarafından akın akın, fevc fevc heyetler gelerek İslâm'a girmişler, Necranlılar ve Beni Tağlib gibi henüz doğrudan doğruya İslâm'ı kabul etmemiş bulunanlar da İslâm zimmet ve tâbiyyetini kabul etmişler ve İslâm milleti içine girmişlerdi. Bu surette dıştaki devletlere karşı da İslâm davet ve fetihlerinin kapısı açılmış bulunuyordu ki, hep bunlar لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ *"O (Hak dini) bütün dinlere üstün kılsın."* (Fetih, 48/28) vaadinin ortaya çıkmaya başlamış olması idi ve bu günler اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي *"Bugün dininizi size olgunlaştırdım, size nimetimi tamamladım."* (Maide, 5/3) buyurulmuş günler idi. Bununla Resulullah'ın peygamberlik ve tebliğ görevi sona ermiş ve bundan sonrası ümmetin üzerine düşen diğer vazifeler olmuş oluyordu. Bundan dolayı buyuruluyor ki, işte muhakkak olacak olan bu olaylar olduğu, yani vaad edilen o yardım ve fetih geldiği ve sen insanların böyle fevc fevc Allah'ın dinine girmeye başladıklarını gördüğün zaman, فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ **artık hamd ile Rabb'ine tesbih et.** Seni yardım ve özel terbiyesi ile yetiştirip hüda ve hak dini ile göndererek لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ *"O (Hak dini) bütün dinlere üstün kılın."* (Fetih, 48/28) vaadini yerine getirmek üzere o hamd ve tazime değer başarılara erdiren, sana Kevser'i verip düşmanlarını güdük kılan Rabbinin büyük lütuf ve ihsanına kavuşmaktan dolayı ona layık her türlü övgü ve yüceltmeler ile hamd ederek, onun noksan olan sıfatlardan uzak zatını her vechile, yani zatında, sıfatında, fiillerinde, isimlerinde şanına yaraşmayan eksiklik şaibelerinden tenzih ve kutsamaya daha çok devam et. Demek ki, bütün bunların: Yardım, fetih ve dini yaymanın neticesi, hikmetin gayesi tesbih ve şükürdür. دَعْوٰيهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Onların orada duası: "Allah'ım sen her türlü eksiklikten uzaksın", birbirlerine sağlık dilekleri: "Selam", dualarının sonu da: "Âlemlerin Rabb'i Allah'a hamdolsun" sözleridir."* (Yunus, 10/10) buyurulduğu üzere Cennet ehlinin Cennet'te baştan sona duaları tesbih ve Allah'a hamd etmektir. وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ *"Biz seni överek tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz."* (Bakara, 2/30) mânâsınca meleklerin işi de odur. Hatta her şey kendi özelliğine göre yaratıcısına hamd ile tesbih ettiğine göre hamd ile tesbih bütün yaratılışın gayesi demektir. وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلٰكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ *"O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur, ama siz onların tesbihlerini anlayamazsınız."* (İsra, 17/44) âyeti İsra Sûresi'nde geçmişti ki tesbih esasen balığın suda, kuşun ve atın havada, yıldızların yörüngelerinde hızla geçişleri gibi süratle geçmek, yani hızla yüzmek mânâsına "sibahat"dan tef'il babında olduğu için çok yüzdürmek mânâsının gereği olarak çok uzaklaştırmak veya

paklıkta, temizlikte çok ileri götürmek mânâsından alınarak tenzihte meşhur olmuştur. Ragıb der ki: Tesbih, Allah'ı Teâlâyı tenzihtir, bunun aslı da Allah'a ibadette süratle gidiştir, ib'ad أَبْعَدَهُ اللّٰهُ "Allah onu ırak etsin" gibi şer hakkında kullanıldığı gibi, tesbih de hayır işe tahsis edilmiştir ve tesbih, gerek söz, gerek fiil, gerek niyet ibadetin hepsine de ıtlak olunur. فَلَوْلَٓا اَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّح۪ينَ *"Eğer tesbih edenlerden olmasaydı."* (Sâffat, 37/143) مِنَ الْمُصَلّ۪ينَ *"namaz kılanlardan"* diye tefsir edilmiştir. Bununla beraber en uygun olan üçünü de içermesidir.(1) اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ Demek, hamdin özel bir ifadesi olduğu gibi, سُبْحَانَ اللّٰهِ demek de tesbihin bir özel ismi olduğundan dolayı "Kamus"ta zikredildiği üzere tesbih, "sübhanallah" demek mânâsına da gelir ve yerine göre سُبْحَانَ اللّٰهِ demek taaccüb (şaşmak) yerinde de söylenir. Eğer taaccüb (şaşma) fevkalade bir güzellik münasebetiyle istihsan (güzel görme) yerinde ise yaratanı bu güzel sanatıyla tenzih mânâsında olur. Eğer bir münasebetsizliğe şaşmak suretiyle istihcan (kötü ve çirkin bulma) yerinde ise yüce yaratıcıyı ondan tenzih ederim, mânâsında olur. "Sübhan" kelimesinin Esma-i Hüsna (Allah'ın güzel isimlerin)dan olarak Allah'ın zatına ıtlak olunduğu da zikrolunmuştur. "Ebu'l-Baka Külliyyâtı"nda da şöyle söylenmiştir: "Kur'ân'da tezekkî, İslâm mânâsına olduğu gibi, tesbih de hep salâttır. Bununla birlikte Kur'ân'da tesbih, çeşitli vecihlerle tenzih mânâsına da gelmektedir. Tesbihten tenzih ve yalnız zikir kastedildiğinde harf-i cer ile teaddi etmez (geçişli olmaz), سَبَّحَ بِاللّٰهِ denilmez. Fiil, yani salâta makrûn (yakınlaştırılmış) tenzih kastedildiği zaman ise bu kasda tenbih için harf-i cer ile müteaddî (geçişli) olur. Bir de tesbih, taat ve ibadet ile, takdis (kutsama) de bilgiler ve inançlarla olur. Tesbih layık olmayanı reddetmek; takdis, layık olanı isbattır. فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ , سُبْحَانَ اللّٰهِ وَبِحَمْدِه۪ mânâsınadır." Yani burada بَا ile geçişli olmuş değildir. Tesbihin hamd ile bir araya getirilmesi emredilmiştir. Razî der ki: "Hak Teâlâ'nın sıfatları selb (inkâr) ve îcâb (kabul etme), nefy (red) ve isbatta düşünülür. Sülûb (negatifler) ise îcâbât (pozitifler)dan öne alınmıştır. Tesbih, vâcibü'l-vücûd olan Allah'ın selbî sıfatlarına işarettir ki, bunlar celâl sıfatlarıdır. Tahmid de sıfat-ı sübûtiyyeye işarettir ki, bunlar da ikrâm sıfatlarıdır."(2)

Şu halde tesbih ile hamdin bir araya getirilmesi celâl ve ikrâm sahibi olan Allah'ın ismi hükmünce celâl ve ikram sıfatlarının isbatı ve açıklanması demek

(1) Bunda tesbihin bilhassa namaza ıtlak olunduğu dahi anlaşılmış oluyor ki, namazda tesbih ve tenzih bulunduğu için "zikr-i cüz, irâde-i kül" kabilinden denilir. مِنَ الْمُسَبِّح۪ينَ yi مِنَ الْمُصَلّ۪ينَ diye tefsir edenler bu mânâya hamletmişlerdir. Bilhassa nafile namazlara da denildiği geçmişti. (Müellif)

(2) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 158.

olur. Yine tefsircilerin naklettikleri vechile Resulullah (s.a.v.)'a tesbihten sorulduğunda buyurmuştur ki: تَنْزِيهُ اللّٰهِ مِنْ كُلِّ سُوءٍ "Allah Teâlâ'yı her ârızadan, ayıbdan tenzihtir."(1) Bu ise gerek zâtî sıfatlarında ve gerek fiilî sıfatlarında nefy (red) veya isbatı caiz ve layık olmayacak her noksanlıktan uzak demek olur. Şu halde tesbih, Allah Teâlâ'nın zatında, sıfatında, fiillerinde, isimlerinde nezahet ve paklığını ifade eder. Bu da olaylar ve mümkün olan şeylerin şanından olan çirkinliklere, eksikliklere ve Allah'ın kemâline aykırı olan hallere karşı fiil sıfatından olan kızma ve celâl sıfatının tecellisini ve zatında hiçbir noksan kabul etmeyen cemâl sıfatının, en yüksek güzelliğin bütün paklığıyla tahakkukunu gerektirir. Bundan dolayıdır ki وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ *"Gök gürültüsü, övgüsüyle; melekler de korkusundan O'nu (Allah'ı) tesbih ederler."* (Ra'd, 13/13) ilâhî kavli tesbihin celâl sıfatı ile ilgisini açık olarak ifade etmektedir. O halde tesbihin hakikati, hamdin hakikati gibi doğrudan doğruya Allah Teâlâ'nın kendisine mahsus olan ve Subbûh, Kuddüs, Hamîd şerefli isimlerinin gereği bulunan fiildir. Yaratılmışlara ait olan tesbih ise her birinin fıtrî verilerine mümkün olabilen özel yetenekleri oranında gerek fiilen ve gerek sözlü olarak ve gerek itikâdî bakımdan onun açıklanma ve ilanı için ilâhî emre uymaktan ibarettir. Bundan dolayıdır ki tesbih söz, fiil, niyet ve itikadı içermek üzere ve özellikle namaz mânâsına ve "sübhaneke" ve "sübhânallah" gibi tenzihi ifade eden zikirler ile övme mânâlarına gelmektedir. Onun için burada tefsircilerin çoğu mutlak tenzih ile, bazıları da namaz ile, diğer bazıları da "sübhanallah" demekle tefsir etmişler, bazıları da سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هٰذَا *"Bunu bizim hizmetimize veren (Allah)in şânı yücedir."* (Zuhruf, 43/13) gibi tesbihi taaccüb olarak bu başarının hayrete değer bir şekilde büyüklüğünü kutlamak için olduğunu anlatmışlardır. Ebu's-Suud bu vecihleri şöyle özetlemiştir: "Rabbine hamdederek "sübhanallah" de, yahut kimsenin kalbine gelmeyecek vechile sana o hayrete şâyân üstünlük ve başarıları kolaylaştırdığından dolayı onun o güzel, o mükemmel sanatına hamd ederek taaccüb et (şaşırıp kal), yahut çok nimet vermesinden dolayı çok ibadet ve sena olmak üzere onu tesbih ve hamd ederek zikret. Yahut nimetine hamd ederek onun için namaz kıl, Kâbe'nin kapısını açtığı zaman Resulullah (s.a.v)'ın sekiz rekat kuşluk namazı kılmış olduğu rivayet edilmiştir. Yahut vaadini yerine getirdiğinden dolayı hamd ederek onu zalimlerin söylediklerinden tenzih et, yahut ikram sıfatlarına hamd ederek celâl sıfatlarıyla senâ et!"

---

(1) İbn Mâce, İkamet, 179; Ahmed b. Hanbel, V, 384; Alûsî, a.g.e., XV, 2/329.

Resulullah'ın, birçok âyetlerde geçtiği üzere, daha önceden de tesbih ve hamd ile emrolunduğu ve bundan dolayı fetihten önce dahi tesbih ve hamd etmekte bulunduğu malum olduğu için buradaki emrin devam veya fazlalaştırma veya diğer bir nükte ile özel bir mânâ ifade etmesi gerekeceğinden, anılan vecihlerle tefsirciler bunu anlatmak istemişlerdir. Şu muhakkaktır ki, Allah Teâlâ'nın celâl ve ikram tecelliyatı hiçbir an kesilmediğinden dolayı her zaman ona tesbih ve hamd vazifedir. Hamd, Fâtiha'da açıklandığı üzere yalnız ulaşılmayan nimetten dolayı değil, ulaşılan nimetten dolayı da olur. Ve o zaman hamd, şükür mânâsında olur. Şu halde celâl ve ikram tecellileri arttığı oranda da tesbih ve hamdin artması gerekir. Zira nimet ve ikrama erince, ihsan edeni ve celâl sıfatını unutmak ve celâl eseri karşısında cemâl ve ikram tecellilerini unutmak hüsrana götüren cahillik ve küfür huylarındandır. Yardım ve fetihte ise bir taraftan celâlin ortaya çıkarılması, bir taraftan da ikram ile vaade vefa vardır. Şu halde bunların tahakkukuyla tesbih ve hamd vazifesinin ifası kastedilmiştir. En yüksek paklık ile en yüksek hamd ve şükür zevki asıl o zamandır. Ve asıl o zamandır ki kalbin daha yüksek bir feragat ve temizlikle Hak Teâlâ'nın celâl ve cemâl neş'esini duyarak ona yönelmesi lazımdır. Nitekim فَاِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْ وَاِلٰى رَبِّكَ فَارْغَبْ *"Boşaldığın zaman uğraş (ibadetle meşgul ol) yorul. Ve Rabbine rağbet et."* (İnşirah, 94/7-8) buyurmuştu. Ve onun için cennet ehlinin bütün davası da tesbih ve hamddir. İşte سُبْحَانَ اللّٰهِ وَبِحَمْدِهٖ *"Allah'ı hamd ile tesbih ederim."* diye zikre devamda bu zevk ve neşe ile Hakk'ın cemâline olan o şevk ve rağbetin ilan ve izharı ve ruhun tam bütünüyle ona dönmesi demek olduğu gibi, ta peygamberliğin başlangıcında وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ *"Pislikten (Allah'a eş tutmak, puta tapmak gibi şeylerden) kaçın."* (Müddessir, 74/5) buyurulmuş olan putların bu fetih ve zafer üzerine kırılması ve açıkta kapalıda şirk eserlerinin, ahlâkının ve âdetlerinin silinmesi için temizlik yapılması da tesbih ve tenzihin gereğidir. Bundan dolayı burada سَبِّحْ *"tesbih et"* emri, Allah Teâlâ'yı zikir ve tenzihin çoğaltılmasını ifade ederken zahir ve bâtının temizlenmesi emrini de ifade etmiş olur. Fakat biraz önce hatırlatıldığı üzere tesbih ve tahmidin hakikati yine Allah'a mahsus olduğu için her kim olursa olsun dünyada hiçbir yaratığın onu bütün kemaliyle yerine getirmesi kabil olmaz, kul, masum olsa da münezzeh, sübhan olamaz. Her ne kadar, büyük ahlâk olan ilâhî ahlâk ile ahlâklansa, قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى *"Onunla arasındaki mesafe iki yay kadar, yahut daha az."* (Necm, 53/9) kalsa da Yaratıcı Teâlâ'nın لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌ *"Zatına benzer hiçbir şey yoktur."* (Şûrâ, 42/11) olan zât-ı sübhânisine oranla mahlûkun kusur ve noksanı mahiyetinin gereğidir. Onun bütün kemâli اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"Ancak sana ibadet ederiz ve ancak sen-*

den yardım bekleriz." (Fatiha, 1/5) anlaşmasıyla Allah Teâlâ'nın yardım ve inayetinden aldığı imdat feyzine bağlıdır. Her hususta yardım ve fetih ondandır. Nitekim Resulullah لَا أُحْصِى ثَنَاءً عَلَيْكَ اَنْتَ كَمَا اَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ "Ben sana senâyı sayıp tüketemem, sen kendini senâ ettiğin gibisin."(1) demiştir. مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ "Sana hakkıyla ibadet edemedik." diye varid olmuştur.(2) Bu kusuru örtecek, bu eksikliği tamamlayacak olan da ancak Allah Teâlâ'nın mağfiretidir. O da isteyene vaad edilmiş olduğundan buna işaret olarak da buyuruluyor ki: **وَاسْتَغْفِرْهُ Ve ona istiğfar et.** Muhammed Sûresi'nde فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ *"Bil ki, Allah'tan başka tanrı yoktur. (Ey Muhammed), kendi günahın, inanan erkeklerin ve inanan kadınların günahı için (Allah'tan) mağfiret dile."* (Muhammed, 47/19) buyurulduğu üzere gerek kendin ve gerek ümmetin için mağfiretimi dile, ki لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ *"Allah senin günahından, geçmiş ve gelecek olanı bağışlasın."* (Fetih, 48/2) hükmü zâhir olarak (gerçekleşerek) bütün temizlikle Rabbine dönesin. اِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا **Çünkü O muhakkak tevbeleri çok kabul edici bulunuyor.** Tevbe ile kendine dönenleri kabul ile affedegelmiştir. Şu halde istiğfar ve tevbe edenler kabulünü ümit etsinler. Kelamın zahiri غَفَّارًا denilmek iken تَوَّابًا buyurulması nüktelidir. Tesbihin hamde yakınlaşması gibi, bununla istiğfarın tam faydası, tevbeye yakınlaşması halinde olacağına bir tenbih vardır. İstiğfar, رَبَّنَا اغْفِرْلِى yahut اَللّٰهُمَّ اِنِّى اَسْتَغْفِرُكَ "Ya Rabbi bana mağfiret et, bize mağfiret buyur, mağfiretini niyaz ederim" gibi dua ve niyaz ile mağfiret istemektir. Tevbe ise yukarılarda açıklandığı üzere günaha nedamet ve bir daha yapmamak üzere azim ile dönüştür. İnsan, başkalarının günahları için de istiğfar edebilir. Kur'ân'da رَبَّنَا اغْفِرْلِى وَلِوَالِدَىَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ *"Rabbimiz, hesabın görüleceği gün, beni, anamı babamı ve müminleri bağışla."* (İbrahim, 14/41) gibi bunun pek güzel misalleri vardır. Onun için burada da وَاسْتَغْفِرْهُ *"ondan mağfiret dile"* emri, Peygamber'in sadece kendisi için olması lazım gelmeyip ümmeti için de olur. Ve hatta daha çok ümmeti için denilmiştir.

Fakat kimse başkasının adına tevbe edemez. Bununla beraber istiğfar, tevbeyi de içine alabilir. Alûsî'nin naklettiği vechile İbnü Receb demiştir ki: Yalnız istiğfar, duada mağfiret isteğiyle beraber tevbedir, اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ وَاَتُوبُ اِلَيْهِ *"Allah'tan*

---

(1) Müslim, Salat, 222; Ebu Davud, Salat, 148, Vitir, 5; Tirmizî, Daavât, 75, 112; Nesaî, Taharet, 119, Tatbik, 47, 71, Kıyamü'l-leyl, 51; İbn Mâce, Dua, 3, İkamet, 117; Muvatta, Messü'l-Kur'ân, 31; Ahmed b. Hanbel, I, 96, 118, 150; VI, 58, 201.

(2) لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ *"Allah, senin günahından, geçmiş ve gelecek olanı bağışlasın."* (Fetih, 48/2) gibi Resulullah'a nisbet olunan günahın mânâsı da böyle anlaşılması gerekir. (Müellif)

mağfiret diliyor ve O'na tevbe ediyorum." gibi tevbeyi de zikrederek istiğfar ise, sadece mağfiret talebiyle duadır. Bir de demiştir ki, yalnız istiğfar, geçmiş günaha nedametle ve onun şerrinden korunmayı dua ile talep ve gelecek günahın şerrinden de onu yapmamaya azm ile korunmayı talebdir. Ve işte لا صَغِيرَةَ مَعَ الاِصْرَارِ وَلَا كَبِيرَةَ مَعَ الاِسْتِغْفَارِ "Israr ile sağîra (küçük günah) yoktur, istiğfar ile de kebîre (büyük günah) yoktur."(1) gibi varid olan hadislerde ısrarı yasaklayan ve soyut olarak zikredilen istiğfardan kastedilen böyle nedamet ve azm ile tevbeyi içermiş olan istiğfardır. Eğer geçmiş günaha nedamet yoksa, o sadece duadır, nedamete yaklaşınış ise tevbedir."(2)

Bunun özeti, şer'an istiğfara vaad edilmiş ve tertip edilmiş olan hükümler, tevbe mânâsında olan istiğfardadır. Mutlak olarak istiğfar denildiği zaman o kastedilir. Tevbe, nedamet mânâsı bulunmayan ve günahtan pişman olmaksızın sadece onun af ve mağfiretini istemekten ibaret kalan istiğfar, sadece bir duadır, makbul olmamak gerektir. Çünkü hem günaha pişmanlık duymamak, hem de onun mağfiretini istemek Allah'a karşı edepsizliktir. Ancak bu, kişinin kendi günahı hakkındadır.

Bir de bu âyette intibak sanatı olduğu söylenmiştir. Asıl kelam: "Ona istiğfar et, çünkü o bir mağfiret edicidir ve tevbe et, çünkü o bir tevbeleri kabul edicidir" demek olup, her birinden birinin hazfiyle diğerine işaret edilmiştir.

Sûrenin başında da işaret olunduğu üzere İmam Ahmed b. Hanbel'in "Müsned"inde ve "Sahih-i Müslim"de ve daha başkalarında Hz. Aişe'den rivayet edilmiştir ki, Resulullah (s.a.v.) son zamanlarında سُبْحَانَ اللّٰهِ وَبِحَمْدِهِ اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ وَاَتُوبُ اِلَيْهِ sözünü çok söyler olmuştu ve sorulduğunda: "Rabbim bana ümmetimde bir alamet göreceğimi haber verdi ve onu gördüğüm zaman hamd ile tesbih ve istiğfar etmemi emir buyurdu." demişti.(3) "Keşşaf Tefsiri"nde der ki: "Tesbih emriyle beraber istiğfar emri dinin kıvamı olan emir ile emri olgunlaştırmak içindir. Yani dinin kıvamı itaat ile günahlardan korunmak arasını toplamadadır. Bir de Resulullah'ın masum olmasıyla beraber bu emir ümmetine lütuf olması içindir. Bir de istiğfar, Allah için tevazudan ve nefsin hazmindendir. Ve ondan dolayı nefsinde bir ibadettir. Peygamber (s.a.v.) hazretlerinin: "Ben gece ve gündüz yüz kere istiğfar ederim." dediği de sahih rivayetler cümlesindendir."(4)

(1) Keşfü'l-Hafâ, II, 490 (3071).

(2) Alûsî, a.g.e., XXX, 331.

(3) Müslim, Salat, 221; Nesaî, Sarık, 3; İbn Mâce, Hudud, 29; Dârimî, Rikak, 15; Ahmed b. Hanbel, II, 282, 341, 450; III, 10; V, 293; VI, 35, 77, 184.

(4) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 294.

Alûsî der ki: "Kul her ne kadar çok çalışsa da, Mabud'un celaline layık olanı, gereği gibi yerine getirmede kusurdan uzak olamayacağına işaret için birçok taatlardan sonra istiğfar da meşru kılınmıştır. Onun için zikretmişlerdir ki, farz namazı kılan kimse için akabinde üç defa istiğfar etmesi, teheccüd kılanın seher vakitleri dilediği kadar istiğfar etmesi ve hacının hacdan sonra istiğfar etmesi meşru kılınmıştır. وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْاَسْحَارِ *"Seherlerde istiğfar ediciler."* (Âl-i İmran, 3/17), ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Sonra insanların akın akın döndüğü yerden siz de akın edin ve Allah'tan mağfiret dileyin, şüphesiz Allah bağışlayan, esirgeyendir."* (Bakara, 2/199). Aynı şekilde abdestin sonunda ve her toplantının bitiminde istiğfarın meşru olduğu da rivayet olunmuştur. Resulullah herhangi bir toplantıdan kalkarken de سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ اَسْتَغْفِرُكَ وَاَتُوبُ اِلَيْكَ derdi.(1) Bu şekilde istiğfar emrinden, anlaşıldığı nakledilen vefat haberine bir remiz var demektir. Meşhuru da bu işaret, dinin emrinin kemal bulmasıyla davet görevinin tamama yaklaşmış olduğuna delaletten anlaşılmıştır."

هُوَ الَّذِى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ *"O, Resulünü hidayet ve hak din ile gönderdi ki, o (İslâm dini)nu bütün dinlerin üstüne çıkarsın."* (Saf, 61/9) âyetleri Resulullah'ın peygamber olarak gönderilmesi, Hak dininin bütün dinlere karşı hikmetinin açıklanması için olduğunu anlattığı ve فَاِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِى نَعِدُهُمْ اَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ... *"Onlara (yapacağımızı) söylediğimiz (azab)in bir kısmını sana göstersek de veya (bunu sana göstermeden) seni (dünyadan) alsak da (ne farkeder?). Nihayet bize dönecekler."* (Yunus, 10/46) gibi âyetlerde de kâfirlere karşı yapılmış olan tehditlerin bir kısmını Peygamber'in, vefatından önce dünyada göreceğine işaret buyurulduğu gibi, bu sûrede de yardım ve fethin geleceği ve halkın alay alay hak dine girmeye başladıklarını Resulullah'ın muhakkak göreceği vaad olunarak bu görüş tahakkuk ettiği zaman tesbih ve hamd ile istiğfarın emrolunması ve sonra buna talil (sebep gösterme) makamında Tevvâb (tevbeleri çok kabul eden) şerefli ismiyle son verilmesi, tesbih ve hamd ehl-i cennetin ilerden beri davasının gayesi olduğunun malum bulunması ve mağfirette örtmek, tevvabda dönüşü kabul etmek mânâlarının da esas olması düşünülünce muhakkak bir kerîm vaad ile onu kesin şekilde yerine getirmeyi ifade eden bu اِذَا جَاءَ ، وَرَاَيْتَ ، فَسَبِّحْ ta'lîk (belli bir zamana bırakma)ın birçok

(1) Müslim, Salat, 218, 220, Müsafirin, 201; Ebu Davud, Salat, 119, Edeb, 27; Tirmizî, Daavat, 32; Nesaî, İftitah, 17, Sehv, 87; Darimî, Salat, 33, İstizan, 29; Ahmed b. Hanbel, I, 95, 102; II, 450; IV, 420, 425.

nüktelere delalet eden faydalarının neticesi; o vakit gelince, vaadin tamam olup peygamberlik görevinin sona ererek ارْجِعِي "dön" emrinin tahakkuk edeceğini ve böylece o alametler görülünce vaadin doğruluğunu ve hakkındaki yardım ve ilâhî tecellilerin kudsiyet ve yüceliğini görmüş, Kevser'in oluş zevkini müşahede etmiş olan Muhammedî zatının o başarılı neşesiyle tatmin olmuş ve seçilmiş, lekesiz olarak bu fani âlemden, bu imtihan yeri ve günahların savaş alanı olan bu dünyadan çekilip pak ruh ve temiz sır ile hakka'l-yakîn Allah'ın likasına kavuşmak üzere tesbih, hamd ve en çok ümmeti için istiğfar ederek اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ "Biz Allah'a aidiz ve muhakkak O'na dönücüleriz." (Bakara, 2/156) âyetinin hükmüne hazır ve âmâde bulunması gereğine işaret olduğu sezilir ki, bunda وَلِيَ دِينِ "Benim dinim benim içindir." (Kâfirûn, 109/6) mefhûmundaki ihlas ve müjdelemenin de bir izah ve ifası vardır. Rivayet olunmuştur ki bu sûre nazil olduğunda Resulullah (s.a.v.) bir hutbe okuyup şöyle buyurmuştu: اِنَّ عَبْداً خَيَّرَهُ اللّٰهُ بَيْنَ الدُّنْيَا وَبَيْنَ لِقَائِهِ فَاخْتَارَ لِقَاءَ اللّٰهِ "Bir kul, Allah onu dünya ile kendine kavuşması arasında muhayyer (seçmeli) kıldı, o Allah'a kavuşmasını seçti."[(1)] Bunun ne demek olduğunu Ebu bekir (r.a.) anlamıştı da: Canlarımız ve mallarımız, atalarımız ve evlatlarımızla sana feda olalım, demişti. Yine rivayet olunmuştur ki: Resulullah bunu ashabına okuduğu zaman sevinmişler, fakat Hz. Abbas (r.a.) ağlamıştı. Resulullah (s.a.v.): "Neye ağlıyorsun amca?" buyurdu. نُعِيَتْ اِلَيْكَ نَفْسُكَ "Sana vefatın haber veriliyor." dedi, اِنَّهَا لَكَمَا تَقُولُ "Evet dediğin gibi" buyurdu.[(2)]Hz. Ömer'in ve İbnü Abbas'ın bunu anlayışları da yukarıda anlatılmıştır.

Nasr (yardım), fetih ve rüyet (görmek) bu üç şarta tesbih ve hamd, istiğfar, bu üç emrin gereğiyle ilgili nükteleri beyan ederken "Razî tefsiri"nde der ki: "Hak yakınlarının seyrinde iki yol vardır. Kimisi مَا رَاَيْتُ شَيْئاً اِلاَّ وَرَاَيْتُ اللّٰهَ بَعْدَهُ "hiçbir şey görmedim, illa ondan sonra Allah'ı gördüm" demiştir. Kimisi de مَا رَاَيْتُ شَيْئاً اِلاَّ وَرَاَيْتُ اللّٰهَ قَبْلَهُ "hiçbir şey görmedim, illa ondan önce Allah'ı gördüm" demiştir. Şüphe yok ki bu tarîk daha mükemmeldir. (Bak: Âl-i İmran, 3/190; Yunus, 10/31; Fussilet, 41/53) Zira yüksek hikmetler itibarıyla eseri meydana getirenden esere inmek, eserden eseri yapana çıkmaktan derece itibarıyla daha yüksektir.[(3)] Rivayet erbabının fikirlerine de nur kaynağı vâcibü'l-vücûd, zulmet

(1) Buhârî, Menakibü'l-Ensar, 45, Salat, 80, Fezailü's-sahabe, 3, Menakibü'l-Ensar, 45; Müslim, Fazailü's-Sahabe, 2; Tirmizî, Menakib, 15; Dârimî, Mukaddime, 14; Ahmed b. Hanbel, III, 18, 478; IV, 211; V, 139.

(2) Buhârî, Tefsiru Sureti 110/3; Dârimî, Mukaddime, 14; Ahmed b. Hanbel, I, 217, 344, 356, 449.

(3) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 158.

kaynağı mümkinü'l-vücûd olduğundan vâcibü'l-vücûdda istiğrak daha şereflidir. Hem asıl ile tabi olana istidlal, tabi olanla asla istidlalden daha kuvvetlidir. Bu anlaşıldıktan sonra bu âyet de işte bu iki tarîkın en şereflisi olan tarîka delalet etmektedir. Zira yaratıcı ile meşgul olmak, nefis ile meşgul olmaktan önce getirilerek önce Yaratan'a ait iki emir; tesbih ve hamd zikredilmiş, sonra da üçüncü mertebede istiğfar zikredilmiştir ki hem Yaratan'a, hem de halka dönüş olan karışık bir durumdur. Tesbih, celâl sıfatı olan selbî sıfatlara, tahmid de ikram sıfatı olan sübutî sıfatlara delalet ettiğinden dolayı celâli düşünmek, ikramı düşünmekten öne alınmak için tesbih, hamdden önce getirilmiş, sonra da Yaratan'dan halka inme yoluyla istiğfar zikredilmiştir. Çünkü bunda nefsin kusurunu ve hakkın zenginliğini görmek ve nefs için en güzel ve en mükemmel olanı istemek vardır. Malumdur ki, Allah'tan başkasının mütalaasıyla meşgul olduğu nisbette Allah Teâlâ'nın celâlini mütalaadan mahrum olur, istiğfarın tesbih ve tahmidden sonraya bırakılması bu inceliğe işaret eder." Lâkin şunu da unutmamak gerekir ki, burada halka olan bu nüzul halkta kalmak için değil, halktan yaratıcıya en mükemmel şekilde rücû (dönme) ve onun mağfiretiyle cemalinin lütfuna gark olmak üzere huzur-ı ehadiyyetine kabul için olduğuna tenbih olarak sonu Tevvâb (tevbeleri çok kabul eden) şerefli ismiyle bitirilmiştir. Bunda zikredilen iki yolun ikisini de içine almış olmak üzere halka nüzulünden sonra yine Yaratan'a dönmek ve baştan sona tevhid ile ahirete ve sonsuzluğa karar vardır. هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ *"O, ilktir, sondur."* (Hadid, 57/3), وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى *"Ve sonunda Rabbine varılacaktır."* (Necm, 53/42), اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ *"Biz Allah içiniz ve biz O'na döneceğiz."* (Bakara, 2/156).

Kevser kendisine verilmiş olan Fahr-i âlem (s.a.v.) nihayet böyle yardım görmüş ve zafere ermiş olarak kendisine fetih kapıları açıldığı ve halkın alay alay, akın akın Allah'ın dinine girmeye başladıklarını gördüğü ve bu şekilde din tekamül ederek peygamberlik görevi sona erip gereğince dünyada hükümleri icra etmek üzere bütün dünya maddî ve manevî bakımdan kendisine teveccüh etmiş bulunduğu sırada وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى وَاَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرٰى ثُمَّ يُجْزٰيهُ الْجَزَٓاءَ الْاَوْفٰى وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى *"İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur. Çalışması da yakında görülecektir. Sonra ona karşılığı tam olarak verilecektir. Ve sonunda senin Rabbine varılacaktır."* (Necm, 53/39-42) hükmünce iki mükâfatın tecellisi karşısında bulunuyordu. Birisi: Zafer ve fethin gereği olarak dünya saltanatı ve ganimetinin teveccühü. Birisi de, onu kazandıran Allah'ın dininin gereği olarak o fani dünya arzu ve hevesine meyl ve iltifat etmeyip, Allah'ın lütuf ve yardımıyla sırf Allah için yapılmış olan o çalışma ve mücahedenin ecrini hiçbir

dünyaya ait garazla kirletmeyerek وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰى *"Elbette senin sonun (ahiretin), ilkinden (dünyandan) daha hayırlıdır."* (Duhâ, 93/4) hükmünü tahakkuk ettirmek üzere bu başarıyla şükran için de pak, temiz olarak Allah'a kavuşmak. Bir adı da Tevdi' Sûresi olan bu sûre işte bu saatin girmesinde onun artık tesbih ve hamd ederek bundan böyle bu en mükemmel dinin hükümlerinin icrasını ümmetine bırakmak ve mihnet ve fena âlemi olan bu cisimler âlemine veda edip Rabbine kavuşmasına işaret ediyordu. Hz. Yusuf mülk edinmekteki başarısının sonunda رَبِّ قَدْ اٰتَيْتَنٖى مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنٖى مِنْ تَاْوٖيلِ الْاَحَادٖيثِ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَنْتَ وَلِيّٖ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ تَوَفَّنٖى مُسْلِمًا وَاَلْحِقْنٖى بِالصَّالِحٖينَ *"Rabbim, sen bana mülkten bir nasip verdin ve bana rüyaların yorumunu öğrettin. Ey göklerin ve yerin yaratıcısı! Dünyada da, ahirette de benim yârim sensin! Beni müslüman olarak öldür ve beni iyilere kat!"* (Yusuf, 12/101) diye müslüman olarak alınıp salihlere katılmasını istediği gibi, Resul-i Ekrem (s.a.v.) de hutbesinde: اِنَّ عَبْدًا خَيَّرَهُ اللّٰهُ بَيْنَ الدُّنْيَا وَبَيْنَ لِقَائِهٖ فَاخْتَارَ لِقَاءَ اللّٰهِ "Bir kulu Allah, dünya ile kendine kavuşması arasında serbest bıraktı, o da Allah'a kavuşmayı seçti." diye işaret ettiği vechile dünyayı bırakıp, Allah'a kavuşmayı tercih etti.[1]

Hicretin onuncu senesi اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دٖينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى وَرَضٖيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دٖينًا *"Bugün size dininizi olgunlaştırdım, size nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm'ı beğendim."* (Maide, 5/3) âyetinin nazil olduğu Veda Haccı'nı yaptıktan ve اَلَا هَلْ بَلَّغْتُ؟ ، اَلَا هَلْ بَلَّغْتُ؟ "Bakınız tebliğ ettim mi?, bakınız tebliğ ettim mi?"[2] diye söylediği meşhur Veda Hutbesi'ni bitirdikten sonra Medine'ye dönmüştü. Hep hamd ile tesbih ediyordu. Bu arada son âyet olarak وَاتَّقُوا يَوْمًا

---

(1) Emir gelince bu seçmeye bırakmanın ve seçmenin mânâsı nedir? denilirse, bunda iki vecih vardır. Birisi ve meşhuru, peygamberlere vefatları emrinin cebrî (zorlayıcı) şekilde değil, takviminden önce irade ve seçimine bırakılmış olarak tahyîr (seçme durumunda bırakmak) şeklinde tebliğ olunmuş olmasıdır. Bu takdirde buradaki سَبِّحْ وَاسْتَغْفِرْ *"tesbih et, ondan mağfiret dile"* emirleri nedb için olmuş olur. İkincisi de teklifî olarak vücûb için olduğu takdirde de Peygamber'in onu istemeyerek değil, güzel rıza ve istek ile seve seve kabul etmiş ve seçmiş olmasıdır. Hz. Yusuf'un "müslimen" (müslüman olarak) demesi de buna işarettir. İki takdirde de ansızın, tekvînî emir ile değil, önceden haber vermekle vaki olduğundan, teklif vücûb için de olsa ittibaın seçme ile olmasına mani olmaz. Dönme ile döndürmenin, yani ihtiyarî (isteğe bağlı) dönme ile cebir ve zorlama ile döndürmenin farkı da budur. Yoksa, herkes وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"ona döndürüleceksiniz"* de dahildir. (Müellif)

(2) Buhârî, İlim, 30, 37, Zekat, 31, Hacc, 132, Hibe, 17, Edahi, 5, Fiten, 8, Ahkam, 24, 41, Tevhid, 24; Müslim, İman, 378, Salat, 208, Küsuf, 1, 2, Kassame, 29, 31, İmare, 26, 28, Fiten, 13; Ebu Davud, İmare, 11; İbn Mâce, Menasik, 76, Fiten, 2; Ahmed b. Hanbel, I, 230; II, 80, 109, 202, 381; IV, 76, 168, 306; V, 4, 16, 37, 39, 48, 68, 74, 411, 424.

تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ *"Şu günden sakının ki, o gün (hepiniz) Allah'a döndürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tam olarak verilecek ve onlara hiç haksızlık edilmeyecektir."* (Bakara, 2/281) âyeti nazil olmuştu. Derken onbirinci hicrî senesinin Safer ayının sonlarında bir baş ağrısından rahatsızlanarak Rebîü'l-Evvel'in onikinci gününe kadar devam eden bu rahatsızlığı esnasında dahi son üç günden başkasında Mescid-i saadete çıkıp namazı kıldırmaktan kalmamıştı. Bu esnada bir gün Fadl b. Abbas ve Ali b. Ebi Talha hazretlerinin ikisi arasında minbere çıkıp hamd ve senâ ettikten sonra okumuş olduğu hutbesinde:

"Ey insanlar! Ben kimin sırtına bir değnek vurdumsa, işte sırtım, aynen bana vursun ve eğer kimsenin ırzına sövmüşsem, işte ırzım aynını yapsın, ben kimsenin malını almışsam, işte malım ondan alsın ve benim tarafımdan düşmanlık olur diye korkmasın, o benim şanımdan değildir." dedi ve indi. Öğle namazını kıldıktan sonra yine minbere döndü, önceki sözünü tekrar etti. Bunun üzerine üç dirhem iddia eden bir kişiye derhal bedelini verdi. Sonra şöyle buyurdu: "Haberiniz olsun, dünya mahcupluğu, ahiret mahcupluğundan ehvendir. Sonra Uhud ashabına dua etti ve onlar için istiğfar eyledi. Sonra da yukarıda zikrolunduğu üzere: "Bir kul, Allah onu dünya ile kendisine kavuşması arasında serbest bıraktı da, o Allah'a kavuşmayı seçti." buyurdu. Hz. Ebu Bekir bunun üzerine ağlamıştı da فَدَيْنَاكَ بِاَنْفُسِنَا وَاَمْوَالِنَا وَاٰبَائِنَا وَاَوْلَادِنَا *"Sana kendimizi, mallarımızı, babalarımızı ve evlatlarımızı feda ederiz!"*(1) demişti. Sonra da Ensar'ı tavsiye buyurdu. Ancak üç gün mescide çıkamamıştı, ezan okununca: "Ebu Bekir'e emredin insanlara namazı kıldırsın." buyurdu. Rebiü'l-Evvel'in onikinci günü Pazartesi günü -ki doğduğu gündür- Hz. Aişe'den rivayet olunduğu vechile önündeki bardağa mübarek elini batırıp su ile yüzünü meshediyor اَللّٰهُمَّ اَعِنِّى عَلٰى سَكَرَاتِ الْمَوْتِ "Allahım bana sekerâtına karşı yardım buyur."(2) diye dua ediyordu. Kuşluk vakti idi, derken ağırlaştı. Hz. Aişe kucağına almıştı, bu fani âleme gözünü yumdu, son sözü بَلِ الرَّفِيقَ الْاَعْلٰى "Hayır, refîkı'l-a'lâ"(3) diye Rabbine özlemini arzetti, isteği olan Allah'ın likâsına kavuştu (Bkz: Âl-i İmran, 3/144).

---

(1) Tirmizî, Menakib, 15; Dârimî, Mukaddime, 14; Ahmed b. Hanbel, III, 91, 478.

(2) İbn Mâce, Cenaiz, 64; Tirmizî, Cenaiz, 7; Ahmed b. Hanbel, VI, 64, 70, 77, 151.

(3) Buhârî, Merda, 19, Fezailü's-Sahabe, 5, Meğazi, 83, 84, Rikak, 42, Daavat, 28; Müslim, Selam, 46, Fezailü's-Sahabe, 85, 87; Tirmizî, Daavat, 76, İbn Mâce, Cenaiz, 64; Muvatta, Cenaiz, 46, 47; Ahmed b. Hanbel, VI, 45, 48, 74, 89, 108, 120, 126, 200, 231, 274.

التَّحِيَّاتُ لِلّٰهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ السَّلَامُ عَلَيْكَ اَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلٰى عِبَادِ اللّٰهِ الصَّالِحِينَ اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ * اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَعَلٰى اٰلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلٰى اِبْرَاهِيمَ وَعَلٰى اٰلِ اِبْرَاهِيمَ اِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ * رَبِّ اجْعَلْنِى مُقِيمَ الصَّلٰوةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِى رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ * رَبَّنَا اغْفِرْلِى وَلِوَالِدَىَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ * اَللّٰهُمَّ اَحْيِنَا عَلٰى دِينِهِ وَاَمِتْنَا عَلٰى سُنَّتِهِ وَاحْشُرْنَا تَحْتَ لِوَائِهِ * سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَنَسْتَغْفِرُكَ وَنَتُوبُ اِلَيْكَ ، فَلْيَكُنْ اٰخِرُ دَعْوَانَا اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

"Selâm, dualar ve güzellikler Allah içindir. Selâm, Allah'ın rahmeti ve Allah'ın bereketleri senin üzerine olsun ey Peygamber. Selâm (esenlik), bizim ve Allah'ın salih kullarının üzerine olsun. Ben şahitlik ederim ki Allah'tan başka tanrı yoktur. Ve yine şahitlik ederim ki Muhammed Allah'ın kulu ve peygamberidir."(1) "Allahım, İbrahim ve yakınlarına salat ve selâm ettiğin gibi, Muhammed ve yakınlarına da salat ve selâm et."(2) "Rabbim, beni ve soyumu namaz kılanlardan eyle. Rabbimiz, duamızı kabul eyle."(3) "Rabbimiz, beni, babamı, anamı ve insanları, hesaba kalkılacağı gün affeyle."(4) "Allahım, bizi onun dini üzere yaşat, onun dini üzere öldür ve onun bayrağı altında haşret." "Allahım sen sübhansın, sana hamd ediyorum, beni affetmeni diliyorum ve sana tevbe ediyorum"(5) "Bizim son duamız, "hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur" olsun."(6)

Bu başarıya, bu güzel son buluşa, böyle tesbih ve hamd ile Allah'ın mağfiretine kavuşturan Allah'ın dinine karşılık bu nimetin kadrini bilmeyip küfür ve inkârda ısrar eden ve kendilerine لَكُمْ دِينُكُمْ *"sizin dininiz sizedir"* denilen ve tevbeye yanaşmayan kâfirlerin kötü sonuçlarıyla cezaları da en açık bir misal ile gösterilmek ve Peygamber'in vefatıyla İslâm'ın fetihlerine ve yayılmasına zarar

(1) Buhârî, Ezan, 148, 150, el-Amel fi's-salat, 4, İstizan, 3, 28, Daavat, 16, Tevhid, 5; Müslim, Salat, 56, 60, 62; Ebu Davud, Salat, 178; Tirmizî, Salat, 1000; Nikah, 17; Nesaî, Tatbik, 23, Sehv, 41, 43, 45, 56, 100-104; İbn Mâce, İkamet, 24, Nikah, 19; Dârimî, Salat, 84, 92; Muvatta, Nida, 53, 55; Ahmed b. Hanbel, I, 292, 376, 382, 408, 413, 414, 422, 423, 428, 431, 437, 439, 440, 450, 459, 464; IV, 409.

(2) Buhârî, Tefsiru Sureti 33, 10, Daavat, 31, 32, Enbiya, 10; Müslim, Salat, 65, 66, 69; Tefsiru Sureti 33/23, Vitir, 3; Nesaî, Sehv, 49, 50-54; İbn Mâce, İkamet, 25; Ebu Davud, Salat, 179; Dârimî, Salat, 85; Muvatta, Sefer, 66, 67; Ahmed b. HAnbel, I, 162; III, 47; IV, 118, 241, 243, 244; V, 274, 374, 424.

(3) İbrahim, 14/40.

(4) İbrahim, 14/41.

(5) Ahmed b. Hanbel, IV, 420.

(6) Yunus, 10/10.

gelmeyip, ona düşmanlık edenlerin yine muratlarına eremeyecekleri anlatılmak üzere bunun akabinde Hz. Peygamber'in amcası iken ona iman şerefine nail olmayıp küfür ve düşmanlık edenlerle beraber olduğundan dolayı soyu ve nesebi, serveti ve çalışmaları kendisine fayda vermemiş olan Ebu Leheb'in ebedî hüsranını anlatan تَبَّتْ "Tebbet" Sûresi gelecektir.

Tebbet Sûresi

Mekke Döneminde İndi

Âyet Sayısı: 5

Bu sûreye "Mesed" Sûresi de denilir. İhtilafsız sûrenin tamamı Mekkî'dir. Buharî, Tirmizî ve diğer bazı hadis kaynakları İbn Abbas'tan rivayet etmişlerdir ki: وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ *"(Önce) en yakın akrabanı uyar."* (Şuarâ, 26/214) âyeti nâzil olunca Peygamber (s.a.v.) Safa Tepesi'ne çıkıp يَا صَبَاحَاهُ "Ey insanlar sabah oldu uyanın!" diye nidâ etti.

— Bu kim? dediler. Başına toplandılar. Resûlullah onlara:

— Ne dersiniz? Ben size şu dağın arkasından bazı atlılar çıkacak diye haber versem beni tasdik eder misiniz? dedi.

— Biz senden şimdiye kadar doğrudan başka bir şey duymadık, dediler.

Peygamber (s.a.v.):

— Öyle ise ben sizi önünüzde bulunan bir azab ile uyarıyorum, dedi.

Ebu Leheb de:

تَبًّا لَكَ Yuh olsun sana, bizi bunun için mi topladın? dedi ve kalktı. Bunun üzerine "Tebbet Sûresi" indirildi.(1) Bazı rivayetlerde de Ebu Leheb'in, bu sözü söylemekle birlikte iki eliyle yerden bir taş alıp Resulullah (s.a.v.)'e atmak istediği de nakledilmektedir. Beyhakî'nin "Delâil"de yine İbnü Abbas'tan yaptığı bir nakilde şöyle denilmiştir: "Ebu Leheb vadiden çıkıp Kureyş topluluğunun yanına geldiği zaman, "Muhammed bize mahiyetini bilmediğimiz bir takım şeyler vaad ediyor, onların ölümden sonra vuku bulacağını zannediyor, benim elime ne koydu?" deyip iki eline üflemiş ve تَبًّا لَكُمَا yuh olsun size, ben sizde Muhammed'in söylediklerinden hiç bir şey görmüyorum, demişti. İşte bunun üzerine "Tebbet Sûresi"nin nazil olduğu rivayet edilmiştir.(2) Nisâbûrî'nin İbnü Abbas'tan yaptığı nakil de şöyledir: "Resulullah (s.a.v.), peygamberliğin ilk yıllarında durumunu gizli tutuyor ve Mekke vadisinde namaz kılıyordu. Bu durum, وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ *"(Önce) en yakın akrabanı uyar."* (Şuarâ, 26/214) âyeti nâzil oluncaya kadar üç sene boyunca devam etti. Ta ki söz konusu âyet inince, peygamber Safa Tepesi'ne çıktı ve:

— Ey Galib oğulları diye nida etti. Onlar, mescidden çıkıp Resulullah (s.a.v.)'ın yanına geldiler. Ebu Leheb:

— İşte Galiboğulları geldi onlara ne yapacaksın? Dedi. Sonra Peygamber (s.a.v.):

— Ey Lueyoğulları diye seslendi. Luey'den olmayanlar dönüp gidince Ebu Leheb:

— İşte Lueyoğulları geldi ne var? dedi. Sonra Peygamber (s.a.v.):

— Ey Kilâboğulları ve arkasından da,

— Ey Kusayoğulları diye nida etti.

Yine Ebu Leheb:

— İşte Kusayoğulları geldi ne var? dedi. Bunun üzerine Resulullah buyurdu ki; "Allah bana en yakın akrabalarımı uyarmamı emretti. En yakınlarım da sizlersiniz. Sizler لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ "Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur." demedikçe ben size ne dünyada ne de ahirette yardım edemem. Eğer Allah'ı birlerseniz, Rab-

(1) Suyûtî, a.g.e., VIII, 665.

(2) Buharî, Cenaiz, 98, Tefsiru Sureti 111/1-3, 26/2, 34/2; Müslim, Fiten, 91; Tirmizî, Fiten, 63, Tefsiru Sureti, 111; Ahmed b. Hanbel, I, 281, 307; III, 43, 97.

binizin katında onunla lehinizde şahitlik yapacağım." Tam o sırada Ebu Leheb:

— Yuh olsun sana bizi bunun için mi çağırdın? dedi. İşte bu hadise üzerine söz konusu sûre nazil oldu.(1)

Başka bir rivayette de şöyle denilmiştir: "Resulullah (s.a.v.) bir gün amcalarını davet etmiş, onlara bir ziyafet sunmuştu. Ancak onlar, "Bizim her birimiz bir koyun yer." diyerek peygamberi hakir görmüşlerdi. Resûlullah (s.a.v.) da onlara:

Öyle ise yiyiniz demişti. Yediler, doydular ancak yemekten çok az bir şey eksilmişti. Sonra Peygamber (s.a.v.)'e:

— Yanında başka ne var? diye sordular. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) de onları İslâm dinine davet etti. İşte o sırada Ebu Leheb de söyleyeceğini söyledi.

Yine bir rivâyette denilmiştir ki: Ebu Leheb bir gün Hz. Peygamber'e "Müslüman olursam bana ne verilecek?" diye sormuştu. Hz. Peygamber de: "Müslümanlara ne verilirse sana da o verilir." deyince, Ebu Leheb: "Benim onlardan bir üstünlüğüm yok mu? dedi. Peygamber (s.a.v.) ne ile üstün tutulacaksın? buyurdu. O zaman Ebu Leheb: تَبًّا لِهٰذَا الدِّينِ الَّذِى يَسْتَوِى اَنَا وَغَيْرِى "Benimle şunları bir tutan dine yuh olsun!" demiş, bunun üzerine "Tebbet Sûresi" nazil olmuştu.

Tarık-ı Muhâribî'den de şöyle bir rivayet vardır. O demiştir ki: "Resulullah (s.a.v.)'ı Zü'l-mecâz çarşısında gördüm. "Ey insanlar! Allah birdir O'ndan başka ilâh yoktur deyin ki, kurtuluşa eresiniz." diyordu. Arkasında da ona taş atıp bacaklarını kanatan bir adam da "Onu dinlemeyin" diyordu. Bu kim? diye sordum. Dediler ki, "O Muhammed, arkasındaki de amcasıdır."(2) Bir rivayetinde de İbnü Abbas demiştir ki: "Ebu Leheb, Hz. Peygamber hakkında: "O, sihirbazdır." diyerek kavmini ondan soğutur, bu yüzden gelenler onunla görüşmeden giderlerdi. Çünkü Ebu Leheb, kabilesinin yaşlısı ve Hz. Peygamber'in babası gibi olduğundan itham edilmezdi. Ancak Tebbet Sûresi nazil olup o bunu, duyduktan sonra kızarak şiddetli bir düşmanlık göstermeye başlayınca, itham edilmiş ve o günden sonra Resulullah aleyhinde söylediği sözler, kabul edilmez olmuştu.(3) Bu da, onun bütün çalışmasını boşa çıkarmıştı." Bu rivayetler

---

(1) Kurtubî, el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân, XX, 234; Alûsî, a.g.e., XV, 2/333; Müslim, İman, 348, 355.

(1) Alûsî, a.g.e., XV, 2/333.

(2) Kurtubî, a.g.e., XX, 235.

arasında herhangi bir tezat söz konusu değildir. Hangisi nüzul sebebi olarak alınırsa alınsın, bu sûrenin ilk nâzil olan sûrelerden olduğunu ifade etmektedir. Hatta yukarıda da işaret edildiği gibi "Duhâ Sûresi"nden önce indirilmiştir. Böyle iken burada Peygamber'in zafer ve başarısıyla, ona küfür ve düşmanlık edenlerin başında bulunan amcası Ebu Leheb'in durumu ve akıbeti yanyana getirilerek yardım görmekle yardımsız bırakılmanın, şükürle nankörlüğün, güzel sonla kötü sonun farkı yakından gösterilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in vefatından sonra dahi, düşmanlar fitne çıkarmak isteseler de, İslâm dininin bekâ ve yayılmasına engel olamayacaklarına işaret olmak üzere sonran başa doğru düşündürmek sonra da İhlas ve Muavvizeteyn (Felak ve Nâs) sûreleriyle Kur'ân'ı bitirmek üzere söz konusu sûre, Nasr Sûresi'nin arkasına konulmuştur.

Ayetleri : Beş tanedir.

Fâsılası : ب ، د harfleridir.

تَبَّتْ "Tebâb" kökündendir. Tebâb, helak ve helak eden zarar, emeği boşa çıkıp muradına ermemek yani başarısız olmak, kaybetmek, yuh olmak, berbat olmak mânâsına gelmektedir. تَبًّا لَهُ ، تَبًّا لَكَ tabirleri de "Yuh olsun sana" gibi kınama ve beddua makamında kullanılmaktadır.

Buhârî'de, "tebâb"a, hüsrana uğramak, "tetbib"e ise, mahvetmek, yok etmek anlamı verilmiştir. Ragıb İsfahânî de "el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an" adlı kitabında "tebâb"ın devamlı ziyana uğramak mânâsına geldiğini ifade etmiştir. Müfessirlerin çoğunluğu da, insanı mahvetmeye götüren ziyân veya helâk mânâsını vermişlerdir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

تَبَّتْ يَدَٓا اَب۪ي لَهَبٍ وَتَبَّ ﴿١﴾ مَٓا اَغْنٰى عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ ﴿٢﴾

سَيَصْلٰى نَاراً ذَاتَ لَهَبٍ ﴿٣﴾ وَامْرَاَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ ﴿٤﴾

ف۪يج۪يدِهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ ﴿٥﴾

Meâl-i Şerifi

1- Ebu Leheb'in elleri kurusun (yok olsun o), zaten yok oldu ya.

2- Ne malı ne de kazandığı onu kurtaramadı.

3- (O), alevli bir ateşe girecektir.

4- Karısı da odun hamalı olarak (onunla beraber girecektir).

5- Boynunda da hurma lifinden bir ip olacaktır.

تَبَّتْ **Helâk oldu.** Bu fiil esasen bir durumu haber vermekle birlikte dilek kipi de olabilir. Dilek kipi olması, ya tekvînî şekilde zarar görmesini dilemek, yahut da Arapların adetlerinde olduğu gibi قُتِلَ الْاِنْسَانُ "Kahrolası" şeklinde beddua olarak hüsran ve helâkı hak ettiğini anlatmak suretiyle kınamak ve çirkin görmek mânâsınadır. Söz konusu fiili, ilk nüzûlüne bakarak çokları, bu mânâda yorumlamışlardır. Bu yüzden "elleri kurusun" şeklindeki tercüme pek yaygındır. Eli kurusun tabiri daha ziyade شَلَّتْ يَدُهُ yani "eli çolak olsun" mânâsında kullanılmaktadır. Bununla beraber mecâzî anlamda iflâs etsin, elinde avucunda bir şey kalmasın, tutacağını tutamasın ve her tuttuğu boşa çıksın gibi beddua mânâsına da gelmektedir ki, bu şekilde terceme edenlerin maksadı da budur. Bu fiile, yuh olsun, perişan olsun gibi mânâ vermek, تَبًّا لَهُ de olduğu gibi tebâbın anlamına daha uygun görünmektedir. Ancak Ebu Leheb'in Bedir Savaşı'nın arkasından ümitsizliğe düşerek ölmesi ve Nasr Sûresi'nin inişinde onun hüsrân ve helakinin gerçekleşmesi sebebiyle Tebbet Sûresi'nin tertibde buraya konulması, söz konusu kelimenin meydana gelen bir durumu haber verdiğini ifade etmektedir. Hatta Peygamber'in şanlı vefatıyla dahi Ebu Leheb'in isteğinin yerine gelmeyip, bilakis helakinin gittikçe daha çok artacağına işaret sayılmaktadır. Bu da, fiilin gereği olarak kınama mânâsı taşımasına engel teşkil etmez. Yani, sadece ona yuh olsun değil, helake gitti. يَدَا **İki eli** sağdan, soldan gerek olumlu gerek olumsuz, gerek tutmak ve gerek itmek için kullanmak istediği bütün sebeb ve vasıtaları, gerek dünyaya gerek dine uzatmak istediği iki eli de helâk oldu. O Peygamber'in zaferine ve hak dinin ortaya çıkmasına mani olmak ve küfre sarılmak için müracaat ettiği maddî manevî şey kendi aleyhine döndü de, yuh diye üflediği elleri hakikaten helâk oldu. اَبِى لَهَبٍ **Ebu Leheb'in,** Peygamber'e nankörlük ve düşmanlıkta ileri giden ve İslâm dininin yayılmasına engel olmak için her türlü fitne ve fesat ateşini alevlendirmeye çalışan Ebu Cehil ve benzeri azgın kâfirlerin küfür ve taşkınlıkları Kur'ân'da anlatılmış olmakla beraber

hiçbirinin adı açıkça zikredilmediği halde, Ebu Leheb'in ismine özellikle yer verilmesi, ayrıca Peygamber'in zaferini konu edinen Nasr Sûresi'yle tevhidi konu edinen İhlâs Sûresi arasında bulunması da dikkate değer niteliktedir. Şöyle ki:

Birincisi: Ona, وَامْتَازُوا الْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ *"Ey suçlular, bugün şöyle ayrılın (bakayım)."* (Yâsin, 36/59) âyetinin ifade ettiği anlam üzere bir üstünlük vermektir. Onun, Peygamber ile Allah arasına girmek, çoğalmasına mâni olmak isteyen ateşli düşmanlar arasında nazar-ı itibara alınmaya değer bir ayrıcalığa sahip olduğuna işaret eder. Çünkü Ebu Leheb, Peygamber'in baba bir amcası olması sebebiyle hususi bir şerefe haiz bulunuyordu. Böyle iken bu şeref ve nimetin değerini takdir etmediği ve ona yardım edecek yerde aksine engel olmak için nankörlük ve düşmanlıkla ateş püskürmek isteyenlerin önüne düşmesi sebebiyle İslâm düşmanlarının hepsinden daha fazla teessüfe layık olduğunu bildirerek yine Peygamber'in şanını yüceltmek, onun neseb, şeref ve haysiyetlerinin üstünde olan Hakk'ın cilvesinin büyüklüğünü göstermektir.

İkincisi: Ebu Leheb, şahsı gösteren bir künye olmakla beraber lugat itibarıyla asıl mânâsı, alev babası demektir. O itibarla Peygamber'e ve İslâm'a karşı ateş püskürmek isteyip de, kendini cehenneme atmış olan kâfirlerin hepsinin temsilcisi olması sebebiyle onun helâki, hepsinin helâkına misâl yapılmıştır ki, bu da, يُرِيدُونَ اَنْ يُطْفِؤُا نُورَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَيَاْبَى اللّٰهُ اِلَّا اَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ *"Allah'ın nûrunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Halbuki, kâfirler istemese de Allah, mutlaka nûrunu tamamlamak ister."* (Tevbe, 9/32) âyetinin ifade ettiği anlama işaret olur. Künyeler, alem ismi olmakla beraber yerine göre Hâtem-i Tâi'nin cömertlik, Ebu Hanife'nin ilim ile şöhret bulması gibi sıfatlık mânâsına gelmelerinden ve Meânî ilminde Ebu Leheb isminin de "ateş babası" demek olmasından dolayı, kinâye yoluyla "cehennemlik" vasfına delâlet eden meşhur bir misâl olarak söylenmiştir. Ayrıca kinâyeler de, hakikatin iradesine engel olmayacağına göre burada, söz konusu mânânın hususi bir önemi vardır. Yani maksat sadece Ebu Leheb'in şahsını belirtmekten ibaret olmayıp, onun vasfına ve bu vasıfta ona benzeyenlerin hallerine de işaret edilmiş demektir. Asıl ismi, Abdüluzza b. Abdilmuttalib iken yanaklarının pek kırmızı olmasından dolayı ateşe benzetilerek, Ebu Leheb denilmiş ve bu künye ile meşhur olmuştur. Çok ateşli mânâsına gelen "alev babası" künyesi ona başlangıçta, yüzünün parlaklığı veya canlılığı, yahut hiddet ve şiddeti itibarıyla övgü mânâsı düşünülerek verilmişti. Ancak bu vasfın hakikatinde "ateş kaynağı olmak" veya "ateşi sevmek" mânâsının bulunması ve en şiddetli ateşin de cehennem ateşi olması dolayısıyla Ebu Leheb ismi,

kendisini ateşe sürükleyen "cehennemlik" ünvanına dönüştürülmüş, fiil ve hareketleri itibarıyla da "cehennemin babası" mânâsına darb-ı mesel olarak kullanılmıştır. Burada söz konusu nüktenin kastedildiğine özellikle سَيَصْلَى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ "(o) *alevli bir ateşe girecektir*" âyetiyle işaret edilmiştir. Yani Hz. Peygamber (s.a.v.)'in amcası olmak gibi yüksek bir neseb, yakınlık, soy ve şerefe sahip olduğu halde, iman etmeyip de ona düşmanlık ve küfürde ısrar ettiğinden dolayı Ebu Leheb böyle helâk oldu. O soy ve şeref Ebu Leheb'i kurtarmazsa Peygamber (s.a.v.)'e buğzedip de tevbe etmeyen diğer insanların ne kadar bedbaht olacakları ibret nazarıyla düşünülmelidir.

Keşşaf'da denilir ki: "Tekniye" mastarı, ikram etmek mânâsı ifade ederken burada künye anlamında kullanılmasının üç sebebi vardır. 1. İsmiyle değil, künyesiyle şöhret bulmasından dolayı. 2. Esasen ismi, Abdu'l-Uzzâ olduğu halde künyesi kullanıldığı için. 3. نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ âyetine göre ateş ehlinden olmasından dolayı künyesinin haline uygun olması sebebiyle. Ayrıca şerli olan kimseye "Ebu'ş-Şer", hayır sahibine de "Ebu'l-hayr" denilmesi kabilinden de Ebu Leheb denilmiştir." Evet, Ebu Leheb'in iki eli, yuha, hüsrana gitti, helâk oldu. وَتَبَّ **Kendisi de yok oldu.** Muradına eremeyip, perişan oldu ve mahvolup gitti. Ebu Leheb, Peygamber'e karşı Kureyş ile beraber olduğu halde hasta olduğu için Bedir Savaşı'na bizzat iştirak edememiş, ancak maddî yardımda bulunarak Ebu Cehil'in kardeşi Âs b. Hişâm'ı kendi yerine göndermişti.(1) Kendisi "adese" denilen çiçek hastalığına benzer bir hastalığa tutulmuş, Kureyş'in yenildiğini haber alınca savaştan yedi gün sonra kahrından ölmüştü. Alûsî ve diğer tefsircilerin naklettiğine göre Kureyşliler, adese hastalığından tâun gibi sakındıkları için kendilerine de bulaşır korkusuyla ailesinden bile kimse yanına yaklaşmamış, bu yüzden ölüsü üç gün evde kalıp kokmuştu. Nihayet utandıkları için Sudâni'lerden birkaç kişiyi ücret karşılığı tutarak gömdürmüşlerdi. Bir rivayette de bir çukur kazıp ağaçlarla içine kakmışlar ve örtünceye kadar da üzerine taş atmışlardı. Başka bir rivayete göre de çukur kazmayıp bir duvarın dibine koymuşlar ve sonra da üzeri örtülünceye kadar taş atmışlardı.

Demek ki hâdise, Kur'ân'ın on beş sene kadar önceden haber verdiği tarzda cereyan etmişti. Mamafih durum, sadece bundan ibaret de değildi. Ebu Leheb, dünyada maksadına ulaşamadığı gibi âhirette de çekeceği azaptan dolayı hem

---

(1) Âs b. Hişâm, Ebu Leheb'e olan dört bin dirhem faiz borcundan dolayı iflâs etmişti. İşte bu borcuna karşılık olmak üzere Ebu Leheb onu kendi yerine savaşa göndermişti. (Siyer-i İbn Hişâm ve Şerh-i Süheylî.)

cismânî ve hem de ruhânî bir zarara uğrayarak helâk olmuştu.

مَا اَغْنٰى عَنْهُ Buradaki «مَا» istifhâm-ı inkârî veya doğrudan doğruya olumsuzluk edâtıdır ve Ebu Leheb'in helâkini izah etmektedir. Yani **ne fayda verdi ona?** Hiçbir fayda vermedi. Onu kurtaracak hiçbir hayra yaramadı مَالُهُ **malı** وَمَا كَسَبَ **ve kazandığı,** yahut kazancı. Buradaki مَا da mevsûl veya mastariyyedir. Mamafih önceki gibi istifhâm-ı inkârî veya olumsuzluk mânâsını ifade eden edat olması da düşünülebilir. Malı ona ne fayda verdi? Ve ne kazandığı? Onu felaketten kurtaracak hiçbir şeye yaramadı ve kendisi de hiçbir fayda elde edemedi anlamındadır. Ancak "Malı da fayda vermedi, kazancı da." anlamı, iki elin helâkini izah etmeye daha uygundur. Malından maksat, sermayesi, kazancından maksat da, kâr ve gelirleri, yahut kazanmak için yaptığı ticaret ve benzeri işler; veya malı, babasından miras kalan, kazancı da kendi kazandığı şeylerdir. Ayrıca söz konusu âyette ifade edilen malından kasıt, eski ve yeni bütün malı, kazancından kasıt da, gerek malından harcamak ve gerekse başka yollardan faydalanmak suretiyle kendi istek ve arzusuna göre elde ettiği, pay ve nasip, yani çalışması ve emeği ile yaptığı işler ve sahip olduğu şeylerdir ki buna, isteyerek çalışıp elde ettiği bütün kazancı, çocukları, sosyal durumu, kendine ve toplumuna örf ve âdetlerine göre yaptığı iyilikler, ayrıca Peygamber'e karşı kurduğu tuzak ve düşmanlıkların hepsi dahildir.

İbnü Abbas'tan nakledildiğine göre, âyette geçen "kazancından" maksat, Ebu Leheb'in çocuğudur. Yine denilmiştir ki: Ebu Leheb'in oğulları aralarında anlaşmazlığa düşerek, muhâkeme olmak üzere babalarının yanına gelmişler, derken birbirleriyle çarpışmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Ebu Leheb oğullarını ayırmak için aralarına girmiş ve orada birisinin itivermesiyle yere düşmüştü. Buna son derece sinirlenen Ebu Leheb "Çıkarın yanımdan bu pis kazancı." demişti. Bir hadisde de اِنَّ اَطْيَبَ مَا يَاْكُلُ الرَّجُلُ مِنْ كَسْبِهِ وَاِنَّ وَلَدَهُ مِنْ كَسْبِهِ "Her insanın yiyeceğinin en temizi ve çocuğu kazancındandır."[1] buyurulmuştur. Dahhâk: "Ebu Leheb'in kazancı, kötü ameli yani Resulullah'a yaptığı düşmanlık ve kurduğu tuzaktır." derken, Katâde de "Onun kazandığı şey, bir iyilik yapıyorum zannıyla işlediği ameldir ki, bu وَقَدِمْنَا اِلٰى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا *"Yaptıkları her işin önüne geçtik de, onu (etrafa) saçılmış toz zerreleri haline getirdik."* (Furkân, 25/23) mânâsınadır." demiştir. Yine Ebu Leheb'in eğer kardeşimoğlunun söylediği hak ise, malımı ve çocuklarımı fidye vererek ondan

(1) Ebu Davud, Büyu', 77; Nesaî, Büyu', 1; İbn Mâce, Ticarât, 64; Ahmed b. Hanbel, II, 214; VI, 41, 201.

kurtulurum." dediği rivayet edilmiştir. Verilen bu mânâların hiçbirisi diğerine zıt değildir. Maksat, tahsis olmayıp, örnek vermektir. Âyette ifade edilen "kesb", bu mânâların hepsini içine aldığından, esasen âyetin anlamı şu şekildedir: "Ne malı ne de hiçbir kazancı kendisine fayda vermedi, onu zarar ve helâkten kurtaramadı. Zira سَيَصْلٰى نَارًا **o bir ateşe yaslanacak ki** yarın âhirette bir ateşe girecek ki ذَاتَ لَهَبٍ **Gayet alevli,** dünyada eşi, benzeri görülmemiş son derece şiddetli bir alev ve iltihabı olan bir ateş, yani sadece cisimleri yakan bir ateş değil, ruhları sarıp gönüllere nüfûz eden نَارُ اللّٰهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْاَفْئِدَةِ *"Allah'ın tutuşturulmuş ateşidir ki, gönüllere işler."* (Hümeze, 104/6,7) âyetinde buyurulan cehennem nârıdır. وَامْرَاَتُهُ **Karısı da** ki o Harb'in kızı, Ümmü Cemil ve Ebu Sufyân b. Harb'in kız kardeşidir. Bu isimlerdeki imâlara da dikkat etmek gerekmektedir. Bu kelime, سَيَصْلٰى fiilinin altında gizli bulunan Ebu Leheb'e ait olan هُوَ zamirine bağlıdır. Yani Ebu Leheb'in yalnız kendisi değil, karısı da o ateşe yaslanacaktır. حَمَّالَةَ الْحَطَبِ Diğer kırâetlerin hepsinde حَمَّالَةُ kelimesi, haber olarak ötreli okunur. Bu durumda Ebu Leheb'e bağlanmayıp cümle olarak ondan hal yapılır. Âsım kırâetinde ise üstün okunur. Bu durumda da şu iki şekil söz konusudur.

1- اِمْرَاَتُهُ Kelimesinden hal yapılmasıdır ki, karısı da odun hammalı olarak cehenneme girecek, Ebu Leheb'i götürecek veya onun ateşini artırmak için, dünyada küfrüne, arzusuna hizmet ettiğinden dolayı cehennemde de azabına iştirak ile hizmet edecek demektir. Çünkü فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ *"O halde yakıtı insanlar ve taşlar olan, inkârcılar için hazırlanmış ateşten sakının."* (Bakara, 2/24), اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَا اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْئًا وَاُولٰئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ *"O inkâr edenler var ya, ne malları, ne de çocukları onlara, Allah'a karşı hiçbir fayda sağlamaz. Onlar ateşin yakıtıdırlar."* (Al-i İmrân, 3/10) âyetlerinde buyurulduğu üzere cehennemin odunu, çırası kâfirler olduğundan küfre hizmet etmek, cehenneme odun taşımak mânâsına gelmektedir. Buna göre onun sırtındaki cehennem odununun da, Ebu Leheb'in kendisinin olması en uygun bir mânâdır.

2- Kınama anlamında mansuptur. "Yani o odun taşıyıcısı karı" mânâsındadır. Bu durumda, وَامْرَاَتُهُ kelimesi üzerinde durmak câizdir. Burada da "hatab"-dan maksat Ebu Leheb'dir. Bundan başka bir de «حَمَّالَةَ الْحَطَبِ» tâbiri, koğucu, ona buna laf taşıyan bozguncu şeklinde mecâzî bir anlam da taşımaktadır. Keşşaf sahibi ez-Zemahşerî der ki: "İnsanlar arasında koğuculuk yapan bozgunculara, يَحْمِلُ الْحَطَبَ بَيْنَهُمْ "Aralarında odun taşıyor." denilir. Bu cümle, insanlar arasında

ateş yakmak, şerre sebeb olmak anlamında kulanılmaktadır. Nitekim

مِنَ الْبِيضِ لَمْ تَصْطَدْ عَلَى ظَهْرِ لَأمَةٍ وَلَمْ تَمْشِ بَيْنَ الْحَيِّ بِالْحَطَبِ الرَّطْبِ

"Beyaz insanları, yani yüzleri ak temiz kimseleri avlamaya çalışmadın,
Alçaklığın sırtına binerek oba arasında yaş odunla yürümedin."

diyen şair de bu mânâyı ifade etmiş, dumanı çok olmasından dolayı şiirinde "yaş odun" tabirini kullanarak şerrin çokluğuna işaret etmiştir." Lisanımızda bu mânâ, "kundakcılık etmek" şeklinde ifade edilmektedir. "Yangına körükle gitmek" sözünde de aynı anlam söz konusudur. Ancak, Türkçe'de "odun hamalı" tabirinden bu mânâ anlaşılmaz. Onda sadece küçümsemek anlamı vardır. Zira izzet ve servet içinde büyümüş bir kadının odun hamallığı yapması, acıklı bir sefâlet demektir. Esasen bundan, koğuculuk ve bozgunculuk mânâsını çıkarmak için ya "kundakçı" demek, yahut "hammâlete'l-hatab" tâbirini terceme etmeyerek darb-ı mesel tarzında aynen söylemek daha uygundur. Bu anlam, cehenneme girmenin sebebi olan dünyadaki durumu göstermiş olmaktadır. Fakat asıl mânâ, dünyadaki aile şerefine, zenginlik ve üstünlüğüne rağmen, ahiretteki sefâlet ve hakaretini duyurması ayrıca Ebu Leheb'in arzusuna boyun eğenler içinde en sakınması gereken karısının bile cehennem ateşinde hakaretle onun azâbını şiddetlendirmeye hizmet etmekte olduğunu ifade etmesi sebebiyle, diğer anlamlarını da dikkate almakla birlikte, "odun hamalı" diye terceme etmeyi daha uygun gördük. Nitekim İbnü Zeyd ve daha başkalarından gelen rivayetler de, bunu kuvvetlendirmektedir. Denildiğine göre, Ebu Leheb'in karısı, Resulullah (s.a.v.)'in geçeceği yol üzerine geceleyin diken dalları bıraktırmak suretiyle ona eziyet etmek isterdi. Onun için bu tabirle kınanmıştır. Mamafih bu rivayet de onun Peygamber'e eziyet vermek ve dinin yayılmasına engel olmak için kocasının fikrine hizmet etmek üzere gizlice koğuculuk ve benzeri işler yapmak suretiyle rahatsız etmeye çalışması tarzında temsilî bir ifade olarak düşünülürse, yukarıda söylenen mânâların hepsine uygun düşmüş olur.

فِى جِيدِهَا حَبْلٌ Bu cümle de "hammale"nin altında gizli olarak bulunan «هِيَ» zamirinden haldir. Yani **gerdanında süs yerine bir ip ki...**

Âyette yer alan "cîd" boyun mânâsına gelirse de, "unuk" kelimesi gibi sadece boyun anlamı ifade etmeyip, özellikle gerdanlık gibi zinet eşyalarıyla süslü veya süslenmeğe layık güzel boyunlar anlamındadır. Bu yüzden فِى عُنُقِهَا denilmeyip فِى جِيدِهَا buyurulmuştur. Gerçi burası, tahkir makamıdır. وَجَعَلْنَا الْأَغْلَالَ فِى أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا *"... biz de inkâr edenlerin boyunlarına (ateşten) halkalar koyduk."*

(Sebe', 34/33) gibi "ğull" (pranga) ve benzeri ifadelerle küçümseme mevklinde boyun zikredilmektedir. Ancak burada "odun hammalı" diye küçük düşürüldükten sonra فِى عُنُقِهَا حَبْلٌ "Boynunda da bir ip mevcuttur." denilseydi, kapsamlı bir mânâ ifade etmezdi. Halbuki "cîd" şâirin وَاَحْسَنُ مِنْ جِيدِ الْمَلِيحَةِ حَلْيُهَا *"Güzel kadının gerdanındaki zinetten daha güzel."* dediği gibi süs ve övgü ile söylenmektedir. Bu mânâ farkı, Türkçe'de de söz konusudur. Biz de bu gibi durumda "gerdan" tabirini kullanırız. Bu sebeple âyette, tahkirden sonra «فِى جِيدِهَا» nın zikredilmesi, kadının kadınlık onurunu coşturmak suretiyle durumun acıklı manzarasını göstermektedir. Binaenaleyh bu kelâm "boynunda bir ip vardır" diye anlaşılmalıdır. "O dilberin boynunda gerdanlık yerine bir ip vardır" şeklinde düşünülmelidir ki, اَوَمَنْ يُنَشَّؤُ فِى الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِى الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ *"Süs içinde yetiştirilip mücâdelede açık olmayanı (tartışmayı beceremeyeni) mi (Allah'ın parçası yaptılar)."* (Zuhruf, 43/18) âyetinin ifade ettiği mânâ üzere, süslü gerdanlıklarla donatılıp ikramla yetiştirilen, düşmanlık ve mücâdele mevkilerinde bulunmaması gereken bir gerdanın hamallık ipi ile aşağılanmasındaki hakaret ve istihzânın acılığındaki fesahat anlaşılabilsin. Said b. Müseyyeb ve daha başkalarından rivayet edildiğine göre, onun gerdanında mücevherlerle süslü, kıymetli bir gerdanlık vardı. Öyle iken bu gerdanlığın yerinde مِنْ مَسَدٍ **sağlam liflerden,** kuvvetli tellerden bükülmüş, kıvrılarak örülmüş bir ip bulunmaktaydı. Söz konusu kelime ile ilgili Ragıb el-İsfahânî'nin "Müfredât" adlı eserinde şu açıklamalar mevcuttur: "Mesed, ince hurma dallarından, yani şahlarından elde edilen ve fitillenen sağlam bükülüp örülen liftir. اِمْرَاَةٌ مَمْسُودَةٌ de yaratılışı, vücudu bükülmüş ip gibi derli toplu olan kadın demektir.

Bunun netiesi şudur ki, mesed, hurma lifinden bükülmüş, sağlam bir urgan demek oluyor. Fakat Zemahşerî diyor ki: Mesed, iplerden şiddetli ve kuvvetli bir şekilde bükülmüş olandır. Bu ister liften olsun, ister deriden olsun, ister başka şeylerden olsun aynıdır. Şair: وَمَسَدٌ أُمِرَّ مِنْ اَيَانِقٍ "Develerden daha hızlı, daha kıvrak geçen mesed..."[1] demiştir.

---

(1) Müellif merhum, burada «أُمِرَّ» kelimesini dalgınlıkla «أَمَرَّ» şeklinde okuduğu için bu mısrayı böyle tercüme etmiştir. Beyitlerin tamamı verilirken bu tercüme de tarafımızdan aşağıdaki şekilde düzeltilmiştir. (Mütercimler):

اِنْ سَرَّكَ الْاِرْوَاءُ غَيْرَ سَابِقٍ فَاعْجَلْ بِغَرْبٍ مِثْلِ غَرْبِ طَارِقٍ
وَمَسَدٍ اُمِرَّ مِنْ اَيَانِقٍ لَسْنَ بِاَنْيَابٍ وَلَا حَقَائِقٍ

"Eğer herkesten önce suya kanmak seni sevindirirse Tarık'ın kovası gibi bir kova, çok yaşlı ve çok körpe olmayan kuvvetli develerin derisinden iyice bükülmüş bir ip getirmekte acele et." (Bkz.: İbn Menzur, Lisânü'l-Arab, IV, 410; ez-Zemahşerî, Esâsü'l-Belâga, 594.)

Aynı şekilde رَجُلٌ مَمْسُودُ الْخَلْقِ cümlesi de sağlam yapılı kuvvetli adam mânâsını ifade etmektedir.[1] Kâmusta "mesd" kelimesi "ip bükmek" ve "yolda gayretle sürüp gitmek" mânâsınadır. مَسَدَ الْحَبْلَ denildiğinde bu sözle, "ipi güzelce bükmek" mânâsı kasdedilmektedir. "Mesed" ise, demirden çark oku demektir. Ayrıca hurma lifinden, bir görüşe göre de "Mukl" ağacının ince dallarından bükülmüş ipe denilmektedir. Bazı alimlere göre de sağlam ve kuvvetli bükülüp örülmüş olan ipe "mesed" adı verilir. Besâir'de açıklandığına göre, "Mesd" mastar, "Mesed" ise isimdir, ancak "Memsûd" anlamındadır, yani pek sağlam örülmüş ip demektir. فِى جِيدِهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ اىْ : جَعَلَ فِى جِيدِهَا حَبْلٌ حَدِيدٌ قَدْ لُوِىَ لَيّاً شَدِيداً Yani âyet, "gerdanında şiddetli bir şekilde bükülüp demir bir ip yapılmış olarak" mânâsınadır. Demek ki mesed, esasen "memsud" mânâsına alınarak bununla, hurma veya mukl ağacının lifleri gibi kuvvetli liflerden bildiğimiz kendir, urganlar tarzında fitil fitil, kat kat bükülmüş veya örülmüş sağlam urganlar kasdedilmektedir. Bu anlamda kıl, deri ve demir gibi hangi maddeden yapılırsa yapılsın, ip şeklinde bükülmüş yahut örülmüş olan sağlam telli, fitilli urgan, halat ve zincirlerin hepsine mesed denilmektedir. Burada da maksat ipin, yapıldığı maddeden ziyâde kuvvet ve kıvraklığı söz konusu olduğu için en sağlamının düşünülmesi gerekmektedir. اِنَّا اَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَا وَاَغْلَالاً *"Biz, kâfirler için zincirler ve demir halkalar hazırlamışızdır."* (İnsan, 76/4) âyetinin ifade ettiği mânâ üzere cehenneme giden kâfirlere vaad edilen de zincirler ve bağlardır. Bir gerdana gerdanlık yerine yakışan da bir zincirdir. Fakat bir odun taşıyıcısının sırtına aldığı odunları bağlayıp uçlarını, gerdanlık yerine sarkıtacağı sağlam ipin de zincir değil, liften bir urgan olması daha uygundur. Kâfirin hassasiyetine dokunan en acıklı manzara âyetin, sırtında cehennem odunu olan kocasını taşırken gerek iftihar ettiği gerdanlığını, gerekse örgülü kıvrık saçlarının gerdanından sarkmasını, kendi yanacağı ateşin odununu taşıyan bir odun hamalının boynuna düğümleyip geçirdiği kuvvetli urganın boynundan sarkması şeklinde tasvir etmesidir. Bu da, dünyada Allah yoluna sarf edilmeyen servet ve kazancın, şükrü bilinmeyen şeref ve asaletin ardındaki hakaret ve aşağılanmaya bir misâldir. İşte o ateş babası Ebu Leheb, parlaklığına ve bir takım üstünlüklerine rağmen Allah'a ve Resulü'ne karşı küfür ateşi yakmak istediğinden dolayı o ateşin odunu olarak helâke sürüklenmiş ve karısıyla birlikte bütün âleme darb-ı mesel olmuştur. Ta peygamberliğin başlangıcında haber verilmiş olan bu hakikat, aynı tarzda tahakkuk etmiş, Resulullah (s.a.v.)'in tebliğ ettiği şekilde Al-

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 297.

lah'ın birliğine imân etmediği için onun şefaatından istifade edememiş, ne nesebinin şerefi, ne de mal ve kazancı gibi asaletinin kudret ve ihtişamı, kendini helâk olmaktan kurtaramamıştır. Onun için diye beddua etmesinden dolayı da kendisine tevbe de nasip olmayıp mahvolup gitmiştir.(1) نَعُوذُ بِاللهِ مِنْ سُوءِ الْخَاتِمَةِ "Kötü sondan Allah'a sığınırız."

Şimdi birisi, tesbih, hamd ve istiğfar ile Allah'a giden, diğeri de hüsran ve aşağılanma ile ateşe giden iki son böyle beyân edildikten sonra, güzel bir sona erişmek ve o helâkten kurtulmak için tek çarenin Allah'ın dinine sarılmak ve bunun için de önce Allah'ı birlemek ve samimiyetle tanımak sonra da bütün kötülüklerden korunmada O'nun yardımına sığınmak olduğu hususu beyân edilecek arkasından da Allah tarif edilerek tevhid ve samimiyetle O'na bağlanma emredilecektir.

---

(1) Bu sûrenin inmesinden sonra Ebu Leheb artık imân edemezdi. Çünkü öyle bir durumda Allah Teâlâ'nın verdiği haberin yalan çıkması gerekirdi ki, bu da imkânsızdır. Bundan sonra o, iman etmeme mecburiyetinde bırakılmış ve bu konuda Allah'ın yardımı O'ndan uzaklaştırılmış demektir. Ancak daha önce esasen imân etmesi mümkün idi ve bu onun gücünün dışında da değildi. Demek ki, ezelde Allah'ın ilmi böyle idi. Ona pek az bir zaman imân etme imkânı verilmiş fakat kalbi çabucak mühürlenmişti. Gerçi bilgi, bilinene tâbi olduğu için ezelî bir takdir zorlamayı gerektirmez, fakat kader, haber verildikten sonra Allah'ın irâdesi ortaya çıkmış olacağından kulun irâde imkânı artık ortadan kalkmış demektir. Bu olmasa bile, fiiliyata çıkması men edilmiş olmaktadır. Kul için irâde ve kalbin mühürlenme müddetinin azlığı veya çokluğu ciheti ise, yaratılışta olduğu gibi sırf ilâhi bir takdir olarak cebrîdir. Nasıl ki Peygamber'in bu göreve seçilip başkalarının seçilmemesi çalışmakla mümkün olmayıp yalnızca Allah'ın takdirinin bir sonucudur. İşte bunun gibi Ebu Leheb'in çalışıp kazanması da kendisine bir fayda vermemiştir. Bununla birlikte أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ وَجَاءَكُمُ النَّذِيرُ *"Öğüt alacak olanın, öğüt alacağı kadar bir süre yaratmadık mı size? Size uyarıcı da geldi..."* (Fâtır, 35/37) âyeti gereğince az çok bir düşünme müddeti herkese verilmiştir. Ancak Ebu Leheb gibiler o imkândan yararlanamamışlardır.

İhlâs Sûresi

Mekke Döneminde İndi

Âyet Sayısı: 4

Fatiha Sûresi gibi bu sûre-i celilenin de birçok adları vardır: En meşhurları "İhlâs" ve " Kul hüvallahü ehad"dir. Bu sûre, dinin temel ilkesi olan tevhidi en halis ve en güzel şekilde dile getirdiği için "ihlâs" adını almıştır. Bundan dolayı "Esas" adıyla da anılır. Allah Teâla, "Âyetelkürsi" ile bu İhlâs Sûresi'nde olduğu kadar, Kur'an'dan başka hiçbir kitapta, İslâm'dan başka hiçbir dinde böylesine güzel tarif olunmamıştır. Hafız İbnü Receb'in Ka'b'dan, Zemahşerî'nin Übey ve Enes'ten rivayetle zikrettikleri üzere "Gökler ve yer, "Kul hüvallahü ehad" Sûresi üzerine kurulmuştur."[1] diye gelen haber akıl açısından dahi aksine ihtimal bulunmayan bir gerçektir. Zatında vücudu vacib, mutlak kemali cami, her türlü ihtiyaçtan, şerik (ortak) ve nazirden (benzerden) münezzeh (uzak) bir varlık olmasaydı hiçbir şey var olamazdı. Hisde ve akılda birbiriyle birleştikleri görülüp duran bütün semaları ve arzları ile âlem bütünüyle O'nun birliğine delalet eyleyen, hep O'nun varlığını ve birliğini bildiren âyetler ve deliller olarak ya-

(1) Alûsî, a.g.e., XV 2/340; ez-Zemahşerî, a.g.e., IV,

ratılmış olmak manasına bu sûrenin içeriği üzerine kuruludur. Bundan dolayı bu sûreye "Tevhid Sûresi", "Tefrid Sûresi", "Tecrid Sûresi", "Necat Sûresi", "Velâyet Sûresi", "Ma'rifet Sûresi" dahi denilmiştir. Çünkü bu sûrenin içeriğini tam kavramakla Allah tanınmış olur. Bir adam namaz kılmış ve namazda bu sûreyi okumuştu, Hz. Peygamber اِنَّ هٰذَا عَبْدٌ عَرَفَ رَبَّهُ "Doğrusu bu, Rabbini tanıyan ârif bir kul."(1) buyurdu, diye yine rivayetler arasında yer almış olan bir haberdir. Buna "Cemal Sûresi" adı da verilmiştir. Zira اَحَدٌ ، صَمَدٌ ، لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ Allah'ın yüce cemalinin vasıflarıdır. Buna "Nisbe Sûresi" de denilmiştir, çünkü Tirmizî'nin de rivayet ettiği üzere müşrikler Resulullah'a اُنْسُبْ لَنَا رَبَّكَ "Bize Rabbinin nesebini söyle." demeleri üzerine nazil olmuş(2) ve Allah Teâlâ'nın nesepten, (soy-soptan) münezzeh olduğunu bildirmiştir. Bir de Taberanî, Osman b. Abdurrahman kanalıyla şöyle bir hadis rivayet eylemiş: "Her şeyin bir nisbeti vardır, Allah Teâlâ'nın nisbeti de Kul hüvallahü ehaddir".(3) Ancak Âlûsî der ki: Hafız b. Receb buna "Cidden zayıftır, Osman hep bilinmeyen ve muğlak şeyler rivayet eder."(4) demiş. Mizan'da ise "Bu hadis uydurmadır." denilmiştir.

Doğrusu bu sûre, لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ *"Doğmamış ve doğurmamış"* âyeti ile Allah hakkında nesebi reddetmektedir. Buna "Samed Sûresi" ve Muavvize Sûresi" dahi denilmiştir. Nesaî, Bezzar ve İbnü Merdûye sahih senedle Abdullah b. Üneys'den rivayet etmişlerdir ki; Resulullah (s.a.v.) göğsüme elini koydu da bana قُلْ *"Söyle"* dedi. Ben ne diyeceğimi bilemedim. Sonra قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurdu, söyledim, bitirdim. Sonra قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ buyurdu, onu da söyledim, bitirdim. Sonra قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ مَلِكِ النَّاسِ buyurdu, onu da söyledim, bitirdim. Bunun üzerine Resullullah buyurdu ki; "İşte böyle teavvüz et (Allah'a sığın), teavvüz edenlerin hiçbiri bunlar gibisiyle teavvüz etmemiştir."(5) İbnü Abbas'dan bir rivayette kabir sıkıntılarına mani olduğu için "Mania Sûresi" de denilmiştir.(6) Şirkten uzak tutup beri kıldığı için "Berâe Sûresi" denilmiş, hâlis tevhidi tezkir (hatırlattığı) ve telkin ettiği için "Müzekkire Sûresi" denilmiştir. Bir hadis-i şerifte "Herşeyin bir nûru vardır, Kur'ân'ın nuru da قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ dir, diye geldiği için buna "Nûr Sûresi" dahi denilmiştir.(7) Bunun dile getirdiği tevhid olmayınca iman tam olmayacağı için, "İman Sûresi" de denilmiştir.(8)

---

(1) Alûsî, a.g.e., XV, 2/340.
(2)Tirmizî, Tefsiru Sureti 112/1, 2; Ahmed b. Hanbel, V, 134.
(3) Alûsî, a.g.e., XV, 2/340.
(4) Alûsî, a.g.e., XXX, 340.
(5) Nesaî, İstiaze, 1; Ahmed b. Hanbel, III, 417; IV, 144, 153.
(6) Alûsî, a.g.e., XV, 2/341.
(7) Alûsî, a.g.e., XV, 2/341.
(8) Alûsî, a.g.e., XV, 2/341.

Kâfirun Sûresi ile bu sûre, لا اله الا الله tevhid kelimesinin nefy ve isbatı menzilesinde anlam bakımından birbirlerine bağlı oldukları için bu ikisine "İhlâseyn" ve " Mukaşkışeteyn" dahi denilmiştir.

Nüzulü vaktine gelince, Mekkî veya Medenî olması hakkında iki görüş vardır: Keşşaf ve Razî Mekkî olmasını tercih etmişler, Beydavî ve Ebu's-Suud ise hakkında ihtilâf vardır, demişlerdir. Bahir'de Abdullah, Hasen, İkrime, Ata, Mücahid ve Katade kavline göre Mekkî'dir, İbnü Abbas ve Muhammed b. Kâ'b, Ebul'Âliye ve Dahhak kavline göre ise Medenî'dir, denilmiştir. "İtkan"da da nüzul sebebi ile ilgili karşıt iki hadisten dolayı iki ayrı görüş vardır; bazıları nüzulünün tekerrür ettiğini söyleyerek bu iki hadisin arasını bulmuşlardır, sonra bana Medenî olmasının tercih edilmesi kanaatı zahir oldu demiştir. Karşıt iki hadis dediği de nüzul sebebinin müşrikler veya yahudiler olması hakkındaki iki ayrı rivayettir. İbnü Cerir bunu şöyle açıklar: Anlatıldı ki, müşrikler Resulullah'a Allah'ın nesebinden sordular. Allah Teâlâ da bu sûreyi indirdi.[1] Bazıları da: "Hayır, yahudilerden bir topluluk gelip, "Bu halkı Allah yarattı, fakat Allah'ı kim yarattı?" diye sormalarından dolayı onlara cevap olmak üzere bu sûre nazil oldu."[2] demişlerdir.

Müşriklere cevap olarak indi diyenler, Ebu'l-Âliye tarikiyle Übey ibnü Kâ'b'dan ve Şa'bi tarikiyle Câbir'den şöyle rivayet etmişlerdir: Müşrikler اَنْسِبْ لَنَا رَبَّكَ yani *"Rabbinin nesebini anlat"* dediler. Allah Teâlâ da قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Sûresi'ni inzal buyurdu. İkrime'den: Müşrikler Resulullah'a اَخْبِرْنَا عَنْ رَبِّكَ ، صِفْ لَنَا رَبَّكَ مَا هُوَ وَمِنْ اَيِّ شَيْءٍ هُوَ؟ "Rabbinden bize haber ver, Rabbini bize özellikleriyle tarif et, O nedir ve nedendir?" Yani mahiyyeti nedir ve neden meydana gelmiştir, dediler. Allah Teâlâ da قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ 'in sonuna kadar bu sûreyi indirdi. Yine Ebu'l-Âliye'den اَنْسِبْ لَنَا رَبَّكَ *"Rabbinin nesebini anlat"* diyenler Ahzab'ın kumandanları idi, Cibril de bu sûreyi getirdi.

Yahudilerin sorusundan dolayı diyenler, Abd b. Humeyd, Seleme'den İbnü İshak'dan, Muhammed'den, Said'den şöyle rivayet etmişlerdir: Hz. Peygamber'e yahudilerden bir heyet geldi, "Ya Muhammed! Bu Allah mahlûkatı yarattı, peki Allah'ı kim yarattı?" dediler. Hz. Peygamber öfkelendi, hatta rengi değişti, Rabbi için böyle sormalarından dolayı onlara öfkelendi ve şiddetle çıkıştı. Derken Cibril geldi, onu teskin etti; اِخْفَظْ عَلَيْكَ جَنَاحَكَ "kanatlarını üzerinde tut", yani sa-

---

(1) et-Taberî, a.g.e., XXX, 221.

(2) Suyûtî, a.g.e., VIII, 670, 671.

kin ol ya Muhammed! Onların sorularına Allah'dan cevap geldi, Allah buyuruyor ki: قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ اَللّٰهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ dedi. Resulullah bunu onlara okuyunca, bu defa "Bize Rabbının özelliklerini anlat, O'nun yaratılışı nasıl? Pazuları nasıl? Kolu nasıl?" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber öncekinden daha fazla öfkelendi, yine Cibril geldi ve onu yine önceki sözlerle teskin etti ve onların sorularına şu cevabı getirdi: وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْاَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ *"Onlar Allah'ı hakkıyle takdir edemediler. Oysa kıyamet günü yeryüzü bütünüyle O'nun avucundadır, gökler de sağ elinde dürülmüş. Allah, onların koştuğu ortaklardan münezzehtir ve çok yücedir."* (Zümer, 39/ 67).(1)

Katade'den de; yahudilerden bir takım kimseler Hz. Peygamber'e gelip اُنْسُبْ لَنَا رَبَّكَ *"Bize Rabbinin nesebini anlat."* dediler. Onun üzerine "Kul hüvallahü ehad" sûresi nazil oldu.(2)

Razî'nin nakline göre, üçüncü bir kavil de hıristiyanların soruları üzerine nazil olmuştur.(3) Ata, İbnü Abbas'dan şöyle rivayet eylemiştir: Necran heyeti geldiği zaman bize Rabbini özellikleriyle anlat, "O ne şeyden, hangi cevherdendir?" demişlerdi. Resulullah "Rabbim bir şeyden değildir. O, şeylerin yaratıcısıdır." dedi. Bunun üzerine قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ nazil oldu. Onlar "O birse sen de birsin." dediler. Hz. Peygamber لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"Onun gibisi yoktur."* buyurdu. Onlar "Bize başka sıfatlarını da söyle." dediler. Hz. Peygamber, اَللّٰهُ الصَّمَدُ *"Allah Sameddir."* dedi. Onlar "Samed nedir?" dediler. Hz. Peygamber, اَلَّذِى يَصْمُدُ اِلَيْهِ الْخَلْقُ فِى الْحَوَائِجِ "Mahlukatın bütün ihtiyaçlarında kendisine başvurduğudur." dedi. Onlar "Daha başka?" dedi-ler. Hz. Peygamber لَمْ يَلِدْ "Meryem gibi doğurmuş değil, وَلَمْ يُولَدْ İsa gibi doğurulmuş da değil, وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ *"O'na denk olabilecek biri de yoktur."* dedi.

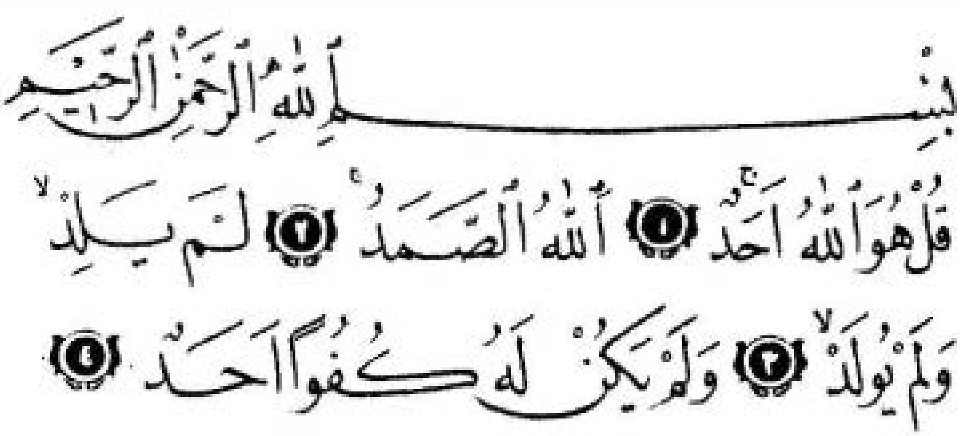
Mutlak anlamda "müşrikler" sözüyle ilk akla gelenlerin Mekke müşrikleri olması gerektiğinden dolayı bu rivayetten bunun Mekkî olması açık gibi görünür ise de Ebu'l-Âliye'nin bunu sonraki rivayetinde "Ahzab kumandanı" diye tefsir etmiş olması ve meşhur Ahzab olayının da Medine'de meydana gelmiş ve ona yahudilerin de katılmış bulunması, bir de Allah hakkında böyle sorular soranların, her kim olursa olsun müşrik demek olacağı göz önünde tutulunca, bu rivayetlerin toplamından bu sûrenin Medenî olduğunu anlamak daha tercihe

(1) Suyûtî, a.g.e., VIII, 671.
(2) Suyûtî, a.g.e., VIII, 670.
(3) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 175.

layıktır. Suyûti'nin, sonra bana bunun Medenî olduğu zahir oldu, demesinin sebebi de bu olmalıdır. Yani, müşriklerin sorusunun yalnızca Mekke'de iken olması lazım gelmez. Ayrıca Allah Teâlâ hakkında acz, ihtiyaç, ortaklık gibi eksiklik tasavvur etmek demek olan neseb veya yaratılmışlık ve benzeri sorular sormak ulûhiyetin doğum ve üreme yoluyla meydana geldiğine inanmak genellikle müşriklerin özelliği olduğundan bu sûre Allah'a oğul, baba veya eş ve ortak veya herhangi bir ihtiyaç isnad eden cüz'î, küllî, açık veya gizli her türlü şirk ehlinin hepsini reddeden ve Allah'ı hak sıfatıyla tenzih ederek O'na layık özelliklerle tanıtıp tarif eyleyen en güzel bir cevap olduğunda şüphe yoktur. Bilinmektedir ki; nüzulüne sebep olan soruların özel oluşu, cevabın genel ve kapsamlı oluşuna engel değildir. Böyle nesih söz konusu olmayan âyetler ve sûrelerde yerin ve zamanın da bir önemi yoktur. Nüzul sebebi açısından Mekkî veya Medenî olduğunun bilinmesi, bundan çıkacak sonucu ve hükmü değiştirmez. Bu gibi sûrelerde nüzul sebebini bilmek, yalnızca nüzulün oluş yerini tanımak ve durumu açıklamak için ziyade bilgiler kabilinden malumat olarak sözkonusu edilir. Binaenaleyh sûrenin, bütün şirk çeşitlerini olduğu gibi, hıristiyanların teslis inancını da reddetttiğinde şüphe yoktur.

Âyetleri: Dörttür. Mekkî ve Şamî kırâette beştir. لَمْ يَلِدْ Cümlesi de ayrı bir âyet olarak sayılmıştır.

Fasılası: Yalnızca «دال» dal harfidir.

Meâli Şerifi

1. De ki; O Allah bir tektir.

2. Allah eksiksiz, sameddir (Bütün varlıklar O'na muhtaç, fakat O, hiç bir şeye muhtaç değildir).

3. Doğurmadı ve doğurulmadı.

4. O 'na bir denk de olmadı.

قُلْ Söyle. Bu hitap öncelikle Resulullah'a ve dolayısıyla hitap olunabilenlerin hepsinedir. Emrin böylece açıkça ifade edilmesinde bu tarifin bilhassa ilâhi beyan olduğunu ve bunun aynen söylenmesi ve böylece tebliğ edilmesi gerektiğine tenbih vardır. "Kavil" makul olana ve telaffuz olunana şamil olur, kemâli de anlam ile lâfzın bir arada olmasındadır. Yani sadece kendi yanından bir düşünce, sırf aklî ve nazarî delillere dayalı olarak değil, Allah'ın bildirdiği Hak kelâmı olduğunu şeksiz, şüphesiz kalbinle tasdik ve dilinle ikrar ederek, kendi kendine söylediğin gibi, başkalarına da tebliğ et ve açıkça söyle. Herkes de böyle söylesin, وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ *"Birbirlerine hakkı tavsiye ederler."* (Asr, 103/3) âyeti gereğince böyle böyle diye tavsiye etsin. هُوَ O, mübteda olan bu zamirin bu sûrede mercii geçmemiştir. Nüzul sebebine göre, sorulmuş bulunan Allah'a raci olması gerekir. Yukarıki sûrelere göre de en yakın olarak إِذَا جَاءَ sûresinde geçen Allah ismi hatıra gelir. Fakat sûre tek başına müstakil olarak okunduğu zaman bunların hiçbiri ortada bulunmadığı gibi, zaten haberi de yine Allah ismi geldiği için herşeyden önce belirsizlik içinde bir belirlilik ve belirlilik içinde bir belirsizlik ifade eden bu zamirin mercii çok dikkat çekicidir. Bundan dolayı muhatapların durumlarına göre bunda bir iki vecih zikredilmiştir: Birisi, "evvel ve âhir olan ve عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ yani herşey üzerinde hazır ve nazır ve şahid olan vâcibü'l-vücud Hak Teâlâ'nın zatına raci olmasıdır. Nitekim İbnü Sina, bu sûrenin tefsirinde bu zamir Allah Teâlâ'nın zat mertebesinde ancak هُوَ yani "O" demekten başka bir şekilde idrak ve ifade olunamayacağına işaret olduğunu söylemiştir. Yani kendisini ancak hakkıyle kendisinin bildiğini, zatını akılların almasının mümkün olmadığını, bundan dolayı zat mertebesinde ancak هُوَ demekle tarif edilebilecek olan vacibul vücud Hak Teâlâ'nın zatı ve hüviyeti demektir.

Fahreddin Razî de demiştir ki: Burada هُوَ ، اللّٰهُ ، اَحَدٌ *hüve, Allah ve ehad* olmak üzere üç lâfız vardır. Herbiri taliplerin makamlarından bir makama işarettir. Birinci makam, mukarrebin makamıdır ki, Allah'a gidenlerin makamlarının en yükseğidir. Bunlar ki, varlıkların varoluş açısından tek tek mahiyet ve hakikatlerine bakmışlar, Allah'dan başka bir mevcud görmemişlerdir. Çünkü lizatihi varlığı vacip olan ancak Hak Teâlâ'dır. O'ndan başkası lizatihi mümkündür. Lizatihî mümkün olan da varoluş açısından tek tek mahiyetine bakılınca

ma'dumdur, yani yok hükmündedir.[1] Bundan dolayı onlar akıl gözleriyle Hak Sübhanehu ve Teâlâ'dan başka var olan görmezler. "Hüve" mutlak anlamda bir işarettir. Fakat işaret mutlak olsa da işaret olunan (yani müşarunileyh) belli ve muayyen olunca, o mutlak o muayyene ait olacağından, sözkonusu mukarrebin nazarında هُوَ denilince Hak Sübhanehü ve Teâlâ'ya işaret olur ve onlar hakikatte iki mevcut görmediklerinden dolayı 'O' demek, onlar için tam ve yeterli bir bilgi demek olur.[2]

Bu iki mülahazaya göre, هُوَ zamiri, Allah Teâlâ'nın ismine değil, doğrudan doğruya zatına racidir demek oluyor. Fakat bunu böyle anlamak için هُوَ lafzını zamir değil, esmâ-i hüsnâdan (Allah'ın güzel isimlerinden) ilâhî bir isim diye kabul etmek daha uygun olur. Nitekim zamir sıfatla tavsif olunmadığı halde وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّح۪يمُ (Bakara, 2/163) de olduğu gibi, هُوَ zamiri rahman ve rahim sıfatlarını almıştır. Bundan dolayı «هُوَ» nin Allah'ın isimlerinden olduğunu söyleyenler olmuştur. O halde gerek zamir, gerek isim olarak Allah'ın zatına işaret olduğuna göre, bu "hüve" mübtedasının haberi Allah'ın ismidir, "ehad" de haberden sonra ikinci haberidir. Buna göre mânâ "O Allah'dır, birdir" demek olur. Hüve denilmekle mutlak bir varlık ifade edilmiş olduğu için mümkünat cinsinden olan ârızî varlıkları haddi zatında varlık görmeyen ve hakiki varlık olarak yalnızca kendi zatından başka bir sebebe muhtaç olmayan, kendisi bizatihi ve lizatihî varoluşunu gerektiren ve bir an için bile yokluğunu farz ve tasavvur etmek imkânsız olan vâcibü'l-vücud bir Cenab-ı Hakk'ın zatını tanıyanlara karşı " O " demekle belli bir tanımlama yapılmış olur.

İkinci makam, "Ashab-ı Yemin"in makamıdır ki, bunlar Cenab-ı Hakkı mevcut tanırlar, halkı da mevcut tanırlar. Bundan dolayı bunların gözünde ister istemez "kesret" denilen çokluk meydana gelir. Biri varlığı vacip olan ve yok olması imkânı bulunmayan Hakk'ın zatı, öbürü de yok iken var olan, var iken yok olabilen yaratılmış varlıkların çokluğudur. Bundan dolayı sürekli değişip duran bu geçici varlıklara "O" demek uygun olmaz. Ancak bu kesret arasında "O" sözü tek başına Cenabı Hakk'ı ifadeye de yetmez. Hakkı halktan ayıracak bir belirleyici gerekir. Bunların "O" sözünden Hakk'ın zatını anlamaları için

(1) Bu ifadeye iyi dikkat etmeli, vahdet-i vücûd diye mümkinattan ibaret olan kâinatı vacibu'l-vücûd gibi görmek isteyen panteistlerin küfür ve ilhadına düşmekten sakınmalıdır. Mümkinat var olmak için sebebe ve illete muhtaçtır. Varlığı kendi özünden gelmeyen şeyler haddizatında kendi başına kalınca yok demektir. Onun için الا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللّٰهَ بَاطِلٌ "Dikkat! Allah tarafından yaratılmış olan herşey yok olmaya mahkûmdur, batıldır."

(2) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 179.

"Hüve" lâfzına Allah isminin de eklenmesine ihtiyaçları vardır. İşte bunlar için هُوَ اللّٰه denilmiştir. Çünkü Allah, kendisinden başka her varlığın kendisine muhtaç olduğu, kendisinin ise her şeyden müstağni bulunduğu bütün kemâl sıfatlarını zatında toplamış ve ilâhlığa hak kazanmış bir mevcut demektir.

Üçüncü makam, "Ashab-ı Şimâl"in makamıdır ki, hepsinin aşağısıdır. Bunlar vâcibü'l-vücudun, ilâhın birden fazla olmasını caiz görürler. İşte bunları reddetmek ve sözlerini geçersiz kılmak için "ehad" (bir) diye açıkça tasrih ve ifade edilerek قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurulmuştur.

Bu "hüve" zamirinde diğer bir vecih de bunun "zamir-i şan" olmasıdır ki, meşhur olan da budur. Gerek sûrenin istiklali gerek lisanın belâğatı açısından bu daha uygundur. Bilindiği üzere "zamir-i şan" söylenecek olan cümlenin önemini ifade etmek için cümlenin evveline getirilip şâna irca edilerek, işin önemi hakkında "önemli olan şudur ki" anlamına kullanılır. Bu suretle haberi اَللّٰهُ اَحَدٌ cümlesi olmuş olur. Bunda "hüve" zamiri, hakikatte ifadesi lâzım gelen mutlak bir "şân" olarak duyuran bir mübteda, onu bâtında ve zahirde bütün kemâl sıfatı ile tecelli ettiren اَللّٰهُ ism-i celâli de mübteda; اَحَدٌ Allah'ın zatını kesretten tenzih ile onun birliğini isbat eyleyen haberi, bu haberle Allah'ın birliğini ifade eden bu cümle dahi هُوَ mübtedasının haberi olarak onunla birleşip onu beyan eylemiştir. Demek ki o şan Allah'ın birliği hükmünden ibarettir. Zaten esas maksat da o hükümden ibaret olduğu için açıklanmak istenen şey Allah'ın birliği gerçeğinden ibaret olmuş olur. O Allah, cemâl ve celâl sıfatlarının hepsine hakkıyle ve eksiksiz olarak sahip olduğu ve bütünüyle varlığı kendisine ait bulunduğu cihetle ilâhlık kendisinin hakkı olduğu kesinlik kazanır. İşte gerçek mabud olan Allah اَحَدٌ **birdir,** ikincisi olmayan bir tektir, biriciktir. Evvel ve âhir, ortaktan münezzeh لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ *"Hiçbir şekilde benzeri olmayan."* (Şura, 42/11) hep birdir, yegane birdir.

"Nihaye"de yer aldığı üzere; "Allah Teâlâ'nın isimlerinden olan "ehad" هُوَ الْفَرْدُ الَّذ۪ي لَمْ يَزَلْ وَحْدَهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ اٰخَرُ "Ezelde ve lâyezelde hep bir olan ve beraberinde bir başkası bulunmayan fert, tektir."(1) Bu öyle bir isimdir ki beraberinde zikrolunabilecek herhangi bir sayıyı nefy (red) ve inkâr için bina kılınmıştır: Arapça'da مَا جَٓاءَن۪ي اَحَدٌ "Bana hiçbir kimse gelmedi." denir, bu ifadede "hemze " vavdan bedeldir, çünkü aslı vahiddir, o da vahdettendir ilh..."

"Ehad" lafzı bir demek olan "vâhid" anlamında dahi kullanılır ise de aslında

(1) İbnü'l-Esir, en-Nihaye fî Garibi'l-hadis, I, 27.

aralarında önemli farklar vardır. Vahdetin kendinden başkasını nefyetmek demek olan esas mânâsında ehad sözü en beliğ olan ifadedir. "Vahid" kelimesi izafî ve itibarî de olabilir ve sayısal bir anlam ifade eder. "Ehad" ise zatın ne bölünme ve izafiyet ne de başka birisi şeklinde hiçbir sayıyı kabul etmeyen, hiçbir şekilde iki olması veya ikinci birinin bulunması ihtimali olmayan gerçek birdir, hep bir ve daima bir demektir. "Vâhid" ile "ehad " eş anlamlı kelimeler değildir. Razî'nin naklettiği şekilde Ezherî demiştir ki: Allah Teâlâ'dan başka hiçbir şey "ehad" ile tavsif olunamaz.[1] Meselâ; recülün ehadun, dirhemün ehadün denilemez, racülün vâhidun, dirhemün vâhidun denilir. "Ehad" ferd, yani tek demektir. Ehad Allah'ın sıfatlarından bir sıfattır ki, yalnızca kendisine mahsustur. O'nda ona hiçbirşey ortak olamaz. Bundan başka vâhid ile ehad arasında daha birçok bakımdan farklılıklar ortaya koymuşlar: Birincisi vahid ehadde dahildir, ancak ehad vahidde dahil olmaz. Yani ehad sözü vahid kavramını da içine alır, lâkin her vahid, ehad demek olmaz. Ehad denilmekle vahid denilmiş olur, fakat vâhid denilmekle ehad denilmiş olmaz.

İkincisi: فُلاَنٌ لاَ يُقَاوِمُهُ وَاحِدٌ yani, "filan kimseye vahid mukavemet edemez", denildiği zaman "biri" mukavemet edemez, ama iki veya daha fazlası mukavemet eder anlamı çıkar. Halbuki فُلاَنٌ لاَ يُقَاوِمُهُ اَحَدٌ denildiği zaman iki veya daha fazlası mukavemet edebilir anlamı çıkmaz. Ona mukavemet edecek hiçbir kimse yoktur anlamı çıkar.

Üçüncüsü: Vahid isbatta, ehad ise nefiyde kullanılır. İsbatta رَاَيْتُ رَجُلاً وَاحِدًا bir adam gördüm, denilir. Nefiyde ise مَا رَاَيْتُ اَحَدًا bir ehad görmedim (hiçbir kimse görmedim) denilir ve umum ifade eder.

Rağıb der ki; ehad iki şekilde kullanılır: Birisi yalnızca nefiyde, öbürü de isbatta.[1] Nefiyle ilgili olanı o cinsin hepsini kapsamı içine alır, azına ve çoğuna gerek toptan, gerek teker teker şamil olur. مَا فِى الدَّارِ اَحَدٌ Evde ehad yoktur, yani evde hiçbir kimse yoktur, ne bir, ne iki, ne de daha ziyade ne toplu halde, ne de tek tek hiç kimse yok demektir. Bu anlamda müsbet cümlede kullanılması caiz olmaz. Çünkü iki sayısı menfi cümlede sahih olursa da müsbet cümlede sahih olmaz. Buna göre فِى الدَّارِ اَحَدٌ denilse bunda hem tek tek vâhidi isbat, hem de gerek topluca, gerek çeşitlilik bakımından vâhidin fazlasını isbat mevcut olurdu, oysa ehad denilince bunun mümkün olmadığı anlaşılır. Ehad böylece vâhidin daha fazlasına şamil olduğu içindir ki, çoğul olarak مَا مِنْ اَحَدٍ فَاضِلِينَ *"hiçbir fazi-*

---

(1) Rağıb el-İsfehanî, a.g.e., 12.

letli kimse yok." denilmesi doğru olur. Nitekim فَمَا مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ *"Sizden hiç kimse buna engel olamazdı."* (Hakka, 69/47) buyurulmuştur. Müsbet cümlede kullanılan ehada gelince, o da üç vecihdir:

a. On bir, yirmi bir gibi sayılara munzam olarak kullanılır; اَحَدَ عَشَرَ ، اَحَدٌ وَعِشْرُونَ gibi.

b. Muzaf veya muzafun ileyh olarak isim tamlaması şeklinde kullanılır; اَمَّا اَحَدُكُمَا فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْرًا *"İkinizden biriniz yine efendisine şarap sunacak."* (Yusuf, 12/41) âyetinde olduğu gibi ve يَوْمُ الْاَحَدِ haftanın ilk günü anlamına kullanıldığı gibi.

c. Mutlaka sıfat olarak kullanılır ki; قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurulduğu üzere, bu sonuncusu ancak Allah Teâlâ'nın sıfatı olarak kullanılırsa caiz olur.

Kelimenin aslı vahaddır, lâkin vahad başkaları için kullanılır. Nitekim Nabiğa:

كَاَنَّ رَحْلِي وَقَدْ زَالَ النَّهَارُ بِنَا بِذِي الْجَلِيلِ عَلَى مُسْتَاْنِسٍ وَحَدِ

"Kıraç bir yerde gündüz, bizi geçip gidince,
Sanki benim göçğüm bir dostun yanındadır."

demiştir.

Ebu's-Suud ve daha başkalarının beyanına göre; hemzesi vavdan mübdel olan "ehad" isbatta kullanılandır.(1) Meselâ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللّٰهِ اَحَدًا *"Allah'la beraber başka birine ibadet etmeyin."* (Cinn, 72/18) وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ âyetlerinde kullanıldığı gibi. Nefye ait olan ve genel anlamda kulllanılan "ehad" böyle değildir, onun hemzesi aslî hemzedir. İkisi de aslîdir, dahi denilmiştir. Bu sûrede her ikisi de zikredilmiştir.

Ehad ile vahid arasını Sa'leb şöyle ayırmıştır: Ehada ibtidaen adet bina edilmez(2). Sayı saymaya başlarken ehad, isneyn ilh... denilmez وَاحِدٌ وَاثْنَانِ denilir. رَجُلٌ اَحَدٌ ehad recül denilmez, رَجُلٌ وَاحِدٌ vahid recul denilir, demiştir. Lakin Razî'nin nakline göre; İmam Halil ehad isneyn diye saymanın caiz olduğunu söylemiştir ki, bunda vahid anlamına kullanılıyor demektir.(3) Hanefî alimlerinden bazıları da farkı şöyle nakl ve tarif eylemişlerdir: Ehadiyyet hiçbir şekilde bölünmeye ve sayıya ihtimali olmaz. Vâhidiyet ise ikisine de ihtimallidir: مِائَةٌ وَاحِدَةٌ وَاَلْفٌ وَاحِدٌ

(1) Ebu's-Suud, a.g.e., IX, 212.
(2) İbtidaen denilmesi اَحَدَ عَشَرَ gibi izafetlerden sakınmak içindir.
(3) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 178.

denilir. Oysa ne "mietün ehadün" ne de "elfun ehadün" denilemez. Hattâbî ehadiyet zatın tekliğini, vahidiyyet ise sıfatta şeriki olmadığını ifade eder, demiştir. Bazı araştırmacılar bunu aksini de söylemişlerdir Yani ehadiyyet ne zatında, ne sıfatında ortağı olmayan bir tektir demektir. Allah Teâlâ hakkında zat ve sıfat birbirinden ayrı olmadığı için vahid ile ehad aynı hükümdedir. Bundan dolayı bazı müfessirler burada "ehad" kelimesini "vâhid" diye tefsir etmişlerdir. Nitekim Abdullah ibnü Abbas'tan ve Ebu Ubeyde'den naklen gelen tefsir rivayetlerinde bunu vahid diye tefsir ettikleri söylenmiştir. Ayrıca tecezzi, yani bölünme ve parçalanmayı kabul etmeyen vâhid diye de tarif edilmiştir. Allah Teâlâ hakkında vahid ve ehad birbirinden farklı olmamak bakımından aynı şeydir diye tefsir etmek, herkesin kolayca anlaması bakımından daha kolay olur. Çünkü ehad demek vâhid demektir. Fakat bununla arada hiçbir fark yoktur sanılmamalıdır. Ebu'l-Beka, "Külliyât"ında ehad kelimesinin vâhid mânâsına da geldiğini, bununla beraber aradaki bazı farkları kaydettikten sonra der ki:" İki vecihten her birine göre de ehad ile murad olunan vâhid, bütün yönlerden birdir. Çünkü ehadiyyet gerek adedî, gerek terkibî, gerek tahsilî teaddüt çeşitlerinin hepsinden kurtulmuş olan özdür. Nisbî olan, sayısız varlıkların, ehadiyyet-i zatta yok olmasıdır. Bu özelliğinden dolayı tenzih maksadıyla kullanıldığı zaman vâhide üstün tutulur. Zira vâhidiyyet sayısal çoğalmanın nefyinden ibarettir. Ayniyyenin çokluğu, vâhidiyyette de nefyedilmiş olur ise de onda izafî bir çokluğun mevcudiyeti akla gelebilir.

Bunu şöyle de açıklamışlardır: Vahid birçok bakımdan her aşamadaki birliklere söylenebilir. Ehad ise onun ekmel şeklidir; mutlak tereddüt ve şüpheye yol açacağı zaman, o mutlakın kemaline masruf olacağından, burada ehad kelimesi daha uygun olur. Ancak bunu vâhid diye tefsir edenlerin muradı da daha ötesi ve daha mükemmeli mümkün olmayan vahdetle muttasıf olan vâhid demek olduğu anlaşılmak lazım gelir.

Bu bakımdan burada vahdet, birlik kavramıyla vâhid lafzının mânalarından da biraz bahsetmek gerekir.

İbnü Sina'nın "Şifa"sında ve "Şerh-i Mevakıf"da ve daha başka kaynaklarda açıklandığı üzere vahdet vücuda eşit, yani mefhumda değil, hamilde eşit olur. Herhangi bir şekilde birliği bulunan her çeşit varlık için kullanılabilir. Çünkü her varlığın kendine mahsus bir vahdeti, yani bir birliği vardır. Hatta çokluğun bile... Pekçok şey bir özellikte birleşerek bir vahdet meydana getirebilir. Mesela; bir on, onların yüzlercesinden, binlercesinden sadece biridir. Ve böyle olması

vahdetle kesretin karşılaşmasına engel değildir. Zira aynı şeye tek özellikle ilişkin olmuş değillerdir. Aralarındaki o eşitlikten dolayı vahdeti, varlığın kendisi sananlar olmuştur. Halbuki doğru değildir. Bir cismi parçalara ayırmak onun birliğini bozmak olsa da varlığını yok etmek, onu ortadan kaldırmak demek değildir. Yine bunun gibi, çoğa çok olduğu için var denilir de bir denilemez. Vahdet ile vücud, yani birlik ile varlık tamıtamına kavramda değil, sadece konuda birleşirler. Vahdet, niteliğin de aynı değildir. Aslında vahdet varlığın niteliği üzerine eklenmiş olan bir kavramdır. Onun için bir varlığın niteliği vahdet ile de kesret ile de mümkün olur. Vahdet kesretten öncedir. Vahdeti şöyle tarif etmişlerdir: Bir şeyin hakikatte kendisine ait özelliklerde bölünme kabul etmez olmasıdır. İster geometrideki nokta gibi hiç bölünme kabul etmez olsun, ister Ahmet ve Zeynep gibi birçok uzuvdan meydana geldiği halde özünde bir tek şahsiyyet olsun. El, kol, gövde ve bacak gibi çeşitli uzuvlardan meydana gelmesi insanın şahsiyetinin birçok parçaya bölünebilir olması anlamına gelmez. Kesreti de şöyle tarif etmişlerdir: Bir şeyin hakikatte kendi özüne ait özelliklerde bölünme kabul etmesidir. Bununla beraber Vahdet bölünme kabul etmez, kesret ise bölünme kabul eder demek daha açık ve net bir ifade olur. Çünkü o bölünmenin öze veya uzuvlara ait olup olmaması asıl meselenin dışındaki ayrıntıdan ibarettir. Fakat bölünme denince yalnızca bütünü meydana getiren parçalara ait bir bölünme düşünmemek, ayrıca vahdet anlayışında ilk bakışta ortaklığı nefy ile, parçalara bölünmesinin imkânsız olduğu anlaşılsın diye böyle bir tasrih yapılmıştır. Bundan dolayı vahdetin mertebeleri olduğu gibi vâhid denilen şeyin vahdetle nitelenmesi de zatî ve arazî diye iki kısma ayrılır. Vâhidin kesire, yani birin çoğa karşılık olarak kullanılmaması da zatî değil, arızî bakımdandır. Zira birşeyin bir yönden bir, bir başka yönden çok olması mümkündür. Ancak o vâhid, yani bir olduğu için çok değildir. İşte vâhid parçalara hiç bölünemez ve bölünmesi de aklen tasavvur edilmezse, yani çokluğu söz konusu olamazsa, ona şahsi vâhid, eğer bir şekilde bölünme kabul etmezse, yani unsurlara ayrılamadığı gibi, parçalara da bölünemezse işte o hakiki vâhiddir. Onun bölünmezlikten başka bir özelliği yoksa o vahdetin kendisidir. Eğer bölünemezlikten başka bir özelliği daha varsa o zaman ya bir konumu vardır, ya yoktur. Eğer bir konumu varsa, yani algılanabilir ise işte o noktadır. Bir konumu yoksa o "müfarık"tır, yani yalnızca akıl yoluyla algılanabilir mücerret, soyut bir kavramdır. Bizim "Ben, sen, o" diye adlandırdığımız şahıslarımız gibi... Eğer tek şahıs parçalara bölünememekle beraber unsurlarına ayrılmayı kabul ederse, o unsurlar ya birbirinin aynıdır, ya da çeşitlidir. Birbiri-

nin aynı ve benzeri ise o "bilittisal (bitişik) vâhid"dir, basit cisimler gibi. Yok eğer unsurlar çeşitli ise o da "bil'içtima (toplu halde) vâhid"dir, herhangi bir ağaç gibi.

Gayr-i şahsi vahide gelince: Ki o bir cihetten vâhid (tek), diğer cihetten çoktur. Onun vahdeti ciheti, ya zatına mahsustur, yani o kesretlerin mahiyetinden ayrı değildir, yahut arazî yolladır, yani mahiyetinin dışındadır. Eğer vahdeti zatına ait ise o da ya mahiyyetinin tamamıdır ki, buna vahid denilir, veya mahiyetinin bir kısmıdır, bir bölümüdür. Bu bölümün tamamı müşterek ise cins olarak vâhiddir, değil ise tür olarak vâhiddir. Ve eğer birlik ciheti ârazî ise, vahdeti araz yoluyladır; "vâhid bil'araz"dır. Bu araz o kesretlere bağlı olarak ya aynı konumdadır: "Gülen ile ağlayan insanlıkta birdir." sözü gibi, ya da o sıfat ona eklenmiş olur: "Pamuk ile kar beyazlıkta birdir." sözünde olduğu gibi. Öncekine "vâhid bilmevzû", ikinciye "Vâhid bilmahmûl " denilir. Ve eğer vahdet ciheti ne zatî, ne de arazi olmazsa, yani asla ait bulunmazsa ona da " Vâhid binnisbe veya "bilmünâsebe" denilir ki[1], nefsin bedene nisbet edilmesi, hükümdarın ülkeye nisbet edilmesi böyledir. Bu iki nisbet tedbir anlamı bakımından birdir, demek olur. Tedbir ise nisbetin yüklemi değil, nefsin ve melikin, yani hükümdarın sıfatıdır.

Bunlar anlaşıldıktan sonra, görüldüğü gibi, vâhidin bu hususlardaki durumu hepsinde eşit değildir. Şüphe söz konusu olduğu zaman bunlardan hangisine vâhid, yani bir demenin daha doğru olacağı böylece anlaşılmış olur ki, şahsi vâhid, türüyle vâhidden evlâ, o cinsiyle vahid olandan evla; o da türüyle vahid olandan evlâ olmuş olur. Böylece zatî ile vahid, arazî vahidden evlâ o da binnisbe vâhid olandan evlâ olmuş olur. Şahsi vâhid aksamından da hiç bölünme kabul etmeyen hakiki vâhid, bir yönden de olsa bölünme kabul eden vâhidden evlâdır. Demek oluyor ki, vâhidler haddi zatında özleri itibariyle birbirinden ayrıdırlar ve çeşitlidirler. Varlıklar özleri itibariyle birbirlerinden farklı ve çeşitli olmakla birlikte, "mutlak varlık" kavramında arazî olarak hep birlikte "mevcut" diye adlandırıldıkları gibi, vahdet, yani birlik kavramında da arazî olarak hep birlikte "vâhid" adı altında anılmış olurlar. Onun için birlerin bütün yönlerden birbirinin aynı olmaları gerekmez. Vücudîsi de vardır, itibarisi de vardır. Mahiyyet üzere zaid olanı da vardır, bizzat mâhiyeti itibariyle vâhid olanı da vardır. Diğer konularda da durum böyledir: Meselâ, bazısında cevher bazısında araz

1. Vâhid binnisbe, vâhid-i hakiki karşılığı olarak nisbî vâhid anlamına kullanılırsa da en çok bu anlama kullanılır.

olabilir. Bunlar kolay anlaşılabilmek için gayr-i şahsi vahdetlerin çeşitlerine göre verilmiş isimlerdir. Meselâ; nevide olan birliğe mümaselet (aynılaşma), cinste olan birliğe mücâsenet (cinsleşme), keyfiyette olana müşabehet (benzeşme), kemmiyette olana müsavat yani eşitlik, şekilde olana müşâkele, tartıda olana müvazene, ölçüde olana mühazat, çevrede olana mütabakat, nisbette yani orantıda olana münasebet denilmiştir. Bunların hepsi sayı ile ilgili olan vahidlerdir. Yine bunun gibi, şahsi vahid de bunlardan biri veya birkaçı ile adede dahil olabilir. Mesela bir misli veya bir benzeri daha bulunarak ikisi birden bir bütünün parçaları olabilir. Misli olmayan vâḥide fert, mütevahhid veya vâhid denilir ki, bizim tek, biricik veya yegane dediğimiz şeydir. Mesela bizim sistemimizde yerküre, güneş ve ay birer tek varlıktırlar. Ancak bunların teklikleri izafîdir, her bakımdan tek ve eşsiz değildirler. Sonra misillerinin olması da mümkündür. Şahıslara ve bazı varlıklara ferd deyişimiz de ferdiyetlerinin her bakımdan mükemmel ve eşsiz oluşlarından dolayı değildir, özellik kazandıkları belirgin yönlerinden dolayıdır. Çünkü onların eş ve benzerlerinin olması daima mümkündür. Bundan dolayıdır ki, fertde birçok kıymetli özellikler toplanıp birleşerek bir bakıma Hakk'ın birliğine birer delil ve âyet olurlar. Böylece biz onu "sen, ben, o" diyerek duyduğumuz ve tanıdığımız birlik şuurunun yardımıyla kesretler içinden seçer ve en sonunda sayı fikrini de silerek bütün o kesretlerin kıymetleri kendisinde tam bir tenzih ile birleşen gerçek ferd tanımına kavuşmuş oluruz ki, o vakit الا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ *"Dikkat, kalbler yalnızca Allah'ın zikri ile tatmin bulur."* (Ra'd 13/28), وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ *"İşler Allah'a döndürülür."* (Bakara 2/ 210), وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ *"Emrimiz de bir tektir, bir göz kırpmasından başka birşey değildir."* (Kamer 54/50) sırrı zahir olur. İşte o bütün kesretler kendisinden yok olup, bütün kıymetler kendisinde birleşen, bütün varlığı kudret elinde tutan, ezelî ve ebedî olan daimi varlık kendisinin olan, bir ikincisini farzetmek bile çelişki ve muhal olan o tek vahid duygusu, hakiki ferd duygusudur, ehad duygusudur. Bu nefy ve inkâr edilince bütün varlıklar toptan red ve inkâr edilmiş olur. Yukarıda açıklandığı üzere, "ehad" nefiyde umum ifade eder, denilmekle işte bu mânâ kastedilmiştir. لا احدٌ (Lâ ehad) demek "Hiçbirşey yok" demektir. Bundan dolayı ondan gayrisinin hepsini nefyeden tam anlamıyla teklik, hakiki infirad mânası düşünülmeden "vâhid" demekle "ehad" ifade edilmiş olmaz. Nitekim Rağıp da şöyle demiştir: "Vahdet infiraddır, vahid dahi gerçekte parçası olmayan bir bütündür.[1] Ayrıca her var

---

(1) Ragıb el-İsfehanî, a.g.e., 514, 515.

olana vahid denilmiştir. Sayılardan hangisi olursa olsun ona vâhid demek sahih olur: Bir on, bir yüz, bir bin vs. denilir. O halde vâhid bir müşterek lafızdır, altı türlü kullanılabilir: Birincisi, cinste veya nevide vahiddir, Zeyd ve Amir nevide birdir dememiz gibi.

İkincisi: İttisal ile vâhid olandır, ya yaratılıştan; şahs-ı vâhid demek gibi, veya meslek ve sanat bakımından ki, meslektaş demek gibi.

Üçüncüsü: Benzeri olmadığı için vâhid olandır. Bu da yaratılıştandır. Güneş vâhiddir demek gibi, veya fazilet açısından olur, filan zat çağının vahididir, kendi devrinde ondan üstünü yoktur demek gibi. Ya da نَسِيجُ وَحْدَهُ "Biricik dokunmuş" o modelden başka bir dokuma yoktur anlamına denildiği gibi.

Dördüncüsü: Parçalanamaz olduğu için vâhid olandır; bu da ya küçüklüğünden dolayı ki toz gibi, veya sertliğinden dolayı ki elmas gibi.

Beşincisi: Başlangıç içindir; ya sayıların başlangıcı için, vâhid, isneyn, selâse gibi, veya çizginin başlangıç noktası için "nokta-i vahide" gibi. Bütün bunlarda vahdet arızî vahdettir.

Altıncısı: Gerçek anlamında kullanılan vahdettir: Vâhid Allah Teâlâ'nın vasfı olduğu zaman, ne bölünme, ne çoğalma ve ne üreme söz konusu olmayan vahid demektir. Ve bu vahdetin ağırlığından dolayı Allah وَاِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ *"Allah bir olarak anıldığı vakit ahirete inanmayanların yürekleri burkulur."* (Zümer, 39/45) buyurmuştur ki, bu anlamda vahid, münferid (tek, yalnız) demektir. Yukarıda da geçtiği üzere bununla Allah'dan başkası da vasfolunabilir, fakat "ehad" ile Allah'dan başkası vasıflanamaz.

Ebulbeka'nın "Külliyât'ında da özet olarak şöyle denilir: Allah'a vahdet ıtlak olunur, ancak onunla bölünme ve parçalanma olmamak murad olunur. Bu mânâda vahid çok kullanılır. Bazen de vahdet, sayı ve çokluğun karşıtı olarak kullanılır. Bu anlam için de daha çok "ferd " ve "ehad" kelimeleri kullanılır.

Vâhidin iki anlamı vardır: Birisi vahdet kendisiyle kaim olandır. Bu anlama göre vâhid bölünmez ve parçalanamaz demektir.

İkincisi de zatında eşi fiillerinde ve sıfatında benzeri olmayan demektir. Kendi varlığında bu iki mânânın ikisiyle de hakikaten vasıflanmış olan Allah'tan başka biri yoktur. Çünkü yaratılmışlardan cevher-i fert gibi bölünme kabul etmeyen varlıklar da aynı özelliğe sahip başka emsâl ve benzerlerine sahip bulunabilir. Arş ve Kürsi gibi benzeri olmayan, ay ve güneş gibi nev-i şahsına mun-

hasır bulunanların hepsine birer benzer yaratmak daima mümkündür. Fakat Allah Teâlâ'nın bölünmesi ve cüzlere ayrılması muhaldir, O'nun misli ve benzeri de yoktur.

Tevhid'in üç mertebesi vardır:

Birincisi " Tevhid-i Zat" mertebesidir. Bu istihlâk makamıdır, "Fenâfillah" makamıdır ki, Allah'dan başka mevcut yoktur. Var zannedilenlerin hepsi fâni olur da yalnızca bir tek zatullah (Allah'ın zatı) baki kalır لاَ مَوْجُودَ اِلاَّ اللّٰهُ *"Allah'tan başka mevcut yoktur."*

İkincisi: "Tevhid-i Sıfat" mertebesidir ki, müteferrik olan her kudreti O'nun kudretinin şümulünde, her bilgiyi O'nun ilm-i kâmilinde yok olmuş görmek ve hatta her kemâli O'nun kemâlinin nurundan bir lem' a görmek demektir.

Üçüncüsu: "Tevhid-i ef'al" mertebesidir ki, bu da varlıkta Allah'dan başka gerçek etki sahibi olmadığına ilme'l-yakîn, "ayne'l-yakîn" veya "hakka'l-yakîn" olarak inanmaktır.

Velhasıl "ehadiyyet" daha açık seçik olduğu, yani vahid denilebilenlerin hepsine "ehad" denilemeyeceği için ehadi vahid ile tefsir edenlerin maksadı da zaten çokluk ve sayı anlamına gelen vahidlerden herhangi biri demek olmadığı, en kâmil ve tam anlamıyla hakiki vahid demek olduğunu belirlemektir. Vâhid diye tefsir edenlerin muradı da tam anlamıyla bir, eşi ve benzeri mümkün olmayan tek demektir. Onun için bazı din ululları bunu şöyle tefsir etmişlerdir: Zatı, gerçekte ve zihinde terkibden ve sayıdan ve bu gibi şeyleri gerektiren cismiyyetten ve mekândan, özünde ve hakikatının uluhiyyeti iktiza eyliyen varlığının vücûbu, zatının kudreti, hikmetinin mükemmelliği ve diğer hususlarda ortaklık gibi kusurlardan uzak olan vahid ilh. Bu ifade İbnü Sina'nın bu Sûre-i celileyle ilgili tefsirinden yapılan bir alıntı olup nefy-i sıfat tevehhümünü defi' için yapılmış bir ihtar gibidir.

İbnü Sina demiştir ki; ehad, Allah Teâlâ'nın bütün cihetlerden vahid olduğuna ve onda asla kesret bulunmadığına delâlet eyler: Ne manevî anlamda kesret ki, manevî destek, ecnas (cinsler) ve fusul (bölümler) yani bir dereceye kadar güçlendirici sayılan yardımcı unsurlar ve manevî güç kaynakları şeklindeki çokluk, ne de madde ve suret gibi aklen tasavvur olunabilecek harici bir şekil tarzındaki çokluk, ne de maddi anlamda cisim gibi bilkuvve veya bilfiil ayrılan bir çokluk söz konusu değildir. Duyularla algılanamaz. Bu da O'nun zatının, vech-i kerimine lâyık gerçek yüceliğe ve kâmil birliğe noksanlık getire-

cek cins, tür, fasıl, madde, sûret, âraz, boyut, uzuv, eşkal (şekiller), elvan (renkler) ve sair hallerden münezzeh olmasını gerektirir. O kendisine birşeyin benzemesinden veya birşeyin ona eşit olmasından münezzeh, yüce, aziz, celil ve sübhandır ilh.

O ehaddir, vahiddir, benzeri ve dengi yoktur demek bile bir tavsif olduğu cihetle bundan maksat yaratıp eserler vücude getiren ve hükümler koyan Allah'ın sıfatlarını inkâr değil, sıfatlarının çokluğu zatının çokluğunu gerektirmediğini, çünkü Allah'ın zatının, onun safatlarının terkibinden ve kıvamından teşekkül eden bir mahiyyet, bir sentez zat olmadığını belirlemektir. Allah her bakımdan birdir, eşi ve benzeri olmayan, tektir. O'nun sıfat ve özellikleri de kendine mahsus olup, hiçbir yönden ona ortaklık mümkün değildir. İşte İbnü Sina bunu "Şifa" ve "İşârât" adlı eserlerinde böylece ayrıntılı olarak açıklamıştır. İşârât adlı eserinde der ki: Belki sen şöyle dersin; akla uygun olan şeyler dediğin gibi çeşitli şekiller olup akıl ile ve birbiri ile uzlaşmazsa, Vâcibulvücud olan Allah'ın herşeyi bilir olduğu da itiraf olununca onun Vâhid-i Hak (tek hak) olmayıp kendisinde kesret, yani çokluk bulunmuş olması gerekmez mi? Buna deriz ki; Hayır gerekmez. Çünkü O, zatını bizatihi bildiği, sonra eserleri de mümteni' olmayıp bütünüyle kesretlerin sebep ve illetleri üzerinde zatıyla kayyûm olduğu için, kendi zatını bilmesi kesretleri de bilmesini gerektirir. Kesret zatta dahil değildir, kesretler O'nun zatını oluşturup ayakta tutan şeyler olmayıp, müteahhir lazım olarak sonradan gelmiştir ve bir tertip üzere gelmiştir. Zattan ayrı olan kesretlerin ister farklı, ister birbiriyle benzer olmaları bir şeyi değiştirmez. Sonradan olmuş olan kesretler zatın vahdetine halel vermez. İzafî ve izafî olmayan bütün kesretler levazım kesreti ve selb kesreti olur. İşte Allah'ın isimlerinin çokluğu da bu sebeptendir. Lâkin bunun zatın vahdaniyyetine bir tesiri yoktur. 'Şifa' da da "Ma'kûlatın Allah Teâlâ'ya nisbeti ve O'nun sıfat-ı icâbiyye ve selbiyyesi zatında çokluğu gerektirmeyeceğini ve bahâ-i âzam (en büyük kıymet) ve mecd-i gayr-i mütenahi (sonsuz şeref) O'nun olduğunu izah ve akli lezzetlerin açıklaması" hakkında özel bir bölüm vardır ki, özeti, sıfatların birbirine aykırı olmayarak aynı zata raci olmasıdır. Bu cümleden olarak der ki: Vacibulvücûd'un birinci sıfatı varolmaktır. Diğer sıfatlarının bazısında mânen bir izafet ile bu varoluş, bazısında da bir selb ile yine bu varoluş mevcut olur ve sıfatlardan hiçbiri O'nun zatı hakkında ne çokluğu, ne de başkalaşımı gerektirmez. O'na vâhid denildiği zaman, O'ndan bölünmeyi selb etmiş ve ortaklığı selbetmiş oluruz, ancak yine zatının varlığını ve birliğini ifade etmiş oluruz. O'na âlim denildiğinde de haddi zatında bilinenlerle hiçbir şekilde karışması

sözkonusu olmadan yine O mücerredin kendisi kasdolunur. O'na "Evvel" denildiğinde de hepsinin bu vücuda izafeti, yani herşeyin O'ndan sonralığı kast edilmiş olur. Kâdir, hay, mürid gibi daha bazı sıfatları ile de yine böyle bir izafet veya selb ile vacibu'l-vücûd'un kendisi murad olunduğunu söyledikten sonra der ki; Hak Teâlâ'nın sıfatlarını böylece düşünürsen anlarsın ki, bu sıfatların çokluğunda onun zatı için herhangi bir yönüyle çokluğu gerektiren birşey yoktur. Daha sonra İbnü Sina bu faslı şu sözlerle bitirir: Bir niteliğin sırf akıl yönünden ve her bakımdan noksanlık kuşkularının hepsinden uzak olması, ayrıca her bakımdan sırf hayır olmasının üstünde güzellik olamaz. Onun için bütün güzellik ve bütün değer yalnızca Vacibü'l-vücud olan Allah'a mahsustur. O herşeyin güzelliğinin gerçek kaynağıdır. Her birşeyin güzelliği ve değeri ise onun olması gerektiği gibi olmasıdır. Artık anlamalıdır ki, Vâci-bu'l-vücud'da gerek olduğu üzere olanın cemâli nasıldır?(1) Cemâl, selamet, hayır, müdrik hep mahbub ve ma'şuktur. Bunun hepsinin kaynağı da ya hissî, ya hayalî, ya vehmî, ya zanni veya aklî algılamadır. İdrak derinlik ve tahkik bakımından ne derece şiddetli, idrak olunan da zat olarak ne derece mükemmel ve şerefli ise onu idrak edenin sevgisi ve hazzı da o derece fazla olur. Kemal, cemal ve güzelliğin gayesinde olan zatını, kemal, cemal ve behanın gayesi ile hem akıl, hem makul, yani bilen ve hem bilinen olarak hakikatte vâhid olan ve tam ilim ile bilinen Vacibulvücud'un zatı, kendisine en büyük aşık ve en büyük maşuktur ve en büyük haz ve lezzet O'nundur. Çünkü lezzet mülayimi mülayim olması bakımından idraktir. Hissî lezzet, mülayimi duyularla algılamak, hissetmektir, aklî lezzet ise mülayimi akıl yoluyla düşünmektir. Bundan dolayı herşeyden önce Allah Teâlâ da en yüksek düzeyde idrak olunabileni en yüksek düzeyde idrak etmekle en yüksek düzeyde bir idrak edendir ve en yüksek düzeydeki haz ve lezzet de O'nundur. Bu öyle birşeydir ki, kendisine hiçbir şey kıyas edilemez. Biz de bu anlamları ifade edebilecek başka kavramlar olmadığı için bu kelimeleri kullanıyoruz. Binaenaleyh bu kelimeleri yakışıksız bulanlar başka kelimeler kullansınlar. (2)

---

(1) اللّٰهُ الَّذِي احْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ *"O ki yarattığı herşeyi güzel yarattı."* (Secde 32/7)

(2) لَهُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى *"En güzel isimler Allah'ındır."* (İsra 17/110) âyeti gereğince en güzel olmak için yaratılmışlarda görülen güzelliklerin gereğinden olan noksan şaibelerinden mücerred ve münezzeh olmuş olmak ve لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"O'nun gibi birşey yoktur."* (Şûrâ, 42 / 11) anlamına uygun olarak bunu ebadiyete lâyık bir anlamda anlamak gerekir. Bundan dolayı ilâhî isimler sözlük ve geleneksel anlamların üstünde ve dinin öngördüğü mânâlara bağlıdır. Burada geçen "âşık, mâşuk, lezzet" gibi isimler Allah hakkında Kur'an âyetlerinde geçmiş değildir. Bunlar

Şunu bilmek gerekir ki, aklın makul olanı idraki, duyuların hissedileni idrakinden daha kuvvetlidir. Çünkü akıl baki ve küllî olanı da idrak eder. Onunla bütünleşip tıpatıp uyum sağlar ve onu dış yüzüyle değil, özüyle idrak eder. Hissedileni duyularla algılamak öyle değildir. Bundan dolayı bir konuya aklımız ermekle bize düşecek lezzet ve haz, bir hissedileceği hissetmekle elde edeceğimiz lezzetin ve hazzın üstündedir. Öyle ki aralarında nisbet kabul etmez bir fark vardır. Lâkin bazen bir arıza olur da idrak gücü, lezzet alması gereken şeyden o arıza sebebiyle lezzet almaz olur. Nitekim hasta tad alma organındaki bir arızadan dolayı tatlıdan hoşlanmaz. Bizim de, bedende olduğumuz, yani canımızın tenimizde bulunduğu müddetçe öyle bir hasta gibi olduğumuz bilinmelidir. Çünkü akıl gücümüzün zirvesine bilfiil erebilmemiz ve o idrakten hasıl olacak lezzeti tam olarak elde edebilmemiz, bedenimizdeki bir arızadan dolayı engellenmiş olur. Bu yüzden de sözkonusu lezzeti tam olarak elde edemeyiz. Bedenimizden soyutlansak hakiki güzellikleri, hakiki lezzetleri düşünerek makulun makûle uyumu sûretiyle onlara tam anlamıyla uyum sağlar, gerçek anlamda bilme ve düşünme gücümüzü kullanabilirdik ve o sayede kendi varlığımızı tamıtamına tanıyacak ve bu yüzden tadacağımız lezzete de doyamayacaktık. Hep bu mânaları bundan sonra açıklayacağız. Şimdi şunu bilmeliyiz ki, her kuvvenin lezzeti, kendisine en mükemmel halinin hasıl olmasıyladır: Hissin hissedileceği tam anlamıyla algılaması öfkenin intikam, ümidin zaferdir. Ve herşeyin lezzeti kendine mahsus olandır. Nefs-i natıka denilen ruhun lezzeti de bilfiil akıl ve bilgi olmasıdır. Şimdi, vacibu'l-vücud olan Allah zatında makûldür, düşünülsün veya düşünülmesin.. Ve maşûktur, sevilsin veya sevilmesin.

Bunun ardından "İlk kaynağın tedbirinden varlıkların suduru" hakkındaki dokuzuncu makalede "İlk kaynağın faaliyetinin sıfatı" hakkındaki birinci fasılda da söze şöyle başlar: Şimdi bize zahir olmuştur ki, küllün vacibu'l-vücûd olan bir başlangıcı vardır. Bir cinste dahil değil, bir had veya bürhan altında vukua gelmez, kemmiyyetten ve keyfiyyetten, yani nicelikten ve nitelikten, zamandan ve mekandan, gitmekten ve gelmekten münezzeh, misli yok, benzeri yok, ortağı yok, eşiti yok ve zıddı yok, bütün yönlerden eşsiz, tek ve biriciktir. Çünkü bölünemez bir bütündür: Ne parçalarda olduğu gibi bilfiil, ne de bileşiklerde

---

aklî mânalardan ziyade hissî anlamları dile getirirler. Kur'ân'da "muhabbet ve rıza" kavramları geçmiştir ki, daha nezihtir. Nihaî gâye sevmek ve sevilmek, en büyük lezzet de rızadır. İbnü Sina aklî lezzetin önemini anlatmak isterken bunları söyleseydi daha uygun olurdu. Lakin dil geleneğinde "aşk" sevginin ileri derecesi gibi düşünüldüğünden, makulun zevkini hissettirmek için hissiyatı tahrik etmek istemiştir.

olduğu gibi faraziye ve vehim yoluyla bölünemez. Ne de zatı, birbirine zıt birtakım aklî mânâlardan mürekkep olarak onların birleşmesiyle bir cümle olmak sûretiyle akılda bölünmesi asla mümkün değildir. O kendine mahsus olan varlığında ve varoluşunda hiçbir şekilde ortaklık kabul etmez oluşundan dolayı vâhiddir. Ve O, bu birlikle tektir ve tamam olmak için bekleyecek birşeyi kalmamış tam ve mükemmel bir vacibu'l-vücuddur. Varlığı tek ve eşsiz olduğu için vâhiddir ki, bu vâhidin vücudu ise ehaddir: Bu anlamda vâhid ancak selbî anlamda vahiddir: Cisimlerin bitişik veya bileşik veya diğer bakımlardan vâhid olması gibi bir zata veya müteaddit zevata ulaşabilecek şekilde vücûdî bir anlamdan ibaret bir vahdet ile vahid değildir. Tabiat ilimlerinde geçen konulardan maddeden soyutlanmış ve sonsuz bir kuvvetin varlığı ve onun ilk harekete başlangıç olduğu açıklık kazanmıştı. Ondan sonra da Vacibu'l-vücud'un varlığı bütün yönlerden bizatihi zorunlu olduğu açıklık kazandı.

Razi tefsirinde der ki; Allah Teâlâ'nın sıfatı ya izafiyye (yani sübutiyye) veya selbiyyedir.(1) İzafiyyesi alîm, kadir, mürid, hallâk dememiz gibidir. Selbisi de cisim değil, cevher değil, araz değil dememiz gibidir. Mahlûkat evvela sıfatın birinci nevine, sonra da ikinci nevine delalet eyler. Allah dememiz sıfat-ı izafiyyenin bütününe delalet eyler, ehad dememiz de sıfat-ı selbiyyenin bütününe delalet eyler. Binaenaleyh اللّٰهُ اَحَدٌ yani, *"Allah birdir"* dememiz, beşer aklına layık olan irfanı ifade etmede tam olur. Allah lâfzı sıfatı izafiyyenin bütününe delalet eder diyoruz, çünkü Allah ibadet edilmeye layık olan ve ona hak kazanmış olan zattır. İbadet edilmeye hak kazanmak ancak yoktan var etmek ve ilk baştan yaratmakla, istiklal sahibi olmakla olur. İcadda istiklal ise tam kudrete, nüfuzlu iradeye, külliyat ve cüziyyata tam anlamıyla vakıf olan bir ilme malik olmakla olur. İşte bunlar sıfat-ı izafiyyenin bütünüdür. Sıfat-ı selbiyyenin bütününü içinde toplayan sıfat da ehadiyyettir: Çünkü ehadiyyet, hakikatın nefsinde terkip ve teaddüt cihetlerinin hepsinden münezzeh bir müfred olması demektir. Zira mürekkep olan o terkibi elde edebilmek için kendinden başkasına da muhtaçtır. Başkasına muhtaç olan her bir varlığın parçaları o terkibi meydana getirebilmek için başka parçalara da muhtaçtır. Başkasına muhtaç olan her varlık da lizatihi mümkündür. Binaenaleyh her mürekkep olan lizatihi mümkündür. Kainatın hepsinin kaynağı olan Allah'ın lizatihi mümkün olması ise mümtenidir. Bundan dolayı da O haddizatında ferddir, ehaddir. Ehad olunca da mütehayyiz (yer tutan bir şey) olmaması vacip olur. Çünkü her yer tutanın sağı

(1) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 180.

soluna aykırıdır. Böyle olan da bölünebilir demektir. O halde ehadin mütehayyiz, yani yer işgal etmesi de akıl dışıdır. Mütehayyiz olmadığı, yani mekânda yer işgal etmediği için, cihet ve yönlerden hiçbir şeyin içinde değildir. Onun birşeye hulul etmemesi vacip olur. Çünkü bir yer işgal eden, işgal ettiği yerle birlikte ele alınınca ehad olmaz. Ne hal, ne de yer sözkonusu olmayınca hiçbir şekilde değişkenlik de sözkonusu olmaz. Zaten ehad olunca vâhid olması gerekir. Çünkü iki vacibu'l-vücud farz olunsa vücupta ortaklık, belirginlikte farklılık kazanmış olurlardı. İştirak edilen nokta temayüz edilen noktanın gayri olacağından o vaciplerden herbiri de mürekkep olmuş olur. Binaenaleyh ehadiyyet vâhidiyyeti de gerekli kılmış olur. Tam anlamıyla tek olan ve eşsiz olan tam anlamıyla bir olur.

Razî bu izahtan sonra sıfatın çokluğunun zatın çokluğunu gerektirmeyeceğini de kısaca anlatmak için şöyle bir sual ve cevap ile der ki: Bunun üzerine eğer denilirse ki; birşeyin ehad olması nasıl düşünülebilir? Çünkü bir hakikat ehadiyyet ile vasıflandırılınca burada bir o hakikat, bir de o ehadiyyet, bir de ikisinden meydana gelmiş olan o şey yok mudur? Bu ise ehad değil, tıpkı salisu selâsede olduğu gibi, üçün biri olmuş olmaz mı?

Buna cevap şudur: Ehadiyyet o hakikate ait bir özelliktir, ehad diye hükmolunan zat ise o hakikatın kendisidir. Onunla ehadiyyetten meydana gelmiş bir bütün değildir. Yani, ne üç, ne de iki tane zat yoktur. Parçasız, bölüksüz, eşsiz ve ortaksız, her kemâl kendisinden ayrılmayan varlığı vacip olmakla tapılacak ancak bir tek ilâh vardır ki, işte o Allah'dır. Allah ism-i celâli, hakikatte en güzel sıfatların, sübûtî ve selbi hepsinin sahibi olan Hak Teâlâ'nın ism-i zatı, ehad ismi de cüz ve ortağı reddederek bütün selbî sıfatların ifadesi olduğu için اَللّٰهُ اَحَدٌ "Allah birdir" kelâmı, Allah Teâlâ'nın izafî ve selbî bütün sıfatlarıyla zatının birliğini ifade etmiş olur.

Şüphe yok ki, bütün mesele âlemde kendimiz de dahil olduğumuz halde yokken var, varken yok edilip durduğunu görmekte olduğumuz âfâki ve enfüsî çoklukların başlangıç ve mercii olan Allah Teâlâ'nın birliğini tanıtmak için onunla onun eseri ve yarattığı olan çokluklar arasında ilişkiyi ifade de sıfatları göz önünde bulundurmak meselesidir. Bunda zaruret vardır. Çünkü ulûhiyet fikri, ilâhî sıfat ve özellikleri iyi kavrayabilme meselesidir. Kuvvetsiz madde, fiilsiz ve eylemsiz feza, ilimsiz tabiat gibi sıfatsız olarak sadece o diye mülâhaza olunan zat kavramında vasıf demek olan bir kemal, bir hüsün ve hayır mülâhaza edilmiş olmaz. Olmayınca da onun hamd ü senaya layık olup olmadığı bilinmiş

olmaz. Oysa ulûhiyet ve mabudluk her türlü hamde ve medhe hak kazanmış olmayı ifade eden sübutî ve selbî sayısız ve sonsuz kemal sıfatlarının güzellik, yükseklik nisbetlerinin hepsini içine alan en has ve en seçkin bir sıfattır. Bu imtiyaz ve yalnızca ona mahsus olan bu özellik, hakikatte onun zati birliğinin ifadesidir. Bununla vasıflanmış olan zatın birden ziyade olmasına ve onun zatında ve sıfatlarında şeriki ve ortağı bulunabilmesine zaten engeldir. Allah ism-i şerifi, ism-i zat olmakla beraber, zat-ı mahzın ismi değil, ilâhlık sıfatı ile muttasıf olan en mükemmel zatın ismidir. Bundan dolayı bu ismin tarifi "Allah, kemal sıfatlarının hepsini içine alan vacibu'l-vücudun zatının ismidir." diye ifade olunur. Kemal sıfatlarının hepsini içine alan vacibülvücûd sıfatı ise her hamd ü senaya hak kazanmayı ifade eden ve en yüce kemâl olan tek uluhiyet sıfatıdır. Ve Allah Teâlâ'nın zatına mahsus ve zatının muktezası bir sübuti sıfattır: اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌ *"Allah, yegâne ilahtır"* denilir. Sübutî olduğu içindir ki, varlığının vacip oluşu, ilim, kudret, tekvin ve rububiyyet gibi sübutî sıfatların hepsini içine alan en belirgin ve yalnızca kendisine mahsus bir isimdir. Bundan dolayı Razî, Allah isminin, sübutî sıfatların hepsine delalet ettiğini söylemiştir. Bununla beraber yalnızca sübutî sıfatları değil, selbî sıfatları da içine alarak sabit olan bir sübutî sıfattır. Çünkü çirkinlik ve eksiklik sıfatları ortadan kalkmadan kemâl gerçekleşmez. Bu bakımdan Allah ism-i celâli selbî sıfatlara da delalet eyler, doğrusu da budur. Ancak bu delalet ulûhiyyet sıfatının içeriğinde mevcut olmakla sarih değildir. Müşriklerin şirke düşmesi de bundandır. Onun için burada لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"Onun benzeri yoktur."* (Şura 42/11) gibi selbi sıfatlarının hepsine delalet eden "ehad" ismi ile de tasrih edilmiştir. Çünkü yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı üzere, "ehad" bölünmeyi, sayılara veya parçalara ayrılmayı, ortaklığı nefyeden bir selbi sıfattır. Ve böyle olduğu da لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ *"Doğurmadı, doğurulmadı ve hiçbir şey veya kimse kendisine denk olmadı."* şeklinde açıklanmıştır. Razî, bu inceliklere ayrı ayrı dikkat çekerek, sıfat ve isimlerin çokluğu hıristiyanların zannetikleri gibi zatta kesreti gerektirmeyeceğini de anlatmıştır. İbnü Sina gibi o da sıfatların değişik olmasının, zatın hakikatında ayrı ayrı birer varlık teşkil edecek ve onların mevkufun aleyhi (durulacağı yer) olacak birer haricî veya aklî varlıklar teşkil edecek şekilde olmadığını, bunların yalnızca birer izafet ve nisbetten ibaret bulunduğunu söylemiştir ki, bu mesele akaid kitaplarında sıfat zatın aynı mıdır, gayrı mıdır, diye meşhur olan bir bahsin konusudur. Hikmet ehlinden ve Sofiyyeden bir kısımla bazı kelâmcıların "tamamıyla aynıdır" demişler diye meşhurdur. Ancak sıfatta nisbet veya selb gözönünde bulunduğu cihetle nisbete tamamıyle ve ay-

niyle zat demek pek doğru görülmez. Âlim, ayniyle zat olsa da ilim için ayniyle ilmin kendisidir demek kolay kolay anlaşılır bir ifade değildir. Maksat, bilme işinin aynı zata raci olduğunu söylemektir. Zat sıfattır veya sıfat zattır, demek bir çelişki olacağı gibi, sıfat zatın gayridir demek de varlıkta iki zat varmış gibi kabul edilemez bir durum ortaya çıkaracağından İmam Eş'arî لَاهُوَ وَلَا غَيْرُهُ "Ne ayni, ne de gayri" demiştir ki, sıfat ancak zat ile kaim olduğundan hakikatte iki ayrı şey yok demektir ve bu daha sağlam bir görüştür. Bir kısım kelâmcılar kavramda belirginliği gözeterek, sıfat denilen şeyin zat denilenin aynı olamayacağını, aynı olmayınca da gayrı denilmek lâzım geleceğini söylemişlerdir ki, bunlar ayniyet ile gayriyyeti birbirinin zıddı olarak ele almışlardır. Genel düşünceye bu daha uygun gelirse de bunun söylerken bir zata karşılık "ğayr" denildiği zaman, gerçekte ona karşı olan başka bir zat varmış gibi bir vehme kapılmaktan sakınmak gerekir. Çünkü zihin, sıfatı da zat gibi bir kavram olarak soyutlar ve sıfatın sıfatlanana mahsus oluşunu gözardı ederek sıfatın sıfatı, sıfatın sıfatı şeklinde düşünüp giderken işin başlangıç noktasını unutursa sıfatları da zat diye telakki eder ve yanılgıya düşer. Zat ve sıfat kavramının dildeki çeşitli mertebelerinden gaflet etmiş olur.

Bu münakaşalardan maksad ise sonsuz kemal sıfatlarını hakkın zatında isbat ile birlikte zatta çokluk olmadığını, bütün sıfatların aynı zata raci olduğunu anlatmaktır. İslâm'da hikmet ehli, sofiyye ve kelamcılar hepsi de zatta çokluk olmadığından, fiilin kesreti gibi sıfatın kesreti dahi zatta bir bölünme veya parçalara ayrılma ve sayısal bölünme veya sayılara bölünme anlamına gelmediği konusunda ittifak halindeler. Bunu şöyle özetleyelim.

Allah Teâlâ, zati sıfatlarının bütününün bir araya gelmesinden meydana gelmiş bir mahiyet değildir. Başka bir deyişle onun zatı, sıfatının gereği ve sonucu değil, sıfatları zatının gereği ve sonucudur. Sıfatın gerçek mânası da budur. onun varlığı bizatihi vacip olduğu gibi, sıfatları da başka türlü değil, zatıyla vaciptir. Biz ilahî sıfatları düşünmekle elde ettiğimiz kavramlardan kendimizde Allah Teâlâ'nın hüviyetini teşkil eden bir kavram edinmiş olmayız, ancak ona olan ilgi ve ihtiyacımızı duymuş ve onun tecellilerine ipuçları bulmuş, isimlerini ve hükümlerini öğrenmiş oluruz.

Fatiha'da bütün hamdin Allah'a mahsus olduğu beyan olunurken Allah ism-i zatı, ulûhiyyet vasfı ile bütün kemal ve cemal sıfatlarının hepsini birden içine aldığı anlatılmak üzere bütün yüksek nisbetlerin toplandığı رَبِّ الْعَالَم۪ينَ ، الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ ، مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ *"Âlemlerin Rabbi, Rahmân Rahîm, din gününün haki-*

mi." sıfatlarıyla tavsif olunup ibadet edilmeye ve yardım istenmeye layık tek varlığın kendi olduğu tahsis edilmiş, sonra da isimler ve sıfat aleminin delaleti ve Kur'an-ı Kerim'in beyanatı ile açıklanıp nihayet O'nun zatının ve sıfatlarının ehadiyyeti karşısında bütün kesretlerin, yokluğa mahkûm olduğu tanıtılmak üzere قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ *"De ki: O Allah birdir."* buyurulmuştur. Şu halde bizim duyduğumuz, bildiğimiz ve düşündüğümüz çoklukların, adetlerin hiçbiri, ne cevherleri, ne arazları, ne eczası, ne küllisi, ne cüziyyatı o değildir. O'nun ikincisi de değildir. Derece derece hepsi O'nun yaratmasıyla ve emriyle meydana gelmiş olan ve O'nun varlığını dile getiren deliller ve âyetlerdir. Kelimelerin medlûllerine, isimlerin müsemmalarına, alametlerin, âyetlerin, belirtilerin, nişanelerin konularına, eserlerin müessirlerine delalet eyledikleri gibi hep O'na delalet eyler, hepsi O'na olan ilişkisini ifade eder. Varoluşları kendilerinden ve kendileri için olmadığından dolayı gerek âfakta ve gerek enfüste varlıkları müddetince hep O'na olan ihtiyaç ve bağlılıklarını hep kendi hiçlikleriyle O'ndan aldıkları kuvveti, kıymeti ve mânâyı anlatırlar. Onun için "Heme ôst" (Hep O'dur) demek de bir anlamda doğrudur. Çünkü hepsinin varlığının kıymeti O'nun varlığına delalet eder ve hepsi O'na rücû edecektir. Kelimenin kıymeti de taşıdığı mananın kıymetinden ibarettir. Varlığı daim ve ebedi olan O'dur, matlûb-i küll (her şeyin matlubu) O'dur. Ondan başka hiçbir şey "hep" olamaz. Yani, varlığın bütün kemâlini kendinde bulunduramaz. Bütün âlem, ne kadar kemal eserini haiz olursa olsun imkan dereceleri sonsuz olduğundan, her mertebede kemâl ve sonsuz ve daha yüksek olgunlaşmaya kabiliyetli olarak rububiyet kanununun hükmü altındadır. O'nun henüz fiile çıkmamış bir yarını, sonu ve âhireti vardır. Bütün kemâl kendisinde bilfiil olan ise evvel ve âhir olan hayy–u kayyum Vacib Teâlâ'dır. Evvel ve âhir, zahir ve batın birleşmeden hep hep olmaz. Hiçbir gelişmeye ihtiyacı olmayan hep ise ancak ve ancak rabbilâlemin olan Allah Teâlâ'dır. O her yönüyle ehaddır. Bundan dolayı yukarıda da açıkladığımız gibi, din ululari O'ndan başka gerçek varlık tanımamışlar: كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ *"Her şey yok olacak ancak O'nun zatı kalacaktır."* (Kasas, 28/88), كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ *"Yeryüzünde ne varsa hepsi yok olacak ancak celâl ve ikram sahibi Rabbinin zatı baki kalacak."* (Rahman, 55/26-27), لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ *"Bugün mülk kimindir? Tek ve kahhar olan Allah'ındır."* (Mümin, 40/16) âyetlerinde dile gelen gerçeklere uygun olarak bu hakikatı her zaman müşahede edip durmuşlardır. O'nu duymayanlar da yarın duyarlar.

Hanbelî büyüklerinden İbnü Akîl şöyle demiş: Bizce doğru olan görüş, sıfatı isbat ile beraber Allah Teâlâ'nın ilahlığında tek olmasıdır, başka değil.

Beyan olunan ilâhlık, kemal sıfatlarının hepsini toplayan yani hepsinin birleştiği en has sıfat olduğundan bu şu demek olur: Mutlak varlığın sonsuz olarak her kemali, ilâhlık kemalinde toplanarak ancak Allah'da birleşmiştir. Sıfatların herbiri itibariyle vâhid olması icab etmezse de bütünü birden ilâhlık sıfatında vâhiddir ve O'ndan başka ilâh yoktur. Bu ifade bazı sıfatlarda teşbihe müsaittir, yaratıklarda da kemal sıfatlarından bazıları belli bir ölçüde bulunabilir. Nitekim âlim, rahîm, raûf, âdil gibi bazı isimleri ve sıfatları kullar için de kullanmak caiz görülmüştür. Lakin sonsuz kemâlâtın bütün celâl ve ikram sıfatlarının tam anlamıyla hepsinin birden bir yaratıkta bulunması muhaldir. İlâhlık, yani en büyük sevgi ve en büyük haşyet ve tazim ve her türlü hamd ü sena ile ibadete hak kazanmak demek olan mabudluk ancak Allah'a mahsus bir özelliktir. İnsan, yaratılmışlarda gördüğü herhangi bir kemâle bağlanıp da ona kul olmamalı, o kemâlden hareketle derhal Allah Teâlâ'nın sonsuz kemâl ve cemâline istidlâl ederek var gücüyle O'na bağlanmalı, O'na kulluk etmelidir. Çünkü O'ndan başka tapılacak yoktur. Allah'ın ilahlığında tek olması demek Allah'dan başka tapılacak yoktur demek olur. Bu mânâya göre اَللّٰهُ اَحَدٌ demek اَللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌ takdirinde olarak وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ *"Sizin ilâhınız bir tek ilâhtır. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur."* (Bakara, 2/163) meâlinde olduğu gibi olur. لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ *"Allah'dan başka ilah yoktur."* kelime-i tevhidiyle umumun mükellef olduğu ve herkes için anlaşılması kolay olan tevhid de budur. Yani ulûhiyyette şirki (ortaklığı) nefyeder. Bu mânâ sıfatları çoğaltmakla beraber onların hepsini bir tek ilâhlıkta birleştirerek zatta birliği ifade eder. Öyle ki, birçok zatlar ve onlarda bazı sıfatlar mümkün olsa da bütün sıfatları içine alan ilâhlık sıfatı ile sıfatlanmış olan ancak bir tek zat vardır. Şüphe yok ki, bu mânâ sıhhatlidir ve imanın ilk şartıdır. Bununla beraber şu noktadan gaflet edilmemelidir ki, "Allah, ilâh-ı vahiddir." (tek ilâhdır] ifadesinde "Allah yalnızca ilâhlığında vâhiddir." demekten daha fazla mânâ vardır. İlâhlıkta birlik bunun en belirgin mânâsı olmakla beraber ekmel mânâsı değildir. Ekmel mânâsı ise gerek zatında, gerek sıfatlarının herbirinde ve gerek bütününde her yönüyle ilâhlığında vahdet-i kâmile ile vâhid olmasıdır. Yalnızca ilâhlığında vâhiddir demek, sıfatların en hası olan bir tek sıfat açısından zatını tevhid demek olur. Bu anlamda vâhidiyyet imanın ilk şartı olarak yeterli olsa bile ehaddiyyetin mânâsını tefsir için yeterli olmaz. Bundan dolayı Alûsî'nin kaydettiği üzere yine Hanbelî âlimlerinden ve Selefiyye denilenlerden Hafız b. Receb gibileri demişlerdir ki: Allah sübhanehu ulûhiyetinde ve rubûbiyyetinde birdir. O'ndan başka mabud da yoktur, O'ndan başka Rab da yoktur. Allah Teâlâ hakkında varid olan bütün sıfatlar ile tavsif eyledikten sonra

da zamiri gerek şan ve gerek mes'ûl-i anhe râci olsun iki vech üzere de murad vahidiyyet-i kâmile (tam, eksiksiz tek) olduğunu ihtiyar eylemişlerdir.[1]

İbnü Kayyim Cevzî, "Mesâliküssâirîn"de tevhidin biri marifet ve itikada biri de kasda ve amâle ait olmak üzere ilmî ve iradî iki kısmını beyan ederken, sıfatsız olarak sadece zatın birliğinin amelî olarak hiçbir kıymetinin ve öneminin olmayacağını ve sıfatları nefyedilen herhangi bir zatın Kur'an-ı Kerim'de beyan olunduğu üzere müşriklerin taptığı görmeyen ve işitmeyen, ne zarar vermeye, ne de fayda sağlamaya gücü yetmeyen putlardan hiçbir farkı olmayacağını söyledikten sonra Allah Teâlâ'nın sonsuz hamd ü senaya lâyık ve hak kazanmış olduğunu ve O'nun sıfatları sonsuz olmakla kendisinden başkasının onları tamamen bilemeyeceğinden dolayı hakkıyla hamd ü senâsını da eda edemeyeceğini ve bu sonsuz sıfatların hepsi Fâtiha'daki hamdde özetlenip, tafsilinde "ulûhiyet, rubûbiyet, rahmet ve mülk" sıfatlarında özetlenmiş ve birleştirilmiş bulunduğunu bildirmiştir. Şu halde gerek ilmî ve gerek iradî tevhidin bu sıfatlarla ulûhiyet rubûbiyeti tevhide raci olduğunu söylemiş ve tevhid-i zat ile uğraşanların hepsini sıfatları iptal eden Cehmiyye diye göstermiştir. Bununla beraber murad bütün sıfatların bir sıfattta birleşmesi midir, yoksa bir zatta birleşmesi midir? Zatın sıfatta birleşmesi mi, yoksa sıfatların zatta birleşmesi mi? Bu noktaları açıklamamıştır. İbnü Akîl'in وَاحِدٌ فِى الْهَيْئَةِ لاَ غَيْرُ "İlâhlığında birdir, başka değil" demesinin zahiri anlamı, zatı ancak bütün sıfatların toplamı olan bir tek sıfatta tevhid etmek gibi görünür. Bunu kâfi görmeyen İbnü Kayyim ve İbnü Receb'in ilâhlıkta ve Rablıkta birdir demeleri de zatı birkaç sıfatta birden tevhid etmek olmuş oluyor. Bu ifadelerin zahiri ise vahdettir, yani şeriki olmamak herşeyden önce sıfatın sıfatı olup zatın vahdeti bir sıfat veya sıfatlar dolayısıyla olmasını gerektirir ki, bu elbette doğru değildir. Vâhid ve ehad diğer sıfatlardan önce doğrudan doğruya zatın sıfatıdır. Evvela zat, zatında tevhid edilmedikçe sadece sıfatlarda tevhid edilmesi ortak koşmaktan ibaret olur. İki üç şey aynı sıfatta birleşebilir. Ortaklık denilen şey de zaten birtakım zatların birşeyde veya birkaç şeyde birleşmesinden başka birşey değildir. Müşriklerin yaptığı da çeşitli zatları ilâhlık vasfında cinsî birlik veya neviyye ile birleştirmektir. Hıristiyanlar üçlemelerinde "Baba ilâh, kendi ilâhlık cevherinden oğula ve ruhulkudse birer cevher vermiş, herbiri birer ilâh olan üç uknum, yani baba, oğul ve rûhu'l-kudüs üç zat hem cevherde, hem de ilâhlık özelliğinde birleşip ilâh olmuşlardır." diye inanmakla evvela Allah'ı tek cevher sayıp sonra da onu

(1) Alûsî, a.g.e., XXX, 349.

üç şahsa bölüştürmüşler, daha sonra da o üç şahsı aynı cevherden olmaları sebebiyle, ilâhlık özelliğinde birleştirerek bir şahıs yapmışlardır. Böylece üç zatı hem cevherde, hem ilâhlık sıfatında ortak kabul ederek, tıpkı soyadında birleştirir gibi birleştirmişlerdir. Üç uknum, yani üç sahıs bir şahıstır, üç ilâh bir ilâhtır, çünkü cevherleri bir, sıfatları bir deyip çıkmışlardır.

Bütün bunlara karşı her türlü şirk kusurundan kurtarmak ve bütün şüphelerden uzaklaştırmak için Allah Teâlâ'nın ehadiyyetini (birliğini) tanıtmak üzere قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ *"De ki, O Allah tektir."* buyurulmuştur. Şurası herkesçe bilinmektedir ki, birçok sıfatların bir bölümüyle değil, sıfat olarak yalnızca bir zatta toplanması şirki gerektirmez. Aksine o zatın kemâl ve biricikliğini gerektirir. Birçok zatların bir sıfatta veya herhangi bir konuda birleşmesi aynıyla şirktir. Çünkü sıfat içiçe girer de, zat içiçe girmez. Bundan dolayı din âlimleri demişlerdir ki, Allah'ın zatında sıfatların çok ve çeşitli olduğuna inanmaktan dolayı şirk lazım gelmez, fakat aynı sıfatta birleşen zatların sayıca çokluğuna inanmak tamamiyle şirktir.

لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ "Allah'dan başka ilâh yoktur." demek zatı bir tek olan Allah'dan başka ilâhlıkla vasıflanmış, ilâh ismine hak kazanmış hiçbir zat yok demektir. İlâhlık ancak ve ancak O'nun zatına mahsus demektir. Yoksa Allah, ilâhlık sıfatının sahibidir, yalnızca ilâhlığında birdir demek değildir. Yani bu ifadenin maksadı zatı sıfata mahsus kılmak değil, sıfatı zata mahsus kılmaktır. İbnü Akîl'in Allah ilâhlığında vâhiddir, başka değil, demekten muradı budur. Ancak ilâhlıktan başka sıfatların da ona mahsus olması gerekmez anlamına da geldiği için İbnü Kayyim ile İbnü Receb ve benzerleri rablık sıfatını da tasrihe lüzum görmüşlerdir. İbnü Kayyim mülkü de tasrih eylemiştir. Hafız İbnü Receb'in vâhidiyyet-i kâmile (kâmil tek) demesi de zatında ve ilâhlığı gerektiren bütün sıfatlarında hakiki vahdete tenbihtir ki, ehadiyyet ancak vahdet-i kâmile ile tefsir olunabilir. Doğrusu Allah Teâlâ'nın esma-i hüsnâsında (güzel isimlerinde) başkasına ıtlakı caiz olmayan isimler ve sıfat Allah, ilâh ve rab isimlerine ve sıfatlarına da münhasır değildir. Rahman, kuddûs, subbuh, sübhân, âlimul-gayb, alâ külli şeyin kadir, hallâk, hâliku külli şey, ahsenulhâlikîn gibi daha birçok isim ve sıfatlar vardır ki, yaratılmışlardan hiçbirine verilemez. Allah, bu isim ve sıfatların her birinde de vâhid ve ferttir. Semî, basîr, habîr gibi Allah'dan başkasına da verilebilen isim ve sıfatlar dahi, yaratılmışlarda bulunan noksan ve eksik şekillerinden tenzih ve tecrid olunup, diğer ilâhî isim ve sıfatlardaki gibi münasip bir kavram olarak ve Allah'ın şanına yakışır bir özellik kazanarak O'na

verilir. Onun için Fâtiha'da dahi geçtiği üzere ilahî isim ve sıfatlar yalnızca lügat anlamlarıyla kalmayıp birer dinî kavram ve şer'i terim olarak ve söz konusu anlamın en mükemmel ve ideal şekli kasdolunarak kullanılır. لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"O'nun gibi hiçbir şey yoktur."* (Şura 42/11) hükmüne uygun mânâlar verilir. Allah Teâlâ yalnızca ilahlık ve rablık sıfatlarında değil, sıfat ve isimlerinin her birinde de vâhiddir, yani tek ve biriciktir. Bundan dolayı الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى "Rahman arş üzerine istiva etti." (Tâhâ, 20/5) gibi teşbihi andıran müteşabih sıfatlar dahi لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ hükmüne uygun düşecek şekilde tenzih edilerek anlaşılmak lazımgelir.

İlahî isimlerin hepsi mümkün olabilen sonsuz tekâmüllerin üstünde ve ötesinde en yüce kemâle sahip olan Cenab-ı Hakk'ın varlığını ifade için vaaz olunmuştur. Bütün celâl ve ikram sıfatlarını şahsında toplamış olan "kemâl-i a'lâ" (en yüksek kemâl) ise zihnimizde canlanabilen sonradan olma kavramlarm mazmunu değil, medlûlüdür, yani o kavramların içinde değil, üstünde ve ötesindedir. Hatta "kemâl-i a'lâ" (en yüksek kemâl) bazılarının zannettiği gibi mutlak kemâl demek de değildir. Çünkü mutlak en aşağıya da, en yukarıya söylenebilir, "a'lâ" ise aşağının noksanlarından soyutlanmış yükseklikleri içine almış olarak a'lâdır. En güzel demek, güzel demekten ibaret olmadığı gibi herhangi bir güzel demek de değildir. Hiçbir güzelde bulunmayan güzellikleri şahsında toplamış olan ve hepsinden üstün, tek ve yegâne güzel demek olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan multak varlığı, a'lâ varlık zannedenler yanılırlar, her duyduğunu a'lâ sanır, ona sarılırlar, sonra da yokluğunu görüp darılırlar(1). Biz bugüne kadar meydana gelmiş olan âlemlerin hepsini erişebildikleri kemâllerin bütünüyle toptan bilip de o âlemlerin hepsinin kendimizde temessül ettiğini düşünsek yine de "vücûd-i a'lâ"yı (en yüksek vücudu) ve kemal–i a'lâ" yı (en yüksek kemali) bilmiş ve düşünmüş olamayız. İleride daha yüksek kemâllere doğru hareket etme imkânını ortadan kaldıramayız, varlıktaki gelişme ve terakki fikrini durduramayız. Kelime ile topladığımız bütün mümkün ve muhtemel kemâlleri, o sonsuz terakki toplamı itibariyle elbette bugünkünden daha yüksek olacaktır. Ancak o dahi "kemâl-i a'lâ" demek değildir. Çünkü zatında kendisi kendi varlığına kafi

---

(1) Mutlak, mukayyed karşıtı olduğundan ıtlakı üzere cereyan edince mücerrede ve mahluta (yani, soyut ve karmaşık olana) kâmile ve kâmil olmayana ilişkin olabilir. Bazı hallerde de kemaline masruf olabilir ve soyut anlamına kullanılır. Son zamanlarda hakikat anlamına izafî ve nisbî kelimelerinin karşıtı olarak kullanılması da dilimizde yaygın bir durum almıştır. Binaenaleyh vücudu vacip olana "vücud-i mutlak" denildiği zaman "vücud-i ekmel" mânâsını anlamak gerekir. (Müellif)

gelmeyip yoklukla da ilişkili olan eksik kemâlatın bütününden ibarettir. Kemâl-i â'lâ (en yüksek kemal) bunları bir taraftan yaratıp, bir taraftan yok edip duran, ezelde ve ebedde bütünüyle varlığın mülkü ve saltanatı kendisinin olan ve şu halde daha yükseği mümkün ve mutasavver olmayan Hak Teâlâ'nın tek zatına mahsustur ki, O'nun hüviyetini kendisinden başkasıyla tanımlamak hiçbir açıdan mümkün olmaz. O, bizim duyularımızla ve düşüncelerimizle çizdiğimiz şekil ve suretlerin, birimlerin ve sınırların hiçbirinin çerçevesi içine girmez. O, herşeyden önce iken herşeyden sonra, her şeyde zahir iken her şeyden batın (gizli)dır. O'na zatında ancak "O" denilebilir.

İlâhî sıfatları ifade eden ilâhî isimler, bize O'nun kendisini tahlil ile O'na bir had ve ölçü tayin ettirecek kavramları ifade için değildir. Bizim kendi varlığımızda ve kendi dünyamızda O'na olan nisbetlerimizi tahlil ederek olayların içeriğinde bulunan muklaklık mertebesinin üstünde bir soyutlama ile her türlü kemâlin kendisine ait bulunduğu Hakk'ın zatına delalet için ortaya konulmuştur. Meselâ, ilim denildiği zaman, biz kendimizde bulduğumuz ilim kavramını bütün dereceleri ile düşünerek, bildiğimiz hâdis, kesbî ve nisbî ilimden mutlak ilim kavramına ve oradan herşeyi olduğu ve olacağı gibi hiç eksiksiz ve muhit (kaplamış olan) ve şu halde gizli ve açık bütün kemâlatı toplamış, kadîm ve ekmel ilim kendisine mahsus olan Hakk'ın zatına düşünce ve irademizi her yönüyle yöneltmemiz lâzım gelir. Öyle ki, biz o ilmin içinde olduğumuz halde o, bizim ilmimizin ötesinde bulunmaktadır ve herşeyi içine almaktadır. O, ancak "o"dur. Biz O'na erebilmek için kendimizden geçmemiz gerekir. "Allah'ın yetmiş bin hicabı vardır, açıverse sübühat-ı vechi (yüzünün tecellisi) ve celâli gözle görülebilen ne varsa hepsini yakardı, yok ederdi." meâlindeki hadis-i şerifin hükmü gereğince, O'nun karşısında bulunan bütün varlıklar helâk olmuş olurdu. Bunu sezmek O'nun vahid-i kahhar (tek yok edici) sıfatını sezmektir. Bunu sezmek de bütün cemâl ve kemâlin bilfiil O'nda gerçekleştiğini sezmektir. Zatı, sıfatı ve ef'aliyle O'ndan başkasının yok, ancak O'nun var olduğunu tanımaktır. Demek oluyor ki, ilâhî isimlerin her biri de bütün selbi, sübûti, celâl ve ikram sıfatlarıyla zatındaki birliğine delalette birdir. Ancak bizde olan delalet yönü bakımından mertebe mertebe fark ve kesret zahir olur. O, zatında bir olduğu içindir ki, zatının gereği olan ilâhlığında da bir, rablığında, mülkünde, ilminde, kudretinde de hep bir, celâl ve ikrama raci olan bütün sıfat ve isimlerinde de birdir. Fakat bütün nisbetlerin ve hükümlerin, ilahlığının gereği ve dayanağı olan sıfatlar olduğu, bütün vicdanların ve varlıkların vecd ile bağlandığı hakk ve hayrın çekim merkezi, yani odak noktası olan ilâhlık sıfatında açıkça toplanmış

olduğu için sıfat-ı zatiyye (zatî sıfatlar) olarak ilâhlık ve vahdet her bakımdan tekliği gerektirdiğinden dolayı, zat, sıfat ve esma, ne yönden ele alınırsa alınsın vahdet-i kâmileyi (tam birliği) icabettirir. Bütün sıfat ve isimleri içine alan Allah ism-i celîli de bu bakımdan zatın ismi olduğundan, "Allah birdir" denilmekle, zat, sıfat ve isimler açısından herbirinde ayrı ayrı olarak ve hepsi toptan kastedilerek ilâhlıktaki birlik bütün gerekleriyle birlikte ifade edilmiş olur. Böyle olunca da O, zatında tektir, mevcudiyetinde tektir, rablığında tektir, yaratıcılığında tektir, diye teker teker saymaya gerek kalmaz. Yine bundan dolayıdır ki, ilâhiyetinde vahdâniyete iman edilmedikçe, imanın şartı olan tevhid yapılmış ve yerine getirilmiş olmaz. Yalnızca zatında birdir veya varlığında birdir, Rablığında birdir, diye marifet imana kâfi gelmez. Yani لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ denmiş olmaz. Yine aynı şekilde Allah zatında bir kabul edilmeyerek, ilahlığında birdir, demek de zatında ve ilahlığında ayrı ayrı şirk koşmaktan başka bir anlama gelmez.

Hasılı "Allah birdir" demek, gerek zatı, gerek sıfatları, gerek isimleri hangi açıdan ele alınırsa alınsın hep birdir, hiçbir şekilde ortağı olmayan bir tek hakikattır. O'nun için ilâhlık O'na mahsustur. O, ilâhlığında da gerçek anlamda ve zatî birlikle birdir, demek olur. Şu halde O'nu birçok isimler ve sıfatlar ile tanımaya çalışmak O'nun zatında çokluğunu kabul etmek veya O'nun zatına bir benzer isnad etmek anlamına gelmez. Onu vahdet özelliği ile tanımak da O'na bir sınır ve ölçü belirlemek demek değildir. Allah birdir, demek, O'ndan başkasının tanrılığını reddeden bir selbi sıfattır. Allah'ın birliği, sayı olarak ikinin yarısı anlamına gelen bir cinsinden, yani sayısal anlamda bir demek değildir. Sayı, ancak O'nun yarattığı mahlukatı ve mülkü için geçerlidir ki, bütün yaratılmışlar O'nun bir emriyle var, bir emriyle yok olabilen nisbî ve izafî varlıklardır. Bilindiği gibi sayı, yani kesret iki ile başlar ve sonsuza kadar sürer gider. Sayıların hepsi de birer adettir, yani kırksekiz dediğimiz zaman, ikiden sonsuza kadar olan sayılar içinde bu bir tanedir. Ancak buna kesrette vahdet diyoruz. Bunların hepsinde kesir de mümkündür, nisbet de mümkündür, benzerlik de mümkündür. Sayılar eşyaya sıfat oldukları vakit, başka cinslerden benzerleri de söz konusudur. Mesela; Bir okulda iki tane kırksekiz öğrenci mevcutlu sınıf olabilir. Bütün sayılarda çarpma, bölme, toplama ve çıkarma dediğimiz dört işlem yapılabilir. Kesirlere ayrılabilir. Mesela; bir bölü iki, bir bölü üç, vs. gibi kesirlere ayırdığımız vâhidlerin hepsi kaynaklarına göre ele alınan sayı cinsinden vahid (bir)lerdir. Bir de adetlerin başlangıcı olan vâhid vardır ki, bunda kesir ve bölünme mümkün değildir, çarpma ve bölme gibi işlemler de mümkün

olmaz. Fakat eşitini veya benzerlerini ona ekleyerek bir toplam yapmak mümkün olur. Kendisi sayı olmamakla beraber sayıdan bir bölüm (cüz) olabilir. Çoğulu mümkün demek de cinsi mümkün demektir. Cinsi bulunamazsa tek olur. Herhangi bir şekilde sayı sayarken bir diye başladığımız bu "bir" kendisi sayı olmamakla beraber, sayıların başlangıcı, yani birincisi olmak bakımından hesaplarken sayı gibi ele alınır. Buna sayı demek mecaz olsa da sayısal sistemde "vâhid" demek hakikat anlamı taşır. Bu da nisbî vâhid demek olduğundan birim dahi tabir olunmuştur. Şu halde sayı anlamına "vahid" denildiği zaman, içinde parçası veya dışında benzeri mümkün olan bir vâhid demek olur. Bu anlamda çoklukta teklik herşeyde bulunabilir. Bu ise en mükemmel anlamda gerçek vahdet değildir. Allah Teâlâ'nın birliği ise ne içinde, ne dışında çok ve benzer bulunmayan, her bakımdan ortaklığı ve bölünmeyi reddeden bir birliktir. O'na evvel demek, ikincisi var değil, kendisinden öncesi yok demektir. O'na âhir demek öncesi var demek değil, sonrası yok demektir. Bundan dolayı O'nun hakkında "evvel" ve "âhir" isimleri birlikte söylenmelidir. O'na adedde anladığımız anlamda "mebde", yani başlangıç demek de doğru değildir. O kendisine benzer bir ikincisinin başlangıcı, yani Âdem aleyhisselâm gibi bir soyun ilk atası gibi değildir. Allah'ın güzel isimlerinde "mebde" ismi varid olmamıştır, "mübdî" ve "muîd" ismi varid olmuştur. Sayılmaya kalkışılacak olursa, ona bir denilir ve orada kalınır. O her bakımdan bir, hep bir, hep tektir. كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ *"Allah var, ve O'nunla birlikte başka bir şey yoktu."* ve اَلْاٰنَ كَمَا كَانَ *"şimdi de olduğu gibidir".* İmam-ı Azam, Fıkh-ı Ekber adlı eserinde, Allah Teâlâ مِنْ حَيْثُ الْعَدَدِ *"sayı yönünden"* değil, مِنْ حَيْثُ اَنَّهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَاحِدٌ *"eşi, benzeri olmaması yönünden birdir"* demekle bu anlamı dile getirmiştir. Şeriki nefyetmek, eşiti ve karşıtı da nefyetmektir. Yine bundan dolayı Keşşaf sahibi de اللّٰهُ اَحَدٌ *"Allah tektir"*, ikincisi de yoktur, diyerek tefsir eylemiştir ki, ne gizli olarak ne de açıkça O'nun dışında bir ikincisi yoktur demektir. Bütün tefsirlerde sayı bakımından "bir" demek olmadığına dikkatle tenbih olunmuştur.

Yine Fahreddin Razî, tefsirinde der ki: Marifetullah hazırdaki cennettir. Zira cennet senin aklına ve arzuna uygun olan nail olmandır.[1] Onun içindir ki, Âdem'in aklına ve arzusuna ters düştüğünde cennet, kendisine cennet olmamıştı. Yine onun içindir ki, kabir, mümine zindan değildir. Çünkü onun aklına ve arzusuna uygun olan kendisine orada hasıl olmuştur.

Bunun açıklaması şöyledir: Akıl, iyilikler kendisine tevdi olunacak güven

---

(1) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXII, 177.

ister, şehvet de kendisinden lezzetli şeyler istenecek bir zengin ister. Daha doğrusu akıl yüksek himmet sahibi bir insan gibidir, efendisinden başkasına bağlılık göstermez, heva ise bir otlakçıya benzer ki, bir zengini gördüğünde belki bir ihsanına nail olurum ümidiyle neşelenir. Daha doğrusu akıl geçmiş nimetlere şükretmek için efendisini tanımak ister, heva ise ondan beklenecek nimetlere istek duyduğu için onunla tanışmak ister. İkisi de onu istedikleri gibi âlim ve gani, yani bilgili ve zengin olarak tanıyınca ona sarılırlar. Akıl ben senden başkasına şükretmem der, şehvet de ben senden başkasından dilenmem der. Sonra da şüphe gelir, "Ey akıl, şükrü yalnızca ona nasıl tahsis ettin? Belki onun gibi bir başkası daha vardır! Ey şehvet, yalnızca ona nasıl bağlandın? Belki onun gibi bir başka kapı daha vardır!" der. Bunun üzerine akıl hayrete düşer, huzuru ve rahatı kaçar. Bunun üzerine akıl eski rahat ve huzuruna kavuşmak için, şüpheden kurtulmak üzere delil aramak üzere istidlâl âleminde seyahat etmek ister. "Hakka hidayet edecek olan ise ancak Allah'dır". İşte Allah kuluna hidayet etmek, hizmeti ve şükrü ile meşgul olma lezzetini bulandırmamak için Peygamberini göndermiş ve ona kendinden söyleme, doğrudan doğruya benim sadık olarak bildiğim şu kelâmımı söyle! diyerek قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ *"De ki, O Allah tekdir."* buyurmuş, birliğini sana işitme yoluyla haber vererek bildirip araştırma ve delil peşinde koşma zahmetinden seni kurtarmıştır.

اَللّٰهُ الصَّمَدُ **Allah o sameddir.** O hep bir, herşey kendisinin ve her dileğin mercii, hiç eksiksiz herşeyin amacı ve muksûd-i küll (herkesin isteği) olan şanlı uludur. Ve gerçekte en mükemmel ve tek samed ancak O'dur.

Samed: Bu isim hakkında lügat açısından ele alınacak esaslı iki ayrı anlam rivayet edilmiştir. Birincisi; hamd vezninde "samd" masdarından masmud-i ileyh, yani maksatların doğrudan doğruya kendisine yöneldiği maksûd anlamına olmasıdır. "Samede samdehu" deyimi bilinmektedir ki, dasdoğru, düpedüz, hiç sapmadan ona kasd ve teveccüh etti, demektir. Bilindiği gibi, kasıtta bir noktaya doğrudan doğruya yönelme anlamı vardır. Bu anlama göre, bir kavmin ulusuna, yani yönetim ve ihtiyaçlarında kendisine başvurulan ve daha üstünü bulunmayan en büyüğüne "kavmin samedi" adı verilir. Ve mutlaka kadri yüce, şerefi yüksek, şanlı anlamına gelir ki, masmudun gerektirdiği mânâdır. İkincisi de hiç boşluğu olmayan, eksiği gediği bulunmayan, nüfûz edilemeyen şeye denilir ki, bu da nusmet demektir. Buna bizim dilimizde "som" adı verilir. Nitekim bizim lehçemizde "som, yekpare, salt, kavi, bütün, içi dolu" anlamına som altın, som gümüş, som abanoz, som pelesenk gibi tabirler kullanılır ki, bütün bunlarda

karışık olmayan, kaplama bulunmayan, saf ve halis anlamları ifade edilmek istenir. Bu anlamda "samed" tıkamak anlamına gelen samd masdarı ile de ilişkilidir. Şişenin tıkacına sımad denilmesi de bundandır. Buna göre "samed" olan kelimenin sonundaki "dal" harfi "ta" harfinden dönüşmüş demektir. Bundan lâzım gelen mânâ da daim ve bâki demek olur. Savaş zamanında asla susamaz ve acıkmaz, yani açlığa ve susuzluğa dayanıklı olan kimseye denildiği gibi, mutlak anlamda yemez, içmez anlamına da kullanılır. Fahreddin Râzî der ki: Lügat ehli olanlardan bazı sonrakiler, toz kabul etmez, bir şey girmez, bir şey çıkmaz, emles, yani yalabık taşa da samed denildiğini söylemiştir ki, bu da bizim "som kaya, som mermer" deyişimize uygundur.[1]

Tefsir âlimlerinin çoğu, ta yukarıda da işaret olunduğu üzere, birinci mânâdan olarak sıfat-ı sübûtiyye olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da ikinci mânâdan sıfat-ı selbiyye olduğunu nakletmişlerdir. Başkaları da hem sıfat-ı sübûtiyye, hem de sıfat-ı selbiyye mânâlarını gözeterek tefsir etmişlerdir ki, bunda her iki mânâyı da dikkate almak bulunmaktadır. En doğrusu da budur. Bunu çift anlamlı bir sözün her iki gerçek anlamını birden murad etmek şeklinde değil, ilâhî isimlerde nihâî maksat olmak bakımından iki mânâdan hangisine hamledilirse maksada uygun olacağı cihetle genel bir mecaz olarak ikisinin de en mükemmel olan lâzımını irade tarikiyle birleştirilmesidir. İbnü Cerir Mücahid'den, Hasen'den ve İkrime'den samed لاَ جَوْفَ لَهُ yani *"içinde boşluk olmayan"* demektir diye, Saîd b. Müseyyeb'den "ahşası yok" yani haşvi olmayan diye, Şa'bi'den "Yemeyen, içmeyen" diye, yine İkrime'den ve daha bazılarından da kendisinden birşey huruc etmez, diye rivayet etmiştir[1]. Bu arada en yüksek rivayet Abdullah b. Büreyde'nin, herhalde Hz. Peygember'e ref'etmiştir biliyorum. اَلصَّمَدُ الَّذِى لاَ جَوْفَ لَهُ *"Samed içinde boşluğu olmayan"*dır, dedi diye vaki olan bir rivayettir.[2] Türkçe'de bu mânâlar "eksiksiz, gediksiz, deliksiz, katıksız som diye ifade olunabilir. Bu hiçbir şeye muhtaç olmamaktan, gınâ-yı tamdan, kemâl-i a'lâdan kinaye olmuş olur. Ebu'l-Âliye ve Muhammed b. Ka'b gibi bazıları da bunun لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ mânâsına olduğunu söylemişlerdir. Rabî b. Enes'den, kendisine âfat arız olmayan; Mukâtil b. Hayyan'dan, kendisinde hiç kusur ve ayıp olmayan; İbnü Keysan'dan yaratılmışlardan hiçbirinin sıfatıyla sıfatlanmayan diye rivayetler de bulunmaktadır. Hasen'den ve Katade'den riva-yet olunduğu üzere bazıları da "lem yezel velâ yezâl, yani fânî olmaz, bâkî ve dâimdir

---

(1) Alûsî, a.g.e., XV, 2/351.
(2) Alûsî, a.g.e., XV, 2/351.

demişler. İbnü'l-Enbarî demiştir ki, lügat ehli arasında samed "İnsanla-rın iş ve ihtiyaçlarının görülmesinde kendisine başvurduğu, yani doğrudan doğruya maksut ve mutlub olarak kendisine müracaat ettiği ve sığındığı kimse ve daha üstü bulunmayan en büyük yetkili, efendi" demek olduğunda ihtilâf yoktur. Zeccac da "Samed, sûded, yani ululuk, kendisinde son bulan, kendisine samd olunan, yani her şey kendisine dayanan, maksut ve merci olandır." demiş-tir.

Ali b. Ebi Talha, İbnü Abbas'dan şöyle rivayet eylemiştir: Samed, sûdedinde kâmil olan seyyid, şerefinde kâmil olan şerif ve azametinde kâmil olan azîm ve hilminde kâmil olan halîm ve ilminde kâmil olan alîm ve hikmetinde kâmil olan hakîm, velhasıl şeref ve ululuk nevilerinin hepsinde en mükümmel olandır.[1]

Ebu Hüreyre'den اَلْمُسْتَغْنِي عَنْ كُلِّ اَحَدٍ ، اَلْمُحْتَاجُ اِلَيْهِ كُلُّ اَحَدٍ "herkesten müstağni ve herkes kendisine muhtaç"[2], Said b. Cübeyr'den, bütün sıfatlarında ve işlerinde kâmil; Süddî'den rağbet edilen şeylerde istenen, musîbetlerden sığınılan, Caferi Sadık'dan mağlup olmayan galip, Hüseyn b. Fudayl'den, يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ وَيَفْعَلُ مَا يَشَاءُ *"Dilediğine hükmeder, dilediğini yapar."* yani hükmünü kontrol edecek, icraatını engelleyecek yok, diye rivayet edilmiştir.[3] Yine İbnü Cerîr Ebu Caferi Taberî der ki: Arab'ın anlayışında samed اَلسَّيِّدُ الَّذِي يُصْمَدُ اِلَيْهِ لاَ أَحَدَ فَوْقَهُ Yani "Kendisinden daha üstün kimse bulunmayan ve en önemli işlerde kendisine başvurulan seyyid" demektir.[5] Gerçi ileri gelen eşrafına da seyyid adı verirler, şâirin şu beyti buna misâl olarak gösterilebilir:

أَلاَ بَكَّرَ النَّاعِي بِخَيْرَيْ بَنِي أَسَدٍ   بِعَمْرِو بْنِ مَسْعُودٍ وَبِالسَّيِّدِ الصَّمَدِ

"Esed oğullarının en hayırlı iki kişisinin, yani Amr b. Mesud'un ve sıkıntılı zamanlarda kendisine başvurdukları efendilerinin ölüm haberini veren haberci acele etti."

Zibrikan [5] da وَلاَ رَهِينَةَ اِلاَّ سَيِّدٌ صَمَدٌ demiştir. Böyle olunca kelimenin yorumunda evlâ olan Kur'an'ın nâzil olduğu lehçede bilinen mânâdır. İbnü Büreyde'nin babasından rivayet ettiği hadis sahih olsa bütün görüşlerin en sıhhatlısı ve evlâsı o olurdu. Çünkü Resulullah (s.a.v.) Allah Teâlâ'nın muradını ve indirdiğinin mânâsını herkesten daha iyi bilir.

---

(1) Suyûtî, a.g.e., VIII, 682.
(2) Alûsî, a.g.e., XV, 2/351.
(3) Alûsî, a.g.e., XV, 2/351.
(4) Alûsî, a.g.e., XV, 2/350.
(5) Zibrikan, kamer (ay) demek olup ashabtan Hüseyin b. Bedr'in güzelliğinden dolayı lâkabı olmuştur. (Müellif)

Rağıb da der ki: Samed emirde masmud-i ileyh olan seyyiddir. Ve "samede samdehu, kasede kasdehu" doğruca ona kasdetti, doğrudan doğruya ona yöneldi demektir. Bir de denilmiştir ki, samed ecvef olmayan yani içinde boşluk bulunmayandır. Ecvef olmayan ise iki türlüdür: Birisi insandan aşağı, öbürü de insandan yücedir. Allah Teâlâ ile melekler gibi. "Allahussamed" kavliyle maksad da o bir takımlarının ilâhlık isnad ettikleri kimselerin hilafına olduğuna dikkat çekmektir. Kur'an âyetinde وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ *"O'nun annesi de sıddîka (dosdoğru) idi, ana oğul her ikisi de yemek yiyorlardı."* (Mâide, 5/75) buyurulmakla bu mânâya işaret olunmuştur. Çünkü hıristiyanlar Hz. İsa ile annesine ilâhlık isnad etmişlerdi, onları red için "İsa ve anası yemek yerlerdi" diye ihtiyaca mahkum olduklarını ve hades sahibi bulunduklarını ve bu yüzden de ilâh olamayacaklarına tenbih edilerek Maide Sûresi'nde كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ *"Her ikisi de yemek yerdi."* (Maide, 5/75) buyurulmuştur. Bunun gibi burada da Allah'ın eksiksizliğini açıklamak üzere اَللّٰهُ الصَّمَدُ buyurulmasında söz konusu mânâya bir tenbihte bulunulmuştur. لَا جَوْفَ لَهُ yani *"içinde boşluk yoktur, karnı yoktur"* diye tefsir olunması da aslında O'nun yeme ve içmeden münezzeh olduğuna tenbih içindir. Tefsirlerde لَا جَوْفَ لَهُ anlamını tercih edenler, bu inceliğe dikkat çekmek için tercih etmişlerdir. Bu anlamda "samed" yalnızca sıfat-ı selbiyyeden olmuş olur. Bununla beraber cevfi, yani boşluğu, eksiği ve ihtiyacı olmamak, tam anlamıyla eksiksiz olmak, mutlak ğınadan kinâye olarak sübûtî sıfatları da içine alır. Ancak kendi eksiği ve ihtiyacı olmamak muhtaç olanların ihtiyaçlarını görmek ve işlerinde onların mercileri ve maksutları olmak yüceliğini açıkça dile getirmiş olmaz. Önceki mânâ bunu açıkça belirlemekle sıfat-ı sübûtiyyenin kemâlatını gerektirdiği gibi eksiksizliğin gereği olan anlamları da içine alır. Lügat bakımından da bu mânâ daha çok bilindiğinden pekçok tefsir âlimi bunu tercih etmişlerdir. Onun için "Keşşaf" sahibi şöyle demiştir: Samed kasdetmek anlamına «صَمَدَ اِلَيْهِ» den "fâil bi'l-mânâ mef'ûl" olup ihtiyaçların karşılanmasında son merci olan efendidir.[1] Ve mânâ şudur: O, şu gördüğünüz gökleri ve yeri ve de sizleri yaratan hâlikınız diye ikrar ettiğiniz Allah'dır. O vahid ve ilâhiyyet ile teferrüd etmiştir, O'na ortaklık edilemez, O her yaratılmışın doğrudan doğruya yöneldiği ve muhtaç olduğu maksuddur. O'ndan istiğna edemezler, O ise onların hepsinden müstağnidir. İbnü Sina da gına-yı tam ile mebde-i küll ve gaye-i küll mânasına almış ve "İşarat" adlı eserinde ğaniyi şu anlamda tarif eylemiştir: Bilir misin ğanîy nedir? Tam ğanîy zatında ve sıfatında kendisinin dışındaki herhangi bir şeye muhtaç olmayandır. Zatının gayrisinden sadır olan fiillerin hiçbiriyle

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 298.

etkilenmez. Şu halde zatının veya zatından sudur eylemiş bulunan güzellik gibi bir hâlin, ilim ve âlimiyyet veya kudret ve kadiriyyet gibi bir izafeti bulunan bir halin tamam olması için kendi dışında başka bir şeye muhtaç olan tam ganî değil, kesbe muhtaç bir fakirdir. Başkasının O'na nisbeti itibariyle mülahaza olunan ve izafat-ı mahzadan ibaret olan sıfatına ilişkin şeyler, ğınayı tammeye halel vermez. Zira bunlarda fakir olan O değil, O'na muhtaç olan başkalarıdır. Demek ki, o yaratıcı olmak için yaratılmışlara muhtaç değil, mahluklar ona muhtaçtır. O âleme muhtaç değil, âlem O'na muhtaçtır. Her şeyin maksudu (amacı) O'dur. Kendisinin maksûdu da kendisidir. O başkasıyla tekemmül etmez, başkası O'nunla tekemmül eder. Bundan dolayı O'nun iş ve eylemlerinde hikmetler, maslahatlar ve maksatlar aranabilir, fakat bunların hiçbiri O'nun açısından bağlayıcı, kesin ve değişmez şeyler değildir. İşte bundan dolayıdır ki, "evvel" ve "âhir" O'dur. Bir de ğınay-ı tam, zatında hiçbir değişiklik kabul etmeyendir, diye tabir olunur. Muhyiddin Arabî de "Fütuhat-ı Mekkiyye"sindeki esmâ-i hüsnânın (Allah'ın güzel isimlerinin) açıklamasında "Samed" ismi hakkında der ki: Hazreti Samediyyenin pekçok tafsilatını "Mevakîu'n-Nücûm" kitabımızda uzvî kalpde tecellî-i samedanîde beyan ettik. Bu kitapta da ondan lâyık olan kadarını inşaallah zikredelim: Bu hazret iltica ve istinad Hazretlerindendir ki; herhangi bir emre muhtaç olan her fakîr ona iltica eyler. Zira bilir ki, muhtaç olduğu şey bu hazrettedir. Şu halde bu hazretin ğınası, kendisine muhtaç olunan bu işler iledir. Samed anlamının içinde وَاللّٰهُ غَنِىٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ *"Muhakkak ki Allah alemlerden müstağnidir."* (Âl-i İmran 3/97) buyurulan ğınay-ı nefsî var mı, yok mu? Buna bu konuda ihtiyaç duyulmaz. Bu hazrette ihtiyaçlarının giderilmesini bekleyen fukaranın fakirliğine sebep olup da muhtaç oldukları işler onun katındaki hazinelerde var mıdır? Önemli olan bunu bilmektir. Nitekim وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ *"Hazineleri bizim yanımızda olmayan hiçbirşey yoktur."* (Hicr 15/21) âyeti bunu açıklamıştır. İşte gerçekte samed bu hazretin aynıdır, başka değildir. Hak Teâlâ katında her şeyin mutlaka hazineleri vardır ve bundan dolayı da O Samed'dir. Lakin o hazineler değişmez bilgiler (malûmat-ı sabite)den ibarettir. Çünkü onlar O'nun katında sabittir. O, onları bilir ve görür ve bütün içindekileri de görür, bildiği ve gördüğü içindir ki onlardan dilediğini vücuda getirir, açığa çıkarır, dilediğini de bırakır. Onlar O'nun hazinelerinde olmakla onlara sınır ve miktar hayal edilir, halbuki sonlu ve sınırlı değildir, sonsuzdurlar. İşte fakirler fakiri o hazinelerde gizli kalmış olan varlıklardır. Çünkü onlar o hazinelerden açığa çıkmak ve gerçek varlık âleminde görünmek isterler ki, kendilerini aynen ve zevken görsünler. Çünkü onların vücuda çıkarılanlarında

olduğu gibi, henüz icad edilemeyenlerine muhtaç olma sürekli kılınmıştır. Bundan dolayı mevcut olan da henüz mevcut olmayana vekaleten Allah'ın onu icadına aynı şekilde muhtaçtır: Mevcut olan o hazinedekine, vücuda gelmeye muhtaç bulunması hususunda yardımcı gibidir. Ve bu ihtiyaç insanın yanında olmayan bir şeyi, o hazinelerden istemesi, yani yanında olmasını istemesi ve bu isteği kendi içinde ve vicdanında duymasıdır. Şunu bilmeli ki; Cenab-ı Hak katındaki hazineler iki türlüdür. Bir nevi, varlık âlemine çıkmak üzere olan hazâin-i vücûdiyyedir.(1) Mesela, Zeyd'in yanındaki bir şey, bir mal, bir at, bir cariye veya bir uşak, bir ev veya bir kumaş veya herhangi bir şey olabilir. İşte Zeyd o şeyin hizanesidir, o şey de mahzûnudur. Aslında her ikisi de Allah katındadır. Çünkü varlıkların hepsi Allah'ın elindedir. Şimdi Amr, Zeyd'in yanındaki o şey her ne olursa olsun, onun kendi yanında olması için Allah'a muhtaç ve müftekir olur. Allah da o şeyi ona bağışlamayı, satmayı veya ondan hoşlanmayıp kurtulmayı Zeyd'in kalbine ilham eder de onu Amr'e verdirir. İşte bunun gibi herşey Hakk'ın katındaki hazinelerdendir. Bütün âlem hep bu şekilde birbirinin hem hazineleri, hem de kendisi aynen bekçisidir. Buna göre âlem bütünüyle saklanacak şeylerin hazinesi ve bir hazineden bir hazineye dönüp dolaşmasıdır. Ondan hiçbir şey ait olduğu hazinenin dışına indirilmez, hepsi Allah'ın indinde koruma altındadır. Bütün hazineler ve hazine bekçileri Allah'ın olduğu için gerçekte âlem onun içinden hiçbir şeyin dışarıya çıkmadığı bir tek hazine durumundadır. Çünkü hepsi de Allah'ın elinde ve O'nun katındadır. Bundan dolayıdır ki, her konuda iltica olunacak ve başvurulacak Samed ancak O'dur. Mütevekkil olanlar tevekkül ettikleri şeye tevekkül etmeleri halinde o Samed Hazretine tutunurlar. Kimi Allah'a tevekkül eder, kimi de o esbaba tevekkül eder. Şu kadar var ki, esbab (sebepler) kendilerine sarılan ve sığınanlara çok kere hainlik eder. Hak Teâlâ ise kendisine sığınıp tevfiz-i umûr edeni (işlerini ısmarlayanı) muhakkak selâmete çıkarır. Bütün hazineler O'nun katında olduğu, senin de o hazinelerden biri olarak yine O'nun mülkü bulunduğunu bilirsen kalbin O'na güvenmiş olacağı için O senin yanında, sen O'nun yanındasın demektir. O halde sende de Samed'den bir nasip vardır. Çünkü Allah'a marifet ancak senin hâdis varlığınla mümkün olur. Bundan dolayı söz konusu hâdis marifette O seni kasteder. O hâdis marifet ancak seninle açığa çıkar, ancak seninle açığa çıkan şeyde ise samed sensin demektir. Bu sana ve senin kendisi için husule geldiğin zata bu mertebe bu Hazretten sana da hasıl olmuştur. Lakin

(1) Diğer nevi yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere, henüz vücûd âlemine çıkmamış olan hazâin-i ilmiyyedir. (Müellif)

Rabb'in yasağında dur, onu iyi düşün. Namazda kıblene sütre yapacağın şey hakkında Resulünün dili üzere buyurduğunu iyi düşün[1] ki, o şeyi sağa veya sola biraz meyil ettiresin de لا تَصْمُدْ اِلَيْهِ صَمْدًا onu amaç edinmeyesin, yani o sütreye doğrudan doğruya meyledip, düpedüz onu kastetmeyesin ve ona teveccüh etmeyesin. Bu senin gayret-i ilâhiyyendendir. O, kendisinden başkasına doğrudan doğruya samd ile kasd ve teveccüh gösterilmesini istemez. Maamafih bunda fiil ve olmada dahi bir bakıma samediyyeti isbat vardır ve işte şeriat sahibinin işaret eylediği bu kadarı müminin samediyyetten nasibidir. Cahil doğrudan doğruya sebeplere kasd ve teveccüh eder, onlara bel bağlar da, biraz sağa veya biraz sola meyille ilgili kaziyyenin aksine hareket eder, sütreyi Hakk'ın samedaniyyeti yerine koyar. Halbuki Peygamber efendimiz, ancak sütrede sağa veya sola meyletmeyi meşrû kılmıştır. Çünkü sütre sebeptir. Sağ ile kuvvetli sebebe, sol ile de zayıf sebebe tevessülü tenbih eylemiştir. Allah'dan külliyet ile çıkan sebep sahib-i yeminidir yani kuvvetli sebeptir. Hakk'a teveccühte onun diğer sebeplere tercihan sağa, sağ başa alınması ve önde tutulması meşrûdur. Hak'dan kendisine bir burhan, bir bârika (şimşek) gelmiş olan kimsenin sebebe itimad etmesi zayıftır da, o sebebi sol tarafa almıştır. Zira sebebi isbat etmek gereklidir, bunun ile beraber onun kasdı ve yönelişi doğrudan

---

(1) Önünden geçilmesi muhtemel olan yerde namaz kılan kimesnin sütreyi terketmesi mekruhtur. Gerek sahrada, gerek daha başka bir yerde olsun secde edeceği yerden geçilmesi muhtemel olan yerde namaz kılacak kimse, en az bir arşın uzunluğunda ve bir parmak kalınlığında, yani oradan geçenlerin görebileceği özellikte bir sütreyi önüne dikmesi müstehabtır. Bir hadis-i şerifte اِذَا صَلَّى اَحَدُكُمْ فَلْيُصَلِّ اِلَى سُتْرَةٍ وَلَا يَدَعْ اَحَدًا يَمُرُّ بَيْنَ يَدَيْهِ "Biriniz namaz kılacağı zaman sütreye doğru dursun ki, önünden geçenleri engellemiş olmasın." (Buhârî, Salat, 90; Müslim, Salat, 258; Ebu Davud, Salat, 106, 107, 109; Tirmizî, Mevakit, 133; Nesai, Kıble, 5; İbn Mace, İkamet, 39; Dârimî, Salat, 124, 125; Muvatta, Sefer, 42; Ahmed b. Hanbel, IV, 2.) buyurulmuştur. Ve yine "Biriniz namaz kıldığında sütreye yakın dursun ki, şeytan onun namazını kesmesin." buyurulmuştur. Bundan dolayı sünnet olan sütreye yakın durmaktır. Söz konusu sütreyi tam iki kaşı arasına almamak, biraz sağa, veya biraz sola koymak, doğrudan doğruya ve düpedüz ona durmamak da sünnettir. Zira Mikdad (r.a.)'dan rivayetle gelen bir hadîs-i şerifte buyurulmuştur ki; مَا رَاَيْتُ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّى اِلَى عَمُودٍ وَلَا شَجَرَةٍ اِلَّا جَعَلَهُ عَلَى حَاجِبِهِ الْاَيْمَنِ اَوِ الْاَيْسَرِ وَلَا يَصْمُدُ اِلَيْهِ صَمْدًا "Resulullah'ı bir direğe veya bir ağaca doğru namaz kılarken, onu ya sağ veya sol kaşı hizasına alır da öyle kılardı, onu tam karşısına getirmezdi, daima biraz yan tarafa alırdı. Onu bundan başka türlü namaz kılarken görmedim." (Ebu Davud, Salat, 104; Ahmed b. Hanbel, VI, 4) (Meraki'l-Felâh).

Eğer yer çok sert ve katı olur da değnek dikilmezse, sütre olarak kullanacağı o sopa veya değneği dikine veya yatay olarak önüne koyar. Önüne sütre olarak koyacak birşey bulamazsa bir hat çeker ki, bundan maksat gözünü ve dikkatini toparlamak ve dağılmaktan korumaktır. (Müellif)

doğruya Allah'adır. وَلَا يَصْمُدُ اِلَّا اِلَى اللّٰهِ "Yoktur samed olacak, Allah'dır ancak". Şunu iyi bil ki, bütün bunlarla sana nasihat eyledim ve tenbihte bulundum. وَاللّٰهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِى السَّبِيلَ *"Ve Allah doğruyu söyler ve doğru yolu gösterir."* (Ahzab, 33/4).

Samed ism-i şerifi konusunda doğrudan doğruya kasıt ve sığınma mânâsının hakiki ve izafî yönlerini bütün incelikleriyle anlatan Şeyh'in bu açıklamasını anlayabilecekler için insanlık marifet ve vazifesinin Hakk'dan başka hedefi olmamak lazım geldiğini tebarüz ettirmesi bakımından cidden güzel bir nasihattır. Bu açıklama Samed ism-i şerifinin, kulların ihtiyacı açısından "bütün ihtiyaçlarda masmûd-i ileyh" mânâsının izahıdır. Masmûd-i ileyh olmakta iltica ve istinad olunmak anlamı, bunun için de gına, yani zenginlik bulunma anlamını gerekli kıldığndan, Şeyh açıklamasında bunu tebarüz ettiriyor. Bunlar güzeldir. Ancak iki önemli noktaya dikkat çekmek gerekiyor: Birisi ğına konusunda وَاللّٰهُ غَنِىٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ *"Muhakkak ki, Allah âlemlerden müstağnîdir."* (Ankebut, 29/6) âyeti gereğince sıfat-ı selbiyye olan "ğına-yı nefsî"yi mülahazaya ihtiyaç duymamıştır. İkincisi de وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ *"Hazineleri yanımızda olmayan hiçbir şey yoktur."* (Hıcr, 15/21) mânâsıyla sıfat-ı sübûtiyye olan ğınayı mülâhaza ettiği halde bunda hem her şeye mâlik olmak, hem de her birinden birer tane olarak bütününün birden hazinesine mâlik olmak şeklinde değil de, her birinin sonsuz hazinelerine mâlik olmak mânâsı açıkça belli ve bunda da ğına-yı nefsî mânâsı daha belirgin iken, Şeyh muhtaç olunan şeylerden birine veya birkaçına mâlik olmayı samediyyet mefhumunun izahı için yeterliymiş gibi göstermiştir. Bundan dolayıdır ki, yaratılmışlar ve sebepler âleminde bir yönüyle de olsa kısmî bir samediyyet mülâhaza etmiştir. Halbuki samediyyet yalnızca bazı ihtiyaçlarda maksud ve hedef olmak demek değildir. Bütün ihtiyaçlarda hedef ve son merci olmaktır. Bundan dolayı sözlük anlamını açıklayanlar, hem müntehelcümû (çoğulların sonu) anlamıyla bütün ihtiyaçlarda masmûdiileyh (kendisine muhtaç olunan) diye tasrih etmişler, hem de لَا اَحَدَ فَوْقَهُ "Üstünde hiç kimse yok" kaydına tenbih eylemişlerdir. Ayrıca اَلسَّيِّدُ الَّذِى يَنْتَهِى اِلَيْهِ السُّؤْدَدُ *"O öyle bir seyyiddir ki, seyyitlik kendisinde son bulur."*[1] demekle de reislikte sınır olan ekmeli dile getirmişlerdir. Hasılı Samed sözünde bizim "som" tabir ettiğimiz şeyde olduğu gibi, bir tamlık ve eksiksizlik anlamı vardır. Bundan dolayı kasd anlamına kullanıldığı zaman da maksuddaki kusursuzluğu ve mükemmelliği ifade eder. Halbuki ğına-yı nefsî yani istiğna-yı zatî bulunmadan ğına-yı tam da

(1) Alûsî, a.g.e., XV, 2/250.

bulunmaz, son olma söz konusu olmaz. Ğına-yı tam bulunmayanda hazinelerine kendisinin ihtiyacı var demek olacağından cimrilik tasavvur olunabilir, ondan atâ ve ihsan umulmaz. Ayrıca ğına-yı nefsîsi olmayanda tam izzet de bulunmaz. Mağlup edilmek, izin ve müsaadesi olmadan hazinelerindeki cebren alınmak, hatta kendisi ortadan kaldırılıp yok edilmek de mümkün olur. O halde bizzat maksud ve sığınılan kendisi olamaz ve لا يُصْمَدُ إلاّ إلَيْهِ صَمَداً "O'ndan başkası doğrudan doğruya kastedilmez." mânâsı da gerçekleşmiş olmaz. Bundan dolayı Ebu Hureyre'den gelen bir rivayette الْمُسْتَغْنِى عَنْ كُلِّ اَحَدٍ ، الْمُحْتَاجُ اِلَيْهِ كُلُّ اَحَدٍ *"Herkesten müstağni, herkes kendisine muhtaç"*(1) diye istiğna-yı tam tasrih olunduğu gibi, Keşşaf ve İbni Sina da buna işaret eylemişlerdir. Fakat Muhyiddin Arabî indece tam mânasıyla hakiki samediyyeti değil de ilâhî hazinelerden olan samediyyeti sonradan olma marifet açısından Allah'ı tanımak için delil olarak ele almış, varlık ve sebepler âleminde, özellikle insanın kendisinde bir bakıma maksud olan nisbî ve izafî samed mânasını dahi anlatmak istediği ve örfte buna da samed denmek söz konusu olduğu cihetle bunda ğına-yı nefsî mülâhazasına lüzum görmemiş ve ihtiyaç bulunan bir emrin bulunması mânâsıyla samediyyetin Allah'a mahsus olduğunu, "Hepsi Allah'ın elinde ve hepsi Allah'ın yanındadır, her zaman ve her işte iltica ve itimad edilecek samed ancak O'dur, sebepler kendisine güvenenlere çoğu zaman hıyanet eder." diye ihtarda bulunmuştur. Varlık ve sebepler âleminde bulunan bir bakıma samediyyet nasibi ile samediyyet iddia olunmaktan ve ona samed denilmekten de nehyetmiştir. Küllî veya cüz'î sebebi ihmal etmemek, külliyetine veya cüziyyetine göre ona kuvvetli veya zayıf meylin meşrû olduğunu söyleme ile beraber Allah'dan başkasına tam bir bağlılıkla güvenmemeyi ve yönelmemeyi, namazdaki kıble ve sütre meselesini bütün işleri için örnek tutarak, sebepleri bazan sağa, bazan sola alarak bütün varlığıyla kasd ve niyyetini doğrudan doğruya Allah Teâlâ'ya doğrultmak gereğini tenbih ve nasihat eylemiştir. Bununla اَللّٰهُ الصَّمَدُ yüce sözündeki kasrın manâsına da işaret eylemiştir zira burada الصَّمَدُ mârifedir. Müsnedin marife olması da kasr ifade eder. Bunun mânâsı sizin samed denince anladığınız, tanıdığınız, kasdettiğiniz hakikat bütün yönleriyle Allah'a mahsustur, demek olur. Bu takdirde Allah'dan başkasına samed denilemez. Ve "lâm-ı tarif" ahd-i cinse yüklenmiş demek olur. Fakat lâm ahd-i haricîye yüklenmek daha uygundur. Bu takdirde ise samed denilince daha üstünü tasavvur olunamayacak şekilde her zihinde şimşek gibi çakacak olan en mümtaz mânâsıyla belli bir tek samed vardır, o da Al-

---

(1) Alûsî, a.g.e., XV, 2/350.

lah'dır, demek olur. Bu ifadede mutlaka samed isminin Allah'a kasrı yoktur. Allah'tan başkasına da herhangi bir yönden samed denilebilir. Nitekim Arap-ça'nın kullanılışında da böyledir. Ancak burada الصَّمَدُ "en mükemmel" mânâsıyla ve ehadiyyet vasfı ile sıfatlanmış olarak Allah'ın isimlerinden bir isim olarak O'na mahsus olur ki, İbnü Esir, "Nihaye"de bu mânâları şöyle özetlemiştir: Allah Teâlâ'nın isimlerinden olan Essamed, suvded kendisinde son bulan sey-yiddir, seyyidliği de daim ve bakîdir, denilmiştir. لا جَوْفَ لَهُ yani *"içinde boşluk bulunmayan"* da denilmiş, ayrıca الذى يُصْمَدُ اِلَيْهِ فِى الْحَوَائِجِ *"O ki bütün ihtiyaçlarda kendisine yönelinen"*(1) de denilmiştir. Bu anlamda samed maksûd demek olur. Hz. Ömer'in şu hadisi de ondandır: اِيَّاكُمْ وَتَعَلُّمَ الاَنْسَابَ وَالطَّعْنَ فِيهَا فَوَ الَّذِى نَفْسُ عُمَرَ بِيَدِهِ لَوْ قُلْتُ لا يَخْرُجُ مِنْ هذا البَابِ الاّ صَمَدٌ مَا خَرَجَ الاّ اَقَلُّكُمْ "Ensabı, yani nesebleri öğrenip de onlara ta'netmekten sakınınız, canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki: Şu kapıdan ancak samed olan çıksın desem pek azınız çıkardınız".(2) Bu sözde samed suvdedlinde müntehi olan, yani efendiliğinde, şeref ve haysiyetinde, yahud beyliğinde son dereceye yükselmiş olan demektir, yahut ihtiyaçlarda kendisine başvurulan ve kendisi kimseden birşey beklemeyen demektir(3). Muaz b. Cemuh hadisinde Ebu Cehl'in katli olayında فَصَمَدْتُ لَهُ حَتَّى اَمْكَنَتْنِى مِنْهُ غِرَّةٌ "Onun için samdettim, demesi de onu kasdettim, hem kollayıp durdum, boş bulunacağı anı bekledim."(4) demektir. Hz. Ali hadisinde فَصَمَدًا صَمْدًا حَتَّى يَتَجَلَّى لَكُمْ عَمُودُ الْحَقِّ "Size Hakk'ın amudu tecelli edinceye kadar samden samda"(5) denilmesi de yine bu anlamdadır.

Görülüyor ki, Hz. Ömer'in sözünde samed nekre olarak insanlar hakkında da kullanılmıştır. Kavmin reisi anlamına samedülkavm denilmesi de bu yüzdendir. İşte Muhyiddin Arabî bunun bir bakıma sabit olan izafî bir samediyyetten nasib olduğunu ihtar ve tam mânâsıyla samediyyetin Allah'a mahsus olduğunu beyan eylemiştir. Bu ise ğına-yı tanımı ifade etmek için ğına-yı nefsîyi de içine alır. Fahreddin Razî de samedi bazılarının sıfat-ı sübûtiyye, bazılarının da sıfat-ı selbiyye olarak yukarıda zikredildiği şekilde مَصْمُودٌ اِلَيْهِ ve لا جَوْفَ لَهُ olarak esaslı iki lügat mânâsı üzerinden onsekiz mânâya kadar tefsir et-

(1) İbnü'l-Esir, en-Nihaye fî Garibi'l-Hadis, III, 52.
(2) İbnü'l-Esir, a.g.e., III, 52.
(3) Bununla beraber Hz. Ömer'in bu sözünde samed hiç ta'n olunmayacak olan kusursuz, ayıpsız ve eksiksiz anlamına olması da pek ziyade yakışır. Fakat zikrolunan her iki mânâ da zaten bunu içine alır ve gerekli kılar.
(4) İbnü'l-Esir, a.g.e., III, 52.
(5) İbnü'l-Esir, a.g.e., II, 52.

tiklerini ve onsekizincisinin de "eksilmeden, artmadan, teğayyürat ve tebeddülata uğramaktan, zamandan ve mekândan ve cihetlerden münezzeh"(1) diye ifade edildiğini anlattıktan sonra der ki: Üçüncü vecihte الصَّمَدُ lâfzının bütün bu mânâların hepsine hamledilmesidir ki, bunu da içine alır. Çünkü Allah'ın zatının vücûbuna delalet etmesi açısından bütün selbî sıfatlara ve Allah'ın mübdi-i küll (her şeyi yaratan) olduğuna delalet etmesi açısından da O'na ait sıfat ve özelliklerin hepsine delalet eyler. İkinci meselede اللّٰهُ الصَّمَدُ demek varlık âleminde Allah'dan başka bir samed olmadığını gerekli kılar. الصَّمَدُ Bütün ihtiyaçlarda kendisine yönelinen ve zatında değişiklik kabul etmeyen diye tarif olununca da varlık âleminde Allah'tan başka böyle bir mevcut bulunmaması lazım gelir. Şu halde bu âyet tek başına Allah'tan başka bir ilâh olmadığına delalet eyler. O halde اللّٰهُ اَحَدٌ *"Allah ehaddir"* demek, Allah zatında hiçbir şekilde, ne terkip, ne telif bulunmaması anlamına bir olduğuna delalet eder. اللّٰهُ الصَّمَدُ *"Allah Samed'dir"* ifadesi de ortaklıkları ve karşıtları nefiy ve red anlamında bir olduğunu dile getirir.

Âyette cevabı verilmesi gereken bir iki soru daha kaldı: Niçin ehad nekire, (belirsiz) essamed marife (belirli) olarak gelmiştir? Bazıları demişlerdir ki; nefiy ve adedin dışında "ehad" Allah'dan başkası için kullanılmadığından dolayı bu anlamda marife hükmünde olduğundan, onu harf-i ta'rif ile marife yapmaya lüzum yoktur. Lakin "samed" öyle değildir, çünkü Allah'tan başkaları için de kullanılır. Razî de bu sorunun cevabında şöyle demiştir: Çoğunlukla halkın vehminde her varlık hissedilir cinstendir.(2) Halbuki her hissedilen varlığın parçalara ayrılabilir olduğu da bir gerçektir. Onun için hiç bölünme kabul etmeyen bir varlık genellikle hakkın hatırına gelmez, ama samedin ihtiyaçlarda kendisine başvurulan en üst derecedeki yetkili olduğu Araplarca ve daha başkalarınca bilinir. Nitekim وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ *"Eğer sen onlara, kendilerini kimin yarattığını soracak olursan, onlar elbette Allah diyecekler."* (Zuhruf, 43/87) buyurulmuştur. İşte ehadiyyet çoğunlukla insanlarca bilinmeyen ve belli olmayan, samediyyet ise bütün insanlarca bilinen bir anlam olduğu için, ehad nekire olarak, samed de o samed anlamına marife olarak gelmiştir.

Bunu şöyle açıklamak bizce daha iyi olacaktır: Müşrikler Allah'ı ve ulûhiyetini tanıyorlarsa da O'nun ulûhiyette birliğini, yani ehadiyyetini tanımıyorlardı. Allah isminin ve ulûhiyetinin birliği gerektirdiğini bilmiyorlardı. Bun-

(1) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 182.

(1) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 182.-183

dan dolayıdır ki, çeşitli dileklerini, ihtiyaçlarını değişik değişik tanrılardan istiyorlar ve herbir ihtiyaç için farklı derecede samedler düşünüyorlardı. Ulûhiyyetin bir samediyyet ifade ettiğini, ilâhın mabud demek ve en baştaki maksud demek olduğunu biliyorlarsa da en baş olmanın birliği gerektirdiğini ve bütün maksatların, bütün samediyyetin bir tek maksudda, bütün kainatın yaratıcısı olan bir tek ilahta toplanacağını ve buna göre maksat ve dileklerinin hepsini bir noktada, bir kelimede birleştirmek lazım geldiğini bilmiyorlardı. Bundan dolayı da bir hedefte, bir mercide toplanması ihtimali olmayan muhtelif gönüllerle türlü türlü mabudlar, başka başka samedler arasında niza' ve didişme içinde bocalayıp duruyorlardı. Yine bundan dolayı لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ "Allah var, başka ilah yok." denildikçe اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًا اِنَّ هٰذَا لَشَىْءٌ عُجَابٌ *"Bütün ilâhları bir tek ilâh mı yapmış, bu gerçekten şaşılacak bir şey?"* (Sad, 38/5) diyorlardı. İşte ulûhiyetin her bakımdan gerçek vahdeti icap ettiğini bilmediklerinden dolayı o haber verilirken önce işin önemini belirtmek üzere zamir-i şan ile başlayıp هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ *"O Allah birdir."* diye ehad kelimesi nekire olarak haber verilmiştir: "Siz bu büyük hakikatı bilmiyorsunuz, haberiniz olsun ki, Allah bir tektir." demek olur. Buna karşılık, bizim bildiğimiz, gönüllerimizde duyduğumuz bu kadar çok ve çeşitli ihtiyaçlara, türlü maksatlara bir tek Allah nasıl yetişir, nasıl kâfi gelir? şeklinde bir tereddüde düşülmemek için de hemen arkasından her ihtiyacı karşılayacak, her işi bitirecek, her maksada erdirecek, eksiksiz, som, ğani, yegane maksud ve yegane merci'in ancak Allah olduğu anlatılmak üzere hasr ve tahsis ifade etmek için lâm-ı tarif ile اَلصَّمَدُ şeklinde اَللّٰهُ الصَّمَدُ diye buyurulmuştur ki, şöyle demek olur: "O sizin bildiğiniz, tanıdığınız, düşündüğünüz ve düşünebileceğiniz muhtelif maksudların, samed adı altında daha yükseği yoktur." diye anladığınız çeşitli gayelerin hepsi, herşeyin hâlıkı, bütün kâinatın ve herşeyin yaratıcısı ve mercii olan Allah Teâlâ'nın samediyyetinde birleşir. Tam mânâsıyla samediyyet ehad olan o Allah'a mahsustur. O hiç eksiksiz maksud-ı küll olan yegane sameddir. Çünkü ortağı olan ve ehad olmayan gerçekte samed de olamaz, samed olmayan da ilâh ve mabud olamaz. Bunu böyle anlamak için de "samed" kelimesinin lügatte ve örfte bilinen mânâları, lafz-ı müşterek (ortak lafız) olarak her iki anlamını da içine alacak şekilde genel anlamda değil, önce umumî mecaz olarak "samed denilen ne varsa" anlamıyla, ikinci olarak da selbî ve sübûtî en yüksek kemâl olan bütün gerekleriyle maksat ve muradların son gayesi ve hedefi sayılmak üzere iki mertebeli mecaz olarak şeriât dilindeki hakikat mânâsı esas alınarak mülahaza edilmek lâzım gelir ki, işte zikrolunan bütün tefsirlerin hepsi esas bu maksadı izah içindir.

Burada şunu da söyleyelim ki, tefsir alimlerinin birçoğu samedin tefsirinde seyyidi zikretmişler, birçoğu da bunu gözardı etmişlerdir. Bunun sebebi Allah Teâlâ'ya "seyyid efendi, reis" denilip denilmeyeceği konusundaki ihtilâftır. Bununla beraber bir sahih hadiste السَّيِّدُ اللّٰهُ "Asıl seyyid Allah'tır." diye varid olduğundan dolayı Süheylî demiştir ki, Muzaf olarak (isim tamlaması olarak) Allah'a seyyid denilemez.[1] Mesela: Meleklerin seyyidi, insanların seyyidi, âlemlerin seyyidi v.s. denilemez. Zaten halkın seyyidi, kâinatın veya mahlukatın seyyidi denildiği zaman da Resulullah Efendimiz anlaşılır. Sonra halkın ihtiyaç ve dileklerinde Allah'a yönelmesi iradî, tabiî veya fıtrî olarak yönelmekten daha geniş anlamlıdır. Çünkü niteliklerin hepsi, mümkün olan gelişme ve kemallerinin meydana gelmesini talepde Allah Teâlâ'ya yönelmiştir: كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ *"Hepsi dua ve tesbihini iyice bilir."* (Nûr, 24/41) buyurulmuştur. Allah Teâlâ, hem mübdii küll, (herşeyin yaratıcısı) gaye-i külldür (son amaçtır). Onun için evvel ve âhirdir. Şu halde bu iki âyette bu iki noktanın Allah'ın zatının tekliğinde birleştiğine tenbih vardır. Şu halde ikinci soru: O halde "Allah" yüce isminin her iki âyette de هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ve اَللّٰهُ الصَّمَدُ diyerek iki defa tekrarında ne fayda vardır? diye sorulursa, bunda zikrolunan tenbihten başka birkaç fayda daha vardır:

Birincisi: Önceki sualin cevabından anlaşılacağı üzere haberlerin birinin nekire, birinin marife olarak getirilmesindeki faideyi sağlamaktır. Zira tekrar edilmese iki haberin ya ikisinin birden nekire, ya da ikisinin birden marife olması gerekirdi.

İkincisi: Her iki haberden her ikisinin de doğrudan doğruya isminin Allah olduğuna tenbih vardır. Onun için isim tekrar edilerek atıf yapılmıştır.

Üçüncüsü: Ehad ile es-Samed vasıflarından her birinin tayin ve tesbiti aynı zatta başlıbaşına birer özellik olduklarına tenbih etmektir. Onun için ikincisinde özellikle هُوَ الصَّمَدُ diye sadece zamir ile yetinilmemiştir.

Ayrıca üçüncü bir soru olarak da: İki cümlenin ikisi de başlıbaşına birer maksûdu dile getirmişken, birincinin öne alınmış olmasındaki hikmet nedir? Neden ehadiyyetle ilgili cümle samediyyetle ilgili olan cümlenin önüne geçmiştir? diye sorulacak olursa, bunun da hikmetinin herşeyden önce müşriklere Allah'ın birliğini bildirmenin önemidir. Samediyyetin ise, işaret olunduğu gibi, o birlikten kaynaklanan bir suale cevap makamında veya ona delil olarak veyahut

(1) Buhârî, Fezâilü Ashabi'n-Nebi, 5; Dârimî, Mukaddime, 2; Ebu Davud, Edeb, 9; Ahmed b. Hanbel, IV, 24; 25; VI, 141.

sonuç olarak zikredilmiş olmasıdır. Çünkü lizâtihi ğına-yı tam (tam ihtiyaçsızlık) ile ğani ve kendisinden başka her şeyin kendisine muhtaç olduğu anlamı, her şeyden önce O'nun birliğinin kabul edilmesiyle mümkün olur. Böylece Allah'ın ehadiyyeti, ğına-yı tam ile samediyyetini de gerektirmiş olur. Hasılı samediyyet cümlesi, bir bakıma ehadiyyetin delili, bir bakıma sonucu gibi olduğundan, birinci cümleyi pekiştiren bir cümledir.

Hasılı Hak Teâlâ, evvela her bakımdan kendisine yönelinen ve saygıya hakkı olan bütün celâl ve cemâl sıfatlarını toplamış bulunan ulûhiyyetini, sonra kendisinin herhangi bir şekilde bölünme ve terkip kusurundan, özünde ve özelliklerinde benzerlik vehmedilmesinden tamamıyla uzak olduğunu gerektiren ehadiyyetini, sonra da kendisinden başka herşeyden müstağni olan ve bütün yaratılmışların var olmasında, ayakta durmasında ve diğer ihtiyaç ve durumlarında maksatlarının hasıl olması için hep ona muhtaç bulundukları samediyyetini beyan ettikten sonra, O'na hâşâ nesil ve üreme isnad edenlerin: Kızları var, melekler O'nun kızlarıdır, oğlu var, İsa O'nun oğludur, onu kendisinin ilâhlık cevherinden meydana getirdi, onu da kendisi gibi ilâh yaptı. Şu halde "O, aynı zamanda babadır, oğuldur, anadır, hepsi ilâhlık bakımından birdir, çünkü aynı cevher, aynı özdür." diye ortak ve benzer iddia edenlerin bu iddialarını açıkça ve nassa bağlayarak red ve iptal etmek üzere, ehadiyyetin ve samediyyetin ne demek olduğunu bazı gerekleriyle açıklamak ve tefsir etmek üzere buyuruyor ki: لَمْ يَلِدْ **O doğurmadı.** Yani kendisinden ve kendi zatından bir parça çıkarmadı. Allah ne baba, ne de ana değildir. Mitoz (eşeyli) ve amitoz (eşeysiz) yolla üremiş, doğurmuş ve çoğalmış değildir. Çünkü doğurmak, onda ona benzer yeni bir parçanın teşekkül etmesi ve sonra da ondan ayrılması yoluyla olur, böyle bir durumu gerektirr. Bu ise onun zatında bir taraftan terkibi, bir taraftan hudûs ve ihtiyacı, değişmeyi, bölünmeyi gerektirir. O da sonuçta faniliği, yani bir süre sonra yok olmayı gerektirir. Çünkü doğuran parçalanır, parçalanan yok olur. Doğurduğu şey de sonuçta aynı duruma düşer. Doğurmak zaten bizzat baki kalamayacak olan faniler içindir ve nevin devamıyla ilgilidir. Bundan dolayı doğurmak, kendi yerine kalacak evladı ve nesli olmak, faniler açısından bir ihtiyaç ve istenen bir amaç olsa da zatında her kemali toplamış olan, ehad, samed ve vacibu'l-vücûd özellikleri taşıyan bir ilâh olan Allah Teâlâ hakkında bu bir kemal değil, tam aksine bir eksiklik, bir kusur olur. Bütün bunlar Allah'ın ehadiyyetine ve samadiyyetine aykırı olan ve ters düşen şeylerdir. Allah Teâlâ ehad ve samed olduğu için bölünmez, parçalara ayrılmaz. O'ndan ne bir bölüm, ne bir cevher, ne bir öz, ne bir madde kopup ayrılmaz, O'nun varlığının cinsi, benzeri

ve nevi olmaz. Hiçbir şeye olmadığı gibi, üremeye de ihtiyacı bulunmaz. Çünkü hiçbir şekilde ihtiyacı, eksiği gediği bulunmaz. Ancak O'nun ilminde bulunan mümkünattan herbiri, O'nun dilemesi ve yaratmasıyla meydana gelir. Ol demesiyle olur. Bu O'nun özvarlığından, zatından bir parça kopup çıkmak suretiyle O'ndan sudur ve tevellüd etmiş, O'ndan üremiş demek değildir. O'nun yaratması yoğu var etmek, ibdâ' ve îcad etmek şeklinde olur: اِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"O bir işin olmasını murad edince, ona ol der, o da hemen oluverir."* (Bakara, 2/117) Gerçekten de mümkün olan varlıklar illetsiz ve sebepsiz olarak hiç yoktan meydana gelmez. Nitekim Tur Sûresi'nde اَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ اَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ *"Yoksa hiçbir şey olmadan mı yaratıldılar, yoksa kendileri mi yaratandırlar?"* (Tûr, 52/35) buyurulmuştur. Onun için varlıkta herhangi bir değişiklik ve hudûs, gerek gelişmeye veya tekamüle, çoğalmaya, gerek azalmaya ve gerilemeye doğru herhagi bir değişme, zarurî olarak bir sebebe, bir illete delalet eder. Her hâdis yani sonradan olmuş olan herşey belli bir illete bağlı olarak meydana gelir. Mutlaka onu yapan ve meydana getiren bir yapıcıya muhtaç olur. İlliyet, yani sebeplilik (nedensellik) kanunu denilen bu kavram her aklın özünde yer almış bulunan ilk temel ilkelerden biridir. Aklın zorunlu ilkelerindendir. Bundan dolayıdır ki akıl yürütmeler, ilimler ve fenler her olayda bir sebep (illet-i failiyye) araştırır. O olayı bir sebebe dayandırmadan kabul ve idrak edemez. Hakiki yapıcı illet ise o illete dayalı olarak meydana gelecek olayı doğurmaz, yok iken onu ibda' ve ihdas eder, yaratır. Zira her şeyden önce bir yaratma ve ihdas olmadan südur ve üreme, bölünme ve öğelerine ayrılma mümkün olmaz. Her üreme ilk başta bir ibda'a, yoktan var etmeye bağlıdır. Doğanı doğuracak hale getiren, onda doğacak olan parçayı meydana getirip yetiştiren, doğuma sevkeden yaratandır. Doğuran gerçek illet değildir, doğumun mahalli, geçit yolu ve aracı, daha doğrusu geçici sebebidir. Müşrikler yaratmayla doğurma arasındaki inceliği fark emediklerinden dolayı illiyet kanunu, üreme (tevlid) ilkesinden ibaret zannetmişler, bu yüzden de yaratılan yaratandan, eser müessirden doğuyor demeyi gelenek haline getirmişlerdir. Saffat Suresi'nde اَلَٓا اِنَّهُمْ مِنْ اِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ وَلَدَ اللّٰهُ *"İşte sana onların iftiralarından bir tane daha "Allah doğurdu" derler. Oysa gerçekte elbette yalancıdırlar."* (Sâffât, 37/151-152) buyurulmuştur. Bununla da kalmazlar, madde ötesinde göze görünmeyen cin, şeytan, melek gibi gizli kuvvetler ve fizik ötesi varlıkları cin veya ruh genel adı altında mülahaza edip hepsi için onlar Allah'dan üremiştir veya doğmuştur, onlarla Allah arasında bir nesep vardır, diyerek onları birer veya yarımşar tanrı yapıp tapmışlardı. وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ اِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ *"Bir de Allah'la cinler arasında bir hısımlık, bir akra-*

balık uydurdular. Gerçekte cinler de bilirler ki, onlar cehenneme doldurulacaktır." (Sâffât, 37/158). Müşriklerin böyle uluhiyette üreme fikrine saplanmaları cehalet idi. Fakat peygamberlik yoluyla Yaratıcı'yı duymuş ve gerçek illiyetin بَعْدَ الْعَدَمِ خَلْقٌ "Yok iken yaratmak" ile olduğunu anlamış iken sonraki devir hıristiyanlığın, uluhiyyeti baba, ruhu'l-kudüs ve oğul diye doğurma ihtiyacı üzerine kondurmuş, O'na babalık ve çocuk isnad etmiş ve farzetmiş olması, hiçbir şekilde dine ve dindarlığa yakışmayan büyük bir dalalet, affedilmez bir sapıklıktır. (Bakara Sûresi'nde ... قَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ (Bakara, 116-117) ve Mâide Sûresi'nde ... لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ (Maide, 71,72)nin tefsirine bakınız.)

Bu sapıklığın daha garip ciheti, putperestler Allah'a şirk koşarken yine de Allah'ı baş ilâh tanıdıkları ve ona tâlî derecedeki diğer ilâhlardan ayrıcalık tanıdıkları ve diğerlerini daha aşağı derecede yardımcı ilâhlar kabul ettikleri, yani ilâh diye taptıkları putlardan hiçbirini Allah'a eşit ve ona denk saymadıkları halde, hıristiyanlar, teslîs (üçleme) inançlarında üçün üçünü de eşit yapmışlardır. Bununla yetinmeyip üçünü de oğulun şahsında toplamışlardır, orada birleştirmişlerdir. İşte bunların hepsini üç bakımdan açıkça red ve iptal ile Hakk'a irşad için buyurulmuştur ki;

1. O doğurmadı,

2. وَلَمْ يُولَدْ **Ve doğurulmadı,**

3. O'na denk ve küfüv de olmadı.

Şimdi doğurmadı ve doğurulmadı ne demektir, onu biraz açıklayalım. Doğurmadı, yani kendisi başkasını doğurmadı. Doğurulmadı, yani kendisi bir başkası tarafından doğurulmadı, başkasından da doğmadı. Başka bir veya ilk kökten bir parça olarak çıkıp da oğul (veled) olmadı. O kadîmdir, sonradan olma (hâdis) değildir. Doğuran bir baba Allah veya doğuran bir ana Allah olmadığı gibi, doğurulmuş bir oğul Allah veya doğurulmuş bir kız Allah da değildir. Böyle doğmuş ve doğurmuş bir Allah olmadığı gibi, olması da mümkün ve muhtemel değildir, mümtenîdir. Çünkü doğuran fani ve muhtaç olacağı gibi doğan da kadim ve lizâtihi vacibülvücûd olmaz. Sonradan olmuş hâdis, aynı zamanda fânîye muhtaç eksik biri olur. Ehad ve samed olan Allah Teâlâ'nın zatında ne geçmişte ne gelecekte yokluk (adem), eksiklik, hudûs ve fanilik bulunmaz. O ezelde ve ebedde hep birdir, hiç eksiksiz bâki ve sameddir. Bundan şu da anlaşılır ki, O varoluşta başkasından doğmadığı gibi fikir ve bilgiden üretilmez. Yani bir ilkeden bir mebde'den de sonuç olarak elde edilemez: Bir bürhan, bir kural ve kanun altına da sığdırılamaz. Bütün âlem ve âlemden

çıkarılan bilgiler, fikirler, anlamlar, kanunlar ve kurallar O'nu kapsamı içine alıp, O'na delâlet etmez. Bütün bunlar kendilerinin hâdis ve muhtaç olma özelliğiyle önünde ve sonunda O'na olan fakirlik ve ihtiyaçlarını ilân ederek kendi varlıklarından önce, kendileriyle beraber ve kendilerinden sonra O'nun varlığına birliğine, bekasına ve her şeyi içermesine isteyerek öncelikle delâlet eylerler. O'nun zatını teşhir etmezler, meydana gelişleriyle birbirlerine O'nun sanatını duyururlar. Bundan dolayı O, herşeyden sezilir zahir, hiçbir şeyle bilinmez batındır. Çünkü herşey O'nunla durur, O'nunla bulunur, O'nun hidâyetiyle bilinir. اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Allah göklerin ve yerin nûrudur."* (Nûr, 24/35) ve اِنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ *"Muhakkak ki, O herşeye şahiddir."* (Fussilet, 41/53). O'nun kendi zatını ancak kendisi bilir. O'nun ilmi de südûr ve husûle, düşünme ve hatırlamaya bağlı bir bilgi değildir. Nitekim Hz. İsa تَعْلَمُ مَا فِى نَفْسِى وَلَٓا اَعْلَمُ مَا فِى نَفْسِكَ *"Muhakkak ki, sen benim içimdekini bilirsin, fakat ben seninkini bilmem."* (Maide, 5/116) demiştir. Bu açıklamalardan anlaşılır ki, لَمْ يَلِدْ değişmeyi ve yok olmayı yani teğayyürü ve fenayı nefy ile bekayı isbat eder. وَلَمْ يُولَدْ ise kendisinden önceyi ve sonradan olmayı nefyeder ve kıdemi isbat eder. Kıdem ise bekadan daha önce akla gelen bir şeydir. Bundan dolayı burada şöyle bir soru akla gelebilir: O halde mânâ bakımından «لَمْ يَلِدْ» «لَمْ يُولَدْ»den daha önce söylenmek gerekirken bunun geriye alınmasına sebep nedir? Bunda iki önemli incelik vardır: Allah Teâlâ'nın kıdemi, müşriklerce de inkâr edilmediği için önce لَمْ يَلِدْ hükmünün açıklanması önem kazanmış, وَلَمْ يُولَدْ hükmü de onu pekiştirmek için bir bakıma delil yerine kullanılmak üzere geriye alınmıştır. Zira bunlar zaten birbirinin vazgeçilmez şıkları olduğundan doğurulmadığı kabul edilenin doğurmadığı da itiraf olunmak gerekir.

İkinci incelik لَمْ يَلِدْ baba ve analığı reddediyor, لَمْ يُولَدْ de oğulluğu nefyediyor. Hıristiyanlar üçleme inançlarında önce baba Rabb, sonra da oğul ilâh iddia ettikleri ve babanın evladdan zaten önce olduğu için, âyetteki nefiyde de onları redde özellikle ifade etmek üzere "lem yelid" önce, "ve lem yûled" sonra söylenmiştir.

Bu konuda Alûsî hıristiyanların kendi kitaplarında üçleme akidesini nasıl tasvir ettiklerini naklederek der ki, onlar kitaplarında şöyle diyorlar: Baba, üçten birinci esastır oğul ikincidir. O'ndan ezelî ve bir südûr ile ezeliyyette ona eşittir ve ezeliyetle sadır olmuştur. Ruhu'l-kudüs üçüncü esastır, o da ilk ikisinden öyle sadır olmuştur.[1] İlâhlık tabiatı ise bir tabiattır ve bu tabiat üçten her birinde de

(1) Alûsî, a.g.e., XXX, 353-354.

vardır, her biri beraber olarak o tabiatle ittihad etmiştir. Bununla beraber bir tek cevher değil, üç ayrı cevherdirler. Yani baba aynı zamanda oğul değil, oğul aynı zamanda baba değil, o ikisi de rûhulkudüs değil, rûhulkudüs de baba veya oğul değiller. Ancak yine de her üçü de birer ilâhtırlar. Çünkü üçünün de birer lâhutu, birer cevheri ve bir ilâhlık tabiatı vardır. Aralarında farklılık bulunmakla beraber her biri ilahlık özelliğinde beraberdir. Birinci esas; cevherî vücûdî vâcib, ikincisi; cevherî akıl, ki buna ilim dahi denilir, üçüncüsü; cevherî irade ki, buna muhabbet dahi denilir. İşte Allah üç ayrı esas cevherin bütünüdür. Öyle ki, üçü de hakiki temayüzle temayüzleri üzeredir. Bazen de ona izafîlik ıtlak ediyorlar, yani birbirlerine izafetle diyorlar; bir cevher ve bir tabiat Allah odur ve ondan gayrisi bulunuyor değildir, belki her ne dahil ise zatının aynıdır. Ayrıca diyorlar ki, Allah'ta dört izafet vardır: Birincisi önceki esasta düşünmenin faaliyetidir. İkincisi, babanın aklının sureti olan oğulda, yani ikinci esasta düşünmenin fiilen meydana gelmesidir. Üçüncüsü; irade kendilerinin olan birinci ve ikinci esasta kendiliğinden coşma "inbisak, inbi'âs" (spontaneite) failiyetidir. Dördüncüsü; birinci ve ikinci esasa âid ilâhî irade sevgisi olan üçüncü esasta o coşmanın mefûliyetidir. Ve diyorlar ki: İlâhî esaslarda fâiliyet ve mefûliyet tabiri tevessü (genişleme) yoluyladır. Yoksa babada oğul tarafına doğru fâiliyet babalıktan başka değildir. Baba ile oğulda rûhu'l-kudüs tarafına fâiliyet bunun südûrunun onlardan başlamasından başka bir şey değildir. Oğul ve rûhulkudüste mefuliyet ise oğulda oğulluktan ve rûhu'l-kudüste de coşuştan başka bir şey değildir. Yine diyorlar ki; gerçi bunlar beşerin akıl ve algılama gücünün üstünde olan şeylerse de bunların hepsine iman etmek vaciptir. Şöyle sanıyorlar ki: Bu üç uknumun Havarilerden öğrenmiş oldukları bir takım isimleri de vardır: İlâhî varoluşta birinci esasa baba denir, ikinci esasa oğul, kelime, hikmet, nûr, ziya, şuâ denir, üçüncü esasa da ruhu'l-kudüs, muğri (kışkırtıcı, heyecana getirici) denir ki, Yunanca eraklit (heraclitedes) dediklerinin mânâsı imiş.

Bu isimlerin verilmesinin sebebini açıklamak için de şöyle demişlerdir. Çünkü birinci esas bir menba ve mebde durumundadır. Kendisinden südûr etmiş olan ikinci esasa akıl fiili olan ve fâiline benzemeyi iktiza eden bir fiil ile bütün varoluş özelliklerini ve cevherini vermiştir. Öylesine vermiştir ki, onun ilâhî cevherinin bir sûreti olan ikinci esas ona tam bir eşitlik ile eşit olmuştur. Doğurmanın haddi ve hududu, bir dirinin bir diriden unsur ve tabiatına benzemeyi gerektiren bir kaynaktan südûr etmesi demektir. Burada böyle ve belki daha da açık seçiktir. Çünkü ikincide ilâhî tabiatın kendisi aynen bulunuyor. O halde öncekine baba denilince, ikinciye oğul denilmesinde bir bid'at olmaz.

İkinciye kelime denilmesi, bu üremenin bir hayvan veya bir nebatta olduğu gibi doğurma değil, akıl fiili ile olmasından dolayıdır. Yani, babanın lâhûtunu tasavvuru ve onu anlaması yoluyladır. Şeksiz ve şüphesiz o sûret kelimedir. Çünkü kelime aklın anlaşılması ve düşünmesidir. Ona hikmet denilmesi de doğrudur. Çünkü o, babadan ilâhî aklının fiili ile doğmuştur, o ise hikmettir. Ona nûr, şu'a ve ziya denilmesi de yerindedir. Çünkü hikmet her nerede bulunursa onunla eşyanın hakikatlarının marifet, nûr, ziya ve şuâ gibi inkişafları hasıl olur. Üçüncüye ruhu'l-kudüs denilir, çünkü o baba ile oğuldan ikisinin bir olan irade fiiliyle südûr etmiş ve onlardan bir fiil ile coşmuştur ki, bu fiil iradenin sevgi ile sevgilisine doğru heyecanı gibidir, ve o Allah sevgisidir. Allah kendisi de sırf ruhtur, tekaddüsü (kutsallığı) de onun aynıdır. Ayrıca birinci ile ikinciden her birine "ruh" denilmek için bir vecih vardır, çünkü ittihad vardır. Lakin birinci rütbesine ve ikinciye olan izafetine delalet eyleyen bir isim ile "baba", ikinci de aynı şekilde öyle bir isim ile "oğul" diye anıldığı için müşterek olan isim üçüncüye tahsis edilmiştir. Ve her ne kadar bunda da ibin gibi oğul tabiatı ve cevheri varsa da buna oğul denilmiştir. Çünkü bu babadan fâiline benzemeyi gerektiren fiil-i akıl ile sadır olmamış, irade fiili ile sadır olmuştur. Onun için birinciden ikinci, Âdem'den Habil gibi, üçüncü de Havva gibidir, hepsi de bir hakikattır. Lâkin Habil'e oğul denilir de kız denilmez. Buna kışkırtıcı denilmesi de şundandır, çünkü bu Havarilere gelip de Mesih aleyhisselâmın yokluğundan dolayı onlar kışkırtmaya hazır bulunuyordu.

Fâiliyet ile mefûliyete gelince; bunlar hakikaten mevcut değildirler: Babalık ve oğulluk onları sonradan yaratılmışlarda olduğu gibi olmayı gerektirmez. Bundan dolayı sonradan olmuşlarda babaya oğlu için illet ve sebep denilirse de burada denilmez. Bundan dolayı üç esas, cevher ve zatta ve ibadete hak kazanmada ve fazilette eşittir, diyorlar. Bununla da kalmıyorlar, ayrıca sanıyorlar ki, ikinci esas olan "kelime" cesed kazanıp ruhu'l-kudüs kuvvetiyle Meryem-i Betûl'ün (temiz Meryem'in) kanından eşref-i eczasıyla (en şerefli cüzleriyle) ittihad eylemiş, ondan dolayı Mesih insanlık ile kelimeden mürekkep olmuş ve kelime ile ittihadıyla beraber yeryüzünden de çıkmamış, teğayyür etmemiş, çünkü birleşmenin varıp varacağı son had bu imiş. Onun için kelime bakımından da ittihada mani bir durum yokmuş. Böylece zannetmişler ki: Mesih aleyhisselam hem tam bir ilâh, hem de tam bir insandır. İki tabiat ile iki meşiyyet sahibi ve ikisi de ilahî bir uknum olan kelime ile kaimdir. Bundan dolayı ona hem ilâhî sıfatlar, hem beşerî sıfatlar ikisi birlikte verilebilir, ancak ayrı ayrı iki bakımdan. Ayrıca bu kadarla da kalmamışlar, tanbura bir nağme daha

ilâve edip demişlerdir ki: Mesih bir gün Havarilere bir ekmek yedirdi ve bir şarap içirdi de "benim etimi yediniz, kanımı içtiniz de işte benimle birleştiniz, Ben ise baba ile birleşik durumdayım ilh..." dedi. Daha bunu gibi kilisenin yaydığı efsaneler ki, bunları tek tek sayıp dökmeye gerek yoktur. İşte bu tantanaların batıl şeyler olduğu hakkında Kur'ân'da ve bu cümleden olarak Maide Sûresi'nde ... وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارٰى نَحْنُ اَبْنَٰٓؤُا اللّٰهِ *"Yahudilerle hıristiyanlar dediler ki; Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz. Sen de onlara de ki; peki Allah öyleyse size günahlarınızdan dolayı neden azab ediyor? Doğrusu siz O'nun yaratıklarından birer beşersiniz..."* (Maide, 5/18), لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ *"Allah Meryem oğlu İsa'nın kendisidir diyenler elbette kâfir olmuşlardır."* (Maide, 5/71), لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ *"Allah muhakkak ki, üçün üçüncüsüdür diyenler elbette kafir olmuşlardır."* (Mâide, 5/72), ve Kehf Sûresi'nin baş tarafında ... وَيُنْذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِاٰبَٓائِهِمْ *"Allah çocuk edindi, dinleri uyarmak için indirdi (bu kitabı). Bu konuda ne kendilerinin, ne de atalarının bir bilgisi vardır. Ağızlarından çıkan o şey ne korkunç bir kelimedir. Yalandan başka birşey söylemekteler."* (Kehf, 18/4-5) buyurulmuştur.

Bu anlatılardan şu iyice biliniyor ki, onlara göre, "Allah Mesih'dir" denilmekle "Mesîh, onun oğludur" denilmek arasında fark yoktur ve onun için bu gibi iddiaların hepsi Kur'ân âyetlerinde hep onlara isnad edilerek ifade olunmuştur. Tefsir ve kelâm âlimlerinden birçoğunun dedikleri gibi, her birini onlardan bir mezhebin görüşüymüş gibi ele almaya hacet yoktur.(1)

Demek ki, önce hiçbir şeyden südûr etmemiş olan, varlığı da lizâtihi vacip

---

(1) Hıristiyan teslisini (üçleminin) Yunan Felsefesinden, Eflatun, Aristo, Revvakiyye mezheplerini mezcederek vâhid, akıl, nefis üç işrak ilkesi nazariyyesiyle birbirine bağımlı ve fakat eşit olmayan üç esas halinde birleştirmiş olan İskenderiyye ve diğer adıyla Yeni Eflatunculuk teslisinden nasıl bir fark ile şekil değiştirerek geldiğini açıklamak burada lüzumsuz olmakla beraber arzu edenler Avrupa Felsefe tarihin'den "Mezahip ve Metalib" adındaki matbu tercememizde hayli bilgi vardır, oradan mütalaa edebilirler.

Burada ilave olarak şunu kaydedelim ki, ekanîm uknumun çoğuludur ve "Kamus"un açıklamasına göre, uknum lâfzı asıl (kök) demek olup esası de Rumca'dır. Ekanîm-i selâse, usûl-i selâse, yani, üç kök demektir. Firenkler uknum yerine "hypoptase" diyorlar ki, bunun "hipo" takmasıyla Rumca kendi kendine tutunmak, yani kıyam bizatihi demek olan "sitasis" lâfzından mürekkep olarak bizatihi kaim, yani zat, mütemayiz şahıs demek olduğunu kendi lügatlarında söylüyorlar. Demek ki, ekanîm-i selâse, ulûhiyetin üç aslı, kökü, cevheri olan üç zat, mütemayiz üç şahıs demektir. Bunların birincisinden diğerleri sırasıyla sudûr etmiştir. Her biri ayrı bir şahıs olmakla beraber üçü de birbirinini tamemen temsilcisi olarak bir tek şahıs halinde birleşmiş, üçü bir, her biri aynı zamanda üç, hepsi yine bir olmuş diye iddia olunuyor. (Müellif)

olan, mebde-i evvel (ilk başlangıç) ve ezelî bir gerçek zat vardır. Allah da işte O'dur. Ulûhiyet de ancak O'nun hakkı olmak lâzım gelir. Çünkü o hiçbir şeyden sadır olmuş, doğmuş veya üremiş değildir. Ondan başka herşeyin varlığı ona dayanmaktadır. İlim, irade, kudret ayrı ayrı birer zat değil, onun bir olan zatiyle kaim bulunan ezelî sıfatlarından olmak gerekir. Bu sıfatları ayrı ayrı birer ilâh değil, "Vâcibu'l-Vücud" olan Cenab-ı Hakk'ın ilâhlık vasfının vazgeçilmez birer özelliği ve ezelî sıfatları diye tanıtmak aklen ve naklen en açık bir hakikat iken hıristiyanlar bunları akıl ve irade fiiliyle aynı tabiatte doğmuş birer zat olarak ortaya koymakla da kalmayıp, bunları yeniden tevhîd etmek için zarfı zarf içine kor gibi birbiri içinde, hepsi yine her biri içinde eşit ve içiçe girmiş olarak, ayrıcalıklı olmakla beraber birleşik, südûr etmiş olmamakla beraber südûr etmiş veya aksine sudûr etmiş olarak etmemiş, bir iken üç, fakat üç iken bir olmak gibi türlü tenakuzlarla ve anlaşılmaz ve içinden çıkılmaz çelişkilerle dolu bir teslis inancı tutturarak akıl ermez, sırlarla dolu ulûhiyeti üç zat olarak bir kelime ile İsa'ya, ondan da onun ilâhlığına inanmak için akıllarını fedaya kadar vardırmışlardır. Haçı da güya o sırrın tecessüdüne bir remiz (sembol) yapmışlardır. Böylece hem şaşmışlar. hem şaşırtmışlardır. Böylece Allah'ın zatına ve işine akıl ermeyeceğini ve ancak O'na inanmak lâzım olduğunu anlatmak istemişlerdir. O'nun için kendileri de bu üçlemin aklen anlaşılmaz bir sır olduğunu ve ancak havarilerden dolayısıyla İsa'dan ve Allah'dan böyle alınmış olduğundan dolayı buna inanılması ve hayretle sevilmesi gerekli bir inanç bir akide (düğüm) olduğunu söylemişlerdir. Oysa akıl ermemek, idrak ve ihata edememek, kavrayamamak ve bilememek başka bir şey, kabul edilmesi mümkün olmayan açık seçik çelişkiyi görüp de bu akla uymaz demek yine başka bir şeydir. Bunda akıl ermiyor değil, ermiştir ve bunun çelişki olduğunu anlayarak geçersiz olduğuna hükmetmiştir. Bütün bunlardan maksat Allah Teâlâ'nın zatına ve işine akıl ermiyeceğine iman ettirmek ise ona akıl ermez. Onun zatını tayin, tesbit ve tahdidi için düşünmeye kalkmayınız, O'nun mahlukatı, masnûatı, lütufları ve nimetleri ile tecelli eden âyetlerini, sıfatlarını düşününüz anlamına تَفَكَّرُوا فِى آلاَءِ اللّٰهِ وَلاَ تَفَكَّرُوا فِى ذَاتِهِ *"Allah'ın nimetleri hakkında düşünün, zatı hakkında düşünmeyin."* demek ve aklın çelişki olduğunu isbat ederek reddettiği olmazlara sır adı vererek O'nun zatını tarif ve tavsife kalkışmamak lazım gelirdi.(1) Çünkü bir şeyi muhal ile tarif etmek, onun esas varlığını inkâr ile onunla çelişki içinde olan zıddına inandırmaya çalışmaktır. Bundan dolayı hıristiyanların üçlemi, Hak olan

(1) Beyhakî, Şuabü'l-İman, No: 120); Keşfü'l-hafa, I, 371 (1005).

gerçek Allah'a değil, O'nun mümtenî olan şeriklere inandırmaya çalışmak gibi bir dalalet ve karıştırma olmuştur. Akla uygun olmadığı kendilerince de kabul edilmekle beraber naklen geldiği iddia edilen bu üçlemin Allah'a ve Allah'ın Resulü İsa'ya isnadının yalan ve iftira olduğu ve bunun küfür olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de bir çok sûre ve âyetlerde beyan buyurulmuştur. Kur'ân âyetleri bunlara dair şüpheleri, tereddüt ve vehimleri ayrıntılı olarak red ve izale edip, Allah'ın birliğini delilleriyle ortaya koymuştur. Varlığı ve birliği herşeyden önce zahir ve belirgin; zatı, sıfat ve isimleri ile kudret ve rahmeti ile bütün cemâl ve celâl özellikleri ile akılların ve idraklerin kapsamına sığmaktan münezzeh ve herşeyden üstün لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"Misli gibi bir şey olmayan"* olan ilâhî zatın varlık ve birliğini her aklın yakîn ile ve gönül rahatlığı ile kabul edebileceği ve yürekten bağlanıp şevk ve heyecanla saygı duyacağı açık seçik âyetlerle anlatmış ve özellikle Âyete'l-kürsî'de azamet-i ilâhiyenin yüceliğini belîğ bir beyân ve üslub ile tebliğ ve anlatmıştır. Nihayet işte bu sûre-i celilede hepsini en sade, en açık, en kısa, en derin ve en güzel bir belağat örneği halinde derleyip toplamış, gizli veya kapalı bütün şirk çeşitlerini, bütün vehimleri kesip atmak üzere Allah'ın birliğini ve eşsiz varlığını kesin hüküm halinde ortaya koymuştur. Şimdi artık sıra bütün müşriklerin ve putperest telakkilerin وَلَدَ اللّٰهُ *"Allah doğurmuştur"* diye ortaya attıkları isnadları ve iftiraları açıkça reddetmek ve bu arada bilhassa Hz. İsa'ya isnad olunan teslisin ekanim-i selâse (üç kök) sinin tertip sırasına dahi işaret olunarak bunun asılsızlığı gösterilmek üzere önce sudûr iddiasına temel kabul edilen babalık isnadının nefyi ve reddi başa alınıp لَمْ يَلِدْ *"Doğurmamıştır"* buyurulmuştur. Yani ezelde doğurmadı ebediyyen doğurmaktan münezzehtir. O babalık sıfatıyla sıfatlanmaz. Çünkü yukarıda da açıklandığı üzere doğurmak bir şeyin içinden dışına belirgin bir kısmın ayrışmasına denilmektedir. Allah'ın ise ne parçası, ne de dışı yoktur. Çünkü ehaddir, sameddir. O'nun herşeyi kapsayan ilminin dışında bir şey olmadığı gibi, ilmi de kendisinin dışında değildir. Onun ilmi hâdis (sonradan olma) ve kesbî ilimler ve akıl yürütmeler gibi sonradan elde edilmiş bir şey değildir ki, O'nda zatından südûr etmiş ve üremiş olarak düşünülsün. Bundan dolayı O'nun ezelde kendini bilmesi ile kendinde kendine benzer başka bir zat daha doğuruyor zannetmek büsbütün cehalettir. Öyle olsa idi kadîmde ve hâdiste hiçbir ilim mümkün olmazdı. Aynı şekilde sıfatının hiçbiri başka bir zat olmadığı gibi, üstelik kendisinden sudûr ve üreme yoluyla meydana gelmez, sıfatları ezelden kendisiyle kaimdir. Sıfatların zat ile ilişkisi, bir zatın başka bir zat ilişkisi gibi değildir. O'nun fiili de doğurma değil, hep yaratma suretiyledir. Hıristiyanlar, yaratma meselesini bildikleri

halde bütün galatları, sıfatı müstakil zat gibi düşünmüş ve ayrı uknum (kök) diye ele almış olmalarıdır. Diğer müşrikler de yaratmayı anlayamamışlar, onu doğurmak sanmışlardır.

Belli ki, doğurmadı demek, babalığı ve analığı ikisini birden nefyetmekle ona isnad ve nisbet edilen çocuğu nefyetmek demek olur. O doğurmamış olunca, ona isnad olunan babalık ve analık özelliği de yalanlanmış, bunun iftira ve küfür olduğu açıklanmış olur. Ayrıca gerek madde, gerek madde ötesi veya maneviyat âleminde herhangi bir şeye O'ndan doğmuş, O'nun oğlu veya kızı, evladı, çocuğu, sonucu denilmek de caiz değildir. O halde müşriklerin zannettikleri gibi tabiat ötesi âlemde meleklere, ruhlara, cinlere, şeytanlara ve akıla Allah'ın oğulları veya kızları, veyahut ne oğul, ne kız fakat evladı demek asla doğru olmayacağı gibi, tabiatte ruh üflenmiş olduğundan dolayı Âdem'e, Havva'ya, İsa'ya veya herhangi bir şeye Allah'ın oğlu, kızı veya evladı denilmesi de asla doğru değildir ve kesinlikle caiz olmaz. Zira ruh da Allah'dan doğmuş değil, O'nun emri ve mahlukudur. Şu halde لَمْ يَلِدْ *"doğurmadı"* buyurmakla Allah, herşeyden önce kendisini doğmanın başlangıç noktası demek olan babalık özelliğinden tenzih eylemiş oluyor. Doğurmuş olup da baba veya ana denilenlerin hiçbirisinin samed olamayacaklarını da anlatmıştır. Böylece önce hıristiyan üçleminin baba temeli reddolunmuştur. Hıristiyan üçleminin birinci temel ilkesi ve kökü (uknumu) babalık üzerine kurulu olduğu için Allah baba değildir hükmü ile söz konusu birinci esasın Allah olmadığı vurgulanmış olu-yor. Eğer onlar bununla Allah'ı kastediyorlarsa, o zaman da Allah'a babalık isnad etmeleri yanlıştır. Bundan ikinci ve üçüncü esasın batıl olduğu da lazım-gelir. Zira baba olmayanın oğlu da kızı da olmaz. O halde Allah'dan doğduğu iddia olunanların hepsi de yalandır, onların hiç biri Allah'ın evladı değildir, hepsi de yaratılmış olan mahluk cinsinden varlıklardır: İsa da ne Allah'ın oğludur, ne de Allah'dır. Melekler de, akıl da, ruhlar da öyledir.

Ancak burada şöyle bir vehim gelebilir: Allah'ın babalığının nefyi ile ondan doğmuş olanların nefyi ortaya konmuş olur, ancak O'ndan başkasından doğmuş olan herhangi bir evlattan da aynı şekilde ulûhiyetin nefyi lâzım gelir mi? Acaba doğmuş olup da kendisi doğurmamış olan bir çocuk, kendisini doğurandan daha mükemmel ve sonuç itibariyle daha iyi bir ilâh olamaz mı? Başka bir deyişle Allah'ın baba veya ana olmayışından kendisinin de babasız ve anasız olduğu sonucu çıkar mı? Noksan bir şeyden noksansız ve kâmil bir varlık doğamaz mı? O halde baba olmayan bir evlad ilah olamaz mı?

Bu gibi sorular esas bakımından batıl olduğu açık bir vehim olduğu için bu gibi iddiada bulunan bir kimse olmamış ise de evladın ana ve babadan daha fazla bir tekâmüle mazhar olabildiği dahi inkâr olunamayacak olaylardan olduğu ve bunun her zaman görüldüğü, tekamülü yüksek bir sebebe bağlamayarak kâmilin eksikten de çıkıverdiğini zannedenler bulunduğu için ve لَمْ يَلِدْ *"Doğurmadı"* buyurulmakla işin bu tarafı açıklanmış olmadığı için bu cihetin de bütünüyle açıklanması ile üçlem esaslarından her birini ayrı ayrı batıl olduğu anlatılmak üzere, ikinci olarak da وَلَمْ يُولَدْ *"Doğurulmadı"* buyurulmuştur. Yani Allah doğurmuş olmadığı gibi doğurulmuş da değildir. Varlığı kendinden ve lizatihi vacib, ezelî ve kadimdir. Şu halde kendisi doğurulmuş olan oğul veya kız, hiçbir şekilde doğurmamış olsa da ilâh olamaz. Çünkü o haddizatında sonradan olmuştur ve bir doğurana muhtaç bulunmuştur. Ne kadar gelişmiş ve tekamül etmiş olursa olsun zatında varolmak için kendi kendisine malik değildir, başkasından müstağni, ğanî, eksiksiz ve samed değildir. Allah يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ *"Ölüden diri çıkarır."* (En'am, 6/95) buyurduğu üzere ölüden diri, ölü topraktan canlı yaratır, çıkartır. Bu anlamda noksandan kâmil doğabilir, fakat o doğan ilâh olamaz. Çünkü doğmuştur, sonradan olmuştur, hâdistir. Onun kemali zatî kemal değil, arızî kemaldir, dolayısıyla, mahluktur. Onun aslından fazla olan kemali kendi tabiatından değil, yaratanın yaratmasından ve terbiyesinden kaynaklanmaktadır. Yoksa hiçbir şey kendisinden daha mükemmelini değil, kendi benzerini bile meydana getiremez. Doğuranları da Allah yaratır. Tanrı ise doğurulmaz, gelişme ve tekamüle de muhtaç olmaz, bir başkasına da bağımlı bulunmaz. Çünkü O sameddir. Bundan dolayı hıristiyanların, ilk esastan sadır olmuş, onun akl-ı fi'lîsi ile doğmuş oğlu ve kelimesi dedikleri ikinci esas olan İsa da tanrı değildir. Çünkü o da Meryem'den doğmuştur. Gerek Meryem, gerek İsa hıristiyan inancında bile hem doğmuş, hem de doğurmuş durumundadırlar. İsa gerçi baba olmamışsa da Meryem'in oğlu olmuştur ve لَمْ يُولَدْ *"doğurulmamış"* değildir. Anası da, kendisi de hem yemek yerler, hem de yediklerini çıkarırlardı.

Buna karşı o ezelde "baba"dan doğmuş ve onun ezeliyyetine eşit bir doğuşla doğmuştur, demeleri de boştur. Böyle demek biri diğerine ezelden muhtaçtır demekten başka bir anlama gelmez. Muhtaç olanda tanrılık özelliği ve tabiatı yoktur, olsa olsa kulluk tabiatı vardır. Madem ki, doğmuştur ve doğurulmak ihtiyacında bulunmuştur, o halde o ilâh olamaz. İlâhe mensup, yani ilâhî olabilir. Hem ezelde doğmuş, hem de doğuranın ezeliliğine eşit bir doğuşla doğmuş iddiası tamamen çelişkidir. Doğan kendisini doğurana cins bakımından benzer olursa da her bakımdan onunla eşit olması mümkün olmaz, hele ezelilik

konusunda hiç eşit olmaz. Kendisini doğurandan sonra olması gâyet tabiidir. Bundan dolayıdır ki, hıristiyanlar oğulu ikinci diye adlandırmak zaruretini duymuşlardır ve bundan kurtulamamışlardır. Kaldı ki, herhangi bir südûr bir ikinci düşüncesi, bir zaman düşüncesidir. Birinciden ikinciye geçmek düşüncesi, ayrı bir hareket demek olan bir intikal anlamına gelir, yoksa iki veya ikinci denemez. Ezeliyet tasavvuru ise öncesi yok, tam bir vahdet tasavvurudur. Sudûr etmişse demek ki, ezelî değildir. Ezelî olduğu farz edilse bile ezelîlikle eşit değildir. Hz. İsa'nın Meryem'den doğmuş olması zaten onun ezelî olmadığını ortaya koyar. Bu ise bilinen bir gerçektir.

3- وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ **Ve O'na, ancak O'nadır ki, hiç bir küfüv olmadı.** Ne öncesinde doğuran bir sabıkı ve üstünü, ne de sonrasında doğmuş ve doğacak bir astı ve eki yoktur. Şan ve değer bakımından da O'na eşdeğer olacak hiçbir şekilde hiçbir denk mevcut değildir. Ne zatında, ne sıfatında hiçbir eşiti, hiçbir benzeri, ne zıtlaşacak, ne birleşek şekilde hiçbir eş, arkadaş, ortak veya rakip olmamıştır ve olamaz. Yani ezelde olmadığı gibi, bundan sonra da olmayacaktır. O'ndan başka bir "Vacibu'l-vücud" yoktur. Ezelde olmayınca sonradan olması da muhaldir. Bunu ihtara hacet yoktur. Çünkü sonradan olanlar hâdis ve mahluk olacağı için zaten O'na denk ve eşit olması mümkün değildir. Çünkü sonradan olanda ne kadar kemal farz edilirse edilsin yine de mahluktur. Bundan dolayı bütün kainat, bütün âlem ve içindekiler, yani gökler ve yer âfâk ve enfüs, ruh ve cisim, madde ve sûret, mekan ve zaman, kürsî ve arş, dünya ve âhiret hepsi birden yine O'na eşit ve denk değildir. Çünkü bütün bunlar yokken O var idi ve hepsini O yarattı. Yarattıktan sonra yönetti, geliştirdi ve daima onlara onlardan daha yakın oldu, onlarla beraber oldu: وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَمَا كُنْتُمْ *"Nerede olursanız olun O sizinledir."* (Hadid, 57/4), وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ *"Biz ona şahdamarından daha yakınız."* (Kaf, 50/16), مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوٰى ثَلٰثَةٍ اِلاَّ هُوَ رَابِعُهُمْ ... *"Üç kişi aralarında fısıltı ile konuşurken dördüncüleri mutlaka Allah'dır. Beş kişi olsalar altıncıları mutlaka O'dur. Gerek daha az, gerek daha çok olsalar ve her nerede bulunsalar mutlaka O onlarla beraberdir."* (Mücadele, 58/7), كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلاَّ وَجْهَهُ ، لَهُ الْحُكْمُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"Onun zatından başka her şey helâk olacaktır. Hüküm O'nundur ve siz mutlaka O'na döndürüleceksiniz."* (Kasas, 28/88). اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلاَّ هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لاَ تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلاَ نَوْمٌ ... *"Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur. O daima diridir. Bütün varlığın idaresini yürütendir. O'nu ne gaflet basar, ne de uyku. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. İzni olmadan huzurunda şefaat edecek olan kimdir? O, kullarının önlerinde ve arkalarında ne varsa hepsini bilir. Onlar ise, O'nun dilediği kadarından başka ilminden hiçbir şey kavrayamazlar. O'nun kürsisi bütün*

gökleri ve yeri kuşatmıştır. Onların her ikisini de görüp gözetmek O'na bir ağırlık vermez. O çok yücedir, çok büyüktür." (Bakara, 2/255), هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ *"Evvel ve âhir olan, zahir ve batın olan O'dur ve O her şeyi bilendir."* (Hadid, 57/3) buyurulmaktadır. اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى *"Rahman arş üzerine oturmuştur."* (Tâhâ, 20/5) ve لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ *"O'nun gibi olan hiçbir şey yoktur ve O, işitendir, görendir."* (Şura, 42/11). İşte وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ âyeti bütün bu ve benzeri âyetlerin özü ve özetidir. كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ وَالْاٰنَ كَمَا كَانَ "Allah vardı ve onunla beraber hiçbir şey yoktu ve şimdi de öyledir."[1] hadis-i şerifinin mânâsı da budur. İşte bu ehadiyyettir. Hiç şüphe yok ki, ezelde beraberi, benzeri ve dengi olmayanın, sonradan da bir beraberi, eşi ve dengi olabilme ihtimali ebediyyen yoktur. O, şimdi de ezelde olduğu gibidir. Öyle ehad ve öyle sameddir. Böylece hiçbir küfvü ve dengi olmamak yalnızca O'na mahsustur. Herşeyin bir beraberi, bir eşi veya zıddı ve benzeri olabilir. Nitekim وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ *"Biz her şeyden birer çift yarattık."* (Zâriyat, 51/49) buyurulmuştur. Ancak Allah'ın eşi ve dengi yoktur, olmamıştır ve olamaz. Buradaki kasr ve tahsisin mânâsı iyi anlaşılsın diye كُفُوًا kelimesi, menfî «اَحَدٌ»a takdim olunduğu gibi, لَهُ edatı da كُفُوًا üzerine takdim olunmuştur. Gerçi hiçbir kasra ve tahsise lüzum kalmadan وَلَمْ يَكُنْ كُفُوًا لَهُ اَحَدٌ denilmekle de bu mânâ anlaşılabilirdi, açık ve zahir olan da bu idi. Çünkü اَحَدٌ kelimesi لَمْ يَكُنْ 'ün ismi, كُفُوًا de haberi olduğu için cümlenin esas yapısı وَلَمْ يَكُنْ اَحَدٌ كُفُوًا لَهُ dir. Kasr için haber takdim olununca كُفُوًا لَهُ اَحَدٌ denilmesi lazım gelirdi. Bundan dolayı "Keşşaf" sahibi der ki; fasîh Arapça'da gayri müstekarr olan zarf-ı lağiv tehir olunur, takdim olunmaz.[2] Sibeveyh bunu kitabında özellikle belirtmiştir. O halde bu en fasîh olan kelâmda neye takdim olundu? dersen, derim ki, bu kelâm zat-ı Bârî'den küfvü nefy için gelmiştir. Bu cümlede mânânın odak noktası ise bu zarftır. Bundan dolayı bu zarf özenle belirtilmeye en layık ve takdimi en gerekli olan en önemli noktadır ilh...

Ebu Hayyan da zamirin Allah Teâlâ'ya racî olmasından dolayı ihtimam için takdim olunduğunu söylemiştir.[3] Hasılı لَهُ daki "lam" "küfv"e sıla demek oluyor. Budan dolayı menfî olan küfüv ancak Allah'ın küfvü olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber bunda Allah'ın lizâtihi küfvü muhal ve mümtenî olmak mânâsına adem-i kevnin ta'lîline de bir işaret olmak üzere, yani لَمْ يَكُنْ fiiline de ilişkisi ihtimali bulunmak üzere takdim edilmiş olması da ayrıca bir nüktedir ve

---

(1) Keşfü'l-hafa, II, 171 (2011).
(2) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 299.
(3) Ebu Hayyan, a.g.e., VIII, 529.

nicceliktir. Ancak bu takdirde makam karinesiyle وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا لَهُ اَحَدٌ mealinde bir anlam düşünmek lazım gelir. Çünkü Vacibu'l-vücud'un ehadiyyetinin gerektirdiği küfüvsüzlük, kendisinin küfvünün olmayışıdır. Mümkünatın küfvüne şamil olacak şekilde mutlak küfüv değildir. سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا *"Şanı yüce olan Allah bütün çiftleri yaratmıştır."* (Yâsin, 36/36) buyurulmuştur. Özetle söyleye-cek olursak Allah, kendisinin hakkı olan ulûhiyyetini kimseye vermez, tanrılığı-nı kimseyle paylaşmaz. Şirk iddiaları, her ne yolla olursa olsun batıldır. Şu halde Allah'ı yaratılmış olan varlıklar arasına katıp, onun içine hulûl ve izdivac ettirerek, bütünüyle kainattan ibaret yapan Revvakiyye ittihatçılığı, yine bunun gibi hulûlsüz olarak bütünüyle herşeyle ittihad ettirip aynileştiren süflî panteizm ittihatçılığı, yine bunun gibi, bir hayır halikı, bir de şer halikı, bir nûr, diğeri zulmet iki zıt ve karşıt mebde olarak Vacibu'l-vücûd iki ilâh farzeden Zerduştîliğin ikilik iddiaları, Hindûların ve eski Yunan'ın teslis veya çok tanrılı inançları ve iddiaları bütünüyle batıldır. Bunlar gibi, silsile-i meratip üzere birbirine eşit üç denk varlığın birleşmesi ile üç ilâhdan bir tek ilah teşkilini iddia eden hıristiyanların ekanim-i selâse (üç uknum, üç unsur) iddiası da batıldır, asılsızdır. Bir tek Allah vardır, hiçbir şekilde bir dengi ve küfvü yoktur. O'ndan başkası hep mahluktur.

كُفُوًا Kelimesi Hafs'dan başka öteki bütün kırâetlerde sonu hemze ile كُفُؤًا olarak okunur. Hamze, Yakub ve Halef-i Aşir kırâetlerinde «فا» nın sükûnu ile beraber hemze ile okunur Hafs kırâetinde ise hepimizin bildiğimiz gibi «فا»nın zammı ile ve sonunun da واو ile okunur. Bu bir tek lügattır. Denilir ki, Arapça'da kelime sonunda makabli mazmum olan vav «هو» den başka yoktur, bir de işte bu "küfüven" vardır.

Gerek "vav", gerek "hemze" ile yani, كُفْؤٌ ، كُفُؤٌ ve كُفُوٌ hepsi de aynı anlamda olup, "Kamus"da dahi açıklandığı üzere; "küfüv" bir şeye mikdar ve değerde beraber olmaktır, yani eşit ve eşdeğer demektir ki, bu da dengi ve benzeri demek olur. Bununla beraber iki şekilde ele alınır:

Birincisi: Asıl mânâsı, iki şıktan her biri diğerinin haiz olduğu aynı hüküm ve kıymeti tek başına haiz olmakla birbirinden müstağni olarak biribirinin yerine tamamen geçecek şekilde yeterli ve eşdeğer olmasıdır ki, birlik oldukları takdirde birbirini engellemeyerek yapacakları her şeyi tek başına veya beraberce yapabilirler. İhtilafları halinde ise birbirine tamamen karşı koyacaklarından dolayı hiçbirşey yapamazlar: تَعَارَضَا تَسَاقَطَا *"Çelişki halinde olduklarında, ikisi de düşmüş olur."* ki, bu iki denk ve karşıt kuvvetin biribirini sıfırlaması demektir.

İşte buna تَكَافُؤٌ tabir olunur. Bu bakımdan küfüv, yalnızca uyuşma ve bağdaşma açısından eşit ve eşdeğer bir eş ve arkadaş anlamından ibaret değildir, aynı zamanda zıt, karşıt ve hasım anlamında eşit kuvvete ve imkâna sahip rakip anlamına da gelir ki, misil ve benzer kelimeleri de öyledir. Bu anlamda iki erkek, aynı şekilde iki dişi birbirine küfüv olabilirlerse de bir erkek ile bir dişi birbirine küfüv (denk) olamazlar.

İkincisi: Her biri aynı kıymeti değil, mukabil bir kıymeti haiz olmakla birinin diğerinden istiğnası ve makamına ikamesi (yerine geçmesi) kabil olamayıp, maksadın gerçekleşmesi için ikisinin de tam kıymetleriyle birleşmesi ve izdivacı şart olmaktır ki, birine öbürünün eşi, tam yari denilir. Bu anlamda bir erkekle bir dişi küfüv olabilirler. Dilimizde meşhur olduğu üzere nikâhta küfüv gereklidir, sözü işte bu anlamdadır.

Rağıb der ki, كفو كفأ küfüv veya küfü, kadir, kıymet ve menzilettedir. Biri diğerine yamanıp da odanın gerisine perde yapılan parçalardan her birine كفاء denilmesi de bundandır.[1] Bu anlamda kanat demek olur. Nikahta, savaşta, güreşte ve daha buna benzer birçok konularda filan filana küfüvdür, denilir. مُكَافَأَةٌ ki buna Türkçe'de mükafat denilir, bu da aynı anlamda yapılan işe karşılık olarak eşdeğer anlamına gelir فُلَانٌ كِفَاءٌ لَكَ فِى الْمُضَادَّةِ "Filan sana zıtlaşmakta denktir." denilir. Ve bir şeyi kalbetmeye, yani çevirip ters yüz etmeye, yüzükoyun çevirmeye إِكْفَاءٌ denilir ki, şiirdeki ikfâ olayı da bu anlamdadır.[2]

Hasılı "küfüv" kelimesi, bizim beraber, müsavi, eşit, muâdil, denk, eş, hemta, hemayar, akran, kafadar, kafadenk, yar dediğimiz mânâlara şamil olarak misil ve nazîr demektir. "Kamus" mütercimi Türkçe'de buna "bektaş" denildiğini de söylemiştir. Fakat biz bunu artık bu anlamda kullanmaz olmuşuz. Bektaş kelimesini artık özel isim olarak kullanıyoruz. Denk ve kafadar anlammı bundan anlamıyoruz, ancak Azerîlerin ve Erzurum yöresinin "dadaş" dediğini biliyoruz.

Bu âyette "küfüv" siyak-ı nefiyde varid olduğu ve yukarıda da açıklandığı

(1) Ragıb el-İsfehanî, a.g.e., 436, 437.

(2) Şiirde إكفاء kafiyede harf-i revî harekesinin yakını bir harekeye veya harf-i revinin mahreçde yakını bir harfe değiştirilmesidir. Meselâ kesrenin zammeye, mimin nûna kafiye yapılması ikfadır. "Kamus" mütercimінin açıkladığı gibi, Hazreciyye sahibi, ikfa ikincisi olup evvelkine ikvâ denildiğini söylemiştir. Şiirde tam kafiye şart olduğundan bunlar kafiyenin tamlığına engel kusur ve eksiklerden sayılır ve ayıp kabul edilir. Bizim dilimizde hareke (ses) değişmesi kusur sayılmıştır, ancak mahreçlerini fark edemediğimiz "T ile D, Z ile Zâl, Ha ile Hâ ve Hı, Sin ile Sad ve Se" gibi harflerin birbirine kafiye yapılabilmesi, Recaizade Ekrem ve Muallim Naci zamanlarında müdafaa edilir olmuştur. (Müellif)

gibi, nefiyde istimal olunan "ehad"de hiçbir demek anlamına olarak, gerek topluca, gerek tek tek hepsini kapsamı içine alarak, hepsini birden nefy ve reddettiği için gerek nikah, gerek diğer anlamlardaki küfüv sayılabilecek her çeşit anlamlarıyla küfüv Allah Teâlâ'dan nefyedilmiştir. Bazıları, yukarıdaki لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ yani *"doğurmadı ve doğurulmadı"* karinesiyle ve اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ *"O'nun nereden çocuğu olur ki, hiçbir şekilde karısı olmamıştır."* (En'âm, 6/101) âyeti uyarınca nikâhta küfüv anlamına olduğunu, bundan da oğlu, kızı olmadığını vurgulamak maksadı güdüldüğünü yeterli görmek istemişlerse de ehadiyyeti izah için bu kadarı kâfi değildir. Bu ifadeden mutlak anlamda her çeşit küfvün nefyini anlamaya lüzum vardır. Zaten siyak-ı nefiyde nekire de bunu icabettirir. Yani Allah Teâlâ'nın hiçbir şekilde küfvü yoktur. Çünkü küfvü bulunan herhangi bir şey, bir iş yapmak için ya küfvüyle kendi rızasıyla bir araya gelmeye veya o işi yapmak için onun rızasını almaya ve engellememesini sağlamaya veya karşı koyduğu takdirde de onu ortadan kaldırmaya mecburdur. Halbuki küfüv tam denk olduğu için hiç biri diğerine üstün gelemeyecektir. Böylece her ikisi de teâruz ve tesakut ederek (düşerek) aciz kalacaktır. Böylece bir çöp bile kımıldatamaz duruma düşüceklerdir. Bir noktayı harekete geçirmek için eşit iki kuvvet karşılıklı olarak ona tatbik edildiği zaman çeken ve iten kuvvetlerden biri artı, biri eksi yönde etki edeceklerinden birbirinin etkisini yok edeceği için o cismin hareket etmesi mümkün olmaz. (1-1= 0) formülüne göre, karşıt yönde etki eden eşit kuvvetler birbirini sıfırlar. Zatında böyle bir ihtiyaç ve buna benzer bir aciz sözkonusu olanların hiçbiri ilâh olamaz. Buna burhan-ı temanü' denilir ki, Enbiya Sûresi'nde لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا *"Eğer göklerde ve yerde Allah'dan başka ilahlar olsaydı, gökler ve yer bozguna uğrardı."* (Enbiya, 21/22) âyetiyle ve İsra Sûresi'nde لَوْ كَانَ مَعَهُ اٰلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ اِذًا لَابْتَغَوْا اِلٰى ذِى الْعَرْشِ سَبِيلًا *"Onların dedikleri gibi, Allah ile beraber başka tanrılar da olsaydı, o takdirde o tanrılar da arşın sahibine elbette yol bulmaya çalışırlardı."* (İsra, 17/42) âyetiyle durum açıklanmıştır. Mabûdluk hakkı olan ilâh, hakiki samed, ancak böyle kendisinde hiçbir vechile acz ve ihtiyaç mümkün ve mutasavver olmayan ve kendinden başkasını dilediği zaman kahr ve yok etmeye kadir bulunan galib ve kahhar olan ehaddir ki, işte olsa olsa Allah O'dur. En güzel ve en yücelikte karşısında hiçbir misli ve misali bulunmayan, asla infial ve teğayyürü, zeval ve fenası kabil olmayan, hüsün ve cemâlin gereği olan sevmek ve sevilmek için de kendi kendine yeten ve tam tecellisine yine kendisinden başkasının tahammülü olmayan o hüsn-i faaldir ki, O'nun zatına olduğu gibi, tecelliyatına da bir başlangıç ve bir son bulmak mümkün değildir. Kendisini hicabsız olarak gösteriverdiği, tecelli-i

tam ile tecelli ediverdiği anda, gözü erebilen her mâsi-vayı kendinde müstehlek edip yok ediverir, eritiverir. Onun için رَبِّ اَرِنٖى اَنْظُرْ اِلَيْكَ *"Rabbim görün bana, bakayım sana."* (A'râf, 7/143) diyen Hz. Musa'ya لَنْ تَرٰينٖى "Beni göremezsin" buyurmuş, sonra da فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا *"Rabbi o dağa tecelli edince onu anında yerle bir etti, Musa da bayıldı ve olduğu yere yığıldı kaldı."* (A'raf, 7/143) buyurularak bu durum insanlara açıklanmıştır. Ne beyinsiz, ne süflî ve ne bedbahttır o kimseler ki, binlerce misil ve misali bulunan, mahdut bir resmin çerçevesi içine sığan ve gönül denilen sırlar hazinesinden haberi bile olmayan zavallılara, putlara gönül verip meclûb ve mağlup olup da tapınırlar, sonunda da Ebu Leheb gibi perişan olup giderler.

Özetle söyleyecek olursak, bu sûre-i celile en başında mahza inşa ifade eden bir emir altında ikisi mûcibe, üçü de sâlibe olarak bir mevzua raci beş kaziyyeden (ikisi gerekçe, üçü de red anlamı taşıyan beş önermeden) ibaret dört âyet içinde gayet sade, fakat derin ve kapsamlı bir vecizlik ve belagatle ilâhî bilgilere ve İslâm akaidine ait ayrıntıların bütün esasını içine almaktadır. Bundan dolayı yukarıda da zikrolunduğu üzre bu sûre hakkında birçok haberler ve eserler varid olmuştur. Evvela, "kul!" emrini veren, bâtında sabit, bizatihi belli, künh-i zatı başkasınca gerçek özellikleriyle idrak edebilmek mümkün olmayan, şanı yüce bir niteliğin gaybî bir nitelik olduğunu bir gaib zamiri ile iş'âr ederek ulûhiyyet sıfatı ve ism-i celâli ile zahire tecelli eden Allah Teâlâ'nın ehadiyyeti (birliği) bir ilk ve temel ilke olarak bildirilmiş, ikinci olarak, mânâsı vücudu vacip, tam zengin ile bütün yaratılmışlar için başlangıç noktası, son gâye, merci-i kül ve yegâne Rab demek olan samediyyet ile uluhiyyetin mânâsı anlatılmış ve açıklanmış, üçüncü olarak da bütün mevcudatı yok iken yaratan, hepsine birer yaratılış özelliği kazandıran ve sırf keremiyle varlık giysisi giydiren, celâl ve cemâl eseri yağdırarak hepsine ilâh olan O ehad, O «اَللّٰهُ الصَّمَدُ» den bâtında ve zahirde hiçbir şeyin ne ilmin, ne malumun, ne iradenin, ne muradın, ne fiilin, ne mefûlün, ne mânânın, ne sûretin, ne ruhun, ne cismin, ne âfâkın, ne enfüsün, türeme ve üreme yoluyla kendisinden çıkmadığı, yani ilmi, birbirinden doğan fikir va akıl yürütme hareketleri cinsinden olmadığı gibi iradesi, fiili ve yaptıkları da kendisine bir benzerlik ve eşitlik gerektirecek şekilde meydana gelmez. Binaenaleyh O'nun baba, ana olmaktan, evladı bulunmaktan, sonucu alınacak bir mukaddime bir başlangıç durumuna düşmekten münezzeh olduğu bildirilmektedir. Yaratılmışlar ve özellikle insanlar için sonunun gelmesine engel sayılan, bir şeref ve meziyet olan babalık sıfatının, o her dilediğini bir كُنْ "Ol!" emriyle yapan, üreme ve türemeden, bölünme ve noksandan münezzeh olan ehad ve samed

için büyüklüğüne engel bir özellik olduğu kesindir. Çünkü O'nun babalığının, bölünme ve üremeyi de beraberinde getireceği için, bu da O'nun kemâliyle bağdaşmayan bir noksanlık olacağı için bütün bu eksikliklerin tenzihi vaciptir. Onun başkasından doğum, üreme ve türeme yoluyla meydana gelmiş olmayan bir kadîm, bir değişmez ve değişme kabul etmez bir vacibu'l-vücud olduğu ve binaenaleyh oğul olmaktan da oğlu bulunmaktan da münezzeh bulunduğu, işte bundan dolayıdır ki, baba veya oğul olanların ilâh olmaları muhal olduğu velhasıl onun ne üstünde ne altında bir ilâh mümkün olmadığı gibi, O'nunla beraber, O'na eşdeğer hiçbir denk bir ehad bulunmak veya doğurulmak veya yaratılmak imkanı da olmadığı için O'nun zatı ve sıfatı ortaklık meydana gelmesine engeldir. Yani lizâtihi hakkın karşıtı lizatihi batıl ve mümtenî olduğu için ulûhiyyette şirk iddiaları da hep batıldır. Tevhid adına üreme ve tekrar bu üç ayrı esasın birleşip bir olması, yani üçleme iddialarının da batıl olduğu üç cümle ile anlatılmış ve bu üç cümlenin birbirine bağlı olarak bütününün birden ifadesi matlub olduğu anlatılmak üzere son iki cümle "vav" ile atfedilmiştir. Bununla beraber en son cümle hepsinin de beyan ve takririne kâfi geldiği için atıfla beraber müstakillen bir âyet olarak getirilmiştir. Bunun apaçık olan ince nüktelerinden birisi de biri başında müsbet, (olumlu) biri de sonunda menfi (olumsuz) cümle olarak "ehad" lâfzının iki kere zikredilme ve hem birinci âyetin, hem sonuncu âyetin fâsılası olmasıdır ki, bununla ehad lâfzının Arapça'da her iki kullanımına da tenbih edilmiştir. Zira yukarıda Ragıb'dan naklen beyan olunmuştur ki, أحد kelimesinin müsbet kullanıştaki anlamı ile menfi cümledeki anlamı aynı değildir.[1] Birinde tahsis, birinde genelleme vardır. Onun için bu kelimenin iki fasılada da zikri sadece tekrardan ibaret olmamış, başlı başına bir belagat olmuştur.

Bunun toplu mânâsı şöyle demek olur: Allah Teâlâ, ikileşmesi veya yok olması veya değişmesi imkân ve ihtimali olmayan O birdir, hep birdir. Ne üstünde, ne altında, ne beraberinde O'na ikinci olacak, bir başka bir, daha yoktur. Üstelik sadece hep bir olarak değil, gerek tek başına, gerek topluca, gerek az, gerek çok, herhangi bir yönüyle O'na eşit veya eşdeğer, benzer veya zıt hiçbir küfüv de yoktur. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur olması da mümkün değildir. Yani Allah'ın ehadiyyetini tanımak, O'ndan şerik ve naziri büsbütün nefyetmek için O'ndan başka bir ilâh yoktur demek kâfi değildir. "Ondan başka hiçbir ilâh yoktur." deyip O'ndan başkasını nefy-i küllî ile nefyetmek icab eder. Çünkü

(1) Ragıb el-İsfehanî, a.g.e., 12.

O'ndan başka bir ilâh yoktur, denildiği zaman "Ondan başka bir tek ilah yok, fakat bir çok ilah vardır." anlamı da kasdolunabilir. Küllî bir selb ile bütün cins nefyedilmiş olmaz. Şahsî ve cüzî bir selb sözkonusu olabilir. Onun için kelime-i tevhid لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ diye nefy-i cins olan لَا iledir, «لَيْسَ»ye müşabih olan لَا ile değildir. وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّا اِلٰهٌ وَاحِدٌ (Maide, 5/73) âyetinde مَا ile ifade olunurken de nefiyde istiğrak için bir مِنْ edatı getirilmiştir. اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌ *"Allah ancak bir tek ilâhtır."* (Nisa, 4/171) gibi yerlerde de اِنَّمَا edatı da böyledir. İşte اَحَدٌ 'in bir isbatta, bir de nefiyde olmak üzere iki defa zikrinde bu önemli nükte ile ilâhî ehadiyyetin beyan ve takriri vardır. Allah öyle bir ehad, öyle bir sameddir ki, O'na herhangi bir temayüz veya eşitlik ile denk olabilecek ne bir vahdet, ne de bir kesret mümkün değildir. O'nun ne birincisi, ne ikincisi, ne üçüncüsü vardır. Onun gibi vücûdu vacip olan, varlığı gerekli ve kendi kendine yeterli olan bir ilâh olmadığı gibi, bir mevcut de yoktur ve olamaz. O'ndan ötesi ve O'nun dengi olmadığı gibi, O'ndan berisi de bütün mevcudat ve mümkünat hepsi toplansa O'na karşı yine de hiçtir, hepsi kendi özlerinde helake ve yokluğa mahkûmdur. Vücûd ve bekada hepsi hep O'na muhtaçtır. Kendisine asla yokluk ârız olmayan zat-ı Hak O'dur. Hakiki varlık ancak O'nun varlığıdır. O'nun varlığı, bütün varlıkların hakikatıdır. O'dan başkası kendiliğinden ve kendi gücüyle varolmuş değildir. Yaratılmış olan varlıklar birbirlerine küfüv olabilirler, birbirleriyle birleşir, birbirinden ayrılabilirler. Birbirlerinden doğar, birbirleriyle didişir, niza eylerler, birbirleriyle zıtlaşırlar, fakat hiçbirisi kendiliğinden değil, hepsi Allah'ın vergisi ve izni iledir. Bütün varlıklar arasındaki kavga ve münakaşayı kesecek, ihtilafları kaldıracak, iyiyi, kötüyü seçip, şerleri defedecek, hayrı paylaştıracak ve çoğaltacak, zulmü iptal, hakkı izhar eylecek olan hep O'nun inayeti ve kararıdır. Bütün gökleri ve yerleriyle kâinat, dünya ve ahiret hep O'nun mülküdür, O'nun ehadiyyetine bağımlı, samediyyetiyle ayakta durmakta ve O'nun hükmüne ve fermanına mahkûm bulunmaktadır.

Bundan dolayıdır ki, bu sûrenin baş taraflarında Enes'den ve Ubeyy'den rivayet olunduğu üzere bütün semavat ve arzın bu sûre üzerine kurulmuş olduğu zikredilmiştir.(1) "Keşşaf Tefsiri"nde bu sûrenin bütün Kur'ân'a muadil (eşdeğer) olduğuna dair bir rivayete işaret olarak şöyle denmiştir: Bu sûre metninin kısalığı ve başı ile sonunun yakınlığı ile beraber niçin bütün Kur'ân'a denk olmuştur? diye sorarsan, derim ki: Bir yükseğin yüksekliği niçin ise onun içindir. Bu başka değil, ancak Allah Teâlâ'nın sıfatı ve adalet ve tevhidi üzere dürüldüğü içindir.

---

(1) Suyûtî, a.g.e., VIII, 682.

Bunun faziletini itiraf edip de Resulullah'ın kavlini tasdik eden kimse için delil olarak tevhîd ilminin Allah'a olan nisbeti, şerefi kâfidir. Nasıl olmaz ki ilim, malûma tabidir. O'nun şerefiyle şerefli, onun düşkünlüğü ile düşkün olur. Bu ilmin malumu ise Allah ve sıfatları ve Allah hakkında caiz olup olmayanlardır. O halde onun rütbesinin şerefini ve makamının celaletini ve yüceliğini ve her ilmin üzerinde hakimiyet ve istilasını ve hiçbirisinin yetişemediği ödüle erişmesini ne zannedersin? Her kim onu istihfaf ve istihkar ederse, hafife alıp horlarsa malumuna bilgisinin yetmezliğinden, ona tazim ve saygısının azlığından ve yokluğundan, akıbetine nazardan uzak olmasındandır. (1)

Bundan anlaşıldığına göre; قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ تَعْدِلُ الْقُرْاٰنَ كُلَّهُ "Kul huvallahu ehad bütün kur'ân'a muâdil olur."(2) diye bir hadis-i şerif rivayet olunmuş demektir. "Kenzu'l-Ummal"de zikrolunduğu üzere, bunu İbnü'l-Enbarî "Mesahif" adlı eserinde Hz. Enes'den rivayetle şöyle tahric eylemiştir: مَا يَمْنَعُ اَحَدَكُمْ اَنْ يَقْرَاَ قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ كُلَّ لَيْلَةٍ فَاِنَّهَا تَعْدِلُ الْقُرْاٰنَ كُلَّهُ "Ne engeller her birinizi her gece bir "kul huvallahu ehad" okumaktan. Çünkü o bütün Kur'ân'a muâdil olur".(3)

Alûsî'nin zikrettiği üzere, Müsned'de İbni Lehîa tarikıyle Ebi Saîd'den gelen bir rivayette kur'ân'ın yarısına veya üçte birine muâdildir, diye tereddütlü şekilde ifade varid olmuştur.(4) Merfû veya mevkuf birçok rivayetlerde ise üçte birine diye tayin edilmiştir. Bu cümleden olarak "Bir gecede Kur'ân'ın üçte birini okumaktan herhangi biriniz âciz midir?" buyurdu. Bu onlara zor geldi. Sonra buyurdu ki, "Bir kimse قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okursa, okuduğu Kur'ân'ın üçte birine muâdil olur.(5)

Aciz olur mu her biriniz her gece Kur'ân'ın üçte birini okumaktan? buyurdu. Evet dediler; biz buna güç yetiremez ve dayanamayız. Sonra Hz. Peygamber buyurdu ki; Allah azze ve celle Kurân'ı üç kısma ayırdı, قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Kur'ân'ın üç bölümünden bir bölümü kıldı.(6)

Resulullah (s.a.v.) buyurdu ki: "Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., 299.
(2) Tirmizî, Sevabü'l-Kur'ân, 10; Keşfü'l-hafa, II, 131 (1891).
(3) Tirmizî, Sevabü'l-Kur'ân, 11.
(4) Alûsî, a.g.e., XXX, 342.
(5) Buhârî, Eyman, 3, Fedailü'l-Kur'ân, 13, Tevhid, 1; Müslim, Müsafirin, 259, 261; Ebu Davud, Vitir, 18; Tirmizî, Sevabü'l-Kur'ân, 10, 11; Nesaî, İftitah, 69; İbn Mâce, Edeb, 52; Dârimî, Fezailü'l-Kur'ân, 21, 22, 24; Muvatta, Kur'ân, 17; Ahmed b. Hanbel, II, 429; III, 15, 23, 35, 43; IV, 122; VI, 430; Beyhakî, Şuabü'l-İman, No: 2513, 2533, 2534.
(6) Müslim, Müsafirin, 260; Dârimî, Fezailü'l-Kur'ân, 24; Ahmed b. Hanbel, VI, 443, 447.

ederim ki; o, yani قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Kur'ân'ın üçte birine muâdil olur."(1)

Resulullah (s.a.v.) buyurdu ki: "Toplanın size Kur'ân'ın üçte birini okuyacağım." Biraz sonra toplanan toplandı, Hz. Peygamber çıktı قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ i okudu, sonra tekrar odasına girdi. Birbirimize dedik ki, herhalde kendisine semadan yeni bir vahiy haberi geldi, odasına girmesine o sebep oldu. Daha sonra Peygamber (s.a.v.) odasından çıktı, ben dedi; size Kur'ân'ın üçte birini okuyacağım demiştim ya, işte o okuduğum Kur'ân'ın üçte birine denk olur.(2)

"Her kim, قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ اَللّٰهُ الصَّمَدُ okursa, Kur'ân'ın üçte birini okumuştur."(3) "Her kim, bir kerre قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okursa Kur'ân'ın üçte birini okumuş gibidir, iki kerre okursa Kur'ân'ın üçte ikisini okumuş gibidir, üç kerre okursa bütün Kur'ân'ı okumuş gibidir."(4) Daha bunlar gibi bir çok rivayetler vardır.

Şu halde bunun yorumu nedir? Bu hususta müfessirlerin ve din âlimlerinin iki görüşü vardır:

1- Bir kısım alimler burada maksat, sevabı itibarıyla değil, mânâsı itibariyle üçte birine muâdil olmasıdır, demişler. Buna da Müslim hadîsindeki üç kısma ayrılır sözünü delil olarak göstermişlerdir. Ancak üç kısma bölünmesiyle ilgili hadîsin açıklamasında da birkaç farklı görüş öne sürmüşlerdir ki, başlıcaları şunlardır:

a. Kur'ân'ın mânâları üç ilme râcî olur: Bunlar tevhid ilmi, şerîat ilmi ve ahlak ilmidir. Bu sûre ise hem teşrî, hem de ahlâk ilminin temeli olan tevhid ilmini en açık ve en güzel şekilde ifade etmektedir.

b. Denilmiştir ki, Kur'ân bir bakıma inanç (akaid), ahkâm ve kısas şeklinde üç ana konuyu kapsamı içine alır. Bu sûre ise hep inanca (akaide) ilişkin bir sûredir.

c. Gazâlî, "Cevahir"de demiştir ki; Kur'ân'daki bilgilerin anahatları üç tür bilgidir: Mebde, yani varoluşun başlangıcına bilgi edinmektir, meâde ilim, yani varlığın sonucu hakkında bilgi sahibi olmaktır. Bir de bu ikisi arasındaki "Sırat-ı müstakim"e bilgi edinmektir. İşte mebdee aid bilgi demek olan bu sûre, Kur'ân'ın üçte birine denk demek olur. Fakat bize göre bu konuda üzerinde dikkat edilmesi gereken noktalar vardır. Zira Allah sadece mebde'den ibaret değil,

(1) Buhârî, Eyman, 3; Fezailü'l-Kur'ân, 13; İbn Hibban, II, 82.
(2) Müslim, Salatü'l-Müsafirîn, 261; Suyûtî, a.g.e., VIII, 679.
(3) Suyûtî, a.g.e., VIII, 676.
(4) Müslim, Müsafirin, 259.

"evvel ve âhir"dir. Hem mebde' hem de meâddir, çünkü «وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ»dur. Sırat-ı müstakim de doğrudan doğruya O'na götüren yol olduğundan samediyyetin istenilen gaye olması mânâsında merciiyyet ile beraber ona da işaret vardır. O halde bu taksime göre bu sûre, hepsine denk demek olur.

d. Bir de denilmiştir ki; Kur'ân'daki istenen şeylerin en büyükleri kendileri sayesinde iman ve İslâm'ın husûle geleceği üç asıldır ki, bunlar Allah'a marifet, Peygamberin doğruluğuna, bir de ahirette Allah huzurunda verilecek hesaba itikattır. Bu sûre birinci isteğe ait olması dolayısıyla Kur'ân'ın üçte biridir.

Daha bunlardan başka tevcihler ve görüşler de ileri sürülmüştür. Ve yine denilmiştir ki, her hangisi olursa olsun üçte bir rivayetiyle bütününe muâdil olması rivayeti arasında çelişki yoktur. Çünkü tevhîd bütün Kur'ân ilimlerinin aslıdır, diğer konular onun ayrıntılarıdır.

2- Bir kısım din âlimleri de murad sevap bakımından Kur'ân'ın üçte birine muâdil olmasıdır demişler ve buna kail olmuşlardır. Hadislerin zahirinden anlaşılan mânânın bu olduğunu söylemişlerdir. Buna itiraz olarak denilmiştir ki; Hz. Peygamber (s.a.v.), "Her kim Kur'ân okursa her harfine on sevap vardır."(1), buyurmuş olduğundan tamamıyla Kur'ân okumanın sevabı, tek başına bu sûrenin sevabına nisbetle kat kat fazla olacağı âşikârdır.

Buna şöyle cevap verilmiştir: Kur'ân okuyan için iki türlü sevap vardır; birisi her harfine göre verilen tafsilî sevab, birisi de hatim sebebiyle cümlesine birden verilen icmalî sevabdır. قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Okumanın sevabı, Kur'ân'ın hatim sevabının üçte birine muâdil demektir. Yoksa tafsiline değil. Bunun misali, nitekim bir ev yaptırmak için bir kimse birine bir mikdar para vermek üzere anlaşır, fakat binayı yapıp bitirdiği zaman da anlaştıkları ücretten başka bir de bahşiş verir. Buhârî "Şerh-i Kirmanî"de der ki: Bütün Kur'ân'ın üçte birini okumak elbette bu sûreyi okumaktan dah zor, daha meşakkatlidir, o halde bu sûrenin hükmü üçte birin hükmüne nasıl eşit olur? denilirse, üçte birini okunmasının sevabı on katıyladır, berikinin sevabı ise onun bin katıdır. Benzetme aslındadır, ziyadesinde değildir, dokuzu ziyade meşakkat karşılığıdır. İlh...

Şihab-ı Hafâcî, bununla ilgili olarak demiştir ki, Allah kelamının mânâlarını dikkat eyleyen ve onları düşünerek tedebbür ile okuyan için olan sevap başkadır. Murad şudur ki, her kim bunu mânâsının hakkını vererek ve riâyet ederek okursa, yani anlayarak ve üzerinde düşünerek okursa, böyle tedebbür ve

(1) Dârimî, Fezailü'l-Kur'ân, 1.

teemmül ile okursa, mânâsına bakmadan va anlamaya çalışmadan Kur'ân'ın üçte birini okumaya muâdildir demektir. Yahut marifetullaha ve tevhîde ilişkin olmayan üçte birini okumaya muâdildir, demek olmalıdır. Zira en şerefli mânâlar, en şerefli kelimelerden bazısına eklenince o cins lafızlardan bir çoğuna muâdil olmasında garip karşılanacak hiçbir şey yoktur. Meselâ en değerli taşlarla süslenmiş ve işlenmiş on miskal ağırlığındaki bir altın levha bin miskal ve daha ziyade altına eşdeğer olabilir.(1)

Alûsî der ki: Allah Teâlâ'nın mahz-ı keremiyle çok bir meşakkat olmayan bazı ibadetler için yine o cinsten kat kat meşakkatli olan başka ibadetlerin sevabından daha çok bir sevab ihsan buyurmasına engel yoktur.(2) Nitekim bazı zamanlarda, bazı mekânlarda bir ibadete diğerinden daha fazla sevap tahsis edilmiş ve hattâ aynı ibadet o zamanların bazısında vacib, bazısında haram kılınmıştır ki, bunun hepsinde ancak Allah'ın kendisinin bildiği birtakım hikmetler vardır, bu da onlardan farklı değildir. Şu halde her ne suretle olursa olsun bu sûreyi okuyan kimse, aynen Kur'ân'ın bu sûreyi içine almayan üçte birini okumuş olanın sevabı kadar bir sevabı kazanması ve bunun ona bir ilâhi lütuf olarak tahsis buyurulmuş olması imkânsız görülmeyip bunun hikmetinin ilâhî ilme tefvîz olunması gerekir. İbni Abdi'l-Berr de bu konuda sükût eylemenin görüş ileri sürmekten ve ileri geri konuşmaktan daha çıkar yol ve daha faziletli bir davranış olduğunu söylemiştir. Gerçekten de en sağlam ve tutarlı olan da budur.

Bununla beraber Keşşaf'ın bu konuda uyarısı da önemlidir:(3)

Bütün bunlardan sonra âcizane benim aklıma doğanlar da şudur: Ta Fatiha Sûresi'nin başında besmeleyle ilgili olarak beyan ettiğimiz şekilde, Kur'ân ilminin ana konusu, ulûhiyyeti dolayısıyla Allah Teâlâ'dır. Yani Allah ile yarattıkları ve özellikle de yaratılmışlar arasında akıl sahibi olması dolayısıyla insanlar arasındaki ilişkidir. Bir tarafta Allah'ın uluhiyyeti, bir tarafta kulların ubûdiyyeti ve bu ikisi arasındaki ilişkidir. İnsanın bu ilişkide Yüce yaratıcısına karşı nasıl bir tutum ve tavır içinde olması gerektiğinin bilgisidir. Fatiha Sûresi, bunu belirlediği gibi, bu sûre de Allah Teâlâ'nın kendi tarifi olarak, bütün Kur'an'ın dayanağı olan temel ilkeyi açıklamıştır. Bu bakımdan bu sûre de Fatiha Sûresi gibi bütün Kur'ân'ın bir özeti ve binaenaleyh muvadili demektir. Son-

---

(1) Şihabeddin, Hafaci, a.g.e., VIII, 414.

(2) Alûsî, a.g.e., XXX, 343.

(3) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 299.

ra Kur'ân'ın bütünü de fatihası, ortası ve bir de hatimesi, yani sonucu olmak üzere üç kısımdır demektir ki, bu görüş, Gazâlî'nin bakış açısına benzer bir görüştür. Fatiha, bilindiği üzere, أُمُّ الكِتَاب olan Elham'dır. Hatime de İhlas ile Muavvizeteyn'dir. قَسَمْتُ الصَّلٰوةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي *"Namazı benimle kulum arasında taksim ettim."*(1) hadis-i kudsîsinin delâleti üzere Fatiha'nın yedi âyeti Allah ile kulu arasında iki eşit kısma taksim edilmiştir: Şöyle ki: İlk üç âyeti yalnızca Allah'a aittir. Allah'a ait olan üç âyetlik bu birinci kısımdan sonra gelen dördüncü âyet اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"Ancak Sana ibadet eder ve ancak Sen'den yardım dileriz."* âyetinin bir ucu Allah'a, bir ucu da kullara aittir. Üçüncü kısımdaki üç âyet sadece kullara âittir. Kur'ân'ın hâtimesinde yer alan üç sûreden birincisi olan İhlas Sûresi yalnızca Allah'a âit, قُلْ اَعُوذُ 'lerle O'na sığınmak ise kullara ait olduğundan bir bakıma İhlas Sûresi, Elhamd'in ve binaenaleyh bütün Kur'ân'ın yarısına, bir bakıma da üçte birine muâdil demek olur. Şu halde bunların mânâlarındaki incelikleri ve ilişkileri duyabildiği kadar hissederek okuyanlar o ölçüde tafsilen muâdil sevaplara nail olacaklar, mânâsını anlamadan icmalî bir imanla okuyanlar da o ölçüde icmalen muâdil sevablarına nail olacaklar. Nazım haddizatında mânâya delâlet ettiği, harf sayısına göre sevap da nazmın tilavetine aid bulunduğu için vaad olunan sevabdan elbette hali olmaz. مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا *"Kim bir iyilik yaparsa ona on katıyla sevap vardır."* (En'âm, 6/160) ilâhî vaadiyle bir harfe on sevap veren Allah'ın bir İhlas Sûresi'ne diğerlerinin tamamına, yarısına veya üçte birine muâdil sevap vermesine bir engel yoktur. Özellikle bunun gibi Allah'a aid olan hususlarda يَفْعَلُ اللّٰهُ مَا يَشَٓاءُ وَيَحْكُمُ مَا يُرِيدُ *"Allah dilediğini yapar ve dilediği gibi hüküm verir."* (İbrahim, 14/27) ve (Maide, 5/1) hükümlerinden başka sebep de aranmaz. İhlasa yatkın olarak mânâyı anlamaya ve sonra da gereğince amel etmeye çalışmak da ayrıca birer hasene olduğundan dolayı şüphe yok ki, onların sevabı da munzam olunca ecir daha yükselir. İşte tefsir yoluyla mânâyı ve hükümleri anlatmaya çalışmaktan istenilen de budur. Bu sûrenin faziletlerine dair daha bir çok hadis-i şerîf rivayet edilmiştir. İçlerinde sahih ve kuvvetli olanlar da, zayıf sayılanlar da vardır. Bazıları bu sûrenin Kur'ân'daki sûrelerin en efdali olduğunu söylemişlerse de, Fatiha'nın her namazda okunması vâcib olduğu ve Hz. Peygamber'in لَا صَلَاةَ اِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ "Fatiha'sız namaz, namaz olmaz."(2) buyurması dikkate alınınca bu konuda biraz temkinli olmak gerekir. Gerçi Fatiha'nın durumunun böyle olması, İhlâs'ın en efdal sûre

(1) Müslim, Salat, 38, 40; Ebu Davud, Salat, 132; Tirmizî, Tefsiru Sureti 1/1; Nesai, İftitah, 23; İbn Mâce, Edeb, 52; Ahmed b. Hanbel, II, 241, 285, 460.

(2) Tirmizî, Mevakit, 69, 115; İbn Mâce, İkamet, 11.

olmasına engel teşkil etmez şeklinde düşünülebilir, ancak bu konuda Hz. Peygamber'den sahih bir rivayet olmadan buna hükmetmek uygun düşmez.

Alûsî der ki: Bunun hakkında varid olan sahih hadisler, bu sûrenin faziletine yeter, hattâ Kur'ân'daki sûrelerin en efdali bile denilmiştir.(1) Buna Darimî'nin Müsned'inde Ebu Mugive'den, Safvan-i Kulai'den rivayet olunan şu hadis ile istidlâl edenler de olmuştur. Şöyle ki; bir adam "Ya Resulullah, Kur'ân'da hangi sûre en büyüktür?" dedi. Peygamber (s.a.v.) de قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurdu. Yine Müsned'de Muâz b. Rifa'a ve Üseyd b. Abdirrahman tarikıyle Ukbe b. Âmir'den, demiştir ki, Resulullah (s.a.v.) bana "Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'ân'da bulunan sûrelerin en hayırlısı üç sûreyi sana öğreteyim mi?" buyurdu. Ben de "evet" dedim. Bunun üzerine bana قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ، قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ ve قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ sûrelerini okuttu, sonra da buyurdu ki; "Ya Ukbe, sen bunları ve Tebbet'i bir gece bile unutma, hepsini oku!"(2)

Tirmizî de bu hadisin bir kısmını rivayet etmiş ve "hasen" demiştir.(3) Bununla beraber bu, Kur'ân'daki sûrelerin mutlaka en efdali olduğuna delalet etmez, belki efdal olanlar arasında olduğuna delalet eder. Kur'ân sûrelerinin birine diğerinden efdal demeyi caiz görmeyen, yani aralarında fazilet farkını inkâr edenler olmuşsa da İbni Hassad demiştir ki, bu konuda varid olan hadislerin çokluğu karşısında efdaliyyet farkını inkâr edene şaşılır. Efdaliyyeti benimseyenler de vechini açıklamada farklı görüşteler: Bazısı demiştir ki; efdaliyyet, nefsin intikalleri ve yüce vasıfları derinden algılayabilmesi ve kalbin ürperişleri bakımından sevabın büyüklüğüne kat kat artmasına racidir. Çünkü İhlâs Sûresi'nin içerdiği, mesela vahdaniyyet ve ilâhî sıfatlara delalet gibi anlamlar mesela, Tebbet Sûresi'nde mevcut değildir. Binaenaleyh efdaliyyet ancak mânâ yüceliği ve çokluğu iledir. Halimi de Beyhakî'den şöyle nakletmiştir: Âyetler ve sûreler arasında efdaliyyetin mânâsı değişik özelliklere racidir. Birisi; onunla amel, diğeriyle amelden evla ve insanlar için lâzım olmaktır. Bu açıdan emir ve nehiy, vaad ve va'id âyetleri kısas âyetlerinden daha hayırlıdır, denilir. Çünkü kıssalarla ancak ilâhi emir ve yasakların müjde ve uyarıların desteklenmesi matluptur. İnsanlar bunlardan uzak kalamaz, ancak bazı hallerde bu kıssalara ihtiyaç duymayabilirler. Onun için temel ilke niteliğinde olan ve insanlara daha gerekli olan ve daha faydalı bulunanlar, onlar hakkında ayrıntı sayılanlardan

(1) Alûsî, a.g.e., XXX- 344.
(2) Ahmed b. Hanbel, IV, 147.
(3) Tirmizî, Fezailü'l-Kur'ân', 12.

daha hayırlı olur. İkincisi; Allah Teâlâ'nın yüce isimlerini ve sıfatlarını beyan eden, azamet ve celaline delalet eyleyen âyetlere, böyle olmayanlara göre, kadri daha yüce, şanı daha yüksek mânâsına efdal denilir. Üçüncüsü; bir sûre bir sûreye, bir âyet bir âyete göre daha hayırlı denilmek şu mânâ ile olur ki, bunu okuyan kimse, okumakla uhrevi olan ilerideki sevabdan başka peşin bir fayda ve tilavetiyle husûle geliverecek bir ibadet elde etmiş olur. Mesela, âyete'l-kürsi, ihlas ve muavvizeteyn sûreleri gibi ki, bunlarda Allah Teâlâ'yı yüksek sıfatları ile zikir bulunduğundan bu zikrin fazilet ve bereketine itikad ve itminan ile bunları okuyan kimse kıraâetiyle derhal korkulan bir şeyden korunmuş ve Allah'a sığınmanın faydasını hemen görmüş ve böylece okumakla Allah'a ibadet etmiş olur. Hüküm âyetlerine gelince, bunların sadece okunması ile o hüküm yerine gelmiş olmaz, ancak o hüküm hakkında bilgi edinilmiş olur. Bir de şu bakımdan bir sûre bir sûreden efdal denilir ki; Allah Teâlâ, onun kıraetini, diğerlerinin kat kat kıraeti gibi kılmış ve ona diğerlerine vermediği sevabı vermiştir. Her ne kadar onun bu dereceye baliğ olmasına sebep olan mânâ bizce bilinmese bile... Bunun benzeri çeşitli zamanların ve mekânların üstünlüğü hakkında söylenildiği gibi, te'abbüdi olan tahsisat-ı ilâhiyyedir. Hasılı bu vecihlerin herhangi birisi bakımından efdaliyyet, hepsinin Allah kelâmı olması bakımından taşıdığı eşitliğe ve aynı özelliği taşımalarına aykırı olmaz bile. Çünkü hepsi de كِتَابًا مَثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ... *"Allah, sözlerin en güzelini çift yönlü ve ahenkli bir kitap olarak indirdi. Rablerine saygılı olanların ondan tüyleri diken diken olur. Sonra tüyleri de, kalbleri de Allah'ın zikrine yatışır, yumuşar..."* (Zümer 39/23) âyetinde açıklanan özelliğe sahiptir.

Korunacak insanlara hidayet olmak üzere indirilmiş olan Allah kitabının besmelesi ve fatihasıyla Allah'ın birliğini ilan ve peygamberliği icraya başlamış olan Resulullah'ın nihayet hak vaad ve kevser verilmek, fetih ve zafere erdirilmek ve bunun için tesbih ve hamd ederek Rabbi'nin mağfiretine kavuşan Muhammedî şanı ile güzel ve mutlu sonu ve ona buğz edenlerin, zıddına gidenlerin Ebu Leheb ile karısı gibi ateşe giden acı sonu ve hüsranı anlatıldıktan sonra, bütün şirk şaibeleri kesilmek ve hıristiyanların, Hz. İsa hakkında düştükleri yanlışlığa düşülmemek gereği ve bütün âyetlerden nihai gâyenin ve maksadın Allah'ı tanımak olduğu bu sûrede işte böylece vurgulanmıştır. Ortak ve benzerden münezzeh olmak, eşdeğer ve zıddan uzak bulunmak ancak Allah'a mahsustur. O'nun kendisinden başka herşey O'na muhtaçtır. Evvel ve âhir O'dur, herşey O'nun ehadiyyetinde fanidir ve onda son bulacaktır. Her varlık ancak O'nun samediyyetiyle kail bulunduğu gerçeği hatime olarak hakka'l-yakîn tesbit edil-

mek üzere bu sûre-i celîlede tevhid sırrı her türlü şâibeden uzak, her şüpheden azâde olarak halis bir yakîn ile talim ve telkin edilmiştir. Allah Teâlâ'nın doğurmaz ve doğurulmaz, hiçbir şekilde eşi ve dengi bulunmaz ehadiyyet ve samediyyet ile tanınması lüzumu bildirilmiştir. O halde Peygamberler de dahil olmak üzere, bütün âlemler ve özellikle akıl sahipleri için mahlukatın mertebelerinde birbirlerine karşı olan şeylerden O'nun samediyyetine sığınmaktan başka bir selâmet çaresi olmayacağı âşikârdır. Fatiha Sûresi'nde اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ "Biz ancak Sana ibadet eder ve yine ancak Sen'den yardım dileriz." buyurulduğu gibi, hatimede de O samediyyetin hüküm ve mânâsını beyan etmek üzere bu İhlas Sûresi'nin arkasından, âfâkî veya enfüsî herhangi bir şey karşısında son çare olarak O'na esmâ-i hüsnasiyle iltica edip sığınmaktan ibaret olduğu, aşağıda geleceği şekliyle biri âfâkî, biri enfüsî iki sığınma sûresi olan "muavvizeteyn" ile son emir olarak tebliğ ve ferman buyurulmuştur.

Felâk Sûresi,

Medine Döneminde İndi

Âyet Sayısı: 5

قُلْ أَعُوذُ *"Sığınırım, de."* emriyle başlayan bu Felâk Sûresi'yle bundan sonraki Nâs Sûresi'ne «واو»ın kesriyle "Muavvizeteyn" ve İhlâs ile beraber üçüne "Muavvi-zat" denilir ki, sığındırıcı sûreler demektir. Resulullah bir rahatsızlık duyduğu zaman ve her gece yatağına yatacağı sırada bu üç sûreyi okuyup ellerine üfleyerek mübarek başına ve yüzünden başlayarak aşağıya doğru mübarek vücutlarına mesheder ve bunu üç kere yapardı, diye "Sıhah"ta Hz. Âişe'den rivayet olunmuştur.(1) Muavvizeteynin ikisinin de beraber nazil olduğunda pek söz yoksa da, Mekkî mi, Medenî mi oldukları ittifak ile tesbit edilememiş; bazıları Mekkî ve bazıları Medenî demişlerdir. Razî, Medenî demiş(2); Keşşâf, Beydâvî, Ebu's-Suud bunda ihtilâf olduğunu söylemişler.(3) "Bahir"de: "Hasan,

(1) Buhârî, Fezailü'l-Kur'ân, 14, Meğazi, 83; Müslim, Selam, 51; Ebu Davud, Tıbb, 19; İbn Mâce, Tıbb, 38; Muvatta, Ayn, 10; Ahmed b. Hanbel, VI, 104, 114, 124, 181, 256, 263.

(2) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 186.

(3) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 300; el-Beydâvî, a.g.e., II, 625; Ebu's-Suud, a.g.e., IX, 214.

Ata, İkrime, Câbir kavlinde ve Küreyb'in İbnü Abbas'dan rivayetinde de Mekkî'dir.[1] İbnü Abbas'dan Ebu Salih, Katâde ve bir cemaat rivayetinde Medenî'dir[2] ve denilmiştir ki: "Doğrusu budur, Muavvizeteynin nüzul sebebi yahudi Lebid b. A'sam'ın sihri kısasıdır."[3] diye kaydetmiştir. Lebid'in bu sihir kıssası ise Medenîdir. Böyle iken "Bahir"de: "Bu sûre Mekkî'dir ve Muavvizeteynin nüzul sebebi Lebîd kıssasıdır" denilmesi hatadır.[4] Onun için olmalıdır ki Alûsî, "Sahih olan Medenî olmasıdır, çünkü nüzul sebebi yahudilerin sihridir." Onlar ise "Sıhah"ta geldiği üzere sihri Medine'de yapmışlardı, şu halde Mekkî olmasına sahih diyene iltifat edilmez."[5] demiştir. "İtkan"da[6] Mekkî ve Medenî sûrelerin sayılması hakkındaki rivayetler meyanında Ebu Ca'fer Nahhas'ın النَّاسِخُ وَالْمَنْسُوخُ "en-Nâsih ve'l-Mensuh" kitabında sika (güvenilir) zatlardan ve ceyyid isnad ile Ebu Amr b. Alâ'dan, Mücahid'den, İbnü Abbas'dan rivayetinde قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ، قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ ، قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ Medenî sûreler arasında[7], Beyhakî'nin "Delâilü'n–Nübüvve"sindeki senediyle İkrime ve Hüseyin b. Ebi'l–Hasen'den rivayetinde قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ، وَقُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ ، الْفَلَقِ Mekkîler arasında[8], İbnü Düreys'in "Fedailü'l-Kur'an"daki senediyle İbnü Abbas'tan rivayetinde de قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ sonra قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ sonra قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Mekkîler arasında, Ebu Ubeyd'in "Fedâilü'l-Kur'ân"ındaki senediyle Ali b. Ebi Talha'dan rivayetinde de Mekkîlerde, Ebu Bekir b. Enbarî'nin senediyle Katade'den[9] rivayetinde de aynı şekilde Mekkîlerde saymış ve Ebu'l-Hasan b. Hassad'ın "en-Nâsih ve'l-Mensuh" kitabında da yirmi sûrenin ittifakla Medenî ve on iki sûrenin ihtilâflı ve geri kalanların ittifakla Mekkî olduğu zikredildikten sonra geniş bilgi vermek için:

يَا سَائِلِي عَنْ كِتَابِ اللّٰهِ مُجْتَهِدًا — وَعَنْ تَرَتُّبِ مَا يُتْلَى مِنَ السُّوَرِ
وَكَيْفَ جَاءَ بِهَا الْمُخْتَارُ مِنْ مُضَرٍ — صَلَّى الْاِلٰهُ عَلَى الْمُخْتَارِ مِنْ مُضَرِ
وَمَا تَقَدَّمَ مِنْهَا قَبْلَ هِجْرَتِهِ — وَمَا تَاَخَّرَ فِي بَدْوٍ وَفِي حَضَرِ
لِيَعْلَمَ النَّسْخَ وَالتَّخْصِيصَ مُجْتَهِدٌ — يُؤَيِّدُ الْحُكْمَ بِالتَّارِيخِ وَالنَّظَرِ

(1) Alûsî, a.g.e., XV, 2/357.
(2) Alûsî, a.g.e., XV, 2/357.
(3) Buhârî, Tıbb, 47; Nesaî, Tahrim, 20; Ahmed b. Hanbel, VI, 57, 63, 96.
(4) Ebu Hayyan, a.g.e., VIII, 530.
(5) Alûsî, a.g.e., XXX, 357.
(6) Suyûtî, el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân, I, 9-12.
(7) Alûsî, a.g.e., XV, 2/357.
(8) Alûsî, a.g.e., XV, 2/357.
(9) Bu, "el-Bahru'l-Muhit"dekinin tersinedir. (Müellif)

تعارض النقل فى أم الكتاب وقد ... تؤول الحجر تنبيها لمعتبر

أم القرآن وفى أم القرى نزلت ... ما كان للخمس قبل الحمد من اثر

وبعد هجرة خير الناس قد نزلت ... عشرون من سور القرآن فى عشر

فاربع من طوال السبع اولها ... وخامس الخمس فى الانفال ذى العبر

وتوبة الله ان عدت فسادسة ... وسورة النور والاحزاب ذى الذكر

وسورة لنبي الله محكمة ... والفتح والحجرات الغر فى غرر

ثم الحديد ويتلوها مجادلة ... والحشر ثم امتحان الله للبشر

وسورة فضح الله النفاق بها ... وسورة الجمع تذكارا لمدكر

وللطلاق وللتحريم حكمهما ... والنصر والفتح تنبيها على العمر

هذا الذى اتفقت فيه الرواة له ... وقد تعارضت الاخبار فى اخر

فالرعد مختلف فيها متى نزلت ... واكثر الناس قالوا الرعد كالقمر

ومثلها سورة الرحمن شاهدها ... مما تضمن قول الجن فى الخبر

وسورة للحواريين قد علمت ... ثم التغابن والتطفيف ذوا النذر

وليلة القدر قد خصت بملتنا ... ولم يكن بعدها الزلزال فاعتبر

وقل هو الله من اوصاف خالقنا ... وعوذتان ترد البأس بالقدر

وذا الذى اختلفت فيه الرواة له ... وربما استثنيت آى من السور

وما سوى ذاك مكي تنزله ... فلا تكن من خلاف الناس فى حصر

فليس كل خلاف جاء معتبرا ... الا خلاف له حظ من النظر

"Ey benden, içtihad ederek Allah'ın kitabını ve okunan sûrelerin tertip ve tesbitini soran kişi!

Mudar'dan seçilen (peygamber) onları nasıl getirdi? Allah'ın salâtı, rahmeti, Mudar'dan seçilen o peygambere olsun.

O sûrelerden Hz. Peygamber'in hicretinden önce inenler de vardır, daha sonra şehirde ve bâdiyede (hazarda ve seferde) inenler de vardır.

Bunlar, herhangi bir hükmü tarih ve ilmî tetkikle teyid edecek bir müctehidin nesih ve tahsisi bilmesi için gereklidir.

Ümmü'l-Kitab (Fâtiha) hakkındaki nakiller çelişkilidir, ihtilaflıdır. Düşünecek olanı tenbih için Hıcr Sûresi (seb-i mesânî âyeti) tevil edilir.

Ümmü'l-Kitab (Fâtiha), Ümmü'l-Kurâ'da (Mekke)'de) inmiştir. El-Hamd (Fâtiha)den önce ilk beş uzun sûreden hiçbir eser yoktur.

İnsanların en hayırlısı olan Hz. Peygamber'in hicretinden sonra on yıl içinde Kur'ân sûrelerinden yirmi sûre indi.

Bunların dördü, yedi uzun sûrenin ilkleridir. Beşincisi de ibretlerle dolu Enfâl'dir.

Allah'ın tevbesi (Tevbe Sûresi) eğer sayılırsa altıncısıdır. Bir de Nûr Sûresi ve zikirlerle dolu Ahzab.

Allah'ın peygamberine ait sûre (Muhammed) ki muhkem bir sûredir. Fetih ve aydınlık günlerde inen parlak Hucurat Sûresi.

Sonra Hadîd, Mücâdele de onu takip eder. Haşr ve Allah'ın insanları imtihanı (Mümtehıne) Sûreleri.

Ve Allah'ın, içinde münafıklığı aşağıladığı bir sûre (Münâfikun) ve öğüt alacaklara bir hatırlatma olan Cuma Sûresi.

Talâk ve Tahrim sûreleri için de ikisinin hükmü vardır. Nasr ve Feth ki, Hz. Peygamber'in ömrü hakkında bir uyarıdır.

İşte bunlar, ravilerin, hakkında ittifak ettikleri sûrelerdir. Diğerleri hakkındaki haberler ise ihtilaflıdır.

Ra'd Sûresi'nin ne zaman indiği hususunda ihtilaf edilmiştir. Âlimlerin çoğu, Ra'd de Kamer gibi (Mekkî)dir, demişlerdir.

Rahmân Sûresi de onun gibidir. Şahidi de haberde vârid olan cinlerin sözlerini kapsamasıdır.

Bir sûre ki Havariler için olduğu bilinmektedir (Saf Sûresi). Sonra Teğabün ve içinde uyarı bulunan Tatfif Sûresi.

Kadir gecesi (Kadr Sûresi) ki bizim dinimize mahsustur. Bir de Lem Yekün Sûresi ve ondan sonra da Zilzâl. İyice düşün.

Kul hüvallâh, bizim yaratıcımızın sıfatlarındandır. Ve Muavvizeteyn sûreleri ki Allah'ın takdiri ile zarar ve sıkıntıları def eder.

İşte bunlar da ravilerin, hakkında ihtilaf ettikleri hususlardır. Bazen de sûrelerden bir kısım âyetler istisna edilmiştir.

Bunların dışındaki sûrelerin inişi de Mekkî'dir. Sen insanların ihtilafından

dolayı sıkıntıya düşme.

Çünkü her gelen ihtilaf muteber değildir. Ancak, ilmî görüşten bir nasibi olan ihtilaf başka."

kasidesinin nazmedilmiş olduğunu -ki bunda Muavvizetân ihtilâflı olanlardan sayılmış ve evvelâ bu okunan sûrelerin iniş nitelikleri ve hicretten önce mi, sonra seferde ve savaş olmayan zamanda mı, meseleleri Kur'ân olmanın esasıyla ilgili olmayıp, ancak hükmü tarih ve nazarla teyid edecek bir müctehidin nesih ve tahsisi bilmesi için ilgileneceği bir mesele olduğu anlatılmış, sonra da insanların ihtilâfından darlığa düşülmemesi, can sıkılmaması, çünkü her varid olan ihtilâfın muteber olmadığı, ancak nazar ve istidlâlden nasibi olan ihtilafın nazar-ı itibara alınması tenbih ve tavsiye olunmuş bulunduğunu- naklettikten sonra Suyûtî nihayet: "Muavveizetân, tercih edilen görüşe göre Medenî'dirler. Çünkü bunlar, "Delâil"de Beyhakî'nin rivâyet ettiği gibi Lebîd b. A'sam'ın sihri kıssasında nâzil olmuşlardır"(1) diye Razî gibi Medenî olmasını tercih etmiş, Alûsî de, "tercih edilmiştir" demekle yetinmeyip وَهُوَ الصَّحِيحُ *"sahih olan budur"* diye hükmetmiştir.(2)

Râzî'nin nüzul sebebi olarak naklettiği rivayetler şunlardır:

1- Şöyle rivayet olunmuş: "Resulullah'a Cibril (a.s.) geldi, sana, dedi, cinden bir ifrit, (kötü) bir hile yapmak istiyor, döşeğine vardığında Muavvizeteyn sûrelerini oku." Bu ancak Peygamber'den bir haberle bilinebilir, Mekkîye de, Medenîye de muhtemeldir.

2- Gözden korunmak için okunmak üzere indirildiler, denilmiş ve Saîd b. Müseyyeb'den şöyle rivayet olunmuştur: "Kureyş: "Gelin bir açlık riyazeti yapalım da Muhammed'e göz değdirelim." dediler, öyle de yaptılar. Sonra da geldiler, "Ne sağlam pazun, ne kuvvetli sırtın, ne güzel yüzün var?" diye göz değdirmek istediler. Allah Teâlâ da Muavvizeteyn'i indirdi." Buna göre Mekkî demek olur.

3- Yahudî Lebid b. A'sam'ın sihri hikâyesidir ki, Râzî buna "tefsircilerin çoğunluğunun görüşü" demiş ve bunun hakkında Mu'tezile ile münâkaşadan da bahsetmiştir. Bu kıssa hakkında en makûl rivayet şudur:

Nesâî "Kitâbü'l-Muharebe"de "mürted" babında, Ehl-i Kitab sihirbazları

(1) Suyûtî, a.g.e., I, 14.
(2) Alûsî, XXX, 257.

hakkında Hennad b. Serî'nin haber vermesiyle Ebu Muâviye'den, o Yezid b. Hayyân'dan, o Zeyd b. Erkam'dan şöyle rivayet etmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.)e yahudilerden bir adam sihir yaptı. O yüzden bir kaç gün rahatsız oldu, derken Cebrâil (a.s.) geldi de: "Sana yahudilerden bir adam sihir yaptı, senin için filan kuyuda şöyle şöyle bir takım düğümler düğdü." dedi. Bunun üzerine Resulullah (s.a.v.) adam gönderdi de onu çıkardılar, getirdiler. Resulullah da كَأَنَّمَا نَشِطَ مِنْ عِقَالٍ "Bir ıkâlden, yani bir diz bağından çözülmüş gibi kalktı", sonra da bunu o yahûdiye ne andı, ne de yüzünü gördü."(1) Bundan başka Buhârî'de, Müslim'de, İbnü Mâce'de Hz. Âişe'den Hişâm b. Urve yoluyla bir kaç rivayet vardır(2) ki, Mu'tezile bunları kabul etmek istememiş, lâkin hadisçiler kesin olduğunu söylemişler ve bu şekilde de peygamberlik delillerinden bir mucizenin vukuunu haber vermişlerdir. Şu kadar ki bu rivayetlerde bu hikâye Muavvizeteyn'in nüzûl sebebi olduğu açık değildir.

Buhârî'nin işaretine göre olsa olsa Bakara Sûresi'nde yahudilerin sihir ile uğraştıklarına dair olan وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ *"Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurdukları sözlere uydular. Oysa Süleyman (büyü yaparak) küfre gitmemişti, fakat o şeytanlar küfre gittiler: İnsanlara büyü ve Bâbil'de Hârût ve Mârut adlı melekler (den ilham alan iki kişiye) indirileni öğretiyorlar. Halbuki onlar: "Biz bir fitneyiz, küfre gitmeyin" demedikçe kimseye birşey öğretmiyorlardı. Fakat bunlar, onlardan, erkekle karısının arasını açacak şeyler öğreniyorlardı. Ama onlar, Allah'ın izni olmadan, büyü ile hiç kimseye zarar veremezler."* (Bakara, 2/102) âyetinin inmesine sebep olduğu söylenebilir.(3) Fakat Suyûtî'nin dediği gibi Beyhakî "Delâil"de Hz. Âişe hadisinin arkası olmak üzere zikrettiği rivayette verdiği açıklama ile Muavvizeteyn'in nüzul sebebinin bu kıssa olduğunu nakledip açıklamıştır: İki meleğin gelip Lebid b. A'sam'ın Zervan kuyusunda tarak ve tarantı ve erkek hurma çiçeğinin kapçığı içinde tıp (sihir) yaptığını haber vermesiyle sabahleyin Resulullah ashabı ile beraber kuyuya gitti, bir adam girip kuyunun kapak taşının altından hurma çiçeğinin kurusunu çıkardı. İçinde Resullullah'ın tarağı ve başının tarantısı vardı. Bir de mumdan bir timsâl yapılmış ve ona iğneler saplanmış ve onda onbir düğümlü bir de veter (yay kirişi) bulunmuştu. O vakit Cibril (a.s.) Muavvize-

(1) Suyûtî, ed-Dürrü'l-Mensur, VIII, 687.

(2) Buhârî, Tıbb, 50, 51.

(3) Buhârî, Tıbb, 47.

teyn'i getirdi, ey Muhammed! قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ de, bir düğüm çöz, مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ de, bir düğüm çöz, dedi, nihayet sûrelerin ikisini de bitirdi, düğümlerin hepsini çözdü. İğneleri çıkardıkça bir elem duyuyor, ondan sonra da bir rahat buluyordu. "Ey Allah'ın Resulü öldürsen!" denildi. "Allah bana afiyet verdi ve onun Allah'ın azabından göreceği, daha şiddetlidir." buyurdu.(1)

Bir rivayette de denilmiştir ki: Sihiri yapan Lebid b. A'sam ve kızları idi. Peygamber (s.a.v.) hastalandı. Bunun üzerine Cibril Muavvizeteyn ile indi. Sihrin yerini, yapanı ve ne ile yaptığını haber verdi. Peygamber (s.a.v.) de Hz. Ali'yi, Zübeyr'i ve Ammar'ı gönderdi. Bunlar kuyunun suyunu çektiler, kına suyu gibi olmuştu. Sonra kuyunun kapak taşını kaldırdılar, tarak dişlerini çıkardılar, beraber bir de veter (yay kirişi) vardı, ona onbir düğüm düğümlenmiş ve iğneler saplanmıştı. Onu alıp Peygamber'e getirdiler ve onlara Muavvizeteyn'i okumaya başladı. Her âyeti okudukça bir düğüm çözülüyor ve Peygamber (s.a.v.) bir hafiflik buluyordu. İki sûrenin tamamında son düğüm de çözüldü. Peygamber (s.a.v.) de bir bağdan sıyrılmış gibi kalktı."

Bu iki rivayatten önceki rivayet daha doğrudur, denilmiş ve işte bu haberlerin sıhhatine kani olan hadisçilerle bir kısım tefsirciler nüzul sebebinin bu olduğunu ve bu şekilde bir kuyunun suyunu kına suyu haline getirecek ve başındaki hurma ağacını kurutacak kadar bir büyü ve ilaç ile zehirlemiş ve Resulullah'ın beden ve âsabında bir rahatsızlığa sebep olmuş olan en gizli ve en şiddetli bir sihri meydana çıkararak iptal eden ve peygamberliğin delillerinden olan ilâhî bir mucize açığa çıkıp, peygamberlik kuvvet ve masumluğunun tecelli etmiş bulunduğunu ve böyle gizli bir şekilde hücum eden sihre karşı üstün gelen mucizenin Hz. Musa'ya karşı açıktan meydan okuyan Firavun'un sihirbazlarına karşı Musa'nın âsasının galip gelmesi mucizesinden daha açık ve etkili bulunduğu kanaatiyle bu sûrelerin Medenî olduğu rivayetini tercih edip benimsemişlerdir. Ancak şundan gaflet edilmemek gerektir ki, bu rivayetlerin hepsinin sağlam olduğu kabul edildiği takdirde bile Resulullah'a isterse bir an için olsun bir sihir yapılmış olduğuna mutlaka inanmanın vacib olduğunu ifade edecek bir kuvveti haiz değildirler. Zira esas itibarıyla "haber-i âhâd" hududunu geçmiş değildirler. Haber-i âhâdın sıhhati ise itikadın caiz oluşunu ifade etse bile vücubunu ifade etmez. Halbuki bunda itikadın vücûbu şöyle dursun, Kur'an'ın nassına aykırı düştüğünden dolayı caiz bile olamayacağına dahi kani olanlar vardır. Nitekim İmam Maturîdî'den nakledildiğine göre Ebu Bekir Es'am,

---

(1) Buhârî, Tıbb, 39, Fezailü'l-Kur'ân, 14; Ebu Davud, Edeb, 98; Tirmizî, Daavat, 21.

"Burada rivayet edilmiş olan sihir hadisi metruktur. Çünkü bundan kâfirlerin Peygamber (s.a.v.)'e sihirlenmiş demelerinin doğruluğu lazım gelecektir. Bu ise Kur'ân-ı Azimüşşanın nassına aykırıdır." demiş ve Mutezile bu fikirde ısrar etmiş ve sihirden etkilenmenin peygamberlik görevine yakışmayacağını söylemişlerdir. Gerçi Resulullah'a sihir yapıldı da defedildi ve iptal edildi demekle, ona "sihirlenmiş" demek arasında büyük fark vardır. "Sihirlenmiştir" demek, sihre mağlup olmuştur demek olur. Bu rivayetler, mağlup olduğunu değil, bilakis mucize olarak üstünlüğünü haber vermekte ve bu haysiyetle Kur'an'ın nassını tahkik ve teyit etmektedir. Ve beşer olmak dolayısıyle Resulullah'ın mübarek şahsına, Uhud'da mübarek dişlerinin şehid olması, Hayber'de zehirlenmeye kalkışılması gibi her hangi bir sebeple bir zarar ve elem veya hastalık veya ölüm ve öldürülme gibi bir afet gelebilmek ve hatta normal durumlarda bir hayal veya bir zuhûl ve unutma veya yapmak istediği bir işi yapamamak gibi kendine ait bir olaya maruz olmak, akıl ve kalbinin selâmetine ve aldığı vahyin kuvvetine engel olamayacağı gibi, sonra ilâhî koruma ve yardım ile bunların tashih ve izale olunmasının peygamberlik görevine ve وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ *"Allah seni insanlardan koruyacaktır."* (Mâide, 5/67) vaadine aykırı olmayacağının da unutulmaması lazım gelir. Onun için İmam Mazirî şöyle demiştir: Bid'at ehli, bu hadisi peygamberlik görevine şüphe düşürür diye inkâr etmişlerse de öyle değildir. Çünkü Allah Teâlâ onu peygamberlikle ilgili işlerde masum kılmış, ama dünya işlerinden gönderilmediği bazı işlerde ve beşeriyete gelebilecek bazı hususta etkilenmiş olabilmesi de uzak değildir." Kâdı İyâd da "Şifâ-i Şerif"te, "Hz. Âişe hadisinin rivayetlerinde "Sihir Hz. Peygamber'in aklına, kalbine, itikadına değil, ancak şerefli bedenine, görülen uzuvlarına dokunmuş olduğu ve yapacak gibi tehayyül edip de yapmamış olduğu şey de yine rivayetin birisinde açıklandığı üzere ehline yaklaşacağını zannedip de yaklaşamamasından ibaret bir tutukluktan başka bir şey olmadığı beyân olunarak varid olmuştur."(1) diye açıklama yapmıştır. Gerçekte Hz. Peygamber'in beşerî cihetten olan herhangi bir elem ve ârızanın nübüvvet ve risâleti cihetinden olan ismet (masumluk) ve kuvvetine bulaşırmış gibi anlamak hiç de doğru değildir. İşte hadis ehli olan âlimlerin özellikle bu noktayı iyice açıklamak ve bu haberlerde etkin bir sihre karşı bir mucizeye delalet bulunduğunu açıklamak için bu rivayetleri birbirleriyle telif ederek sıhhatini kabulde bir engel görmemişlerdir. Bununla beraber bu meseleyi bir Ehl-i Sünnet, Ehl-i Bid'at ve İ'tizâl meselesi gibi tasvir etmek de

(1) Kadı İyâz, Şifa, II, 181-182.

sihri haddinden fazla büyütmek gibi bir aşırılıktan uzak olmaz. Halbuki sihri, şer ve zararını inkâra kalkışmak doğru olmadığı gibi, onu haddinden fazla büyültmek de doğru değildir. Sihir bir hile ve şeytanlıktan uzak olmamakla beraber, rûhanî veya cismânî olarak sınâî (sanatla ilgili) ve talîmî (eğitimle ilgili) bazı gerçeklerle karışmış da olabilir. Ve her ne olursa olsun وَمَا هُمْ بِضَٓارّٖينَ بِهٖ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ *"Ama onlar, Allah'ın izni olmadan, hiç kimseye zarar veremezler."* (Bakara, 2/102), وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ اَتٰى *"Büyücü nereye varsa iflâh olmaz."* (Tâhâ, 20/69) اِنَّ اللّٰهَ سَيُبْطِلُهُ *"Muhakkak Allah onu iptal edecektir."* (Yunus, 10/81) âyetleri gereğince sonu hüsrandır. Peygamber'e sihirbaz veya peygamberliği yönünden sihirlenmiş (meshûr) diyenin küfründe de şüphe yoktur. Burada üç mesele vardır. Birincisi: Sihrin vukuu; ikincisi, Peygamber'in bir sihirden etkilenmesinin vukuu; üçüncüsü, bu sûrelerin nüzul sebebi olup olmaması meseleleridir.

Sihrin mahiyeti, her ne olursa olsun, vukuunu ve onunla meşgul olanların bulunageldiğini inkâr etmek, onun küfür ve fitne olduğunu inkâr etmek gibi hem Kur'an'ın açıklığına karşı küfür, hem de Tarih'e karşı cahillik olur. Peygamber'e bir sihir yapıldığına ve onun insan olması hasebiyle ondan biraz etkilenmiş ve acı duymuş olduğuna itikad etmek caiz olabilirse de vacib değildir. Bu sûrelerin mefhûmunda sihir yapanların da şerrinden Allah'a sığınma mânâsı açık olmakla beraber, nüzul sebebinin yalnız sihirden ibaret olduğu da kesinlikle sabit değildir. Bu sûreler ondan daha yüksek ve daha şümullü kıymeti haizdir. Yukarıdaki nakillerden anlaşıldığı üzere Beyhakî'nin de Mekkî ve Medenî rivayetleri kaydetmiş olmasına göre en doğrusu nüzul ve nüzul sebebinin ihtilâflı olduğunu söylemektir. Şu halde Suyûtî'nin, "Medenî olması tercih edilmiştir." diye tercihi, Âlûsî'nin هُوَ الصَّحِيحُ *"sahih olan budur"* diye tercihinden daha uygun olur.

Burada İbnü Mes'ud hazretlerinin Kur'ân'ın toplanmasına kadar bu iki sûrenin Kur'ân'dan olduğunu bilmediğine dair de bir rivayet vardır.[1] Bu ise iki sebepten doğabilir: Ya bu sûrelerin nüzulü son zamanlarda olmasından, yahut Mekke'de iken hadis-i kudsî kabilinden iken Kur'ân olmak üzere tesbitine dair vahiy sonradan vârid olması hasebiyle anılan zatın ona vakıf olmamış bulunmasından olabilir. İki takdirde de Kur'ân'lıkları, Medenî olması lazım gelir ki, bunu da Medenî olduğuna dair tercih sebeplerinden olarak zikretmek uygun olur. Bu sûrelerin nüzul sebebinin Peygamber'in vefatına yakın Yemen'de Esved Ansî, Yemâme'de Müseylemetü'l-Kezzab gibi peygamberlik iddiasıyla ayaklan-

(1) Buhârî, Tefsiru Sureti, 114.

mak isteyen deccallerin şer ve fitneleri olması da pek akla yakındır ki, yukarda zikrolunan birinci rivayetin mânâsı da bu olsa gerektir. Bunların yaptıkları da insanların inançlarını bozmak için düğümlere üfürenlerin şerri cümlesinden ve en büyük sihirlerden olduğunda da şüphe yoktur. Hem onlar, dünyaya sabahın doğması gibi parlamış olan İslâm'ın nurunu karartmak için saldırmak isteyen karanlık gece kabilindendir. Bu şekilde bu sûrelerin sona dercedilmiş olması da çok uygundur. Allah daha iyi bilir.

Söz uzamış olmakla beraber sihirden bahsedilmiş olması münâsebetiyle şunu da söyleyelim ki, Bakara Sûresi'nde yahudilerin Allah'ın kitabı olan Tevrat'ı arkalarına atıp da iki çeşit sihrin arkasına düştükleri, bunlardan birini Süleyman Aleyhisselâm'ın mülk ve saltanatı hakkında şeytanların küfür ile uydurup takip ettikleri riyazetle ilgili sihir; diğeri de Bâbil'lilerin Hârut ve Mârut efsaneleri diye anılmakta bulunan, aşk ve alakaya dair olarak karı ile koca arasını ayıracak kadar küfür ve fitneyi içeren sihir olduğu Bakara Sûresi 102. âyetinde geçmiş ve orada sihrin sekize kadar sayılan çeşidinden de bahsolunmuştu. Onları tekrara lüzum olmamakla beraber, sihir kelimesinin lügat ve örfteki mânâlarına dair bir özet daha yapmadan geçmek de uygun olmayacaktır.

"Nihaye"de der ki: "Arabın kelâmında sihir صَرْفُ الشَّيْءِ عَنْ وَجْهِهِ "bir şeyi vechinden sarf ve tahvil etmektir." Kâmus'ta: Sin'in üstünüyle "sehr" akciğere, ötresiyle "sühr" yüreğe denilir. Sin'in esresiyle isim olarak "sihr" كُلُّ مَا لَطُفَ وَدَقَّ مَأْخَذُهُ "Tutumu lâtîf ve ince olan her hangi bir şeye" ve fiile denir. Mastar olarak da hile yapmaya, cadılık ve gözbağcılık etmeye denilir.

Râgıb der ki: "Sahr hulkum (yutağ)un ucu ve akciğerdir. Sihrin de bundan türemiş olduğu, yani ciğere işletmek mânâsından alındığı söylenmiştir. Sihir birkaç mânâda kullanılır:

1- Hakikati olmayan şeyleri akla getirmeye ve hileye denir ki, el çabukluğu ile yaptığını gözlerden kaçıştırmak suretiyle hokkabazların yaptıkları ve yaldızlı sözlerle kulakları avutarak koğucuların yaptıkları bu türdendir يُخَيَّلُ اِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ *"Onların büyülerinden dolayı onların ipleri ve sopaları gerçekten koşuyor gibi görünüyor."* (Tâhâ, 20/66) سَحَرُوا اَعْيُنَ النَّاسِ *"İnsanların gözlerini büyülediler."* (Â'raf, 7/116) buyurulması bu mânâ üzerinedir. Kâfirler Musa Aleyhisselâm'a bu gözle baktıklarından dolayı يَا اَيُّهَا السَّاحِرُ *"Ey sihirbaz!"* (Zuhruf, 43/49) demişlerdi.

2- Şeytana bir çeşit yaklaşma ile onun yardımını görmektir ki, هَلْ اُنَبِّئُكُمْ عَلٰى مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ تَنَزَّلُ عَلٰى كُلِّ اَفَّاكٍ اَثِيمٍ *"Şeytanların kime ineceğini size haber vereyim mi? Onlar, her günahkâr yalancıya inerler."* (Şuarâ, 26/221-222) âyeti buna işarettir. وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ *"Fakat o şeytanlar küfre gittiler, insanlara büyü yapmayı öğretiyorlar."* (Bakara, 2/102) buyurulması da bunun üzerinedir.

3- Cahil halkın zannettikleri sihirdir ki, kuvvetinden suretleri ve tabiatları değiştirir. Meselâ insanı eşek yapar diye sandıkları fiilin adıdır. İlim erbabına göre ise onun hakikati yoktur. Ragıb'ın bu son sözünü sadece Mütezile görüşü imiş gibi telâkki edenler olmuş ise de öyle değildir. Kâmus sahibi de "Besâir"de bunu şöyle ifade etmiştir: Feth ile sahr, yutağın ucuna ve akciğere denir. Esre ile sihr ki Türkçe'de büyü ve cadılık da denilir, aslında bir adamın akciğerine vurup onu şaşkın ve sersem etmek mânâsına masdar olup, sonra cadılıkta kullanılmıştır ki üç türlüdür:

Birisi: Sırf aldatma ve tahyilât (aslı olmayan şeyleri akla getirmektir) ki, hakikati yoktur. Hokkabazlık ve gözbağcılık denilir. El çabukluğu ve süratten doğar.

İkincisi: Şeytanlara yaklaşarak bir derece yardımlarını celbetmekle olur.

Üçüncüsü: Küfür işlemekle efsun ederek suretleri ve tabiatları güya değiştirirler. Mesela bazı adamı güya eşek yaparlar. Bu dahi gerçi etkilidir, fakat hakikati yoktur. Sihir yapılmış olan kişi kendisini eşek olmuş kıyasıyla öyle şive yapar, her halde sihrin vukuu vardır. Bütün bunlarda ince bir hile ve aldatmaca mânâsı bulunmakla beraber, hakikati yoktur demek büsbütün yalandan ibarettir demek de olmayıp, maddî ve ruhânî olarak gizli birtakım sebepler kullanılması ile hakikat tahrif edilerek yapılan ve içeriğinde mutlaka bir şeytanlık ve hile mânâsı bulunan ve bu şekilde birtakım kimseleri manyetize ederek (yani mıknatıslar gibi cezbederek ve sihirleyerek) iradesine bağlayan habis (çirkin) bir sanat diye de tarif olunabilir. Nitekim Ebu'l-Bakâ Külliyatı'da bunların hepsini içermek üzere sihrin örfî mânâsını şöyle tarif etmişler: Esre ve sükûn ile sihr, kötü kişilerin birtakım fiil ve hallerle uğraşmasıdır ki, o fiillere bazı olağanüstü işler terettüp eder. Bununla beraber karşı konulması imkânsız değildir. Ve Ezherî'nin Ferrâ ve diğerlerinden nakline göre asıl lugatta sihr, sarftır, yani çekip çevirmek, bir şeyi yönetimden çıkararak bozmak ve değiştirmektir. Mekanik ve sanayi erbabının âlet ve edevat yardımıyla yaptıkları fiillere ve el çabukluğuyla yapılanlara sihir denilmesi de bir şeyi yönünden çevirmek ve tahvil etmek

mânâsı bulunması itibarıyla lügat bakımından gerçektir.

Kelâm (söz)a ait sihir de, kelâmın garipliği ve kalplerde etkin olan yumuşaklığıdır ki, onları sihir gibi, bir halden başka bir hale çevirir. إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا *"Muhakkak beyânda bir sihir vardır."*[1] hadisinin mânâsı da Kamus'un beyânı üzere Allah daha iyi bilir, şudur: İnsanı över, onda doğru olur, dinleyenlerin kalblerini ona çevirir, aynı zamanda yerer de, onda da doğru olur, ona da kalblerini çevirir. Nihâye'de bu hadisi şöyle açıklamıştır: Yani beyânın bazısı vardır ki, doğru olmasa bile dinleyenlerin kalplerini çevirir. Bir de denilmiştir ki, bunun mânâsı: Bazı beyan vardır ki onunla sihirbazın sihir ile kazandığı günah gibi günah kazanılır. Buna göre hadis zem (kınama) mânâsındadır. (Bu mânâ İmam Mâlik'e nisbet olunmuştur). Övme mânâsında olması da câizdir. Çünkü onunla kalpler teselli olunur, dargınlar hoşnut edilir, sertler yumuşatılır, indirilir. Sihir de Arap kelâmında صَرْفُ الشَّيْءِ عَنْ وَجْهِهِ *"bir şeyi vechinden çevirmektir."* Râgıb da bunun hakkında şöyle der: Sihirden bazan güzel tasavvur olunur. Nitekim إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا *"Muhakkak beyanda bir sihir vardır."* denilmiştir. Bazan da fiilin inceliği tasavvur olunur. Nitekim tabibler "tabiat büyüleyicidir" derler. Bunlardan anlaşılıyor ki, sadece güzellik, yumuşaklık ve incelik itibarıyla sihir denilmesi mecazdır. Aslında sarf ve tağyir ile gizli bir hile ve şeytanlık mânâsı vardır. Örfî mânâsı olan büyücülük, cadılık için söylenmesi de bu sebeple ve kötülüğü dolayısıyladır. Tarifinde: "karşı konulması imkânsız değildir" diye kayıtlanması da mucizeden farkını göstermek içindir. Arapça'da sihre bir de "tıb" tâbir olunduğu ve sihir yapılana "matbûb" (tıplanmış) denildiği de anlaşılıyor ki, bu bizim dilimizde de vardır. "Felâna büyü yapılmış", yahut "O, büyülü imiş" mânâsına "ona ilâç yapılmış", "o ilâçlı imiş" denilmesi de yaygındır. Kamus şerhçisi, sihre "tıp" denilmesinin yılan sokana "selîm", çöle "mefâze" denilmesi gibi ayılmayı uğur saymak için olduğunu söylemiştir. Bununla beraber tababette ilâç kullanılmasıyla yapılan hazırlık ve maharet kabilinden bir etki düşüncesiyle kullanılmış olması da akla gelir.[2]

---

(1) Buhârî, Tıbb, 51, Nikah, 47; Müslim, Cuma, 47; Ebu Davud, Edeb, 86, 87; Tirmizî, Birr, 79; Dârimî, Salat, 199; Muvatta, Kelam, 7; Ahmed b. Hanbel, I, 269, 273, 303, 309, 313, 327, 332, 397, 454; II, 16, 59, 62, 94; III, 470; IV, 263; İbnü'l-Esîr, en-Nihaye, II, 346.

(2) Bahâüddin Âmilî "Keşkül" de إِرْشَادُ الْقَاصِدِ إِلَى أَسْنَى الْمَقَاصِدِ adlı kitaptan naklen şöyle kaydetmiştir ki, sihir işinin yani sihir yapmanın haram olduğunda münakaşa yoktur, ancak ilminde münâkaşa edilmiştir: Açık olan mubah olmasıdır. Hatta bazı ilim adamları farz-ı kifâye olduğuna kani olmuştur. Zira olabilir ki bir sihirbaz ortaya çıkar da peygamberlik iddiasına kalkışır, bundan dolayı ümmet içinde onu keşfedecek ve halledecek kimsenin bulunması gerekir. Bir de sihrin öldürücü olanı vardır ki onun da fâilinin kısas olarak öldürülmesi gerekir.

Hasılı, dilimizde ilâç, büyü, afsun, cadılık nirenk füsun ve efsun tabirleriyle anılan sihir Frenkçe'de de magie ve sorcellerie tabirleriyle söylendiği anlaşılıyor. Bu münâsebetle burada onların fikirlerini de özet olarak kaydetmek faydasız olmayacaktır sanırım: Lârus'ta diyor ki: Magie: Midyalılarda ve Fürs'te ruhban sınıfı üyesi; Yunanlılarda ve Romalılarda: Müneccim, efsuncu, sihirbaz. Magicien: Sihir sanatı yapan, sihirbaz; mecâzen: hayrette bırakan ve anlaşılmaz şeyler yapan şahıs. Artistler, büyük sihirbazdırlar denilir. Magie (yani sihir): Acaip birtakım işler vasıtasıyla, tabiat kanunları zıddına bazı eserler elde edildiği iddia olunan sanattır. Magie (sihir) eski Mısırlılarda çok rağbet görürdü.

Magie noire (kara sihir): Şeytanları kendine çekmek için yapılırdı. Magie blanche (beyaz sihir): Zâhiren fevkalâde, hakikatte ise tabiî sebeplere dayanan bazı eserler meydana getirme sanatıdır. Mecazen: Hayrete şâyân eser, iğfal etme

---

Sihrin bir hakikati bir de hakikat olmayanı vardır. Hakiki olmayanına أَخْذٌ بِالْعُيُونِ "gözbağcılık" denilir. Firavun'un sihirbazları bunların ikisini de yapmışlardı. Önce hakiki olmayanı yaptılar سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ *"İnsanların gözlerini büyülediler."* (A'raf, 7/116) buyurulması buna işarettir. Onun ardından da hakikiyi yaptılar. وَاسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَاؤُا بِسِحْرٍ عَظِيمٍ *"Onları ürküttüler ve büyük bir büyü (ortaya) getirdiler."* (A'raf, 7/116) buyurulması buna işarettir. Sihrin gizli sebepleri olduğundan dolayı mechul bulunduğu ve recm-i zünûn (zanların recmi)ü mahal olduğu için yolları da çeşitlidir. Hint tarîkı: Fakirizm: Nefsin arıtılması ve bedenî meşgûliyetlerden, beşer gücü nisbetinde ayrılmaktır. Zira bunların görüşünce o eserler ancak insan nefsinden ortaya çıkar. Mütcahhirinden olan filozoflar da Hind'in fikrindedirler. Türkler'den bir kısmı da onlar gibi yaparlar. Nebıt tarîkı: Seçilen bir zamanda azimet ile rukye (efsun) ve buhura izafe edilmiş olarak istenen gayeye uygun birtakım şeyler yapmaktır. O şeyler bazan timsâller ve nakışlar olur, bazan düğümler düğümlenir ve üzerlerine üfürülür. Bazan yazılar yazılır yere gömülür yahut suya atılır yahut havaya asılır yahut ateşte yakılır. O efsunda itikatlarınca istenen gayeyi yapacak yıldızlara yalvarmaktır. O buhur ise o yıldızlara nisbet edilen akakır (ecza)dır. Zira itikatlarınca o eserler ancak o yıldızlardan meydana gelir. Yunan tarîkı: Eflâk (burçlar) ve yıldızların ruhaniyetlerini kontrolde tutmak ve huzurlarında durup boyun eğerek kuvvetlerinin inmesini istemektir. Çünkü bunların inançlarınca bu eserler, burçlar ve yıldızların maddesinden değil, ruhâniyetlerinden meydana gelir. Sâibe ile aralarında fark budur. Eski filozoflar da bu fikre meyletmektedirler. İbrânîler'in, Kıbtiler'in ve Araplar'ın tarikı ise, sanki özel şekilde tertip olunmuş azimetler, haremler halinde mânâları mechul birtakım isimler fikrine dayanmaktır ki, bunlarla bir hazıra hitap ederler. Çünkü itikatlarınca bu eserler ancak cinlerden meydana gelir ve bu yeminlerin cinleri kahreden melekleri kontrolü altına alacağını iddia ederler, (yine o kitaptan) Neyrenciyyat, uyuşmaların ve o gibilerin duyularını açıklamaktır. Neyrenc kelimesi, Farsça'dan Arapça'laşmıştır, aslı nevrenktir ki, yeni renk demektir. Bazıları Neyrenciyyâtı da sihre katmışlardır. Hatta bazıları sür'at-i hareket (sinema) ve el çabukluğu üzere tespit edilmiş şaşırtıcı fiilleri de ona katmışlardır. Fakat doğrusu böyle el çabukluğuyla yapılanlar bir ilim değil hokkabazlıktır. Bunları ilimler arasında saymak doğru değildir. Bazıları da garip âletler ve boşluğun imkânsızlığı üzerine yapılmış acaib işleri de sihre katmışlardır. Doğrusu ise bu Geometrinin dallarındandır." (Müellif)

ve sapıtma kuvveti mânâlarına gelir. Nitekim üslûb sihri denilir. Mağlar, Zerdüşt dininin reisleri, bilhassa yıldızlar, yıldızların hükümleri ve diğer tabiat üstü kuvvet isnat olunan tılsımlar gibi fenlerle yetiştirilirdi ki, magie kelimesinde hâlâ onların hatıraları saklanır. İradesine ulvî kuvvetleri boyun eğdirmek, onları celbedip yardımlarıyla bir takım zuhurat meydana getirmek, şirinlik yapmak, cezbetmek ve sihirlemek, âcil şifa vermek gibi... Acaip ve olağanüstü eserler isnat olunan bu iddiâya dayanan sanat erkenden Yunanlılara sokulmuştu. Lakin bâtıl akîde ile hileciliğin semeresi olarak her asırda ve câhil halkın hepsinde bulunur. Orta çağda sihir ile lekelenerek itham olunan her fert şiddetle yakılırdı. Bugün sihirbazlık ve cadılık, (sorcellerie) medeniyetin terakkisi önünde hemen hemen tamamıyla kaybolmuş gibidir. Sorcellerie demek sorcier mesleği ve ameli demektir ki orta çağda bu bir cinayet gibi düşünülürdü. Sorciye, yani cadı o şahıstır ki, halk onun sihir ile fenalık yapmak için zaman zaman şeytan ile buluşma halinde olduğunu zannederlerdi. Bu zan, hâlâ medeni olmayan halkta tamamen kaybolmamıştır. Mecaz olarak: Pek maharetli şahsa denir. İhtiyar, kötü karıya da "koca cadı karı" denilir.

Görülüyor ki bunlarda kelime türemesine bakılmaksızın hakikat ve mecaz mânâ ve mahiyet itibarıyla bizimkilerin beyanlarından pek farklı değildir ve oldukça bir tarih de yapmış, bir ucunu Mısır'a, bir ucunu da Midyalılarla eski Fürs'e dayamıştır. Midyalılar el-Cezire'de olmak, Bâbil de orada bulunmak itibarıyla, bunun Babil'de Hârut ve Mârut hikâyeleriyle ilgili olan sihir demek olacağını da anlamak gerekir. Magie kelimesi Lâtince Magus kelimesinden diye gösterildiğine göre bu bizim Mecusi dediğimiz olmuş oluyor. Şu halde Fransızların sihir mânâsına kullandıkları magie deyiminin asıl lûgat mânâsı mecûsîlik, yani mecûsî işi, mecusluk sanatı demek olduğu anlaşılır. Sonra, sihrin zahiren fevkalâde görünen, hakikatte ise tabiî sebeplere (vasıtalara) dayanmış bulunan ve beyaz sihir denilen bir kısmından bahsediliyor ki, bundan da sihrin bazı hakikatler karıştırılarak yapılan fakat o hakikat gösterilmediği için olağanüstü zannedilen bir kısmı bulunduğu da söylenmiş oluyor. Gerçekte sihirbazlar böyle cismânî ve ruhânî bir takım tabii vasıtalar kullanarak görünüşte tabiatüstü, olağanüstü görünen bir takım garip eserler ortaya çıkarır ve böylelikle peygamberlerin mucizelerine ve velilerin kerametlerine rekabet etmek de isterler. Bundan dolayıdır ki sihir, öğrenilmesi ve öğretilmesi mümkün bir hüner ve sanat olarak telâkkî edilir. Halbuki tabiatüstü olan mucize ve keramet, kazanmakla değil ancak Allah vergisi olarak mümkün olur. Bununla beraber şu da inkâr olunamaz ki, vasıtalar ve tabiî olaylar denilenler içinde kanunları izah olunabilen ve fenni

olarak sanat halinde devamlı tatbiki mümkün olduğundan dolayı normal ve tabiî sayılanlar olduğu gibi kanunları izah edilemeyerek ampirik şekilde tatbik edilebilen ve illeti bilinmeyerek tesadüf edilegelen nâdir ve nâdir olmayan nice hadiseler ve garip olaylar bulunduğu da günden güne artıp duran keşifler ve müşahedelerle görülüp duruyor. Bu noktalar iyi düşünülünce şu da anlaşılır ki, medeniyetin terakkisi karşısında sihrin kaybolduğunu zannetmek de doğru değildir. Bilakis ilimlerin ve medenî vasıtaların ilerleyişi içinde sihrin şeklini değiştirmekle tenasuh ederek (kılık değiştirerek) türlü adlar ve şekillerle daha çok genişlemekte olduğunu itiraf etmek gerekir. Sihirbazların, ruhları ve yüksek nefisleri celbetmek iddiaları yalan olduğunda şüphe yok ise de, kötü ruhları ve düşük nefisleri celb ve kontrolü altına alabildikleri ve bu şekilde yüksek nefisleri de rahatsız etmeye çalıştıkları muhakkaktır. Bundan dolayı sihir en adi küfürler ve şeytanlıklarla beraberdir. Her zaman beşeriyet onun şerrinden Allah'a sığınmak ihtiyacındadır.

Bu sûrenin âyetleri: Beştir.

Fasılası : ق ، ب ، د harfleridir. ب ortada yalnız olarak tam mânâsıyla bir fasıla harfidir.

Münâsebeti, İhlâs Sûresi'nin sonunda beyan olunduğu üzere doğumdan, küfüv (denklik)den münezzeh (uzak) olan; eksiksiz samediyetin hükmüyle doğum, hudûs (sonradan olma) cereyan eden ve bundan dolayı birbirlerine karşı derece derece şerri içine alan eksikli yaratık ve fâni fıtratın hükmünü son bir açıklama olmasıdır. Yani Allah'ı ihlas ile tanı, ona şöyle sığın:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِۙ ﴿١﴾ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَۙ ﴿٢﴾ وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَۙ ﴿٣﴾ وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِۙ ﴿٤﴾ وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ ﴿٥﴾

Meâl-i Şerifi

1- De ki: "Ben, ağaran sabahın Rabbine sığınırım,

2- Yarattığı şeylerin şerrinden,

3- Karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden,

4- Ve düğümlere üfleyen büyücülerin şerrinden,

5- Ve hased ettiği zaman hasetçinin şerrinden.

قُلْ **De.** Dikkate şâyandır ki, böyle "de", "söyle" diye emrolunduğu zaman bundan açıkça anlaşılan; emredilenin, bu emri değil, bununla söylenmesi emrolunan sözü söylemesi istenir. Onun için Peygamber'in de bu sûreleri okurken قُلْ demeyip اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ ، اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ ، هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ diye başlaması gerekmez miydi? diye bir soru hatıra gelir. Bundan dolayı قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ 'de mutlaka قُلْ denilmek vâcip, Tebbet'te قُلْ denilmemek vacip olduğunda ittifak bulunmakla beraber, İhlas'ta ve Muavvizeteyn'de قُلْ denilmeyerek okunmasını caiz görenler olmuşsa da, yalnız dua niyetiyle söylendiği zaman bu caiz olsa bile Kur'an olarak okunduğu zaman aynen okunmalıdır. Çünkü Mushaflarda öyle tesbit edilmiş, öyle varid olmuştur. İmam Ebu Mansûr Matürîdî "Te'vîlat"da demiştir ki: "Zira bununla görevlendirilen yalnız muhataptan ibaret değil, onun gibi sorumlu olan herkestir." Onun için zamanlar geçtikçe bâki kalmak, bütün Allah'ın kullarına emir ve tavsiye olunmak üzere aynen tesbit edilmiştir. Bir de denilmiştir ki: Bununla görevli olan okuyanın kendisidir. Allah Teâlâ bu şekilde şunu bildirmiştir ki, bu mefhumun yerinde herkes kendisine bunu söylemeyi emretsin, bunu bırakmasın. Hasılı İhlas Sûresi'nin başında da işaret ettiğimiz gibi bu sûreler, قُلْ ، قل diye emir ile emrolunmuş gibi bir telkin ile okunur. Yani kendine ve herkese şöyle dua etmeyi söyle: اَعُوذُ **Sığınırım.** Avz, meaz, ıyaz, istiâze, bir fenalıktan korunmak için başkasına sığınmak, himayesini istemektir ki, sığınana âiz veya müsteiz; sığınılana müsteâzünbih; kaçılan fenalığa münteâzünminh; sığınış tarzına, vesilesine avze; sığındırıp koruyana muîz, korunana muâz denilir. Yani hıfz ve himayesini istiyerek sığınır korunurum. بِرَبِّ الْفَلَقِ **O felâkın Rabbine.**

Şafak vezninde "felâk", birçok mânâlara gelen derin mânâlı şaşırtıcı bir kelimedir. Türevine göre en esaslı mânâsı yarmak mefhûmunu içeren bir kelime olması hasebiyle tıpkı fıtrat kelimesini andırır. Aslında lâm'ın sükûnuyla "halk"

vezninde yarmak, birden bire çatlatıp ayırmak veya pörtletmek demek olan felk masdarından meflûk mânâsına sıfat-ı müşebbehe olduğuna göre infilâk ettirilmiş, çatlatılıp yarılarak belirtilmiş demek olacağından ilk bakışta yarık, yahut çatlak diye tercemesi hatıra gelir. Fakat böyle yarık yahut çatlak mânâsına lâm'ın fethiyle değil, tıpkı meşkûk mânâsına şakk gibi mastarında olduğu gibi lâm'ın sükûnuyla felk kullanılır. Çoğulunda da şukûk gibi fülûk deniliyor. Meselâ ayağında yarık, çatlak var denecek yerde فِى رِجْلِهِ فَلْقٌ اَىْ شَقٌّ ، وَفُلُوقٌ اَىْ شُقُوقٌ deniliyor ki, bu fark, ferc lâfzı ile ferec lâfzı arasındaki farka benzer. Yani fetha ile felâk sade çatlağın, çatlayışın kendisinden ibaret değil, daha çok ondan belirip inkişaf ederek meydana gelen neticenin vasfı demek olur. Mesela bir çekirdeği çatlatmak bir felk, çatlaması bir infilâk, bir infitâr, o çatlayış bir fıtrat, onda iki taraflı meydana gelen durum bir çatlak, bir felk, bir şaktır. Onun bir tarafı bir filk, bir şıktır. O çatlağın iki şıkkı arasından netice olarak pörtleyip beliren, inkişâf eden ve genişleyen tomurcuk, yaprak veya su veya ışık, parıltı, açıklık veya herhangi bir mahlûk, (fetha ile) felâk demektir. Bu mânâ iledir ki, اِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى يُخْرِجُ الْحَىَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ فَالِقُ الْاِصْبَاحِ *"Taneyi ve çekirdeği yaran, şüphesiz Allah'tır. (O), ölüden diriyi çıkarır, diriden de ölüyü çıkarır. İşte Allah budur. O halde nasıl (ona inanmaktan) çeviriliyorsunuz? Karanlığı yarıp sabahı ortaya çıkaran O'dur."* (En'âm, 6/95) buyurulmuştur. رَبِّ الْفَلَقِ vasfından da açıkça anlaşılan budur. O felakın fâliki: yarıp yaratıcısı, ölüden diri, diriden ölü çıkarıcı ve karanlığı yarıp sabahı açıcı ve bu şekilde yokluktan çıkarılarak doğup doğuran halkı, birbirinden üreterek terbiye ede ede, ihtiyaçlarını vere vere kabiliyetlerine göre yetiştirip sonlarına erdiren ve kendini اَحَدٌ *"tek"*, صَمَدٌ *"her şey kendine muhtaç"*, لَمْ يَلِدْ *"doğurmamış"* وَلَمْ يُولَدْ *"doğurulmamış"*, وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ *"hiçbir şey ona denk değildir"* diye ifade edilen yaratıcısı ve terbiyecisi demek olur.

Bir de falk maddesinde yarmak, yarılmak mânâsından başka bir sürat ve şaşmaya değer bir güzellik ve bir baskı ve şiddet mânâsı da bulunur. Onun için hızından insanları şaşırtacak derecede aşırı ve süratle koşmaya tefellük denildiği gibi, şaşırtıcı ve güzel bir şey keşfetmeye iflâk veya iftilâk ve şaşırtıcı mefhumlar, güzel ve nâdir mânâlar bulan yüksek şâire müflik, şaşırtıcı işe filk ve felîk, musîbet ve belâya felîka ve müflika denilir. İşte bu mânâlarla ilgili bulunan bu felk maddesinden felâk lâfzının lügatta isim olarak geleceği üzere birçok mânâları beyân olunuyor:

1- Adem (yokluk)den yarılıp çıkan halk, yani genelde bütün mahlûkat ve

özellikle dağlardan pınarlar, buluttan yağmurlar, yerden tohumdan bitkiler, sulb (döl)lerden nesiller, rahimlerden evlatlar gibi bir asıldan ayrılıp çıkan yaratıklar, doğanlar, bu mânâda felak mahluk ve meftur anlamdaşı gibi olarak iki mânâsıyla Samed'e karşılık ve onunla mütezâyif olur. Yani Samed'in eksiksizliğine karşılık bu eksikli ve ona muhtaç olur. رَبِّ الْفَلَقِ İzafeti de bunu belirtir.

2- Örfte, özellikle sabaha, yani sütun şeklinde uzamış olan aydınlığa veya sabah yeri ağarıp açılmaktan ibaret olan şafağa denir. Bu bizim Türkçe'de Tan dediğimizin aynı demektir. Tanlamak: Şaşırmak, bir şeyin birdenbire şuura çarpan yumuşaklık veya şiddetinden acı veya tatlı bir intiba ile belirleyip hayran olmak mânâsına geldiğine göre bunda da felk gibi bir tuhaflık mânâsı vardır ki, şafak atmak deyimiyle ifade olunur. Bu mânâca felak karşılığında karanlık demek olan gasak zikrolunur.

3- İki tepe arasındaki alçak, oturaklı, düz yere denir ve çoğulunda fülkan gelir.

4- Zindanda suçluların ayaklarına vurulan ve miktara da denilen tomruğa denilir ki bizim falaka deyimimiz bunun anlamdaşıdır.

5- Çanak dibinde kalan süt kalıntısına denir.

6- Ekşiyip kesilmiş süte denilir.

7- Cehennemin veya cehennemde bir kuyunun ismi olduğu da nakledilmiştir.

Ragıb der ki: قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ sabahtır; وَجَعَلَ خِلَالَهَا اَنْهَارًا (Neml, 27/61) kavlinde zikrolunan "enhâr" da denildi. Allah' Teâlâ'nın Hz. Mûsa'ya bildirip onunla denizi yardığı kelimedir de denildi.

İbnü Cerir, birincisi cehennemde bir dere veya cehennemde bir kuyu veya cehennem; ikincisi, sabah; üçüncüsü, halk olmak üzere İbnü Abbas ve diğerlerinden üç rivayet kaydettikten sonra der ki: Allah Teâlâ Resulüne اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ demekle emretmiştir. Arap kelâmında felâk ise sabah felâkıdır. هُوَ اَبْيَنُ مِنْ فَلَقِ الصُّبْحِ وَمِنْ فَرَقِ الصُّبْحِ denilir. Ve caiz ki cehennemde felâk isminde bir zindan da vardır. Böyle olunca da Allah Teâlâ رَبِّ الْفَلَقِ sözüyle felâk denilenin sade bazısını irâde buyurduğuna bir delâlet koymadığı ve Allah Teâlâ yarattığı her şeyin Rabbi olduğu için bununla felâk ismi alan her şeyin murad olunması vacib olur."(1) Bundan dolayı birçok tefsirci daha genel mânâsı alan halk ile tefsirini tercih

(1) et-Taberî, a.g.e., XXX, 226; Alûsî, a.g.e., XV, 2/358.

etmişler, İbnü Münzir ile İbnü Ebi Hâtim de bunu İbnü Abbas'tan rivayet etmişlerdir. İbnü Sina da felâk vücud nuruyla yarılmış adem (yokluk) karanlığıdır demekle bu mânâ üzere yürümüştür. Bununla beraber Cabir b. Abdillâh, İbnü Zeyd, Mücahid, Katade ve İbnü Cübeyr'den rivayet olunduğu üzere tefsircilerin pek çoğu örfte en yaygın olan sabah mânâsıyla tefsiri, zahir (açık) görmüşlerdir. Buna göre "Rabbi'l-felâk", sabahın Rabbi, yani tanın tanrısı demek gibi olur. Bu şekilde felâk, karanlık arkasında nûr, darlıktan sonra genişlik, kapalılıktan sonra açılış mânâlarına işaret edici olmak dolayısıyla ıyâzın, yani sığınmanın ona muzaf olan Rab ismine taalluk ettirilmesinde buna sığınanın sakındığı şerden kurtarılıp korunacağına işaret eden bir kerîm vaadi ve parlak bir kudret misalini hatırlatarak ümit ve ricasını kuvvetlendirme ve Rablık hükmüne itaatla ona sığınma ve dahil olmada çok ciddiyet ve özene teşvik vardır. Bir de denilmiştir ki, özellikle felakın zikri, onun kıyamet gününden bir örnek olması dolayısıyladır. O halde evler, kabirler gibi, uykular ölümün kardeşi, sabahleyin evlerinden çıkanların kimi neşe ve sevinç içinde ve kimi borç ve ihtiyaç ile alacaklıların baskısı veyahut kulların başına gelmekte bulunan diğer haller ile gamlar ve neşeler içinde bulunması itibarıyla ba's (öldükten sonra dirilme) ve âhiret halini en çok andıran bir örnek olur.

Kâdî tefsirinde der ki: "Burada رَبِّ ismi, diğer isimlerden, yani felaka izafeti caiz olan diğer Allah isimlerinin hepsinden çok yerindedir. Çünkü zararlardan kurtarmak terbiyedir."(1) Bu açıklama, felâkın genellenmesi mânâsına göre zâhirdir. Çünkü sığınana da, kendisine sığınılana da şamildir. Yani رَبِّ hem sığınan, hem de sakınılan halkın Rabbidir, âlemlerin Rabbidir. Sabah mânâsına tahsis edildiği şekilde de, onun halleri değiştiren, tavırları başkalaştıran ve böylece gamları ve kederleri yok edecek olan kâdir oduğuna işâret eder.

İbnü Sina söylediğimiz gibi felâkı, varlığın nûru ile yarılmış olan yokluk karanlığına hamlederek daha genel mânâyı aldıktan sonra demiştir ki: Burada Rab ismini zikretmede ilmin gerçeklerinden bir lâtif sır vardır. Şöyle ki: Kul, köle, hallerinin hiç bir şeyinde Rab'dan müstağni olamaz. Nitekim küçücük çocuğun köle olduğu müddetçe halinde bu müşahede olunur. Mümkün olan mahiyet bile ilk başlangıcın dağılmasından müstağni olamadığı için buna işaret olmak üzere Rab ismi zikrolunmuştur. Burada gizli ilimlerden diğer bir işaret daha vardır ki o da şudur: Avz ve ıyâz lugatte başkasına sığınmaktan ibarettir. Başkasına yalnız sığınma ile emrolunup da ondan Rab ile tabir olununca, bu

(1) el-Beydâvî, a.g.e., II, 625.

delâlet eder ki: Maksad hâsıl olmazsa onun olmaması, o kendisine sığınılan bol bol hayır vericiye ait bir işten dolayı değil, mümkün olana ait bir işten dolayıdır. Zira şu kesindir ki: Olgunluklardan ve başkasından hiç bir şeyde ilk başlangıç (mebde-i evvel) olan Allah tarafından cimrilik yoktur O, Samed'dir, ondan hepsi meydana gelicidir, yetenekli olanın kabulü cihetini ona sarfetmesine bağlıdır. İşte إِنَّ لِرَبِّكُمْ فِى أَيَّامِ دَهْرِكُمْ نَفَحَاتٍ مِنْ رَحْمَتِهِ أَلاَ فَتَعَرَّضُوا لَهَا "Zamanınızın günlerinde Rabbinizin rahmetinden nefhalar: esen hoş esintiler vardır. Uyanın, kendinizi onlara arzedin."(1) hadis-i şerifindeki nebevî işaret ile murad edilen budur. Allah'ın lütuflarının hoş esintilerinin dâimî ve bozukluğun, ancak istidadı olandan olduğunu beyan buyurmuştur."

İbnü Merduye ve Deylemî, Abdullah b. Amr b. Âs'tan şöyle rivayet etmişlerdir. Demiştir ki: قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ İlâhî sözünden Resulullah'a sordum, o buyurdu: "Cehennemde bir zindandır, onda zorbalar, kibirliler hapsolunur ve cehennem ondan Allah'a sığınır."(2) Yine İbnü Merduye Amr b. Anbese'den de şöyle rivayet etmiştir: Resulullah (s.a.v.) bizimle namaz kıldı قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ sûresini okundu, sonra: "Ey İbnü Anbese bilir misin felâk nedir?" buyurdu. "Allah ve Resulü daha iyi bilir", dedim. Buyurdu ki: "Cehennemde bir kuyudur. O kızıştırıldığı zaman cehennem kızışır, Âdem oğlu cehennemden incindiği gibi cehennem de o kuyudan incinir."(3) İbnü Cerir ve İbnü Ebi Hâtim, Kâ'b'dan da şöyle rivayet etmişlerdir: "Felâk, cehennemde bir evdir. O açıldığı zaman ateş ehli onun sıcaklığının şiddetinden bağırırlar."(4) Kelbî'den de: "Felâk, cehennemde bir vâdidir."(5) diye rivayet edilmiş ve cehennemin kendisidir de denilmiştir.

Keşşâf'ın beyanına göre bu mânâ, engin arza felâk denilmesinden alınmıştır, bunun çoğulu fülkân gelir, halek ve hulkân gibi.(6) Bu şekilde Rabb kelimesinin buna izafetle zikri, azabın en büyüğüne işaret ile ondan sığınana kurtuluşun vaadini içerir. Sabah mânasına olduğu zaman ümide zafer vaadini ifade ettiği gibi, bunda da en büyük tehlikeden kurtarmayı ve korumayı vaad var demek olur. Bazı Ashab-ı kiramdan rivayet edilmiştir ki: Şam'a gelip de zimmet ehlinin dünya geçimindeki genişlik ve refahlarını gördüğü zaman لاَ أُبَالِى الْيَمَنَ مِنْ

---

(1) Feyzü'l-Kadir, II, 505 (2398).
(2) Deylemî, Firdevs, III, 217 (No: 4627).
(3) Suyûtî, a.g.e., VIII, 688.
(4) Suyûtî, a.g.e., VIII, 688.
(5) Alûsî, a..e., XV, 2/359.
(6) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 300.

ورآءهم الفلق "Hiç önem vermem, değil mi ki arkalarında o felâk var'?" demiş ve Kâ'b'-dan rivâyet edilen mânâya işaret etmiştir. Alûsî der ki: "Felâk'ın bu üç mânâsın-dan bana göre tercihe değer birinci daha genel mânâsıdır ki, îcad nuruyla yarılmış olan bütün mümkün varlıklara ve özellikle dağlardan gözeler, bulutlardan yağmurlar, yerden bitkiler, rahimlerden çocuklar gibi bir asıldan doğup çıkan bütün yaratıkları içine alır."[1] Bu şekilde felâk, Samed'in zıddı ve "Rabbi'l-felâk" (felâkın Rabbi), "Rabbi'l-halk" (halkın Rabbi), yahut "Rabbi'l-fıtrat" (fıtratın Rabbi) demek gibi olur. Bunun da önceki sûreye münâsebeti, yani doğmaktan, doğurmaktan, değişim ve yok olmaktan, ortak ve benzerden uzak olan yaratıcının karşısında onun yalnız yaratma ve icadıyla yaratılarak doğup doğuran ve aslında yok olucu ve fâni olan yaratıkların hükmünü ve ona ihtiyacını beyan olduğu da açıktır. Bundan dolayı meâlde "sığınırım Rabbine o fıtratın, şerrinden bütün hilkatin" diye tercüme etmek acizane fikrime lâfzan ve mânen münasip gelmişti. Fakat İbnü Cerir'in dediği gibi lugat bakımından ve şer'an mahluk denilenîn hepsinin مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْفَلَقُ *"Kendisine felâk denilen şeyler."* mânâsıyla sarahate dahil olmasında ve aynı lafzın mahfuz tutulmasında zikrolunan faydalarla beraber daha çok ince ve daha fazla bir şümûl bulunmaması hasebiyle şöyle demek daha tercihe değer göründü: "Sığınırım Rabbine o felâkın." مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ **Yarattığının şerrinden.**

Yani o Rabb'in yarattığı bütün halkın: herhangisi olursa olsun şer şanından olan yaratıkların hepsinin şerrinden ki, maddî ve manevî, dünya ve ahiretle ilgili, objektif ve subektif, tabiî ve ihtiyarî her türlü şerri içine alır. Şu halde insan ve cin ile bütün şeytanların şerrinden, yırtıcı hayvanlar, böcekler, haşereler ve mikropların şerrine, zehirler ve ateşin şerrine, günahların ve hevânın şerrine, nefsin şerrine, amelin şerrine varıncaya kadar yaratık denilebilen herhangi bir şeyin, şer ve zarar olabilecek herhangi bir kötülüğünü muhtevası içine alır. Şu kadar ki kastedilenin, genellikle birbirine karşı olan şerler değil, sığınana karşı olan şerler olduğu açıktır. İbnü Sîna gibi bazıları burada sığınan insana mahsus nefsin kendisine sığınılan olmaması gerekeceğini ve bundan dolayı yarattığı şeylerden kastedilen O'ndan başkası olan cisimler ve varlıklar olması gerekeceğini söylemiş ve insan ruhunun dünyadan olmasından dolayı halk demek olan mâhalak (yaratık)da dahil olmayacağı kanaatine sahip olmuş ise de, doğrusu ruh da mahlûktur, sığınanın kendisi de mâhalak (yaratık)da dahildir. Onun için sığınılan şer ona sade dışından zorlayıcı olarak gelecek olan objektif

(1) Alûsî, a.g.e., XXX, 358.

(âfâkî) şerden ibaret olmayıp وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ *"Sana gelen her kötülük de kendindendir."* (Nisâ, 4/79) hükmünce tabiî veya kasdî veya hata olarak seçme ve benimsemeyle kendi nefsinden gelen objektif (enfüsî) şerri de içine alması gerekir. اعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِى بَيْنَ جَنْبَيْكَ "Senin en yaman düşmanın iki yanın arasındaki nefsindir."(1) hadis-i şerifinde de buna işaret olunmuştur. Bu yönden bu iki âyet, bu iki sûre toplamının bütün mefhûmunu içine almaktadır. Bundan sonrası ise bunun içine yerleştirilmiş olan kısımlar içinde çok vâki olmasından dolayı sığınmaya en çok ihtiyaç duyulan bazı kısımları tayin ederek dıştan içe doğru açıklama ve tafsil olup bu şekilde bu sûrede daha çok âfâkî (objektif, nesnel) olanlar hatırlatılarak buyuruluyor ki: وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ **Ve bir ğâsikın şerrinden** اِذَا وَقَبَ **vukubu sıra,** yani girip daldığı, yahut bastığı veya battığı zaman.

Ğâsik kelimesi de bir çok mânâ ile tefsir edilmiş geniş anlamlı bir kelimedir. Bunun masdarı olan "ğasak" veya "ğusuk" veya "ğasekan" lugatta şiddetli karanlık, dolgunluk, akmak, dökülmek, soğukluk ve kokarlık mânâlarıyla ilgilidir. Hepsinin esası da (imtilâ) dolmak veya (seyelân) akmak yahut (insibab) dökülmek mânâlarından birisi olduğu beyan olunuyor. Gecenin karanlığı hücum edip dolarak çok karanlık olmasına masdar olarak "ğasak" ve "ğasakan" ve "ğusuk" denildiği gibi ilk koyu karanlığa da isim olarak "ğasak" denilir. Bu yönden "gasak", "felâk"a karşılık getirilir de مِنَ الْغَسَقِ اِلَى الْفَلَقِ "ğasaktan felâka kadar" denilir ki, gecenin kararmasından sabahın aydınlığına kadar demektir. Buğday içinde bulunan karacaya da "ğasak" denilir. Gözün dumanlanıp seçimsiz olmasına veya yaşarıp sulanmasına yani iki şekilde de göz kararmasına "ğusuk" ve "ğasakan" denilir. Aynı şekilde yaradan sarı su akmasına ve buluttan yağmur çiselemesine ve memeden süt dökülmesine ve her hangi bir şeyin mutlaka akmak suretiyle dökülmesine de "ğasakan" tabir edilir. İçilemeyecek derecede gayet soğuk ve fena kokulu içki veya suya "ğasak" ve "ğassak" denilir. Nitekim اِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا *"Yalnız kaynar su ve irin (içerler)."* (Nebe', 78/25) bundandır. Kamus mütercimini beyanına göre Türkçe'de de soğuk kokmuş veya "gasak" denilirmiş. Bundan dolayı Cevâlikî bunun Türkçe iken Arapça'laştırılmış olduğunu zannetmiş ise de tersi daha açık göründüğünden adı geçen mütercim buna razı olmamış, "garib" demiştir. Bununla beraber biz Türkçe soğuk kokmuş su mânâsına "ğasak" da bilmiyoruz. Ancak lâfzî bir benzerlikten bahsedecek olursak Arapça "ğasik" lafzının Türkçe'deki "kasık" lafzını ve dolayısıyla şehvet kuvveti mânâsını andırabileceği söylenebilir. Çünkü şehvet,

(1) Keşfü'l-Hafâ, I, 160 (412).

şerrinden sakınılması gereken şeylerin başında gelir.

Şimdi bu açıklamadan anlaşılır ki, ğâsık asıl türevine göre "ğasak yapan" veya "ğasakan eden" veya ğasaklı mânâsına ism–i fâil olmakla; dolan, kararan, karanlık eden, akan, dökülen, dolmuş, pusarık, soğuk olan mânâlarına vasıf olarak kullanılması lügat bakımından doğru olur. Buradaki maksadın ne olduğu hakkında da çeşitli tefsirler yapılmıştır. Fakat bunları söylemeden önce "vekab"ın mânâsını da izah edelim:

"Vekab"ın masdarı "vakb" ve "vukub" gelir. Bunun aslı "vakbe" gibi çukurdur. Kayalardaki yaratılıştan çukurlara ve bazı yalçın kayalarda bir iki adam boyu derinliğindeki kuyu tarzında oyuklara ve atın gözü üstündeki çukurlara ve insanın bedeninde göz ve omuz çukurları gibi çukurlara, çarkın ve makaranın iğ çeken deliklerine ve alık yani ahmak ve alçak kimseye vakb denildiği gibi, masdar olarak vakb, vukub da çukura girmek olup sonra mutlaka girmek ve kaybolmak, gelmek, dönüp yönelmek ve karanlık girmek yani karanlık basmak, güneş batmak, ay tutulmak yani husuf (tutulma)a girmek, yahut mihak (Arabî ayın son üç günü)a girmek mânâlarında kullanılmıştır. Onun için burada da "ğâsık"a verilen mânâya göre düşünülmesi gerekir ki, giriş mânâsı hepsinde yeterli olabileceği için çoğunlukla bununla tefsir etmişlerdir. O halde "ğâsık"a verilen mânâlara gelelim:

1- Ğasak, imtilâ (dolmak) ve karanlık mânâsında meşhur olduğu için önce bundan dolgun ve karanlık mânâsı açıktır. Bundan da felâk karşılığında gece mânâsı açık olduğundan dolayı felâka sabah mânâsı veren pek çok tefsirci bunu gece ile, vukubu da gece karanlığının herşeye girip basmasıyla tefsir etmişlerdir ki وَالَّيْلِ اِذَا غَسَقَ gibi, "karanlığı bastığı zaman bir gecenin şerrinden" demek olur. Bu şekilde şerrin geceye nisbeti, meydana gelişine zarf olması hasebiyle münâsebeti olan bir şeye isnadı kabilindendir ki, "gündüzü oruçlu" gibi mecazî isnad olup, geceleyin vâki olan şerden demektir. Karanlığının basması zamanıyla kayıtlanması da şerrin o zaman yayılmaya başlaması ve bundan dolayı şer kaplamadan önce istiaze (sığınma) ile korunmanın temini en lüzumlu şey olması nüktesine dayanmaktadır. Ğâsık'ın böyle gece ile ve vukubun karanlığın girişi ile tefsirini İbnü Cerir ve İbnü Münzir, İbnü Abbas ve Mücahid'den; İbnü Ebi Hâtim, Dahhâk'den rivayet etmişler, aynı şekilde Hasen'den de rivayet olunmuştur.[1] Zeccâc da buna kâni olmuş, ancak ğâsıkı, soğuk mânâsına olarak ge-

---

(1) Suyûtî, a.g.e., VIII, 689.

ceyle yorumlamış, gece gündüzden soğuk olduğu için ona ğâsık denildiğini söylemiştir. Ragıb, ğasakın şiddetli karanlık, ğâsıkın gece mânâsına olduğunu söylemiş ve demiştir ki: Ğasıkın şerri, tarık gibi yani gece ansızın gelip çatan arıza veya hayalet gibi geceleyin olan belâ ve musîbetten ibarettir. Zemahşerî de gece gasakının (karanlığının) aslının gözün yaşla, yaranın kanla dolması gibi dolmak mânâsına gasktan yani karanlığın yoğunlaşmasından olduğunu söylemiştir.(1)

2- Ğasık ayla, vukub da ay tutulma veya ay sonundaki üç gün ile tefsir edilmiş ve buna dair bir hadis-i şerif de rivayet edilmiştir. İmam Ahmed, Tirmizî, Hakim ve daha başkaları Hz. Aişe'den şöyle rivayet etmişlerdir: Demiştir ki: Bir gün Resulullah (s.a.v.) Ay'a baktı da: "Ey Âişe! اسْتَعِيذِى بِاللّٰهِ مِنْ شَرِّ هٰذَا فَاِنَّ هٰذَا الْغَاسِقُ اِذَا وَقَبَ Bunun şerrinden Allah'a sığın çünkü bu o, غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ karanlığı çöktüğü zaman gecedir."(2) buyurdu. Tirmizî demiştir ki, bu hadis, hasen sahihtir. Alûsî, "Bunun doğruluğunu kabul edenin, diğer bir tefsire dönmemesi gerektir."(3) demiş ise de, buna tahsisin lüzumunu men etmekle cevap verilebilir. Zira Ay'ın ğâsik olmasının doğruluğu kabul olunsa da, lâfzın zâhir olan mutlaklığının tek bir haber ile tahsisi caiz görülmeyip فَاِنَّ هٰذَا الْغَاسِقُ cümlesinde isnad olunanın tarifi tahsisle yorumlanmayarak tevili de diğer deliller ile sahih olur. Ay'a ğâsik denilmesinin sebebine gelince bunda da bir kaç ihtimal vardır:

a- Bedir (dolunay) halinde nûr ile dolgunluğu itibarıyladır. Bu şekilde vukub (karanlığın çökmesi) hüsuf (ay tutulması)a dahil olup kararmasıdır.

b- Seyir ve hareketinde, burçları katetmesinde sür'ati itibariyledir ki ğask seyelân (akma)dan cereyana istiâre edilmiş olur.

c- Güneş'in ışığından istifade edilmiş olup hacmi, haddi zatında karanlık olması itibarıyladır. Bu iki vecihte vukubu ayın sonunda mihak (son üç gün)a girerek kaybolmasıdır. Müneccimler ay tutulması ve ayın son üç gününü uğursuz sayarlar. Büyücüler de hastalık bırakan sihir ile o zaman meşgul olurlar. Nüzul sebebi sihir olduğuna göre de bu münasiptir denilmiştir. Yani "şerri"nin mânâsı Ay'ın kendisinde bir şerri olmasından değil, o zaman sihir yapanların sihir ile uğraşmaları hasebiyle bu yüzden şerre sebep olması demek olup, şerrin Ay'a nisbeti onunla ilgili olması mânâsına söylenmiştir. Lakin şerrin bu şekilde tahsis

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 300.
(2) Tirmizî, Tefsiru Sureti 113, 114-1; Ahmed b. Hanbel, VI, 60, 206, 215, 237, 252.
(3) Alûsî, a.g.e., XXX, 361.

edilerek tefsiri müneccimlerin, büyücülerin kanaatlarına göre bir çeşit göz yummayı, müsamahayı içereceğinden dolayı münasib olmadığı gibi, bundan sonraki âyetten fazla bir mânâyı da ifade etmiş olmaz. "Güneş ve Ay Allah'ın alâmetlerinden birer alâmettirler. Bunlar kimsenin ne ölümü, ne de hayatı için tutulmaz."(1) hadis–i şerifiyle anlatılmış olan şeriat koyucusunun maksadına aykırı ve onunla iptal edilen cahiliyye kanaatlarını bir çeşit kabullenmeyi teşvikten uzak kalmaz. Doğrusu Ay'ın tutulması veya son üç gününde şerrinin mânâsı da ışığın kaybolmasıyla karanlığın basmasındaki şer demek olacağından, bu da birinci mânâya dönmüş olur. Çünkü mehtap gecelerinde gecenin karanlığının yoğun oluşu, yani karanlığın basması mânâsı tahakkuk etmez. وَالْقَمَرِ اِذَا تَلٰيهَا *"Onu takip ettiği zaman Ay'a andolsun."* (Şems, 91/2) hükmü geçerli olur. Bundan dolayı Ay'ın vukubu, sadece tutulması veya mihak (ayın son üç günü)ından ibaret olmayıp batışını da içerirse de dolunay halindeki ayın batışını sabah takip edeceği için bunda gecenin kararma zamanı tahakkuk etmez. Onun için Ay'ın kararması, daha çok tutulma veya ayın son üç gecesiyle tefsir olunmuştur. Şu halde Hz. Aişe hadisinin mânâsı da mehtap gecelerinin ğâsık (karanlık) olmadığını, gecenin karanlık olmasının, Ay'ın tutulma zamanına tahsis olduğunu izah etmek bakımından ğâsıkın gece veya karanlık mânâsına bir tefsir demek olur ve bu şekilde tahsisin mânâsını da tevile hacet olmaksızın hadis sahih olur.

3- İbnü Ebi Hâtim'in İbnü Şihab'dan rivayetine göre غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ battığı zaman güneştir. Şu halde karanlığının basması, batışı demek olmakla, bundan akşam şafakı kayboluncaya kadar olan tamamıyla batışı düşünülünce gece karanlığının girdiği zaman demek olacağından dolayı, bunun da yine birinci mânâyı bir izah olduğu anlaşılır.(2)

4- Ğâsık, Süreyya yıldızı ve karanlığa gömülmesidir, diye tefsir edilmiştir. İbnü Cerir'in, İbnü Vehb'den rivayet ettiğine göre İbnü Zeyd demiştir ki: "Araplar, ğâsık Süreyya'nın batmasıdır, derlerdi ve onun batışı sırasında hastalıklar ve tâun çok olur ve doğuşu sırasında kalkardı."(3) İbnü Cerir der ki: "Bu görüşü kabul edenler için Peygamber (s.a.v.)'den rivayet edilmiş bir eserden bir illet de vardır."(4) Ebu Hüreyre'den Hz. Peygamber'e merfûan şöyle rivayet edil-

(1) Buhârî, Libas, 2, Küsûf, 1-2; Müslim, Küsûf, 1-2; Ebu Davud, İstiskâ, 3-4; Nesâî, Küsûf, 1; İbn Mâce, Mukaddime, 24.

(2) Suyûtî, a.g.e., VIII, 689.

(3) Suyûtî, a.g.e., VIII, 689.

(4) et-Taberî, a.g.e., XXX, 226-227.

miştir: وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ en-Necmi'l-ğâsik النَّجْمِ الغَاسِقِ "kararmış yıldız" buyurdu, demiştir. Ve bilinmektedir ki en-Necm, Süreyya demektir.(1) Bundan başka Necm Sûresi'nde de geçtiği gibi اِذَا طَلَعَ النَّجْمُ ارْتَفَعَتِ العَاهَةُ "Süreyya doğunca, âfet kalkar."(2) diye de bir hadis-i şerif rivayet ediliyor. Rivayetlerin bazısında "Arab yarımadasından" kaydı da vardır. Âlûsî der ki: Câmiu's-Sağir'in Menâvî Şerh-i Kebîr'inde diğer rivayetler de vardır, müracaat edilebilir. Bununla beraber bu şekilde de mânâ, Süreyyâ'nın dahi bulunmadığı karanlık gecelerin şerri mânâsına dönüştürülebilir.(3)

5- "Keşşâf" sahibi der ki: Ğâsık ile kara yılan, ve sokması kastedilmiş olması da câizdir.(4)

6- Kâmus sahibinin "vakb" maddesinde bir nakline göre ğâsık, ihtiras ile dolup kabaran kasık; vukubu da saldırışı meâlinde de bir mânâ söylenmiştir. Bu iki mânâ güvenilir görülmezse de, yılan sakınılması lazım gelen en zararlı düşmanlardan olmakta örnek olduğu gibi, şehvet ve hırs da en büyük şerlerin kaynağı olduğu düşünülürse, bunlardan sakınmayı hatırlatmaktaki faydasının önemi de inkâr olunamaz. Ancak Kamus mütercimi lugat açıklamasına hizmet etmiş olmak için bunun ifadesinde açıkça gitmiş, setr-i avrete uymanın lüzumunu hissetmemiş gibi rahat hareket etmiştir. Bundan dolayı Alûsî der ki: Firuzâbâdî Kâmus'ta "vakb" maddesinde bir görüş zikretmiş ve onu Gazâlî ve daha başkasının İbnü Abbas'dan hikâye ettiğini sanmışlardır. Onun nisbeti sahih olduğunu sanmam. Çünkü görüşler arasında bir avret olduğu açıktır."(5)

7- Razî'nin, "bazı âriflerden işittim" diye naklettiği mânâdır.(6) Bu iki sûrede yaratıkların mertebelerinin açıklandığını ve şerrin cisimler ve cisimler âleminde vâki olduğunu söyleyerek demiştir ki: Cisimler ya esîrî (bütün evreni kaplayan, ağırlığı olmayan, ısı ve ışığı ileten cevher) cisimler veya unsûrî cisimlerdir. Esîrî cisimler مَا تَرَى فِى خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ *"Rahmân'ın yaratmasında bir ayrılık, uygunsuzluk görmezsin. Gözünü döndür de bak, bir bozukluk görüyor musun?"* (Mülk, 67/3) buyurulduğu üzere düzensizlik ve bozukluktan uzak, hep hayırlıdırlar. Unsûrî (ağırlığı olan) cisimler ise oluşabilen ve

---

(1) Suyûtî, a.g.e., VIII, 689.
(2) Keşfü'l-Hafa, I, 110 (291); Ahmed b. Hanbel, II, 341.
(3) Alûsî, a.g.e., XXX, 361.
(4) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 301.
(5) Alûsî, a.g.e., XXX, 361.
(6) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 186.

bozulup değişebilen cisimlerdir. Ya cansız varlık veya bitki veya hayvandırlar. Cansız varlıklar, nefsânî kuvvetlerin hepsinden uzaktırlar. Onun için bunlarda zulmet sırf karanlık olup, ışıklar tamamen yok olmuştur. وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ *"Karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden."* maksat budur. Bitkiler ise bitkisel gaz gücü ile, uzunluk, genişlik, derinlikte büyüyüp artandır. Onun için bu büyüyen kuvvet sanki bu üç düğüme üfleyen üfürükçüdür. Hayvana gelince: Hayvansal güç, görünen ve görünmeyen duygular, şehvet ve öfkedir. Bunların hepsi de insan ruhunu gayb âlemine bağlanmaktan ve Allah Teâlâ'nın kudsi celâli ile meşgul olmaktan alıkor. وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ *"Hased ettiği zaman hasedcinin şerrinden."* âyetinden murad da budur. Bu mertebeden sonra süflîliklerden ancak insanî nefis kalır. Onun için bu sûre kesilip insanî nefsin ilerlemede mertebelerinin dereceleri de bundan sonra Nâs Sûresi'nde zikrolunmuştur. Görülüyor ki bunda ğâsık, karanlık, karaltı mânâsına olarak unsûrî cisimlerden hiç gelişmeyen ve hayvansal kuvveti yani uzvu bulunmayan herhangi bir cansız cisme yüklenilmiştir ki, halis karanlık dediği bizim sırf durgunluk özelliği ile düşündüğünüz tabiattır. Vukubu da mekândaki vaziyeti veya varolmaktan yokluğa girişidir. İbnü Sina da bu mânâ üzerinde yürümüş, fakat ğâsıkı sırf cansız cisme, madene tahsis etmemiş, hayvansal güç ile tefsir etmiştir ve demiştir ki: Hayvansal güç bir zulmet-i ğâsika-i mütekeddiredir, yani bulanık bir kara kuvvettir ki, sığınmış olan düşünen nefsin tersinedir.Çünkü düşünen nefis cevherinde temiz, saf, bulanık madde ve ilişkilerinden uzak, bütün suretler ve hakikatleri kabul edici bir fıtratta yaratılmıştır o ancak hayvanlıktan kirlenir.

Bizim fikrimizce âyetlerin daha genelden daha özele doğru gidişine göre bunu ne sadece cansız cisim kısmına, ne de hayvansal güce tahsis etmeyip bitkileri ve hayvanları içine alacak şekilde mutlak unsurî cisim diye almak, sonra bitkisel güç, sonra da hayvansal güç yahut şehvet ve öfkeyi tahsis etmek daha uygun olur. Bu şekilde ğâsıkın şerri, asıl özelliği durgunluk iken üzerinde Rab'lik hükmü ile var olma ve yok olma cereyan eden ve felâka karşı karaltılar teşkil eden karanlık madde âleminin var olma ve bozulma halindeki bütün şerleri içereceği için, insanın karşısında yer alarak üzerine dalan cismânî her hangi bir kara kuvvetin veya hayaletin âfetine işaret edeceği gibi, vukub çukura girmek demek olması itibarıyla sonunda kabre girmeye mahkum olan fâni bedenin, cismânî tabiatın düşkünlük ve yok olma zamanındaki şerrinden ve kötü sonuçtan sığınmayı da ifade etmiş olur.

8- Zikredilen mânâlardan her birini bir misâl ile izah kabilinden olarak

ğâsık, beşeriyetle ârız olan ve muradına engel olan elem ve ıztırabına sebep olabilen her hangi bir kara musîbet demek olduğu da söylenmiştir ki, insanın vicdanına her hangi bir karanlık koyabilen kara şey demek olur. Zira maddî veya manevî şer ve zarar, gam ve keder, karanlık ve karalık ile nitelenir. Bu takdirde vukubu, hücumu demektir. Yukarıda izah ettiğimiz vechile gece ile açıklamanın sonucu da Ragıb'ın "tarık gibi her gelip çatan musibet" diyerek işaret ettiği üzere bu mânâya dönüştürülebilir. Hakikatte İbnü Cerir de gece, Süreyya, Kamer (Ay) rivayetlerini kaydettikten sonra demiştir ki: "Bence görüşlerin doğruya en yakın olanı şöyle demektir: "Allah Teâlâ Peygamberine ğâsıkın şerrinden Allah'a sığınmasını emretmiştir. Ğâsık ise karanlık olandır, gece karardığı zaman غَسَقَ اللَّيْلُ يَغْسِقُ غُسُوقًا denilir. وَقَبَ ise de karanlığın girdiği zaman demektir. Katade وَقَبَ nin mânâsında ذَهَبَ *"gitti"* derdi. Gece, karanlığa girdiği zaman ğâsiktır. en-Necm (yıldız) battığı zaman ğâsıktır. Ay da vukubunda ğâsıktır. Allah Teâlâ bunların hiç birini tahsis etmemiş, genelleştirmiştir. O halde ğâsık denilebilenin her birinin de vukubu zamanındaki şerrinden sığınma ile emrolunmuştur."[1]

وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ **Ve o düğümlere üfleyicilerin şerrinden.** Yani iplere, ipliklere, düğdükleri düğümlere, yahut gönüllerde düğümlü azimler, inançlar, tutkunluklar içine üfleyen, yahut öyle düğümler içinde anlaşılmaz kapalı bir halde olarak üfürükçülükle afsun yapan büyücü nefislerin, yahut karıların, yahut toplumların şerrinden. "Nefs etmek", bizim "nefes etmek" dediğimiz üflemektir ki, biraz tükürüklü, veya tükürüksüz olarak üfürür gibi yapmaktır. Keşşaf sahibi tükürükle üflemektir, demiş. Levâmi' sahibi de üfürmeye benzer, tükürüksüz olarak rukyede (okuyup üflemek) yapılır. Tükürükle olursa tefl, yani "tüh tüh" diye tühlemek tabir olunur demiştir.

İbnü Kayyim de: Büyücüler sihir yaptıkları zaman fiillerinin tesirine çirkin nefeslerinin bazı kısımları karışan bir nefesle yardım dilenirler, diye nakletmiş, Alûsî bundan dolayı Keşşâf sahibinin dediğine daha doğru demiştir. Gerçekten Ragıb da der ki: Nefs, tükürük fırlatmaktır ve bu tühlemekten daha azdır. Afsuncunun ve sihirbazın nefsi de düğümler içine üflemesidir. وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ *"Düğümlere üfleyicilerin şerrinden."* buyurulmuştur." Yılan zehir nefseder" denilmesi de bundandır. نُفَاثَةٌ Üfürüntü, لاَ بُدَّ لِلْمَصْدُورِ اَنْ يَنْفُثَ "Göğüs darlığı olan elbette üfüler" diye de bir mesel vardır. Lâkin Nihâye'de, نَفْثٌ nefhe (üfürmeye) benzer ve تَفْلٌ tühlemekten daha azdır. Çünkü tefl her halde tükürükten bir şey

(1) et-Taberî, a.g.e., XXX, 227.

karışmadan olmaz.[1] demesinden anlaşılan nefste tükrük şart değildir. Kamus sahibi de: "Böyle nefs (üflemek), nefh (üfürme) gibidir ve tühlemekten daha azdır." demiş ve mütercimi bunu şöyle izah etmiştir: Tefl (tükürmek) mânâsından daha az üfürmektir ki, buna üflemek denilir. Üfürükçülerin üflemesi gibi tükürüksüz olur ve tefl azca tükürük ile "tüf tüf" diye üfürmektir ki tüflemek denilir. نَفْثُ الشَّيْطَانِ Yalancılık kısmından olan şiir ve gazellere söylenir. النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ Büyücü kadınlara denilir ki, ipi düğümleyip ona afsunla üfledikleri içindir. Müellifin üfürükçü kadınları ile tefsiri nüfus, yahut nisâ (kadınlar) itibarına dayanır. Zira cadılığın pek çoğu kadınların işidir. Demek olur ki "nefs"in esasında biraz tükürük fırlatmak olsa bile nefh gibi tükürüksüz sade nefes etmekle de olur. Nitekim dilimizde nefes edici, okuyucu, üfürükçü denilen rukyecilerde bilinen tükürüksüz üflemektir. Fakat zarar vermek için sihir yapan kötü büyücülerde yılanın dişinden zehiri fışkırtması gibi tükürük savurtmak da âdet olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber hava, rüzgar, nefes üfürmek demek olan nefh, ruh nefheylemek tâbirinde olduğu üzere can vermek, hayat ve ilim başlangıcı olan ruhu feyizlendirmek mânâsına kullanıldığı gibi اِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ نَفَثَ فِى رُوعِى "Rûhu'l-kudüs kalbime nefes eyledi."[2] hadis-i şerifinde vârid olduğu üzere ruhun kalp ve vicdana bir mânâ, bir ilim veya söz, vahiy etmesi mânâsına da istiare yoluyla olsa bile نَفْث denildiğinde de şüphe yoktur. Demek ki نَفْث etmenin çirkin kısmına karşı olarak bir de kudsî kısmı vardır. Vaaz ve öğütde, öğretim ve eğitimde, ruhî tedavilerde olduğu gibi, güzel hikmetli sözler, hayırlı niyetler, kudsî mânâlar ve nefesler sarfıyla yapılan ruhî telkinler bu çeşittendir. Fakat burada bahis konusu, şerrinden sığınılması emrolunan çirkin nefesler olduğu, bunda da bilinen sihirbaz erkek ve kadınların zehire benzeyen çirkin tükürüklü üfürükleri ile afsunları bulunduğu için النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ *"düğümlere üfleyenler"* ifadesi onlar hakkında yaygınlaşmıştır.

Bunu açıklamak için "ukad"in mânâlarını da tahlil etmek lazım gelir. فِى الْعُقَدِ , النَّفَّاثَاتِ 'nın zarfı veya zarf-ı müstakar olarak onların halidir.

عُقَدْ kelimesi, malûmdur ki, "ukde" «عُقْدَة»nin çoğuludur. Ukde, bir şeyin uçlarını derleyip birbirine sıkı tutturmak, yani düğüm bağlamak, düğmek ve düğümlemek demek olan "akd" maddesinden isim olduğu için esas mânâsı, düğüm demektir. Fakat akd, hissî ve manevîden daha genel olarak[1] kullanıldığı

(1) Ebnü'l-Esir, a.g.e., V, 88.

(2) Keşfü'l-Hafa, I, 268, (707); İbnü'l-Esir, a.g.e., V, 88.

için, ukde dahi akd gibi sade hissî bir düğümden ibâret olmayarak birçok mânâlara gelir. Ondan dolayı düğüm denilince normal bir ip düğümünden ibaret zannedilmemesi için Kamus'tan, Nihaye'den, Râğıb'dan bazı mühim mânâlarını kaydedelim:

Kamusta:

1- Ukde, düğüm ve düğüm yeri.

2- Beldeler üzerine velâyet. Nitekim Nihâye'de der ki: Hz. Ömer hadisinde: هَلَكَ اَهْلُ الْعُقَدِ وَرَبِّ الْكَعْبَةِ "Şehirler üzerine velâyet sahipleri helâk oldu."(2) demektir. Emîrler için sancak bağlanmasından alınmıştır.

3- Valiler için akt edilen anlaşma ki, Übey hadisinde هَلَكَ اَهْلُ الْعُقْدَةِ وَرَبِّ الْكَعْبَةِ *"Kâbe'nin Rabb'ine yemin ederim ki düğüm ehli helâk oldu."* bu mânâdandır, yani akt edilen anlaşma demektir.

4- Sahibinin mülk olarak inandığı akar.

5- Ağacı çok ve girift yer.

6- Develer için otları yeterli otlak.

7- Bir kimsenin yeterli derecede geçimi kendisine bağlı bulunan şey.

8- Bolluk arazi.

9- Ağaç yemeye mecbur kalmış hayvanlar.

10- Herhangi bir şeyin kesin vücubu, lüzumu ki, nikâh bağı ve alış veriş sözleşmesi bundandır. Kalpdeki inanca, şiddetli ilişiğe, azim ve kesin niyete, rey ve görüşe ukde denilmesi de buna dahildir. Nitekim Nihaye'de dua hadisinde لَكَ مِنْ قُلُوبِنَا عُقْدَةُ النَّدَمِ "Senin için kalplerimizde nedâmet ukdesi vardır."(3) nedâmete azim akdi, demektir ki gerçek tevbedir. Yine bir hadiste لَاٰمُرَنَّ بِرَاحِلَتِى تُرْحَلُ ثُمَّ لَا اَحُلُّ لَهَا عُقْدَةً حَتّٰى اَقْدَمَ الْمَدِينَةَ "Ve elbette deveme emrederim göç eder, sonra Medine'ye gelinceye kadar onun için bir düğüm çözmem."(4) ona gelinceye kadar azmimi bozmam demektir. Bir hadiste de اِنَّ رَجُلاً كَانَ يُبَايِعُ وَفِى عُقْدَتِهِ ضَعْفٌ "Bir

(1) Kamus şerhçisi der ki: İştikak imamlarının açıklamasına göre akdin aslı, hallin tersidir. Sonra nikânın bey'i ve diğerleri gibi akitlerin çeşidinde kullanılmıştır. Sonra da tasmîm (kesin niyet) ve kat'i inançta kullanılmıştır. (Müellif)

(2) Nesaî, İmame, 23; Ahmed b. Hanbel, V, 140.

(3) İbnü'l-Esir, en-Nihaye, III, 270.

(4) Müslim, Hacc, 475.

adam alış veriş ediyordu, ukdesinde zayıflık vardı."(1) yani fikrinde ve kendi iyiliklerine bakışında demektir.

11- Kin ve öfkeye de, çoğul sigasıyla, ukad denir. تَحَلَّلَتْ عُقْدَتُهُ "Düğümleri çözüldü", öfkesi sükûn buldu demektir.

12- Ukde, kamışa da söylenir ve bazı yerlerin de özel ismidir. Hepsi düğüm mânâsıyla ilgili olan nice mânâlar ki, çoğunu ve hepsini belki bu âyette düşünmek mümkün olabilir. Râgıb da Müfredat'da akdin önce ipin bağlanması ve binanın bağlanması gibi katı cisimlerde kullanıldığını, sonra da ticaret akdi, ahid ve diğerleri gibi mânâ cinsinden olan şeylere isâre edildiğini söyledikten sonra der ki: Ukde, Akdolunanın ismidir, nikâhdan, yeminden ve diğerlerinden, وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ ... *"Bekleme süresi dolmadan nikâh bağını bağlamaya kalkmayın."* (Bakara, 2/235) ve dil tutulduğunda denir. "Dilinde ukde var." demek, tutukluk, pelteklik var demektir. النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ de "ukde"nin çoğuludur ve bu büyücü kadının bağladığıdır ki, aslı azimettendir. Onun için ona ukde denildiği gibi azimet de denilir. Bundandır ki: Büyücüye muakkid (akt eden) denilir. Ve عُقْدَةُ مُلْكٍ onun denilir, نَاقَةٌ عَاقِدَةٌ وَعَاقِدٌ telkîh (aşılanması)i tutunca kuyruğunu kısan deve; تَيْسٌ اَعْقَدُ وَكَلْبٌ اَعْقَدُ kuyruğu kıvrık teke veya köpektir. Köpeklerin çalışmasına da teâkud denilir.

Demek ki büyücü erkek ve kadının üflediği, akdettiği ukdeler, düğümlediği düğümler bu mânâlarla ilgili bir azim ve azimet düğümüdür ki, asıl uçları onların nefislerinde düğümlenmiş olup onunla diğerleri üzerinde iradelerini şeytanlıkla yürütmek isterler, bir akiddeki el sıkma kabilinden, görünüşteki ip düğümü de onun bir görünümüdür.

O azimet denilen şeyin ne olduğuna gelince: Evvela bilinen şeydir ki azim ve azimet bir işin yapılmasına kalbi bağlamaktır. Yani kalbi kesin olarak bağlamakla kastetmek ve yönelmektir. Ciddiyet ve sabır ile çalışmak ve önem vermektir diye de tarif edilir. Böyle azimle yapılması gereken büyük hayırlı işlere ve ruhsat yönü aranmayarak icrası istenilen çok mühim görevlere azimet, azâim ve avâzim denilir. Büyücünün ukdesinde esas olan, şer ve şeytanlığa taalluk eden bir kalbin akdi ile takip olunur bir azimettir ki, Ragıb bunu şöyle tarif etmiştir: "O azimet bir sığındırma afsûnudur ki, sanki sen onunla şeytanın üzerine sende iradesini yerine getirmesine bir akid yapmışsın, onu bağlayıp

---

(1) Ebu Davud, Büyu', 66; Tirmizî, Büyu, 28; Nesaî, Büyu', 12; İbn Mâce, Ahkam, 24; Ahmed b. Hanbel, III, 217.

düğümlemişsin gibi tasavvur olunur."

Bu açıklamalardan sonra şu sonuca gelmiş oluyoruz ki, ukdelere, tükürüklü veya tükürüksüz üflemek ukdenin hissî ve mânevî tasavvur olunabilen her mânâsına göre onun gerek bağlanması, gerek çözülmesi, nokta-i nazarından nefes sarfetmek, ilkâât (atmalar) ve telkinler ile nefisler üzerinde heyecanlandırmalar ve kışkırtmalarda bulunmak gibi bir vechile düşünülebilir. Bahis konusu ise şer olan nefes (üfleme)ler olduğu, bunun sonucu ve en açık misâli de işleri, güçleri küfür ve fitne olan büyücülerin afsun düğümlemeyle şunu bunu bağlamak, sihir yapmak için püf püfleyerek veya tüh tühleyerek azim ve azimetle sarfettikleri şeytanlı üfürükleri ve tükürükleriyle düşünüldüğü için النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ büyücülerin, cadıların ünvanı olmuş ve bundan dolayı çoğunlukla السَّوَاحِرُ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ "büyücü kadınlar, cadılar" diye tefsir olunmuştur. Burada dikkati çeken noktalardan birisi de "neffâsât"ın müennes çoğul olarak getirilmiş olmasıdır. Onun için bunun müennes olan mevsûfunu takdir etmede üç vecih söylenmiştir:

1- Zâhiri üzere "nisâ" (kadınlar) takdir olunarak النِّسَاءُ النَّفَّاثَاتُ "üfleyici karılar" demek olmasıdır. Bunda da iki vecih vardır: Birisi, yukarıda işaret olunduğu üzere cadılık çoğunlukla kadınların şiârı olması ve büyü işinde kadının rolünün çok olmasıdır. Birisi de, erkeklerin azim ve kuvvetleri üzerinde kadın hilesinin, kadın tuzaklarının şirreti veya kadın câzibesinin yüreklere işleyen büyüleyici tesiridir ki, bunu büyünün hakikatine inanmayanlar dahi itiraf ederler. Bununla beraber iki görüşün ikisi de bir mânâya yöneliktir denilebilir.

2- Dişiyi ve erkeği içine almak üzere nüfûs (nefisler) takdiriyle النُّفُوسُ النَّفَّاثَاتُ "üfleyici nefisler" demek olmasıdır. Zira Arapça'da "Sin" ile nefis kelimesi müennestir. Bu mânâ, erkeğe ve dişiye, fertlere ve toplumlara sadık olmak itibarıyla daha kapsamlı olduğu ve nüzul sebebi sayılan rivayetlere uygun bulunduğu için genellikle en tercih olunan görüş budur. Onun için meâlde bu mânâ gösterilmiştir.

3- الْجَمَاعَاتُ النَّفَّاثَاتُ "Üfleyici toplumlar" diye cemaatler takdir edilmesidir. Çünkü büyücülerin toplanmasıyla yapılan büyü daha şiddetlidir. Bu da erkeği ve dişiyi kapsarsa da fertlere şümûlü açık olmaz.

Bu vecihler de anlaşıldıktan sonra beyân olunan mânâların sonucuna gelelim. Tefsirlerde buna başlıca üç mânâ verilmiştir:

1- Genellikle yaygın olan mânâdır ki, şöyle demişlerdir: İpliklere düğümler

düğüp de onlara üfleyerek rukye ve afsun yapan büyücü karıların veya nefislerin veya toplumların şerrinden. İbnü Cerir bunu: Rukye ederlerken (üflerlerken) iplik düğümlerine üfleyen büyücü kadınların şerrinden(1) diye anlattıktan sonra: "Te'vil (yorum) ehli de, yani tefsirciler de dediğimiz gibi söylemiştir, diyerek şunları nakleder: Muhammed b. Sa'd tarîkıyla İbnü Abbas'dan: وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ sihir karışan rukyeler.(2) Hasen'den: Büyücü kadınlar ve erkekler.(3) Katade'den: وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ 'yi okumuş ve şu rukyelerin sihir karışanından sakınınız demiştir. Tâvus'tan: "Mecnûnların rukyesi"nden şirke daha yakın bir şey yoktur, demiştir.(4) Mücahid ve İkrime de demiştir ki النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ iplik düğümlerinde rukyelerdir. İkrime demiştir ki iplik düğümlerinde ahzdir (yani bağlama denilen tutukluktur ki Arapça'da ahze denilir). İbnü Zeyd'den النَّفَّاثَاتُ ukdelerde büyücü kadınlardır. Fakat bu rivayetlerde "iplik ukdesi" ile tahsisi ancak Mücahid ve İkrime'den vârid olmuştur.(5) Bu açıklamanın ifadesi, sihir karışmayan, yani şer ve şeytanlık için olmayıp da ondan korunmak ve bir hastalık veya âfete Allah'tan şifa niyazı için kendine veya diğerine hulûs-i kalp ve salih niyet ile bir duâ veya âyet okuyup üflemek kabilinden olan nefeslerin caiz olduğuna işarettir. Çünkü bunda kimseye zarar vermek veya sapıtmak veya Allah'tan başkasına sığınma ve iltica mânâsı yoktur. Bu sûrelerde قُلْ اَعُوذُ *"sığınırım de!"* emirleri de her şeyden Allah'a sığınmak gereğini anlatır. Resulullah'ın kendisine ve diğerlerine bu şekilde okuyup üflediği ve böyle hayır için rukye (üfleme)ye müsaade ettiği sabit ve bu sebeple gerek ruhanî ve gerek cismanî nice hastaların şifa bulduğu da vâki olmuş ve görülmüştür. Ancak okuyuculukla sihirbazlık edenlerin de şerrinden korunmak için bu âyetin hükmü ile sihir karışan rukyelerden (okuyup üflemelerden) sakınılmasının gereği hatırlatılmış, ukdeleri iplik düğümleri diye tahsis edenler de böyle düğümlere üflemenin büyü kabilinden olduğunu anlatmak istemişlerdir. Bununla beraber mutlaka okuyup üfleme ile koruma ve yardım isteme, yani okumakla tedavi caiz olup olmayacağı hakkında da ihtilaf edilmiştir: Şüphe yok ki bu sûrelerde ve diğer âyetlerde emrolunduğu üzere herkesin Allah'a sığınarak kendisi ve diğerleri için duâ etmesi, okuması, sadece meşrû değil, dince emredilmiştir. Lâkin bunun

(1) et-Taberî, a.g.e., XXX, 227.
(2) Suyûtî, a.g.e., VIII, 90.
(3) Suyûtî, a.g.e., VIII, 690.
(4) Rukyetü'l-Mecânîn" (mecnunların rukyesi) Delileri okuma ile tedâvi, yahut cimrilerin afsûnu, okuyup üflemesi iki mânâya ihtimâli vardır.
(5) Suyûtî, a.g.e., VIII, 690.

tedâvi için kendine okutmak denilen mânâ ile rukye denilen tarzda yapılmasında, Razî'nin beyan ettiği üzere ihtilaf edilmiştir. Bazıları rukyeyi, yani okuma ile tedâviyi yasaklamışlardır. Bunlar, şu hadis ile istidlâl etmişlerdir. إنَّ لِلّهِ عِبَاداً لَا يَكْتَوُونَ وَلَا يَسْتَرْقُونَ وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ "Allah'ın birtakım kulları vardır ki, kendilerine ne keyy (yarayı dağlama), ne de rukye (okuyarak tedavi) yaptırmazlar, yani dağlanmazlar ve başkalarının nefesiyle tedavi istemezler ve ancak Rab'lerine tevekkül ederler."[1] Bir hadiste de لَمْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ مَنْ اكْتَوَى وَاسْتَرْقَى "Allah'a tevekkül etmemiştir dağlanan ve okunmak isteyen."[2] buyurulmuştur. Bunun izahı Buhârî'nin ve daha geniş olarak Müslim'in Husayn b. Abdurrahman'dan senetleriyle rivayet ettikleri şu hadistedir: Demiştir ki: Saîd b. Cübeyr'in yanında idim. Dün gece düşen yıldızı hanginiz gördü? dedi. Ben, dedim. Sonra da, amma, ben bir namazda değildim, böcek sokmuştu, dedim. Ne yaptın? dedi, اِسْتَرْقَيْتُ "Rukye ettirdim, okuttum." dedim. "Seni ona ne sevketti?" dedi. "Şâbî'nin bize haber verdiği bir hadis." dedim. Şâbî size ne haber verdi? dedi. Büreyde b. Husayb Eslemî'den لَا رُقْيَةَ إلَّا مِنْ عَيْنٍ أوْ حُمَةٍ "Gözden veya sokmadan başkasında rukye (okuyup üfleme) yoktur."[3] dediğini bize haber verdi, dedim. Bunun üzerine dedi ki: İşittiğini tutan iyi yapmıştır.[4] Fakat İbnü Abbas bize Hz. Peygamber (s.a.v.)'den şöyle haber verdi: "Peygamber buyurdu ki: 'Bana ümmetler gösterildi, peygamber gördüm yanında bir toplumcuk, peygamber gördüm yanında bir iki adam, peygamber gördüm yanında kimse yok. Derken bana bir büyük kalabalık gösterildi, zannettim ki benim ümmetim, derken bana denildi ki: Bu Musa ve kavmidir, lâkin ufuğa bak, baktım ki yine bir büyük kalabalık, derken bana denildi ki: Diğer ufuğa bak, baktım ki bir büyük kalabalık. İşte denildi bu senin ümmetin, beraberlerinde hesapsız ve azapsız cennete girecek yetmiş bin vardı. Peygamber bunu söyledi, sonra kalktı evine girdi.[5] İnsanlar bu hesapsız ve azapsız cennete girecekler kimler olduğu hakkında konuşmaya daldılar. Bazıları: "Bunlar Resulullah'la sohbet edenler olsa gerek." dediler. Bazıları da: "Bunlar İslâm'da doğup da Allah'a hiç şirk koşmamış olanlar olsa gerek" dediler, daha birtakım şeyler söylediler. Derken Resulullah (s.a.v.) çıktı: "Neden bahsediyorsunuz?" dedi, durumu haber verdiler, buyurdu ki: هُمُ الَّذِينَ لَا

---

(1) Buhârî, Tıbb, 17, Rikak; Müslim, İman, 371, 372; Tirmizî, Kıyamet, 16; Ahmed b. Hanbel, I, 271, 401, 403, 443, 454; IV, 436, 441.

(2) Ahmed b. Hanbel, IV, 251, 252, 253.

(3) Buhârî, Tıbb, 17; Müslim, İman, 374; Ebu Davud, Tıbb, 17, 18; Tirmizî, Tıbb, 15; Ahmed b. Hanbel, I, 271; III, 118, 119, 127, 486; VI, 436, 438, 446.

(4) Müslim, İman, 374.

(5) Müslim, İman, 374, 375.

يَرْقُونَ وَلَا يَسْتَرْقُونَ وَلَا يَتَطَيَّرُونَ وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ "Onlar, o kimselerdir ki, rukye yapmazlar, rukye istemezler, tetayyûr yani uğursuz da görmezler ve ancak Rablerine tevekkül ederler."(1) Fakat Buhârî'de, Mesâbih'de ve Meşârık'da لَا يَرْقُونَ yoktur ve hadis şöyledir: هُمُ الَّذِينَ لَا يَتَطَيَّرُونَ وَلَا يَسْتَرْقُونَ وَلَا يَكْتَوُونَ وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ "Onlar, o kimselerdir ki, uğursuzluk saymazlar, okunmak istemezler, dağlanmazlar ve ancak Rab'larına tevekkül ederler."(2) Bu, daha sahihtir. Bu hadis İhlâs Sûresi'nde "Samed"in mânâsını izahta geçtiği üzere sebeplere gönül vermeyen, elemler ve musîbetler karşısında sarsılmayarak tevekkül makamının en yüksek mertebesinde bulunan "nefs-i râdıye" sahibi Allah ehli olanların büyükleri hakkında olduğu açıktır. Onun için bunlardan uğursuz sayma ve okunmayı istemenin terkedilmesinin daha iyi olacağına istidlâl olunabilirse de herkes için mutlaka men edilmesi ve yasaklanmasına istidlâl etmek uygun olmaz. Yine Buhârî, Müslim ve diğer sahih hadis kitaplarında okunup üflemeye müsaade eden hadisler de çoktur. Bu cümleden olarak Câbir b. Abdullah hadislerinde demiştir ki: Benim bir dayım vardı, akrep sokmasına okuyup üflerdi. Resulullah (s.a.v.) okuyup üflemeden (rukyeden) yasakladı. Onun üzerine, vardı ey Allah'ın Resulü! Sen okuyup üflemeyi yasakladın, ben ise akrep sokmasına rukye ederim (okuyup üflerim) dedi. Reslullah da: Sizden her kimin kardeşine bir menfaat etmeye gücü yeterse yapsın, buyurdu.(3) Avf b. Mâlik Eşceî hadisinde de demiştir ki: Biz câhiliye zamanında okuyup üflerdik. Dedik ki ey Allah'ın Resulü onun hakkında ne buyurursun? "Rukyelerinizi bana arzediniz, rukyelerde bir sakınca yoktur, onda şirk olmadıkça." buyurdu.(4) Ebu Saîd Hudrî hadisinde Resulullah'ın ashabından birtakım kimseler seferde idiler. Arap obalarından birine uğradılar. Onlara misafir olmak istediler, misafir etmediler. "İçinizde bir rukye eden (okuyucu) var mı? Zira obanın efendisi ledig (yani yılan veya akrep sokmuş)dir" dediler. Ashab içinden bir adam -ki Ebu Saîd kendisidir- evet, dedi. Vardı onu Fatiha Sûresi'yle okudu üfledi, bunun üzerine adam iyi oldu. Ona bir bölük koyun verildi, o, onu kabul etmek istemedi, "Peygamber (s.a.v.)'e arzetmeden almam." dedi ve Peygamber'e vardı anlattı, "Ey Allah'ın Resulü, vallâhi yalnız Fatiha Sûresi ile okudum", dedi. Resulullah tebessüm etti de: "Sen onun rukye olduğunu ne bildin?" dedi. Sonra da: "Onu onlardan alın, bana da sizinle

---

(1) Buhârî, Tıbb, 17, 42; Müslim, İman, 372, 374; Tirmizî, Kıyamet, 16; Ahmed b. Hanbel, I, 271, 321, 401, 403, 454; IV, 436, 441, 443.

(2) Buhârî, Tıbh, 17, 42, Rikak, 21, 50; Müslim, İman, 371, 372, 374; Tirmizî, Kıyamet, 16; Ahmed b. Hanbel, I, 401, 403, 454.

(3) Müslim, Selam, 62, 64; Ahmed b. Hanbel, III, 302, 315, 334, 382, 393, 394.

(4) Müslim, Selam, 64; Ebu Davud, Tıbb, 18.

beraber bir hisse ayırın, buyurdu."[1] Daha bunlar gibi hadisler delâlet ediyor ki, yasaklanmış olan rukyeler hakikatleri bilinmeyen, sihir ihtimâli ve şirk mânâsı bulunan rukyelerdir.

Bazıları da üflemeyi yasaklamışlardır. İkrime demiştir ki: Rukye eden (okuyan) üflememeli ve sıvazlamamalı ve düğüm yapmamalıdır. İbrahim Nahaî'den de selef; okunmalarda üflemeyi mekruh görürlerdi, diye nakledilmiştir. Bazısı da demiştir ki: Dahhâk'ın yanına gittim ağrısı vardı, sana tâvîz okuyayım mı ey Ebu Muhammed! dedim. "Peki velâkin üfleme." dedi, ben de Muavvizeteyn'i okudum."

Halîmî demiştir ki: "Rukye edenin üflememesi ve sıvazlamaması ve düğüm yapmaması gerekir." diye İkrime'den rivayet olunan söz, sanki bu husustadır. O, şuna kâni olmuştur: Allah Teâlâ düğüme üflemeyi sığınılacak şeylerden kılmıştır. Şu halde yasaklanmış olması vacip olur. Fakat bu istidlâl zayıftır. Çünkü نَفَثَ فِى الْعُقَدِ ancak ruhlara ve bedenlere zarar veren büyü olduğu zaman kötülenmiş olur. Ama bu üfleme, ruhları ve bedenleri ıslah için olursa haram olmaması vacip olur. Bununla beraber Nesaî'de Ebu Hüreyre'den şu hadis de rivayet edilmiştir: Resulullah (s.a.v.) buyurdu ki: مَنْ عَقَدَ عُقْدَةً ثُمَّ نَفَثَ فِيهَا فَقَدْ سَحَرَ وَمَنْ سَحَرَ فَقَدْ اَشْرَكَ وَمَنْ تَعَلَّقَ شَيْئًا وُكِلَ اِلَيْهِ "Her kim bir düğüm bağlar da sonra ona üflerse sihir yapmıştır, (yani sihir işlerinden bir iş yapmıştır), sihir yapan da şirk etmiştir. Her kim bir şeye takılırsa (bir menfaati olur veya zararı defeder diye gönül takar, inanırsa veya o itikad ile muska ve nazarlık gibi bir şey takınırsa) ona havale edilir."[2] Yani yalnız Allah'a sığınmayıp da o şeye bağlandığı, ondan umduğu, halbuki Allah'ın izni olmayınca hiçbir şeyin ne faydası, ne zararı olmayacağı için o takıldığı şeyden hiçbir fayda görmez, Allah'ın yardım ve lütfundan mahrum olur.

Âyetin tefsiriyle bu hadisin ilgisi de açıktır. Bu da mutlaka üflemeyi yasaklamamış sihirbazlık tarzında düğümler düğerek şunu bunu bağlamak için okuyup üflemeleri yasaklamış ve son fıkrasıyla da nefsî telkinlerin mutlaka bir hükmü olduğu ve bu şekilde mevhûm (kuruntuya dayanan) şeylere inanmanın ve Allah'dan başkasına sığınmanın zararlarını anlatmış demektir. Bunun sonucu da açıklandığı üzere sihir mânâsı karışan düğümlü, ne olduğu belirsiz, meçhûl ve anlaşılmaz, şüpheli, inanç veya beden üzerinde zararlı olması akla gelen

---

(1) Buhârî, Fezailü'l-Kur'ân, 9; Müslim, Selam, 65; Ebu Davud, Tıbb, 19; Ahmed b. Hanbel, III, 2; V, 211.

(2) Nesaî, Tahrim, 19.

şeytanî üfürükçülükten ve vehimlere kapılmaktan sakındırmaktır. Onun için tefsircilerin çoğu mânâyı hep sihir (büyü) üzerinde dolaştırmışlar ve mutlaka değil, fakat büyü karışan rukye (okunma)lerden sakınmayı söylemişler, iplik düğümleyerek okumayı da sihir tarzında saymışlar, İkrime gibi bazıları da üflemeyi ve el sürmeyi bile şüpheli telâkki etmişlerdir ki, maksatları tükürüklü üfürükler ve sinirleri bozacak sıvamalar olması gerekir. Yoksa şeytanî çirkin üflemelere karşılık kudsî, rahmânî üflemeler ve nefesler dahi bulunduğu ve mâneviyyâtın maddiyyata, maddiyyâtın mâneviyyâta geçmesi için, isterse çok az olsun, bir âdi sebebe teşebbüs dahi lâzım olduğu inkâr olunmuş değildir. لِكُلِّ شَيْءٍ دَوَاءٌ "Her şeyin bir devası (ilâcı) vardır."[1] hadisi gereğince rûhî hastalıklara rûhânî, cismanî hastalıklara cismanî sebeplerle tedavi meşrû olduğu gibi, karışık olanlara da karışık tedâvi elbette meşrû olur. Şu şart ile ki, tesir, sebeplerden değil, Allah'tan bilinmeli ve hepsinde de entrikadan, sihirbazlıktan, şarlatanlıktan, aldatma ve zarar vermeden sakınılmalıdır. Bu cihetle bedenî hastalıkların tedâvisinde bile gerek doktorun ve gerek hastanın ahlâk ve inanç itibarıyla ruh hallerinin dahi özel önemi bulunduğundan, ruhanî kıymet, iyi niyet ve itikat selameti hepsinin başında gelir. Yoksa tıp ilmi adına yapılan zararlar, afsunculuk, üfürükçülük adıyla yapılan zararlardan az değildir. Özellikle bunları Allah için insanlara hizmet ve menfaatten çok, sırf mal kazancı için vasıta yapan ve çok fazla ücretler almak üzere alış veriş akidleri yapmadan bir nefes sarfetmek bile istemeyen doktor taslaklarının, şarlatanların zararları, hiçbir zaman cinciliği, üfürükçülüğü sanat edinenlerden aşağı kalmamıştır. Böylelerinin de وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ de dahil afsunculardan sayılması gerekir. Hatta yalnız tıp ilminde deği, yukarda ukdenin açıklanan mânâlarına göre her meslek ve sanatta hak ve hayır fikrinden ayrılarak insan aldatmak, şer saçmak için nefes sarfedenlerin hepsi de bu mânâda dahil olan, şerlerinden sığınılması gereken üfürükçülerin nefeslerinden olduğunun da unutulmaması gerekir. Bunların böyle olması ise karşılığında sırf hak ve hayır için ciddiyet ve doğrulukla Allah yolunda nefes sarfedenlerin varlıklarını ve kıymetlerini inkâra sebep teşkil etmez. Bundan dolayı, halis niyet ve temiz nefeslerle Allah'a sığınarak, Allah'tan şifa niyaz ederek okuyup üflemeyi de mutlaka sihirbazlık gibi kabul etmek doğru olmaz. Onun için rukye (okunma)yi caiz görenler Sıhah'ta rivayet edilen bir hayli hadis ile istidlâl etmişlerdir ki, Razî bunlardan şunları kaydetmiştir:[2]

---

(1) Müslim, Selam, 69, Fezâilü's-Sahabe, 92; Buhârî, Tıbb, 1; Ebu Davud, Tıbb, 1, 11; İbn Mâce, Tıbb, 1; Tirmizî, Tıbb, 2; Ahmed b. Hanbel, I, 377, 413; 443; 446, 453; III, 335; IV, 278, 315; V, 371.

(2) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 188.

1- Resulullah (s.a.v.) biraz rahatsız olmuştu. Cibril Aleyhisselâm ona okuyup üfledi de بِسْمِ اللّٰهِ أَرْقِيكَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ يُؤْذِيكَ وَاللّٰهُ يَشْفِيكَ "Bismillâh okur, rukye ederim sana seni inciten her şeyden, Allah da sana şifa verir."(1) dedi, diye rivayet edilmiştir.

2- İbnü Abbas demiştir ki: Resulullah (s.a.v.) bize bütün ağrılardan ve hummadan korunmak için şu duayı öğretirdi: بِسْمِ اللّٰهِ الْكَرِيمِ أَعُوذُ بِاللّٰهِ الْعَظِيمِ مِنْ شَرِّ كُلِّ عِرْقٍ نَعَّارٍ وَمِنْ شَرِّ حَرِّ النَّارِ "Kerim olan Allah'ın adıyla, ben her kanı akan damarın şerrinden ve cehennem ateşinin şerrinden ulu Allah'a sığınırım."(2)

3- Peygamber (s.a.v.) buyurmuştur ki: Bir kimse eceli gelmemiş bir hastanın yanına girer de yedi defa أَسْأَلُ اللّٰهَ الْعَظِيمَ رَبَّ الْعَرْشِ أَنْ يَشْفِيَكَ "Niyaz ederim o ulu Allah'a, O yüce Arş'ın Rabb'ine ki sana şifa versin." derse şifa bulur.(3)

4- Resulullah (s.a.v.) bir hastanın yanına girdiğinde şöyle derdi: أَذْهِبِ الْبَأْسَ رَبَّ النَّاسِ اشْفِهِ أَنْتَ الشَّافِي لَا شِفَاءَ إِلَّا شِفَاؤُكَ شِفَاءً لَا يُغَادِرُ سَقَمًا "Gider o sıkıntıyı, insanların Rabb'i, ona şifa ver, sensin şifa veren, senin şifandan başka şifa yok, bir şifa ki dert bırakmaz."(4)

5- Resulullah (s.a.v.), Hz. Hasan ile Hz. Hüseyn'i şöyle sığındırırdı: أُعِيذُكُمَا بِكَلِمَاتِ اللّٰهِ التَّامَّةِ مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ وَهَامَّةٍ وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ لَامَّةٍ "İkinizi de Allah'ın tam kelimelerine sığındırırım, her şeytandan, kötü kazadan ve kötü gözden." derdi ve buyururdu ki: "Babam İbrâhim de oğulları İsmail ve İshak'ı böyle sığındırırdı."(5)

6- Osman b. Ebi'l-Âs Sakafî'den, demişir ki: Resulullah'a vardım ve bende ağrı vardı, beni az daha öldürecekti. Resulullah (s.a.v.) buyurdu ki: "Sağ elini onun (ağrıyan yerin) üzerine koy ve yedi kere şöyle de: بِسْمِ اللّٰهِ أَعُوذُ بِعِزَّةِ اللّٰهِ وَقُدْرَتِهِ مِنْ شَرِّ مَا أَجِدُ *"Allah'ın adıyla, ben bulduğum şeyin şerrinden Allah'ın izzet ve kudretine sığınırım."* ben de yaptım, Allah bana şifa verdi."(6) Bu dikkate şâyandır ki Resulullah ona okumamış, onun kendisine okutmuştur.

---

(1) Buhârî, Tıbb, 38; Müslim, Selam, 40; Ebu Davud, Tıbb, 19; Tirmizî, Cenaiz, 4; İbn Mâce, Tıbb, 36, 37; Ahmed b. Hanbel, VI, 332; III, 28, 56, 58, 75, 151.

(2) Tirmizî, Tıbb, 26; İbn Mâce, Tıbb, 37; Ahmed b. Hanbel, I, 300.

(3) Ebu Davud, Cenaiz, 8; Tirmizî, Tıbb, 32; Ahmed b. Hanbel, I, 239; 243, 352; II, 441.

(4) Buhârî, Merda, 20; Tıbb, 38, 40; Ebu Davud, Tıbb, 17, 19; Tirmizî, Cenaiz, 4, Daavat, 111; İbn Mâce, Tıbb, 36, 39, Cenaiz, 64; Ahmed b. Hanbel, I, 76, 381; III, 151, 267, 418; IV, 259; VI, 44, 45, 109, 115, 126, 127, 131, 261, 278, 332, 438.

(5) Buhârî, Enbiya, 10; Müslim, Zikr, 54, 55; Ebu Davud, Tıbb, 19, Sünnet, 39, Edeb, 98; Tirmizî, Tıbb, 18, Daavat, 40; İbn Mâce, Tıbb, 35, 36, 46; Dârimî, İstizan, 4, 8; Muvatta, Şiir, 9-11, İstizan, 34; Ahmed b. Hanbel, II, 290, 375; III, 448; IV, 57; V, 430; VI, 6, 377, 378, 409.

(6) Ebu Davud, Tıbb, 19; Tirmizî, Tıbb, 29, Daavat, 125; İbn Mâce, Tıbb, 36; Muvatta, Ayn, 9; Ahmed b. Hanbel, IV, 217; VI, 390.

7- Peygamber (s.a.v.) sefere çıkıp da bir yere konduğu zaman şöyle derdi: يَا أَرْضُ رَبِّي وَرَبُّكِ اللّٰهُ أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنْ شَرِّكِ وَشَرِّ مَا فِيكِ وَشَرِّ مَا يَخْرُجُ مِنْكِ وَشَرِّ مَا يَدِبُّ عَلَيْكِ وَأَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنْ أَسَدٍ وَأَسْوَدٍ وَحَيَّةٍ وَعَقْرَبٍ وَمِنْ شَرِّ سَاكِنِي الْبَلَدِ وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدَ "Ey yer! Benim Rabbim, senin de Rabbin Allah'tır, Allah'a sığınırım senin şerrinden ve sendekinin şerrinden ve senden çıkanın şerrinden ve senin üzerinde debelenenin şerrinden, Allah'a sığınırım arslandan, kara yılandan, zehirli yılandan, akrepten, beldenin sâkinlerinin, doğuranın ve doğurduğunun şerrinden."[1]

Bunlarda üflemeye dair bir işâret yoktur ve bunların meşrû sayılmaları için başka delile ihtiyaç olmaksızın Ku'rân'daki duâ ve sığınma emirleri ve bu sûreler yeterlidir. Bununla beraber Resulullah'ın üflediği ve sıvazladığı da sâbittir.

8- Sûrenin ta başında geçtiği vechile Resulullah (s.a.v.) her gece muavvizâtı (İhlâs, Felâk ve Nâs sûreleri) okur ellerine üfler, yüzüne ve vücuduna meshederdi.[2] Bundan başka yine Hz. Âişe'den Sıhah'ta rivayet edilmiştir ki: "Resulullah (s.a.v.) ailesinden birisi hastalandığı zaman ona Muavvizâtı (İhlâs, Felâk ve Nâs Sûreleri) üflerdi.[3] Vefat ettiği hastalığında da ben okuyup üflüyor ve kendi eliyle kendisini sıvazlıyordum. Çünkü onun mübarek elinin bereketi benim elimden çok büyük idi." Bununla beraber Resulullah'ın kendisine başkalarının okumasını istemediğini anlatan şu rivayet de çok mühimdir. Yine Sahîh-i Müslim'de: Hz. Âişe demiştir ki: Resulullah (s.a.v.) bizden bir insan rahatsız olduğu zaman onu sağ eliyle mesheder (sıvazlar), sonra şöyle derdi: اذْهِبِ الْبَاسَ رَبَّ النَّاسِ وَاشْفِ أَنْتَ الشَّافِي لَا شِفَاءَ إِلَّا شِفَاؤُكَ شِفَاءً لَا يُغَادِرُ سَقَمًا *"İnsanların Rabbi olan Allah'ım o sıkıntıyı gider, şifâ ver, sen şifa vericisin, senin şifandan başka şifa yok, senin şifân dert bırakmaz."*[4] Ne zaman ki Resulullah (s.a.v.) hastalandı ve ağırlaştı, sağ elini tuttum, onun yaptığını yapmak istedim, elini elimden çekti, sonra اللّٰهُمَّ اغْفِرْلِي وَاجْعَلْنِي مَعَ الرَّفِيقِ الْأَعْلَى *"Allah'ım, beni affet, beni Refîk-ı alâ ile beraber kıl."*[5]

---

(1) Ahmed b. Hanbel, II, 132; III, 124; Ebu Davud, Cihad, 75.

(2) Buhârî, Tıbb, 39; İbn Mâce, Dua, 15.

(3) Buhârî, Meğazi, 83, Fezâilü'l-Kur'ân, 14, Tıbb, 41, Daavat, 12; Ebu Davud, Tıbb, 19; Muvatta, Ayn 10; Ahmed b. Hanbel, VI, 104, 124, 166, 181.

(4) Buhârî, Merda, 20, Tıbb, 38, 40; Ebu Davud, Tıbb, 17, 19; Tirmizî, Cenâiz, 4, Daavat, 111; İbn Mâce, Tıbb, 36, 39, Cenaiz, 64; Ahmed b. Hanbel, I 76, 381; III, 151, 267, 418; IV, 259; VI, 44, 45, 109, 115, 126, 127, 131, 261, 278, 336, 438.

(5) Buhârî, Merda, 19, Fezâilu's-Sahabe, 5, Meğazi, 83, 84, Rikak, 42, Daavat, 28; Müslim, Selam, 46, Fezâilu's-Sahabe, 85, 87; Tirmizî, Daavat, 76; İbn Mâce, Cenaiz, 64, Muvatta, Cenâiz, 46, 47; Ahmed b. Hanbel, VI, 45, 48, 74,89, 108, 120, 126, 200, 231, 274.

dedi, ben baka kaldım, ne göreyim iş tamam olmuştu (yani vefat etmişti).

Bunlardan başka Resulullah'ın harpte ve diğer zamanlarda yaralananlara okuyup dokunmasıyla derhal şifa hasıl olanlar da çoktur. Fakat onlar onun peygamberlik özelliğinden olan mûcizeler kabilinden olduğu için diğerleri hakkında delil olmaz. Bununla beraber yine Hz. Aişe "Resulullah (s.a.v.), Ensar'dan bir ehl-i beyte humeden, yani akrep gibi zehirli hayvan sokmasından okuyup üflemeye ruhsat verdi."[1] demiştir ki, bu da Câbir hadislerini teyid etmektedir. Bunda emmek tıbben de faydalı olduğuna göre, tükürmenin de bir yönü düşünülebilir. Bundan başka bir de gözden okuyup üfleme (rukye)ye izin verilmiş olduğu ve bu sebeple لاَ رُقْيَةَ الاّ مِنَ الْعَيْنِ وَالْحُمَةِ *"Göz değmesi ve sokmadan başkasına rukye (okuyup üfleme) yoktur."*[2] denildiği de zikredilmiştir. Göz değme olayı bir nefsânî durum olması hasebiyle bunda da ruhanî bir nefes ve telkinin faydası açıktır demektir.

Şimdi bütün bunlardan hasıl olan sonuç da şudur ki: Sihir şâibesi olmamak üzere ruhî ve bedenî kurtuluş için tesirli dualarla rukye (okuyup üflemek) caiz olmakla beraber, istirkâ yani kendini başkasına okutmak, okuyup üfleme talep etmek, Allah'a sığınmak ve dua etmek için başkasının aracılığını dilemek mânâsını içine almış olması itibarıyla dinen hoş görülmüş değildir. O yukarıda zikrolunan hadisler gereğince Allah'ın hesapsız ve azapsız cennete girecek has kulları ondan sakınırlar. Bundan dolayı Hanefî fıkhında bu mesele şu şekilde yazılmıştır: Şifa veren ancak Allah Teâlâ olduğuna ve şifaya onu sebep kıldığına itikat ettiği takdirde tedavi ile meşgul olmakta bir sakınca yoktur. Amma şifa veren ilaçtır diye inanırsa değil. (es-Sirâciyye'de böyledir). Şunu bilmelidir ki, zararı yok eden sebepler üç kısma ayrılır: Birincisi maktuunbih (kesinleşmiş, yüzde yüz)tir: Susuzluk zararını gideren su ve açlık zararını gideren ekmek gibi. İkincisi maznun (zan altında bulunan, şüphe edilen yüzde elliden yukarı)dur. Hacamat etmek, kan almak, ishâl ilacı içmek ve diğerleri gibi tıp konularına ait tedaviler yapmak gibi. Üçüncüsü de mevhûm (kuruntu yüzde elliden aşağı)dur, okuyup üfleme gibi. Şimdi maktuunbih (kesinleşmiş) olanın terkedilmesi tevekkülden değildir. Hatta ölüm korkusu olduğu takdirde terk edil-

---

(1) Buhârî, Tıbb, 26, 37; Müslim, Selam, 52, 56, 57; İbn Mâce, Tıbb, 34; Ahmed b. Hanbel, III, 382; VI, 30, 62, 190, 208, 254.

(2) Buhârî, Tıbb, 17; Müslim, İman, 374; Ebu Davud, Tıbb, 17, 18; Tirmizî, Tıbb, 15; Ahmed b. Hanbel, I, 271; III, 118, 119, 127, 486; VI, 436, 438, 446.

mesi haramdır.[1] Fakat mevhum (kuruntu) olana gelince tevekkülün şartı onu terketmektir. Zira Resulullah (s.a.v.) tevekkül edenleri onlarla vasfeylemiştir: ... لَا يَسْتَرْقُونَ "Okunup üflenmek istemezler..." İkisi arasında orta derecede olan maznuna gelince ki, doktorlar katındaki açık sebeplerle tedavi olmak böyledir. Bunu yapmak tevekküle aykırı değildir, mevhûmun zıddınadır, terki de haram değildir, maktuunbihin (kesinleşmişin) hilâfınadır. Hatta bazı haller ve bazı şahıslar hakkında terkedilmesi yapılmasından daha faziletli olur. Bu, iki derece arasında bir derecedir. «الفُصُولُ العِمَادِيَّة» nin otuz dördüncü faslında böyledir. Hastaya ve yılan sokmuşa karşı okumak veya bir kağıt parçasına yazıp üzerine asmak, yahut bir tasa yazıp yıkayıp içirmek gibi Kur'ân ile afsun yapmasını istemek hakkında ihtilâf edilmiştir. Atâ, Mücahid, ve Ebu Kılâbe mübah olduğuna; Nehaî ve Basrî mekruh olduğuna kani olmuşlardır. Hizânetü'l-Fetâvâ'da böyledir. Fakat Meşâhir'de inkâr edilmeyerek sabit de olmuştur. Hizânetü'l-Müftîn tâviz, yani muska takınmakta bir sakınca yoktur fakat helâda ve cinsî münasebet esnasında çıkarır (Garâib); bir kadın kocası sevmediği için sevsin diye muska yaptırmak isterse Câmiu's-Sağîr'de der ki: "Bu haramdır, helâl olmaz." (Fetâvây-ı Hindiyye, Cilt 5, Kitâbü'l-Kerâhiyye, 18. bab, tedâvî ve muâlecât). Görülüyor ki burada okuyup üfleme ile tedavi terkedilmesi daha iyi olan mevhûm kısmından sayılmıştır. Mevhûm denilmekten maksad da, hiç aslı yok, yalan demek değil, maktûun (kesinleşmiş olan) ve ğalib zan demek olan maznûnun karşıtı yani zannın tercih edilmemiş, zayıf tarafı yüzde elliden aşağı düşen kısmı demektir ki, tıbbî tedavilerin de bir çoğu böyledir. İsabeti yüzde yüz olan maktû, yüzde elliden yukarı olan maznûn, yüzde elliden aşağı olan da mevhûm kısmındandır. Zamanımızda tıp ilimlerinin ilerlemiş olmasına rağmen hayatın hastalıkların tam bir sınırı çizilmiş olmadığı gibi, fennî tedavi de ampirik (deneysel) olmaktan çıkarılmış değildir. Hayat yine mechuller ve esrar ile doludur. Onun için anılan üç kısım hakkındaki hüküm artık değişmiştir veya değişir gibi zannetmemelidir. Bu ayırım her zaman için düstur olacak ilmî bir takvimdir. Bugün de tıpta fennî tedavinin yüzde yüz isabet iddia ettiği bir ilâç tesbit edilmiştir denemiyor. Kinin gibi en sağlam sayılan ilâçların bile yüzde seksen doksan ihtimâl içinde kabul edildiği bilinmektedir. Allah'ın izniyle yüzde yüz sayılabilecek bir hayli ilâçların bulunduğu farz olunsa bile, bunlar maktû (kesin) kısmında dahil demek olduğundan dolayı zikrolunan ayırım değişecek

---

(1) Zira ölmeyecek kadar yemek içmek farz ve intihar etmek haramdır. Onun için öldürücü zehir içmek haram olduğu gibi, yemeyi, içmeyi terkederek ölüme sebep olmak da haramdır. Şu halde zararı izalesi yemek içmek gibi kesin olarak bilinen sebeplerle tedavi ve korunma ölüm tehlikesi karşısında vacip ve terki haram olur. (Müellif)

değildir. Birçok masraflara, fedakârlıklara katlanılarak takip edilen tedavilerin birçoğu da nice ukdelerle dolu esrar perdeleri içinde zayıf bir ihtimalin verdiği en küçük bir ümit ile tatbik edilmesi itibarıyla okuyup üflemeden farklı değildir. Aynı zamanda tıp tedavilerinin faydalı olmadığı bazı hastalıklar ve ârızaların bir rukye (okuyup üfleme) ile ortadan kalktığı da öteden beri görülegelmiş olaylardandır.

Karşılığında bir şer ve zarar düşünülmedikçe mümkün olan en zayıf bir fayda ihtimalinden dahi insanları yasaklamak doğru olmaz. Yüzde yüz değil, binde bir, milyonda bir misâle dayanan bir ihtimâl dahi olsa karşılığında bir zarar ihtimali bulunamayan bir fayda mülâhazası yalnız kuruntu değil, az çok delilden doğan bir şüphe demek olduğundan, ihtiyaç halinde daha kuvvetlisi bulunamayınca onunla amel caiz görülür ve öyle bir tesellinin mutlak şekilde yasaklanması da makûl olmaz. Fakat insanların sihirbazlara, şeytanlara kapılması da en çok bu gibi şüpheli durumlar içinde meydana gelir ve onun için zarar ihtimâllerinin de iyi düşünülmesi gerekir. Usûl ilmi (Usûl-i Fıkıh) kâidelerine göre ise kesin delil ile itikad ve amel vaciptir. Tersine kuvvetli delil bulunmayan zanna dayanan delil ile itikad vacip olmasa da, ihtiyaç halinde amel vacip olur, vehim ve şüpheye itibar yoktur. Ancak ihtiyat mevkiinde vehim ve şüpheyi kesmek için faydalı olduğu zaman nazar-ı itibara alınabilir. Bu esas üzere Fıkıh'ta da, şifa, Allah'tan bilinmek şartıyla tedavinin kesin olanıyla amel vacip, korku zamanında terk edilmesi haram; maznun (galip zan) olanıyla amel câiz, durumlara ve şahıslara göre bazan yapılması, bazan da terkedilmesi daha uygun; mevhûm (kuruntu) olanıyla da amel etmek yasaklanmış değilse de, terk edilmesi daha uygun denilmiş, rukye (okuyup üfleme) de mevhûm (kuruntu) kısmından sayılmıştır. Kuruntu olmasının sebebi de dua olması itibarıyla değil, okuyanın nefesinde sebeplik düşüncesi itibarıyladır.

Şu halde bu açıklamadan anlaşılır ki okuyup üfleme ile tedavi halkın pek çoğunun zannettiği gibi dindarlığın gereği ve dinin emrettiği bir şey değil, nihayet bir izindir. Asıl dindarlığın gereği onu terketmek sûretiyle Allah'a dayanmak ve ancak Allah'a sığınıp O'na kendisi doğrudan doğruya duâ etmek ve duâsına başkalarının aracılığını istememektir. Müminin mümine gerek huzurunda ve gerek arkasından duâsı meşrû ve müstahsen ve hatta dinî görevi bulunduğunda ve الدُّعَاءُ مُخُّ الْعِبَادَةِ *"Duâ ibâdetin iliğidir."*(1) hadis-i şerifi gereğince duâ ibadetin, dindarlığın iliği olduğunda şüphe yok ise de, duâ etmek başka, okuyup

(1) Tirmizî, Dua, 1.

üflemek, başkasının nefesinden medet beklemek yine başkadır. Allah Teâlâ duâyı emretmiş ادْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Bana duâ edin, duânızı kabul edeyim."* (Mümin, 40/60) buyurmuş; اِنّي قَرِيبٌ اُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ *"Ben (o kullara) yakınım. Bana duâ edince duâ edenin duâsına karşılık veririm."* (Bakara, 2/186) buyurmuş, قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ *"De ki: Duanız olmasaydı Rabbim size ne değer verirdi?"* (Furkan, 25/77) Fakat şirkten kendinden başkasına duâ etmekten yasaklamış, قُلْ اِنَّمَا اَدْعُو رَبّي وَلَا اُشْرِكُ بِه۪ٓ اَحَدًا *"Ben ancak Rabbime yalvarırım ve hiç kimseyi O'na ortak koşmam, de."* (Cin, 72/20) buyurmuştur. Aynı şekilde Kur'ân'da ve Resulü'nün diliyle en güzel duaları öğretmiş ve nihayet bu sûrelerde de bütün şerlerden doğrudan doğruya kendisine sığınılmasını emretmiştir. Okuyup üfleyecek olan bunları bellesin, her zaman kendine cankurtaran edinsin. Peygamber (s.a.v.)'den rivayet edildiği üzere her gece ve her ihtiyacında temiz kalp ve itikat ile okusun, kendine üflesin, mümin kardeşlerine de hem dua, hem tavsiye etsin, temiz nefesle dua edenlerin dualarının bereketlerini de inkâr etmesin. Buna söz yok, fakat Allah Teâlâ böyle dua ve icabet (kabul etme) kapısını herkese açtığı, ona genellikle herkesi çağırdığı, herkesin doğrudan doğruya sığınmasını istediği ve şirk ayıbını kabul buyurmadığı halde; ona doğrudan doğruya dua ve ibadet ile sığınma ve ilticayı bırakıp da, "Ben o kapıya gidemem, ne isteyeceğimi de bilemem." diye dua tellalı aramaya ve onun nefesinden meded ummaya kalkışmak dindarlığın gereği değil, câhiliyye adetidir. İnsanlar bundan gafil olup kendisine okutup üfletmeyi dindarlık gereği sandığı için burada bu genişçe anlatım ile sözü uzatmaya lüzum görüldü. وَاللّٰهُ الْمُوَفِّقُ *"Muvaffak edici Allah'tır."*

2-Bir de النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ "düğümlere üfleyen kadınlar", النِّسَاءُ الْكَيَّادَاتُ yani hilebaz kadınlar, yahut erkekleri fitneye düşüren, onlara güzelliklerini arz ederek taarruz edip meftûn eyleyen fitneci kadınların şerrinden, diye tefsir edilmiştir. Razî'nin beyanına göre Ebu Müslim bu sonuncuyu tercih etmiştir ki, erkeklerin azim ve iradelerinde fikir ve bakışlarında tesir etmek suretiyle tasarruf eden kadınlar, demek olur. Bu şekilde ukde azîmet, yani kalbin bağlanması ve görüş mânâsına, yahut ip düğümünden istiâre edilmiş, nefs de ipin düğümünü yumuşatmak için tükürmekten istiâre edilmiş olup mânâ şu olmuş olur: Kadınlar, erkeklerin gönüllerine üfler gibi verdikleri heyecanlar ve yumuşatıcı tesirlerle onları görüşten görüşe, azîmetten azîmete çevirir, türlü fitneye düşürürler. Onun için Allah onların şerrinden sığınmayı emretmiştir. Bu mânâ اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ وَاَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ *"Muhakkak eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olanlar vardır, onlardan sakının."* (Teğâbün, 64/14) âyetinin mânâsı ile اِنَّ كَيْدَكُنَّ

عَظِيمٌ "*Muhakkak sizin tuzağınız büyüktür.*" (Yusuf, 12/28) âyetinin mânâsına uygundur. Râzî der ki: "Bu görüş güzeldir, fakat tefsircilerin çoğunun görüşü hilâfına olmasa..."[1]

Fakat yukarıda geçtiği üzere sihirbaz (büyücü) düğümünün aslı azîmette olduğu ve onun da mutlaka iplik düğümü mânâsına tahsisi şart olmayıp maksat örfî ve lügavî daha genel mânâsıyla mutlaka büyücü erkekler ve büyücü kadınlar demek olacağına göre, bu görüş de ondan hariç değil, onun bir şıkkı demek olur.

3- İbnü Sina'nın ve bazı âriflerin tercih ettiği görüştür ki, düğümlere üfleyen nefisler, yahut güçler demek olarak aslî cisimlerin içinde uzvî veya âlî (yüksek) denilen gerek hayvanlar ve gerek bitkiler, bütün canlı cisimlerin gelişmesi, başlangıcı olup, bitkisel nefis ve gelişme gücü ve gaz gücü denilen uzva ait güçlere işaret olmasıdır ki, bütün uzviyyette olduğu gibi, insan bedeninde de gıdalanma ve tenasül görevlerinin meyli demek olan şehvet heyecanının ilk başlangıcı ve şartı bu güç, bu nefis; diğer hayvânî ve hissî güçler de bunun tamamlayıcısı ve olgunlaştırıcısı olduğuna göre bu mânâ önceki mânâların illeti yerinde olan şehvet gücüne de işâret olarak hepsinden daha genel demek olur. Hatta bu itibarla "şehvânî kuvvet" demek daha açık olur. İbnü Sina ğâsıkı, hayvanî kuvvete yorarak demiştir ki, "hayvânî güç sığınıcı olan insan ruhunun tersine olarak kudretli bir zulmet-i ğâsika, yani bulanık bir kara kuvvettir. Çünkü insan ruhu cevherinde temiz, sâf ve madde bulanıklığından uzak, bütün suret ve hakikatleri kabul edici bir fıtratta yaratılmıştır. O, ancak hayvanlıktan kirlenir, pislenir, النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ de hayvanlık kuvvetinin şartı olan bitkisel kuvvetlere işarettir. Çünkü o, en, boy, yükseklik, bütün yönlerden hacim ve mikdarı artırması yönüyle üç düğüme üflüyor gibidir. (Hatta nefes alıp verme, bitkisel hayat gereğinden olduğuna göre nefsetmek, üflemek bunda mecâz değil, hakikattir. Bitkilerin boğum yerlerinde de ukde (düğüm) hakikattir, denilebilir.) İnsanî nefis ile bitkisel kuvvetler arasında ilgi, hayvanlık vasıtasıyla olduğu için şüphesiz hayvanî kuvvetin zikri bitkisel kuvvetlerden öne alınmıştır. Bu iki güçten nefsin cevherine lazım gelen şer ise onda beden ilişkilerini güçlendirmek ve ona uygun, cevherine layık gıda ile beslenmesine engel olmaktır. Ona layık gıda da göklerin ve yerin melekûtunu saran ebedî nakışlarla süslenmedir." Bazılarının dediği gibi ğâsık, katı cisme, madene işaret olduğuna

---

(1) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 195.

göre de ve bizim dediğimiz gibi hayvan, bitki ve madene ve insan bedenini içine alan asıl cisme işaret olduğu takdirde de bu mânâ cereyan eder. Önceki mânâlar da bunun dallarıdır.

Bütün bunlardan sonra burada الْعُقَدُ (el-Ukad) yukarda Nihâye'den naklen zikrolunan Hz. Ömer ve Übey hadislerindeki هَلَكَ اَهْلُ الْعُقَدِ *"Düğümlere üfleyen helâk oldu."* ve هَلَكَ اَهْلُ الْعُقْدَةِ *"Düğüme üfleyen helâk oldu."*(1) gibi "velâyet" ve "bîat akdi", diğer deyimle "Ukde-i mülk" mânâsına olması ve hatta o hadislerin bu âyetin bir mefhumu olması da çok muhtemeldir. Bu düğümlere üfleyenlerin üflemeleri ve şerleri ise bir taraftan kulların haklarını üzerlerine alan idarecilerin kötü idareleri, mevki hırsları, tahakküm ve düşmanlık duygularıyla o düğümleri sıkıştırmak yolundaki zulüm ve zorbalık hareketleri, bir taraftan da Allah'tan korkmaz azgın âsilerin halkı azdırma ve ifsat ile Hakk'a olan bağları, çözmek, fitne ve ihtilâl çıkarmak için sarfettikleri nefeslerle yaptıkları tahrikler, çevirdikleri entrikalar demek olup iki yönü içerir ki, bunların ikisi de Allah'a sığınılması lazım gelen en büyük şerlerdendir. Bununla birlikte bunlar da sihrin صَرْفُ الشَّیْءِ عَنْ وَجْهِهِ "Birşeyi kendi yönünden çevirmek" demek olan genel mânâsında dahil olacağına göre birinci mânâda dahil demektir.

Şu halde özet: "Ukad" (düğümler), hissî, manevî, hakikat, mecâz birçok mânâlara ihtimali olmakla beraber, esas mânâsı "düğüm" demek olduğu için ip düğümünde zâhirdir. Fakat maksadın normal bir ip veya iplik düğümünü bağlamak veya çözmek için üflemek veya tükürmekten ibaret olmadığı da açıktır. Çünkü her iplik düğümünde şer mülâhaza edilemeyeceği de âşikârdır. Bundan dolayı maksad, tabirin hakikati üzere düğüme üflemekten ibaret değil, sihir (büyü)den kinâyedir. Bu şekilde النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ sihirbaz (büyücü) kimseler mânâsına örf olmuş bulunduğundan mânâ genelde büyücü erkek ve kadınların şerrinden sığınmadır. Sihir fiili de iplik düğümüne hasredilmiş değildir. Onun için bunu sihrin herhangi bir şeyi, yönünden döndürme ve değiştirme mânâsıyla anlamak uygun olur ki, bu da zikredilen mânâların hepsini içine alır.

وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ **Ve herhangi bir hasedçinin,** başkasında gördüğü bir nimeti çekemeyip de ona göz diken, onun mutlaka son bulmasını temenni eden hasedçinin اِذَا حَسَدَ **hased ettiği zaman şerrinden.** Yani nefsindeki hasedinin gereğini fiile çıkarmaya kalkıştığı, hased ettiği kişiye karşı sözlü ve fiilî zarar verme başlangıçlarını, şer girişlerini tertip ve icraya başladığı zaman şerrinden.

---

(1) Nesaî, İmamet, 23; Ahmed b. Hanbel, V, 140.

Çünkü hased düşüncede kaldıkça hased edenin kendinden başkasına zararı yok demektir. Diğer bir ifade ile de denilmiştir ki: Hased galeyan edip de hasedlendiğine karşı kin ve öfke, düşmanlık kaydıyle kötü nefsini yönlendirdiği zaman ki, "göz değme" denilen durum ve âfet de çoğunlukla o anda olur. Onun için hased ile gözdeğmek birbirinden ayrılmaz gibi düşünülür. O sırada hased edenin nefsi öyle bir çirkin durum alır ki o his ile fırlattığı kötü bakışların kıvılcımları, hased edileni zayıf buluverdiği takdirde bazan onu yıldırım gibi çarpar. Nice hased edenler ve kötü gözlüler vardır ki, hased gözüyle baktıkları zaman bazı yılanların gözleriyle bakışlarındaki ezâ gibi ezâlandırır. Bu his ile harekete geçen kötü nefisler ise her hileye başvurur, ellerinden gelen her fenalığı göze alırlar. Onlar için hased edilenin helâkinden başka bir şekilde teselli kabil olmadığından dolayı o yolda içlerini yiye yiye kendilerini de yakar, helâk ederler. Ancak hasedin gereğini icraya kalkışmayıp da kendi nefsinde sakladığı ve bu yolda nefsi ile mücadele edebildiği takdirde hased edilene bir şerri dokunmaz ve nefsiyle mücahedesinden dolayı sevap bile alırsa da gönlünde o hased hissi devam ettikçe kendi kendini yer, zararı sırf kendine olur. إِذَا حَسَدَ *"Haset ettiği zaman"* diye kayıtlanması bu farka işaret için olduğunu söylemişlerdir. Bundan başka hasedçinin şerrinden maksad, onun günahı ve hasedi zamanında ve eserini açıklama vaktindeki halinin kötülüğü, çirkinliği olmak da câizdir. İşte bütün bu zikrolunanların şerrinden o felâkın Rabbine sığınırım de. Bu vechile o Samed olan Allah'a sığın, çünkü hepsinin yaratanı ve hepsinin şerrinden koruyacak olan O'dur ve O'na öyle ihlâs ile sığınanlara O'nun koruyuculuğu ve himayesi vaad edilmiştir; فَاللّٰهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ *"En iyi koruyucu Allah'tır ve O, merhametlilerin merhametlisidir."* (Yusuf, 12/64).

Haset nedir? Ragıb'ın beyânına göre Haset, bir nimetin hak sahibinden yok olmasını temennîdir. Çoğunlukla o nimetin kaybolmasına çalışmakla da beraber olur. Rivayet olunmuştur ki mümin gıbta eder, münâfık haset eder. Kamus'un ve diğerlerinin beyanına göre de, o nimetin kendisine dönmesini isteyip istememekten daha geneldir. Yani hasedde aslolan mânâ bir nimetin, bir faziletin, bir olgunluğun sahibinden yok olmasını arzu etmek, kendisine geçmesini, gerek istesin ve gerekse istemesin, başkasında bulunmasını mutlaka çekememektir. Öyle ki, "Onunki onda dursun da sana da verelim." deseler memnun olmaz, keşke onunki mutlaka gitse de kendisine hiçbir şey verilmese bile hoşlanır. Özellikle haset olunan nimet, hasedçi tarafından gasbolunmak mümkün olmayan şahsî faziletler ve kendine özgü olgunluklar kabilinden olursa, hased eden o zaman bütün bütün fazilet düşmanı kesilir ve onu kendine döndüremediğinden

dolayı hased ettiği kişiyi haksız yere mutlaka yok etmekle teselli bulmak ister. الْعِيَاذُ بِاللهِ *"Allah korusun."*

Özet olarak, hasedçi, kendinin iyiliğini değil, diğerinin kötülüğünü ister. Eğer başkasından kaybolmasını istememekle beraber, kendisine de onun gibisini veya daha iyisini isterse, o haset etmek değil, gıbta etmek, imrenmektir. Bunları Alûsî şöyle anlatmıştır: Bilinmeli ki hased, başkasının nimetinin yok olmasını temenni etmeye denir. Bir de başkasında bulunan fakirlik veya diğer herhangi bir noksanın devamını ve nimet yokluğunun hâli üzere devam etmesini temenniye denilir, (ki birincisine dilimizde çekememezlik, ikincisine de iyiliğini istememezlik denilir) yaygın olan öncekidir.(1) Her iki mânâ ile de hased eden Allah katında ve Allah'ın kulları yanında buğzedilendir. Meşhur olduğu üzere hased, büyük günahlardan sayılmıştır. Lakin inceleme budur ki fıtrî ve yaratılıştan olan hased, gereği olan ezâ ile mutlaka amel edilmeyip de ona sahip olan kimse nefsiyle mücadele ederek kardeşine Allah'ın seveceği vechile muamele ederse onda günah olmaz. Belki o doğuştan hased sahibi, nefsiyle mücahede edip kardeşine iyi muamele ettiğinden dolayı büyük sevaba nail olur. Çünkü fıtrî olana, karşı koymakta büyük zorluk bulunduğu açıktır. Bunlardan başka gıptaya da mecâzen hased denildiği vardır, hem ilk örfte bu yaygın idi. Gıpta ise kardeşinde bulunan nimetin kaybolmasını temenni etmeyerek onun gibi senin de olmasını temenni etmendir ki, bunda sakınca yoktur. Nitekim şu Nebevî hadis bu mânâdandır: لاَ حَسَدَ اِلاَّ فِى اثْنَتَيْنِ رَجُلٌ اٰتَاهُ اللّٰهُ مَالاً وَسَلَّطَهُ عَلٰى هَلَكَتِهِ فِى الْحَقِّ وَرَجُلٌ اٰتَاهُ اللّٰهُ الْحِكْمَةَ فَهُوَ يَقْضِى بِهَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ "Şu ikiden başkasında hased yoktur: Bir adam ki Allah ona mal vermiş ve hak yolda tüketilmesine onu musallat kılmıştır ve bir adam ki Allah ona hikmet vermiştir, onunla amel eder ve onu insanlara öğretir."(2)

Demek ki şer olan hasedin asıl mânâsı başkasında bir nimet görmekten rahatsız olup onun kaybolmasını istemektir ki, bizim "çekememezlik" dediğimizdir. Birtakım kimselerin zannettiği ve bir hayli yaygın olduğu vechile kıskançlık demek değildir. Kıskançlık, bazan hased demek dahi olursa da daha çok Arapça'da "gayret" tabir olunandır. Nitekim Kamus mütercimi Âsım Efendi de şöyle der: "Gayret, gayr, gar, gıyar: Nâm ve namusa eksiklik verecek halden korumak mânâsınadır ki kıskanmak denilir." Mesela erkeğin karısını

(1) Alûsî, a.g.e., XXX, 364.

(2) Buhârî, a.g.e., 15, Zekat, 5, Ahkam, 3, Temenni, 5, İtisam, 13, Tevhid, 45; Ahmed b. Hanbel, II, 9, 36.

başkasından kıskanması, aynı şekilde kadının kocasını başkasından kıskanması hased değil, gayret ve hamiyettir, bu övülmüştür. Fakat birisi diğerinin karısını veya kocasını veya evladını veya malını veya güzelliğini veya herhangi bir nimet ve meziyetini, şerefini çekememek, ona göz dikmek, onun ondan yok olmasını arzu etmek haseddir, kötülenmiştir. Buna kıskanmak denirse de çekememezliği bir gayret ve hamiyet mânâsında mübalağa sûretiyle kullanmak kabilinden mecaz demektir. Yani yerinde olmayan bir kıskanmaktır. Her ne olursa olsun kıskanmak mutlaka haset demek değildir, ondan daha genel olabilir. Şu halde hasedi sadece kıskanmak diye tercüme etmek doğru değildir. Hased kötülenmişdir, ona bir kıskanmak denirse elin hakkını sahibinden kıskanmak, diye ifade edilmelidir. Halbuki gayret ve hamiyet demek olan kıskanmak övülmüş ve makbul bir haslettir. Feyizlenme, ilerleme, kemâle erme, iffet, hakkın korunması, nimetin muhafazası onunla hasıl olur. Meğer ki kendi hakkının ilerisine tecavüz etmek sûretiyle ifrat olsun. O zaman gayret, cahiliye hamiyeti ve hased mânâsında olmuş olur. Ragıb'ın hasedi tarifinde nimetin hakkı olandan kaybolmasını temenni diye müstahık (hakkı olan) kaydını koyması da önemlidir. Bundan anlaşılır ki, hasedde zulüm mânâsı da vardır ve o halde bir nimetin hak sahibinin gayrinden yok olmasını istemek hased değil, gayret ve adalet demek olur. Şu halde bir gasbedicinin gasbettiği nimetin, elinden çıkmasını temenni etmek hased demek olmadığı gibi, onun bâtıl elinin yok edilmesiyle hakkı sahibine teslim etmeye çalışmak da şer değil, gayret edilmesi lazım gelen bir hayır, bir hamiyet görevi demektir. Fakat bir hak sahibinin nail olmuş bulunduğu bir nimetten kalben acı duyup da onu çekememek, yok olmasını temenni etmek hased ve zulümdür. Fakat bu fiile çıkmayıp, içinde kaldıkça hased edene zararı olursa da başkasına dokunmaz. Amma düşünceden fiile çıkarılmak istenip de o nimeti fiil ile yok etmeye çalıştığı zaman fiilen zulüm ve azgınlık olan hased olmuş olur ki, o zaman onun şerrinden Allah'a sığınmak lazım gelir. O artık hiçbir hak ve insaf tanımaz, mümkün olabilen her türlü kötülük ve hileye baş vurur, her türlü sihirbazlığı göze alır, fırsat bulabildiği kadar düğümlere üfürdükçe üfürür. النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ olanların hepsini de şerrine âlet etmeye çalışır. Bu da kötü kişilerde şehvet kuvveti ile öfkenin ve bilhassa öfke kuvvetinin bir azgınlığı demek olduğundan dolayı İbnü Sina burada da şöyle demiştir: وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ *"Haset ettiği zaman hasedçinin şerrinden"*, beden ve kuvvetleri ile ruhu arasında meydana gelen tartışma demektir. Hased eden, hayvansal ve bitkisel kuvveti bakımından bedendir; hased edilen de ruhtur. Bu şekilde beden, nefs üzerine bir vebaldir. O halde ondan

uzaklaştığı sûrette o nefsin hâli ne güzeldir! Ve eğer onunla kirlenmiş değilse ondan ayrılmasıyla ne büyük lezzete erecektir." Bu da mânânın bir özü ve istiâze (sığınma)nin ruhunu beyân etmek demektir ki sonucu:

اَقْبِلْ عَلَى النَّفْسِ وَاَسْتَكْمِلْ مَطَالِبَهَا فَاَنْتَ بِالرُّوحِ لَا بِالْجِسْمِ اِنْسَانٌ

"Ruha dön ve onun isteklerini olgunlaştır,
Çünkü sen cisim ile değil, ruh ile insansın"

ifadesine dikkat nazarını çekmektir. Bunu şöyle özetleyebiliriz: Ey insanî nefis! Bütün yaratıkların, özellikle kevn ü fesat (olma-bozulma) şânından olan maddiyyatın, cismânî güçlerin, hususiyle aldatıcı hayvansal ve bitkisel güçlerin o şehvet ve öfkenin şerrinden o felakın Rabbine sığın. Çünkü onlar seni çekemez, bedende bırakmak, çukura gömmek, helâke götürmek isterler. Onun için sen o fıtrat nûrunun, insanlık ruhunun kadrini bil de onu yaratan Hak Rabbine sığın.

Görülüyor ki bu sûrede insan ruhuna zararı düşünülen, din ve dünyaca çekinilmesi ve korunulması lazım gelen şerlerin hepsi sayılarak onlardan Allah'a sığınmak emredilmiş ve bu şekilde kurtuluş vaad edilmiş demektir. Bundan dolayı Resulullah bunlar nazil olduğu zaman ferahlamış ve bunlarla sığınmaya devam etmiştir. Çünkü bu, ikincisiyle beraber, sığınmak için her işi içine almaktadır. Evvelâ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ *"Yarattığının şerrinden"*, sığınılacak şerlerin başlangıçlarının hepsini kısaca içerir. Sonra da ğâsık, neffâsât, hâsid (karanlık gece, üfürükçüler, hased eden) üçü onların mertebelerini veya en mühimlerini bir açıklamadır. Gerçi o kısaca anlatımda ve hatta neffâsât (üfürükçüler) ve hâsid (hased eden)de sığınan nefsin kendisi de dahil olabilir. Fakat karşılaştırma karinesiyle sığınan, kendisine sığınılanda dahil olmamak açık olduğuna göre bu sûre daha çok insana dışından veya bedeninden zarar veren âfakî (objektif) şerlerde zâhirdir. Bu şekil kelam daha genelden başlayıp bilhassa hased ile insana ait ruhların şerlerinde son bulmuştur. Bunun üzerine bunlardan sığınan nefsin olgunlaşması mertebeleri ile ona içinden gelecek enfüsî (subjektif) şerrini genişçe anlatımına ve bu şekilde, النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ *"Düğümlere üfleyen"*in de bir yönden beyan ve tefsirine işaret olmak ve ondan da bilhassa istiâze (sığınma) ile vaad tamamlanmak üzere gelecekte görüleceği üzere Nâs Sûresi ile son verilmiştir. Bir de dikkate şâyandır ki şerlerinden sığınılan مَا خَلَقَ daki mâ «مَا» mevsûfe veya mevsûle olabilmek ihtimalinden dolayı marife (belirli) veya nekre (belirsiz) olması muhtemeldir. Ğâsık, hasid kelimeleri, nekre ve müfred (tekil), aradaki النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ ma'rife (belirli) ve çoğul olarak getirilmiştir. Bunun nüktesinde Zemahşerî ve Razî: "Zira her ğâsık, her hased eden şerli değildir.

Hatta bazan hayırda gıbta mânâsına hased, hayır bile olur fakat her üfürükçü (neffâse)nün şer olduğuna işarettir." demişlerse de, bu pek açık değildir. Zira dağınık fert halinde genel olarak her bir ğâsıkın vukubu (karanlığın yayılması) ve her bir hased edenin hasedi zamanında şerrinden tamamen sığınma talep edildiği daha açıktır. Lâkin ğâsık ile hased edenin şerri çoğunlukla karanlıkta ve bilinmezlik içinde, tanınmayarak geriden geriye cereyan eder. Neffâse (üfürükçü) ler, sihirbaz (büyücü)lar ise çoğunlukla tanındıkları, bilindikleri halde yüzlere güle güle, gönüllere üfleye üfleye şirretliklerini yaparlar. Ğâsık (karanlık) bir eşkiya gibi ansızın basar, hasetçi de bir kundakçı gibi saklı yapar, sâhir (büyücü)ler, cadılar ise dost kılığında yankesici gibi göz göre göre çarparlar. Böyle olması onların hilelerinin ince ve gizli olmasına engel de olmaz. İşte bunlar içinde en çok bile bile şerlerine düşülenler üfürükçüler olduğu ve umûmi örfte de en çok şirretle bilinenler bunlar bulunduğu için النَّفَّاثَاتُ kelimesinin lâmının ahd veya istiğrak ile marife (belirli) ve çoğul olarak irâd edilmiş olması bizce daha doğru ve daha açık görünmektedir. Nâs Sûresi'nde الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ in marife (belirli) olması da "neffâsât" gibidir. Bu yönden de o bunun tamamlayıcısı olan bir beyânı demektir.

Nâs Sûresi

Medine Döneminde İndi

Âyet Sayısı: 6

Bu sûrenin nüzulü Felâk Sûresi ile beraber olduğu ve Medenî olmasının tercih edildiği önce geçmişti.

Âyetleri : Altıdır.

Fasılası : Yalnız س harfidir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ ﴿١﴾ مَلِكِ النَّاسِ ﴿٢﴾ إِلَٰهِ النَّاسِ ﴿٣﴾

مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ ﴿٤﴾ الَّذِي

يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ ﴿٥﴾ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ ﴿٦﴾

Meâl-i Şerifi

1- De ki: Sığınırım ben insanların Rabbine,

2- İnsanların hükümdârına,

3- İnsanların ilâhına,

4- O sinsi vesvesecinin şerrinden.

5- O ki, insanların göğüslerine vesveseler fısıldar.

6- Gerek cinlerden, gerek insanlardan.

بِرَبِّ النَّاسِ **İnsanların Rabbine.** Bütün insanların kendilerine ve işlerine sahip, terbiye edici sahibine, yani halk ve emriyle insanlar yaratan ve sanat ve kudretiyle o ğâsık, kara topraktan o duygusuz, karanlık maddeden tan gibi parlayan duygulu insanlar yetiştiren, onlara yaramaz şeyleri atıp yarar şeyleri süze süze akıtarak lütuf ve terbiyesiyle tavırdan tavıra, halden hâle kemâle erdirerek büyüte büyüte akıl ve iz'an verip insanlık gereklerini, insanlık vazifelerini duyurarak bütün yaratıklar içinde seçkin bir halde kendi cinsiyle birlikte, toplum hâlinde yaşayacak hâle getiren ve getirmekte bulunan ve bu şekilde onlara terbiye fikriyle rububiyet anlayışını öğreterek kendi varlığını sezdirip hak ve hayır uğrunda çalışmak yolunu gösteren Mevlâsına, مَلِكِ النَّاسِ **O insanların meliki (hükümdarı)ne.** Yani o terbiye ile yetiştirilen, akıl melekeleri, insanlık güçleri gelişmeye başlayan, insanların hepsini hükmü altında tutarak bütün melekelerini ve güçlerini hayır nizam ile olgunluklarının gayesine doğru faaliyete sevketmek üzere mertebelerine, ilim ve hikmetinin gereğine göre emir ve yasak ile idare eden hükümdarına, daha açıkçası nisbî mânâ ile Rab ve melik değil, مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِى الْمُلْكَ مَنْ تَشَٓاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَٓاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَٓاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَٓاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ *"Mülkün sahibi, sen dilediğine mülkü verirsin, dilediğinden mülkü alırsın, dilediğini yükseltirsin, dilediğini alçaltırsın. Hayır senin elindedir."* (Âl-i İmrân, 3/26) âyetinin mefhumunca dilediğine mülk verip şah yapan, dilediğini de padişah iken indirip atan, dilediğini aziz, dilediğini zelil etmek kudretine hâiz olan devamlı mülk ile tam Rab'lık kendisine mahsus bulunan melikler meliki, padişahlar padişahı,

hükümdarlar hükümdarına, yani إِلٰهِ النَّاسِ **İnsanların İlâhına**, o insanların hak mabuduna, yani aklı, melekeleri tamamlanmış, hakkı haksızdan, hakikati hayâlden, güzeli çirkinden, hayrı şerden, bâkî zevki fâni zevkten, kastedilen gayeyi vasıtadan, nankörlüğü şükürden fark ve ayırdedecek vicdanları hak bilgi ile aydınlanmış, bulundukları âlemin ve kendi nefislerinin mahiyetini öğrenmiş, varlıklarının hikmetini, nereden gelip nereye gittiklerini, bütün cihanın zevkinden, bu kâr ve zarar kavgasından kazanem ne olduğunu, o sevgilerin, saygıların, o ümitlerin, arzuların, o hâcetlerin dileklerin nereye bağlanacağını, gülen yüzlerin neye güldüğünü, dökülen dillerin neye döküldüğünü, ağlayan gözlerin neye ağladığını, çırpınan kalplerin ne ile tatmin edileceğini; bundan dolayı nelerden kaçınıp nelere koşmak, neye gönül verip neye dayanmak, neye sığınmak, neye tapmak lazım geldiğini anlamış; vücudda tecelli eden, zâhir (açıktan) ve bâtın (gizli olan görünmeyen)dan vicdanları saran, gayba ve şuhûd (görünen)a hâkim olan Hakk'ın cemâlindeki celâlin, celâlindeki cemâlin ebedî zevkini duyarak her işinde ihlâs ve ihsan ile ona yüz tutmuş, uğrunda can vermeyi canına minnet bilerek hüküm ve rızasına kendini teslim etmiş selîm kalp sahibi ergin insanların, maksatlarına gaye edinerek ibâdet edegeldikleri, akıllı ve reşit olmuş bütün insanların, kurtulmaları için imân ve ibâdet ile sorumlu bulundukları hak Tanrı'ya, hâsılı; yaratma ve emir, var etme ve yok etme, yaşatma ve öldürme, sevap ve ceza ile bütün tasarrufa tam kudret ve mükemmel bir ihtiyaçsızlık ile celâl ve ikramda tek olmayı gerektiren ilâhlık ancak kendisinin hakkı olan o Ehad (tek), Samed olan Allah'a sığınırım.

"Rab" ismi, rabbü'd-dâr (ev sahibi), rabbü'l-mâl (mal sahibi) gibi izafet (tamlama) ile kullanıldığı zaman Allah'dan başkasına da söylenebilir. "Melik" isminin de ondan daha özel olmakla beraber Allah'tan başkasına söylendiği bilinmektedir. Fakat ilâhlık asla şirk kabul etmediği, لاَ إِلٰهَ إِلاَّ اللّٰهُ *"Allah'tan başka ilâh yok."* olduğu için ilâh ismi şer'an ve hakikaten Allah'a mahsustur. Şu halde Rab daha genel, melik daha özel, ilâh daha da özeldir. Burada ise maksadın, Allah Teâlâ olduğunun iyice anlaşılması için Rabbi'n-nâs, Melik'in-nâs da İlâhi'n-nâs ile beyân buyurulmuştur. Gerçi bunların Rabbe sıfat veya bedel olması da caiz görülebilirse de Zemahşerî ve diğer kritikçiler beyân atfı olmalarını tercih etmişlerdir.(1) Fakat burada önce şunu düşünmek gerekir: Allah Teâlâ yalnız insanların değil, her şeyin Rabbi ve bütün âlem onun Rablığı, Melikliği, İlâhlığı nizamı altında dizili olduğu halde burada niçin "Rab" ismi önce insanla-

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 302.

ra izafetle tahsis buyurulup da sonra مَلِكِ النَّاسِ اِلٰهِ النَّاسِ *"İnsanların hükümdarı, insanların ilâhı"* diye açıklamaya lüzum görülmüş ve niçin نَاسِ (nâs) üç defa tekrar edilmiştir? Bunun nüktesi:

1- Kur'ân'ın iniş hikmeti insanların terbiyesi, insanları doğru yola hidâyet ve irşad olduğu için bunu başında olduğu gibi sonunda da bilhassa hatırlatmak ile insan rûhunun terbiyesine Allah'ın yardımının artması hususunu anlatmak ve bu şekilde Kur'ân'ın sonundan başına dönüp baktırmaktır. قُلْ اَعُوذُ *"Sığınırım de!"* emirleri Fatiha Sûresi'nin اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ *"Bize doğru yolu göster."* (Fatiha, 1/6) duâsına son cevap olarak doğrudan doğruya bir sığındırma ve koruma irşâdı olduğu için Bakara Sûresi'nin başındaki هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"Müttakîler (Allah'tan gereğince korkanlar) için yol göstericidir."* (Bakara, 2/2) âyetinin mânâsının bir ölçüsü olduğu gibi, بِرَبِّ النَّاسِ *"İnsanların Rabbi"* buyurulması يَا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ *"Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki, (Allah'ın azabından) korunasınız."* (Bakara, 2/21) hitabını hatırlatarak sonu başa bağlamıştır. Hatim indirmede başa dönülerek "hâll-i mürtehil" yapılması da bu nükte ile uyumludur.

2- Ebu's-Suud'un beyân ettiği üzere bunda "iâzeye şâyân bir istiâze minhâcına" yani korumaya lâyık bir sığınış yoluna irşâd vardır. Çünkü Rabbine sığınanın, fertlerinden bir fert bulunduğu insan cinsi içinde terbiyesi, köleliği, kulluğu ile Rabbine intisab edişi ve tevessülü, rahmet ve acımanın artmasının sebeplerindendir. Ve Allah Teâlâ'nın bunu böyle emir buyurması bu şekilde korumaya kesin vaadde bulunduğuna delâlet eden kerem delillerindendir. Bir de burada sığınılan şer, özellikle nizamlara düşmanlığı ile bilinen şeytanın şerridir. Bundan korunmak için insanların ona karşı Allah'ın terbiyesi altında, hükümranlığı içinde, kulluk safında dizilmelerini Kur'ân'la savunmaktır. اِنَّ عِبَادِى لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ *"Benim halis kullarım üzerinde senin saltanatın yoktur."* (Hıcr, 15/42) yüksek sözünün mânâsı üzere şeytanın nüfûz ve saldırısından korunacaklarına bir işaret de vardır. Bir insan ferdinin böyle اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ مَلِكِ النَّاسِ اِلٰهِ النَّاسِ *"İnsanların Rabbine, insanların hükümdarına, insanların ilâhına sığınırım."* diye mertebeden mertebeye en gelişmiş toplum nizamı içinde sığınması, "Ey Rabbim, ey hükümdarım, ey ilâhım, beni terbiye edip yetiştiren sen, benim bütün varlığımı veren ve bütün muradlarımı verecek olan, kendisine en yüksek sevgi ve saygı ile ibadet ve kulluk etmek borcum ve en üstün görevim bulunan mabudum, tanrım, tek sığınacağım, penahım sensin, ben ancak sana sığınırım ve sığınıyorum." demek mânâsında olmakla beraber, öyle demekten daha belâgatlıdır. Çünkü in-

sanlık mertebelerinin en yüksek saffı bulunan ilâhîler saffında, ehlullah (Allah ehli) cemaati içinde bir mevki alacak şekilde korunmak üzere Rablığın en yüksek ve en küllî (genel) tecellisi demek olan ilâhlık hüküm ve yardımına toptan sığınmak hem kudret ve rahmetin kapsamını itiraf ile hamd ve senânın yüksekliği, hem de cimrilikten, kendini beğenmişlikten sakınarak hemcinslerine erişmiş olan nimetleri kendine erişmiş sayacak kadar şükran hissi ile hayırlı olmayı içermek itibarıyla elbette ferdî olarak sığınmaktan daha belâğatlıdır. Onun için cemaatle olan ibâdet ve duânın fazileti daha yüksektir. Beydâvî gibi bazı tefsirciler رَبِّ النَّاسِ *"İnsanların Rabbi"* diye tahsis etmenin nüktesi, burada sığınılan vesvese şerrinin insan ruhlarına mahsus bir şer olduğunu söylemekle yetinmişlerse de yeterli değildir.(1)

"Nâs" kelimesinin tekrar edilip de مَلِكِهِمْ وَاِلٰهِهِمْ *"Onların hükümdârı ve onların ilâhı"* diye zamir ile yetinilmemesinin sebebine gelince: Keşşâf sahibi bunun beyan atfı olmasının gereğine yorarak demiştir ki: "Çünkü beyan atfı, beyan içindir. Şu halde gizleme (zamir getirme) değil, açık isim getirme yeri olmuştur." Razî bununla beraber bir de, şöyle der: "Bu tekrar, insanların şerefini artırmayı gerektirir. Çünkü Allah Teâlâ kendisini insanların Rabbi, insanların Meliki, insanların ilâhı olmasıyla tanıtıyor demektir. Eğer insanlar yaratılmışların en şereflisi olmasaydı, elbette kitabının bitiminde kendisini insanların Rabbi, Meliki ve İlâhı diye tarif etmez, kitabını bu tarif ile bitirmezdi."(2)

Bu açıklamaya göre اَلنَّاسُ (en-Nâs), üçünde de aynı mânâda olarak sırf beyan ve takrir ile insanlığın şerefini artırmak için tekrar olunmuştur, demek olur ki, Ebu's-Suud da bunu tercih etmiştir. Alûsî de: "Bir şeyin marife (belirli) olarak tekrar edilmesi halinde ikinci, evvelin aynı olması" çoğunluk kâidesinden dolayı bunu tercih etmiş ise de, fâsılanın fâsılasız olarak aynen tekrarı hilâfı (tersi) açık olma ve beyân atfı da nâsa değil, Rabb'e ait bulunmak hasebiyle her birinde muzafun ileyhin muzafa (tamlayanın tamlanana) göre başkaca bir mânâ beyan etmiş olması daha doğru ve daha faydalıdır. Anılan kaidenin çoğunluğu da tersine karine (ip ucu) bulunmamakla kayıtlı olduğu malumdur. Onun için bunu daha çok uzatanlar burada tekrar olmayıp, bu nüktelerden başka bir de insan nefislerinin derecelerine ve yükselmedeki mertebelerine bir tenbih dahi olduğunu söylemişlerdir.

(1) el-Beydâvî, a.g.e., II, 626-627.
(2) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 302.

İbnü Sina ve bazı ârifler demişlerdir ki: Zira insan nefsi asıl fıtratında Allah'ı bilmek ve Allah'ı sevmekle süslenmeye kâbiliyetlidir, fakat ilk önceleri bu bilgilerden boş olur. Nitekim وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا *"Allah sizi annelerinizin karnından çıkardığı zaman hiçbir şey bilmiyordunuz."* (Nahl, 16/78) buyurulmuştur. Buna maddî akıl (akl-ı heyûlâî) mertebesi denilir. Sonra ikinci mertebede onda evveliyyât (başlangıçlar) ve bedîhiyyat (apaçık şeyler) denilen ilk ilimler hâsıl olur ki, bunlarla fikrî mechulleri arayıp bilmeye ulaşılır. Buna, akıl bi'l-meleke (meleke ile akıl) mertebesi denilir. Sonra da işin sonunda o fikrî meçhuller kuvveden fiile (his hâlinden, iş hâline) çıkarılır ki, buna da akıl bi'l-fiil (fiil ile akıl) mertebesi denilir. İşte قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ *"İnsanların Rabbine sığınırım, de!"*, insanî nefis mertebelerinden ilk mertebeye işârettir ki, bu onun gerek bedihi (apaçık) ve gerek kesbî (çalışmakla elde edilen) bütün ilimlerden uzak bulunduğu hâlidir. Nefis bu mertebede, onu terbiye edecek ve o apaçık bilgilerle süsleyecek terbiyeciye muhtaçtır. Sonra o apaçık bilgilerin meydana geldiği ikinci mertebede onlardan fikrî ilimlere geçme melekesi meydana gelir ki مَلِكِ النَّاسِ *"İnsanların hükümdarı"* bu mertebeye işaret eder. Sonra da üçüncü mertebede fikrî ilimlerin düşünce ve tasarıdan, fiile çıkmasıyla nefsin tam kemâli hâsıl olur ki اِلٰهِ النَّاسِ *"İnsanların ilâhı"* da bu mertebeye işaret eder. Demek ki burada "nâs" kelimesinin üç defa zikri, aynı mânâda tekrar olmayıp, her birinde insana ait nefsin bir mertebesine işaret olunarak Hak Sübhânehu ve Teâlâ kendisini insanlığın her mertebesinde tecelli eden hüküm ve tasarrufuna göre birer isim ile isim vererek tanıtmıştır.

Razî, Felâk Sûresi'nde bunu nakletmekle beraber, burada bu farkı şöyle özetler: "Evvela Rabb'i zikr ile başlamıştır. ●, tedbir ve ıslah ile tasarruf edendir. Bu ise Hak Teâlâ'nın insana olan ilk nimetlerindendir. Ta onu terbiye ederek, yetiştirip ona akıl verinceye kadar ki, o zaman insan kendisinin kul ve Rabbinin melik olduğuna delili anlar. Onun için ikincide "melik" zikredilmiştir. Sonra da ona ibadet gerek ve üzerine vacip olduğunu ve mabûdunun o ibadete layık bulunduğunu anlayınca onun ilâh olduğunu tanır. Bir de kulun Rabbinden ilk tanıdığı, O'nun, katındaki açık ve gizli nimetlerden ihsan eden lütuf sahibi olmasıdır. Bu Rabdır, sonra onun bu sıfatlarına bilgiden, celâletini ve halka muhtaç olmadığını marifete intikâl eder, o zaman onun hükümdar olduğunu bilir. Çünkü hükümdar, başkası kendisine muhtaç, kendisi başkasından zengin olandır. Sonra kul O'nu böyle tanıyınca O'nun yükseklik ve yücelikte vasfeden-

lerin vasfı üzerinde bulunduğunu ve O'nun yükseklik ve azametinde akılların şaşkın ve hayrette kaldığını anlar. Ve o zaman O'nu tapılacak tek ilâh olarak tanır."(1)

Beydâvî de bunu şöyle ifade etmiştir: Bu yüksek nazımda o Rabb'in, sığınmaya layık, sığındırmaya kâdir ve O'na karşı koymanın mümkün olmadığına delâlet etmekle beraber, yaratıcısını tanımak için yönelen düşünce ehlinin mertebelerine de işaret vardır. Çünkü o, ilk bakışta kendi üzerinde gördüğü açık ve gizli nimetlerden, kendisinin bir Rabbi olduğunu bilir. Sonra bakışta derinleşir, nihayet gerçekleşir ki, o Hak Teâlâ he rşeyden zengin ve her şeyin zatı O'nun ve emrinin masrafları O'ndandır, O hak hükümdardır. Sonra bununla istidlâl eder ki, ibadete layık olan ancak O'dur, başka yoktur. Bir de bunda sıfatın ihtilafını, zatın ihtilâfı yerine indirmekle alışılmış istiâze vecihlerinin hepsi toplanmış olur. Yani âdet, mühim bir belaya duçâr olan kimse işini önce ana-babası gibi ulusuna ve terbiyecisine sunar, onların defetmeye güçleri yetmezse hükümdarına, sultanına çıkarır. O da derdini gideremezse onu hükümdarların hükümdarı ve her şikayet ve sığınmanın son mercii olan Hak Teâlâ'ya şikayet eder. Bu âdet üzere burada Allah'a hem Rablık sıfatıyla, hem meliklik sıfatıyla, hem ilâhlık sıfatıyla sığınmak vecihleri toplanmıştır ki, bunda sığınılan âfetin büyüklüğüne de işâret vardır."(2)

Bazıları tekrar olmadığını anlatmak için daha sade olarak şöyle demişlerdir: İlk "nâs", cenin ve çocuklar gibi terbiyeye muhtaç olanlar; ikincisi siyasete muhtaç olan gençler ve orta yaşlılar; üçüncüsü sırf Allah'a yönelmiş olan ibâdet ediciler ve yetkinlerdir.

Görülüyor ki üç "nâs" arasında bu gösterilen farkların hepsi de mühim ve dikkate şâyândır. Bazısı daha felsefî, bazısı daha edebî, bazısı da sade olmakla beraber hepsi de birbirine yakındır. Dil nokta-i nazarından bunların karinesi (ip ucu) de muzaf olan Rab, Melik ve İlâh isimlerinin mefhum ve ilişiği olanlardaki umum ve husus farkıdır. Rab ismi terbiyeden olduğu, terbiye hakkı da sahip olmaya dayandığı için akıl sahibi olanları da olmayanları da ilgilendirdiği için daha geneldir. Bu karine (ipucu) ile رَبِّ النَّاسِ *"insanların Rabbi"*nde "'nâs"ın akıllı, akılsız bütün insan cinsini içine alması gerekir. "Melik" ismi ise "mîm"in ötresiyle mülk veya melekûttan olduğu, bu da "mîm"in esresiyle "milk"ten daha özel olarak akıllıların tümü üzerinde siyâset ile tedbir ve işlerin idaresi

(1) Fahrü'r-Razî, a.g.e., XXXII, 196-197.
(2) el-Beydâvî, a.g.e., II, 627.

mânâsından geldiği, "melekût" da bunun mübalâğası bulunduğu için "melik", "rab"dan daha özeldir. Nitekim Ragıb der ki: "Mim"in ötresiyle mülk, toplum üzerinde emir ve yasak ile tasarruftur ve akıllılar üzerinde siyasete tahsis edilmiştir. Onun için مَلِكُ النَّاسِ *"İnsanların hükümdarı"* denilir de, مَلِكُ الْاَشْيَاءِ *"Varlıkların hükümdarı"* denilmez. Şu halde "melik'in-nâs"daki "nâs" bütün insan cinsi içinden aklı eren insanlar olması lazım gelir. En derin sevgi, en yüksek hürmet ile ibadete lâyık olmayı ifade eden ilâhlık, hak tanrılık ise en mükemmel sıfat olduğundan bunun muzaf olduğu üçüncü "nâs"ın da akıl ve vicdan, iman ve iz'an, ahlâk ve irfan, insaf fikri, güzel amel gibi insanlık melekelerinde az çok bir kemâl, bir erginlik, bir yetkinlik bulunan insanlar olması akla gelir.

Şu halde birinci "nâs"ın, rablık hükmünce hepsinden daha genel olarak henüz ilk terbiyeye muhtaç ve aklî melekesi oluşmamış cenin ve çocuklar gibiler de dahil olmak üzere "istiğrak lâmı" ile bütün insan cinsini içine almış olması açıktır. Yani terbiye edilip yetiştirilmiş, büyütülmüş insanlar da hariç olmaz. Çünkü meliklik ve ilâhlık hükmünü de içine alan Rablık hükmü onlarda fiilen sabittir. Gerek başlangıcında, gerek sonunda hiç bir insan ondan âzade ve ihtiyaçsız değildir. Şu kadar ki bunda ilk mertebe de dahil bulunduğundan yükselme mertebelerindeki farkı ortaya çıkarmak isteyenler, bilhassa onu anlatmayı mühim görmüşlerdir. Maksadları ilkel insanlara tahsis değildir. Gerçi "nâs" deyiminin bazan âdi insanlar mânâsına hakaret etmek için kullanıldığı da biliniyor ise de, bu mânâ "nâs" mânâsındaki genellikten doğmuş olduğu gibi Rab isminin izafeti de bir şeref ifade ettiğinden dolayı burada hakaret etme kastına zıt olacağından, bunun gereği olan genellemeyi özelleştirmeye karine (ipucu) yoktur. "Lâm"ın istiğraka yorulması lazım gelir. Yoksa Rablığı, meliklik ve ilâhlık ile beyâna vecih kalmaz, arada zıtlık olurdu. Hatta tekrarı tercih edenler bundan dolayı tercih etmişlerdir. Ancak atf-ı beyânda asıl maksad mânâyı beyan etmek değil, tasdik olunanı ve müsemmâ (isimlenen)yı beyândır. Ebu Hafs Ömer, denildiği zaman, Ebu Hafs ile Ömer arasında beyân, mefhumu değil, müsemmâ (isimlenen)yı beyandır. Ve onun için Ebu Hayyan beyan atfında meşhur olan, sıfat ile değil, camid isimle olmaktır, diye Keşşâf'a ilişmiştir.[1] Âlûsî de buradakilerin camid isim hükmünde olduğu beyâniyle ona cevap vermiştir ki, maksadı مَلِكِ النَّاسِ اِلٰهِ النَّاسِ isimleri burada vasıflık durumundan dolayı değil, Allah'ın isimlerinden olmak üzere sırf isim yerinde olarak beyân atfı olduklarını söylemek olacaktır. O halde ikinci "nâs", birincinin

---

(1) Ebu Hayyan, a.g.e., VIII, 532.

büsbütün aynı olması gerekmeyeceği gibi, büsbütün başka olması da gerekmez. Şu kadar ki burada kastedilen mânâya geçmek için vasıflık mânâsıyla izafetin beyanda âleti düşünmek gibi tasavvuruna ihtiyaç bulunduğu da inkâr edilemez. Şu halde maksad "nâs"ı beyân değil, Rab mefhumunu da beyân değil, Rabbin zatını daha özel olan sıfat veya isimleriyle beyân olduğundan dolayı her birinde "nâs"ın ona göre düşünülmesi daha açık olur. Bu şekilde ikinci "nâs"da "lâm"ı ahd ile örfî istiğraka yormaya bir karine (ipucu) bulunmuş olacağından bu, birinciden daha özel olarak terbiye olunan insanlar içinden yetişmeye, aklî melekeleri ve insanî güçleri gelişmeye başlamış, her birinde isteyerek gayret ve çalışma yetkisi meydana gelmiş, bundan dolayı hayır nizamını bozacak şekilde birbirleriyle çekişme ve toplanma yeteneği yüz göstermiş olup da yaratılışlarının hikmeti olan menfaatleri hak ve adalet dairesinde telif ve çekişmeleri ortadan kaldırarak ve her biri ehliyet ve yeteneğine göre gayret göstermekle sorumlu tutularak toplum halinde yardımlaşmak üzere yaşayabilmeleri için siyâsete ve "bilfiil akıl" denilen fikir ve idrâk ile sevk ve idâre, muhafaza ve korumaya muhtaç bütün akıllı, ergin insanlar toplumu olmak lazım gelir ki, küçük büyük, gelmiş, geçmiş ve gelecek bütün insan cinsi üzerinde Rablığı geçerli olan tek Rab ve böyle bütün akıllı ergin insanlar üzerinde mülkü, melekûtu hakim ve dâim tek hükümdar şüphesiz ki ne insanlar içinden, ne de yaratıklardan birisi olması mümkün olmaz. Bu, en yüksek, en gelişmiş insanların ibadet ve ubûdiyet ile kulluğu kendilerine en mukaddes görev bildikleri, muhabbet ve rızasını en yüksek maksat edindikleri ve bu şevk ile onun sevgili kul ve esirleri safında dizilmeyi canlarına minnet saydıkları tek mabûd, o, gönülleri doyulmaz ebedî vuslat aşkıyla titreten, güzellik edenlerde daha yüksek güzellik neşesini uyandırarak her an kendisine doğru sıdk ve mücahede ile yaklaşma aşkını heyecanlandıran, her temiz sevgide bir güzellik ânı; nefesleri tıkayan, yürekleri çatlatan, akılları dehşete düşüren ve sersemleştiren her acı korkuda bir celâl cilvesi gösteren ilâhlık saltanatı şeriksiz olarak kendisine mahsus bulunan Hak Teâlâ olabilir. Ve onun için إِلٰهِ النَّاسِ *"İnsanların ilâhı"* diye beyan buyurulmuştur. O halde bu üçüncü "nâs" akıllı insanlar içinden peygamberler, sıddîklar, şehidler, salihler ve Allah'ın birliğine iman edip de onlara uyan ve onlara arkadaş olmak, onlarla haşrolunmak isteyen hâlis mümin erkek ve kadınlar, müslüman erkek ve kadınlar gibi kâmil insanlar, yani Fâtiha Sûresi'nde الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ *"Kendilerine nimet verdiğin, gazab edilmemiş ve sapmamışların yoluna."* (Fâtiha, 1/6-7) ve Bakara Sûresi'nin başında وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ أُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ *"Ahirete kesinlikle iman ederler. İşte onlar,*

Rablerinden bir hidâyet üzeredirler ve umduklarına erenler işte onlardır." (Bakara, 2/4-5) buyurulan insanlar olması gerekir. Hakikaten sığındırılıp korunmaları vaad olunanlar da bunlardır. Bununla beraber insanların Rablık, mülk, ilâhlık hükümleri altında birer âyette üç tavır ile tekrar etmesi كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"Allah'ı nasıl inkâr edersiniz ki, siz ölüler idiniz, sizi o diriltti, yine öldürecek, yine diriltecek, sonra O'na döndürüleceksiniz."* (Bakara, 2/28), قُلِ اللّٰهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ اِلَى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ *"De ki: Allah sizi yaşatıyor, sonra sizi öldürüyor. Sonra sizi, kıyamet gününe topla(yıp getir)ecektir ki, onda şüphe yoktur. Fakat insanların çoğu bilmezler."* (Câsiye, 45/26) gibi âyetlerde hatırlatılan yaşatma ve öldürme mertebeleri ile âhiret günü tavırlarını da hatırlatmaktan hâli değildir. Bu bakımdan şöyle demek olur: İnsanlar ölüler iken, yani hayatsız yer, cansız madde, ölü toprak iken onları, Rablık hükmüyle hayat verip insan yapan nâsın Rabb'ine, sonra o hayattaki insanları Melik'lik hükmüyle idare ederken siyaset edip öldüren insanların hükümdarına, sonra da o öldürdüğü insanları ilâhlık hükmüyle ebedî ahiret hayatıyla yeniden diriltip toplayarak cezalarını vermek üzere ilâhî huzuruna döndürecek olan, yani kudreti bu kadar büyük ve akıllıların hayırlısı olan insanların ilâhına sığınırım de. Ona böyle sığınmak ise, sonunda muhakkak olan zoraki döndürmeden önce her emrine hazır olmak üzere isteğe bağlı dönüş demek olan tevbe ve hak yola dönüş ile لَايَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ اِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتّٰى اَكُونَ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَقَلْبَهُ "Kul(um) bana nafile (ibadet)ler ile yaklaşmaya devam eder. Ta ki ben onun kulağı, gözü ve kalbi oluncaya kadar."[1] kudsî hadisi gereğince yaklaşarak بَقَابِاللّٰهِ "Allah'da bâkî olmak"ta karar azmi olmuş olur ki, bu da اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"Ancak sana ibadet eder ve ancak senden yardım isteriz."* (Fâtiha, 1/5) anlaşmasının fiilî sonucu demek olan kurtuluş ve büyük zaferdir. Ne mutlu buna eren kullara!

Şimdi görülüyor ki, önceki sûrede sığınılan "müsteâzünbih" (kendisine sığınılan) ancak bir sıfat ile zikrolunmuştu, رَبُّ الْفَلَقِ *"Felâkın Rabbi."* Halbuki istiâze olunan (sığınılan) âfet, "mâhalâk" (yarattığın)ın şerri üç çeşit âfet sayılmıştı: Ğâsık, neffâsat, hâsid. Bu sûrede ise sığınılan "Rabbi'n-nâs, meliki'n-nâs, ilâhi'n-nâs" üç sıfatla zikrolunuyor, kendisinden sığınılan ise bir şerdir. Demek ki bu şer, bu âfet önceki âfetlerin hepsinden büyük, hepsinden tehlikelidir. Ve bundan korunmayı insan hayatının bütün safhalarında ve özellikle son deminde en özel maksad olarak bilmek lazım gelir. Demek ki sığınmak için senâ (övme)

---

(1) Buhârî, Rikak, 38; Ahmed b. Hanbel, VI, 256.

dahi istenilen matlûbun kadrine göre olması icap eder. İnsana dışından gelen âfâkî (nesnel, objektif) şerler ne kadar büyük zarar ve fenalık olursa olsun, onu ne kadar acı, elem ve ıztırap verirse versin onda insanın kendi düşüncesinden, inancından, iradesinden, kazanmasından bir sebep olma bulunmadıkça, o şey onun hakikatına nüfuz etmez, ruhunu kirletmez, Allah katında sorumlu kılmaz, hakikatte onun hesabına bir şer sayılmaz. Bilakis o yüzden elem ve zahmet çektiği için ecir ve sevap bile alır. Çünkü o, onun yaptığı bir şey değildir. Onun sorumluluğu yapana aittir. Halbuki insanın kendinden gelen veya az çok meyil ve irâdesine yaklaştırılarak kendine yaptırtılan şer, kendi şerridir. O, ondan sorumludur, ruhunu kirletmiş, kendi kendine düşmanlık etmiş olur. İnsan nefsinin en büyük âfeti işte böyle kendi içinden gelen fenalık, içindeki bozukluk, imânsızlık, iradesizlik, himmetsizlik, yanlış anlayış, yanlış düşünüş, fena temayül, aldanış, basiretsizlik, kararsızlık, hâsılı bir kelime ile şüphecilik, vesveseciliktir.

"Mecruhu sanma cerh-i mücerreddir öldüren,
Âfât-ı bâtıniyyedir aslı musîbetin"

"Yaralıyı, yalnız yaranın öldürdüğünü sanma.
Musîbetin aslı, bâtınî âfetlerdir."

Onun için Kur'an'ın başında şüpheyi bertaraf etmekle, imân ve âhireti bilmek korunmanın, kurtuluşun ilk şartı olarak tesbit edildiği gibi, sonunda da her şerre sürükleyen sinsî vesvesenin şerrinden sığınma emrolunarak buyuruluyor ki: مِنْ «أعُوذُ»ye müteallıktır. شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ **O hannâs vesvesecinin şerrinden,** yani geri geri çekilip sinen, sinip sinip aldatmak, Hak yolundan geriletip fenalığa sürüklemek için döne döne vesvese vermek âdeti olan o dönek, o sinsi, o geriletici vesvese kaynağının şerrinden sığınırım.

وَسْوَسْ Esasen vesvese mânâsına masdar ismi veya muzaaf rubâînin masdarı bu vezinde de geldiğine göre masdar olmakla beraber çok vesveseci, müvesvis mânâsına mübalağa için sıfat ve isim olarak kullanılmıştır ki, aynı vesvese kesilmiş vesvese kaynağı demek gibidir. "Lâm" ile "el-vesvâs", şeytanın bir ismi olmuştur. Çünkü Keşşâf'ın dediği gibi bütün meşgûliyeti, sanatı ve daima üzerine düştüğü hep vesvese ve azdırmadır. Öyle vesvese vermekle bilinen odur. Bahru'l-Muhit'de Ebu Hayyan der ki: "el-Vesvâs, şeytanın ismi demişlerdir, bununla beraber vesvas şehvetlerin fısıldadığı vesveseye de denilir ki yasaklanmış olan nefsin arzularıdır."(1)

(1) Ebu Hayyan, a.g.e., VIII, 532.

Vesvese nedir? Keşşâf'ın ve Ragıb'ın da söyledikleri vechile vesvese esasen fis, hiş demek, yavaş fısıltı yapmak, fiskos etmek gibi gizli sese, gizli fısıltıya denilir. Zinet eşyası hışıltısına "vesvâsü'l-huliy" denilmesi bundandır.[1] Kamus'un kaydettiği vechile avcının ve köpeklerin yavaşça seslerine vesvese ve vesvâs denilmesi de bundandır. Bundan hâtırâ-i redîeye, yani nefsin veya şeytanın kalbe koyduğu hayırsız, faydasız, alçak hatıra ve dağdağaya vesvese denilmek meşhur olmuştur, dilimizde bilinen de budur. وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ "*Nefsinin ona ne fısıldadığını biliriz.*" (Kâf, 50/16) âyeti nefsin vesvesesi hakkında, فَوَسْوَسَ اِلَيْهِ الشَّيْطَانُ "*Şeytan ona (Âdem'e) fısıldadı.*" (Tâhâ, 20/120) âyeti de şeytanın vesvesesi hakkındadır.

«خَنَّاسِ»a gelince: "Hunûs"tan mübalâğalı ism-i fâil veya o vezinde ism-i mensub olarak vesvâsın sıfatıdır. Çok hunûs edici, hunûs âdeti olan demektir. Küvvirat Sûresi'nde بِالْخُنَّسِ الْجَوَارِ الْكُنَّسِ "*Gündüzleri kaybolup geceleri ortaya çıkan bütün yıldızlara.*" (Küvvirat, 81/15-16) âyetinde de geçmiş olan hunûs, lugatta lazım (geçişsiz) fiil olarak teahhur ve rücû yani gerilemek ve geri dönmek, sıkılıp büzülmek, sinip kaybolmak ve görünmez olmak mânâlarıyla ilgili olduğu gibi, müteaddî (geçişli) fiil olarak geriletmek, munkabız etmek, sindirip kaybetmek mânâlarına gelir. Tefsirciler çoğunlukla lâzım fiilden geç kalma ve inkıbaz ile sinmek mânâsını esas tutarak tefsir etmişlerdir ki, bundan "hannâs" geri çekilerek veya büzülüp sinerek fırsat bulunca dönmek âdeti olan demek oluyor. Onun için biz bunu sinsi diye tercüme etmeyi uygun bulduk. Keşşâf'ta: "Hunûsa mensup, âdeti hunûs yani geri kalmak olandır. Çünkü Sâid b. Cübeyr'den rivayet olunmuştur ki, insan Rabbini zikrettiği zaman şeytan hunûs eder, geri kaçar, gaflet edince de döner vesveseye başlar."[2] der. Ragıb da der ki: "Hannâs, hunûs eden, yani Allah anıldığı zaman geri kalan şeytandır." Bunlara göre "Vesvâs-i hannâs" şeytan demek olmuş oluyor ki, tefsircilerin çoğu da bunu söylemişlerdir. Sûrenin sonunda bu şeytan مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ "*cinlerden ve insanlardan*" diye genelleştirilerek beyân olunacağına göre bu da yeterlidir. Bununla beraber Ebu Hayyan bunun nefse de şümûlünü ve tam sinsilik mânâsını göstererek Bahir'de demiştir ki: "el-Hannâs, اَلرَّاجِعُ عَلَى عَقِبَيْهِ الْمُسْتَتِرُ اَحْيَانًا "İzi üzere geri dönen, zaman zaman gizlenendir." Ve bu vasıf, şeytanda yerleşmiştir. Kul Allah Teâlâ'yı zikrettiği zaman şeytan geriler, çekinir. Şehvetlere gelince: Bu da imân ile ve meleğin ilhamiyle, hayâ ile siner, çekinir. Şu halde bu iki mânâ "vesvas"ta mev-

---

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 302.
(2) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 302-303; el-Hakim, el-Müstedrek, II, 541.

cuttur, مِنَ الجِنَّةِ وَالنَّاسِ da "Şeytanlardan ve insanların nefislerinden" demek olur. Yahut vesvâs ile murad, şeytan ve kötü yakınlardan yaldızcı, kışkırtan, مِنَ الجِنَّةِ وَالنَّاسِ da o "vesvâs"ı beyan olur. "Hunûs" müteaddi (geçişli) olabileceğine göre de "hannâs", geriletici veya sindirici demek olur. Şeytan ve şehvetler hakkında bu da doğrudur. Çünkü bunlar vesveseleriyle insanı geriletir, insanlık rûhunu hak yolunda ilerlemekten alıkoyar. Akıl ve fikrini çelerek sabır ve metanetini, azim ve irâdesini kırarak imân ve şeksiz ilimden, güzel ameller için mücahededen çekindirir, sırf hayvanî, fanî zevklere ve yanlış yollarla türlü hilelere, aldatışlara sevkederek geriletir, aşağılatarak ve soysuzlaştırarak fânî hayatta çürütüp bitirmek ister. Allah anıldıkça, hak korkusu göründükçe geriler, siner, fırsat buldukça döner, yüz buldukça şımarır, musallat oldukça olur, musallat olduğunu da düğümlere üfleye üfleye vehimler ve hayâller içinde sindire sindire alçaltır ve adı kötüye çıkmış eder bırakır. Bu mânâ itibarıyla da yine sinsi diye tercemesi uygun olur.

İbnü Sinâ demiş ki: Vesvâs, vesvese veren düşüncedir. Bu da hayvansal nefsi kullanmaya geçişi, sonra da hareketi aksine oluşu cihetiyle hayâl gücüdür. Zira nefsin asıl vechesi ayırıcı prensipleredir. Hayal edici güç onu madde ve ilişkileriyle meşgul olmaya doğru tuttuğu zaman o güç, hunûs etmiş, yani tersine hareket etmiş olur. Bazıları da demiştir ki, kuruntu gücüdür. Çünkü o başlangıçlarda akla uygun gelir. Fakat iş sonuca gelince çekinir, vesvese vermeye, şüpheye düşürmeye başlar.

Âlûsî'nin bunlara karşı, "Allah'ın kelâmını böyle tefsir etmek vesvâs-i hannâsın şerrinden olduğu gizli değildir."[1] demesi de yerinde olmamıştır. Zira kuruntu ve hayâl atılınca vesvesenin yeri kalmaz. Allah'ın kelâmını, yarattığı tabiata bakarak, âfakî (nesnel) ve enfüsî (öznel) alâmetlerini düşünüp ve inceleyerek anlamaya çalışmak şeytanın vesvesesi değil, Kur'ân'ın bakma (nazar) ve tefekkür emirlerinin gereği olduğunun da unutulmaması gerekir. Nitekim Beydâvî de vesvese vereni vehim kuvveti gibi diyerek izah etmiştir.[2] Bunu bir temsil değil, sadece düşündürmeye yorup da vehmin ve hayâl vesveselerinin şerrini istiâze (sığınma)den hariç bırakmak şeytanın en çok kullanmak istediği aracılarını ihmâl etmek demektir.

"Vesvâs"ın vesvese veren kuvvet demek olduğunda ve vesvesenin hayâl etmek ve kuruntu ile ilgili bulunduğunda vesveseye düşülmeye sebep yoktur. An-

(1) Alûsî, a.g.e., XXX, 367-368.
(2) el-Beydâvî, a.g.e., II, 627.

cak bunu tahsise kalkışmayıp da şu ilâhi beyanın umûm ve şümûlü üzere anlamak elbette daha doğrudur. Zira "Vesvâsü'l-hannâs" nedir, diye tereddüde düşülmemek için şöyle beyan ve açıklama buyurulmuştur: الَّذِى يُوَسْوِسُ فِى صُدُورِ النَّاسِ **O ki insanların sînelerinde vesvese verip durur.** Yani insanların içlerinde: gerek ferd olarak içlerinde, gönüllerinde ve gerek toplum olarak içlerinde, aralarında, yahut Allah'ı unutanların göğüsleri, bağırları içinde iç ve dış duyularından hatırlarına, gönüllerine türlü vesvese sokar, sezilir sezilmez fiskos eder gibi yavaşçadan gıcıklayarak kötü telkinler yapar, kötü kötü eğilimler, alçak alçak hisler uyandırır. Bu şekilde akıl ve fikirlerini çeler, türlü fenalıklara düşürür. Allah yoluna gitmekten, insanlık gayesine ermekten alıkor, nihayet din ve imandan çıkarır, ebedi helake sürükler. O vesvâsi'l-hannâs işte böyle her şerrin başı olan vesveseyi gafil insanların sînelerinde fısıldayıp duran sinsi etken her ne ise odur.

İbnü Sinâ der ki: "Nefsin birinci bineği sînelerdir. Zira insana ait nefsin ilk ilgilendiği kalbdir. Onun aracılığı ile diğer uzuvlara yayılır, onun için vesvesenin etkisi ilk önce sinelerde olur."

Tefsirciler diyorlar ki, burada الَّذِى mevsûlünün i'rabında üç vecih caizdir: Birincisi, sıfat olarak mahallen mecrûr olmaktır ki, vesvâsın tefsir edici sıfatı (sıfat-ı müfessiresi) demektir. İkincisi, onu tefsir için isti'nâf cümlesi olmak üzere هُوَ الَّذِى takdirinde haber olarak merfû olmaktır. Üçüncüsü, zem üzere mansup olmaktır. Bu iki veche göre "el-Hannâs"da vakıf yapmak, vakf-ı hasen olur. Birincisine göre ise Kevâşî tefsirinde, "vakıf caiz olmaz" demiş. Fakat Taybi buna: "Vakfın caiz olmamasında şüphe (nazar) vardır, çünkü fâsıla vardır (âyet sonudur)." diye ilişmiş.(1) Keşf'te de demiştir ki, sıfat olunca hüsün (güzel olma), müsellem değildir. Meğer Allahümme vakf-ı hasen bir özel fâsılada bu gibisine de şamil olması hakkında bir veche göre olsun. Zira Kur'ân'ın her fâsılası güzeldir, her âyetinde vakıf yapmanın da güzel olması lâzım gelir. Âyetlerde vakıf, Rasulullah'ın sünnetidir, diye de bir rivayet vardır. Bu النَّاسِ "en-Nâs"dan murad, Allah'ı zikirden gaflet edenler, yani gaflet halinde olan insanlar olması açıktır. Onun için bunun "nâsî" نَاسِى yani unutan mânâsına olmasını da caiz görmüşlerdir.

مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ **Cinlerden ve insanlardan.** Yani o vesvese veren gerek gizli cin taifesinden, cinnilerden olsun ve gerek malum insanlardan, insîler kısmından

---

(1) Kevâşî ve Taybî'den naklen Alûsî, a.g.e., XXX, 368.

olsun o vesvasi'l-hannâs ikisini de kapsamına alır. İkinci bir mânâ ile: Cinden de vesvese verir, insanlardan da vesvese verir. Yani cinlerden, tabiat ötesi gizli yaratıklardan bahsederek onlara ilişik ettirerek o cihetten de vesvese verir. İnsanlardan bahsederek, onlara ilişik ettirerek o yönden de vesvese verir. İbnü Sinâ'nın anlayışına göre cin istitar (gizlenme, örtünme)den, ins istinâstandır, gizli işler gizli hisler, yeniden başlanılan işler açık hislerdir. Vesvese veren, kalbe vesveseyi bunlardan verir. Üçüncü bir mânâ ile gerek cinden olan ve gerek insten olan insanların sadır (sîne)ları içinde vesvese verir, bu şekilde cinni de azıtır, insanı da azıtır. Dödüncü bir mânâ ile de, yani gizli, açık cin ve insanın şerrinden.

Bu mânâların vechi: Buradaki مِنْ in mânâsı ve ilişkisidir. Bunda tefsirciler üç, dört vecih zikretmişlerdir:

Birincisi: "Min" beyâniyye olarak اَلَّذِى يُوَسْوِسُ yü beyân olmasıdır ki, dolayısıyla "vesvâs"ın cinslerini beyan olur. Yani o vesvese veren vesvesecі şeytan iki türlüdür: Biri fizik ötesi sahada gizli takımdan, cinnîler soyundan, biri de normal düzeyde açık ilgi kurulan, bilinen insanlar soyundandır. Bu mânâ En'âm Sûresi'nde geçtiği üzere وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِىٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِى بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا *"Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman yaptık. (Bunlar), aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar."* (En'âm, 6/112) âyeti mânâsına uygun olarak vesvâs (vesveseci)ın insan ve cin şeytanlarından daha genel olduğunu ve hepsinin şerrinden Allah'a sığınmak lüzûmunu beyân olur, en açık mânâ da budur. Ebu Zer (r.a.)'den rivayet edilmiştir ki, bir adama: "Sen, insan şeytanından Allah'a sığındın mı?" demiştir.(1)

İkincisi: مِنْ in ibtidâiyye olarak يُوَسْوِسُ ye taallûk etmesidir ki, vesvese vereni değil, verdiği vesvesenin başlangıcını, ilgilenme yönünü göstermiş olur. Kâh cinlerden vesveselendirir, kâh insanlardan vesveselendirir, demek olur. Bu, yoruma göre cin, en genel mânâsıyla melekleri de kapsamına almış olabilir. Gerçi melek, şer değil ve vesvese vermezse de vesveseciler onlardan da bahsederek vesvese ve aldatmacada bulunabilirler.

Üçüncüsü: فِى صُدُورِ النَّاسِ deki "nâs"ı beyân olmasıdır ki, Ferrâ ve daha bir takım kimseler buna kâni olmuşlar ve demişlerd6566âİi: "Nâs, cinne de denir. Nitekim Cin Sûresi'nde نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ *"Cinlerden bir topluluk."* (Cin, 72/1) ve بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ *"Cinlerden erkekler."* (Cin, 72/6) denildiği gibi Kelbi'den nakledildiği

---

(1) Kurtubî, a.g.e., XX, 263.

üzere نَاسٌ من الجنّ *"Cinlerden insanlar"* dahi denilir. Bu şekilde o vesveseci, cinden olan "nâs"a da, insten olan "nâs"a da vesvese verir demek olur.

Keşşâf sahibi der ki: "Ben, bunu doğru bulmam. Çünkü cinne cin denmesi kapalılıklarından, gizliliklerinden dolayıdır. "Nâs" (insanlar)a nâs denilmesi de, beşer denilmesi gibi, ortada oluşlarından dolayıdır ki, ibsâr (görmek) mânâsına olan înâstan alınmıştır. "Nâs" deyiminin ikisine de söylendiği vâki, sahih ve sâbit olsa bile, Kur'ân'ın fesâhatine ve yapmacıktan uzak olmasına uygun olmaz. Bu mânâyı anlamak için اَلنَّاسِ ile "en-Nâsî" (unutan) kastedilmesi daha iyidir ki, يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ *"O çağırıcının çağırdığı gün."* (Kamer, 54/6) gibi مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسِ *"İnsanların akın akın döndüğü yerden."* (Bakara, 2/199) âyetinde kesrile okunduğu gibi olur. Sonra da bu nâsî, cin ve ins ile beyan edilir. Çünkü insanlar ve cinler, Allah Teâlâ'nın hakkını unutmakla vasıflanmış iki türdürler."(1) Fakat bu da zahirin zıddı olmakla beraber, bu şekilde "sadr"ın çoğulu olan sudûrun tekil olan nâsîye izafeti de zevke pek uygun gelmez. Bu veche kâni olanların asıl maksadı burada ins ve insîyi mutlak insandan daha özel olarak ona karşıt olan cinni de mutlak insan cinsi ve mâhiyeti içerisinde düşünmek gerekir. Çünkü ins, mutlak insan mânâsına geldiği gibi, insanın ilişki kurduğu dostu, yâri ve devamlı beraber olduğu ahbâbı mânâsına da gelir. Buna karşılık olan da tanımadığı yabancısı, bilmediği demek olur. Yine bu mânâya yakındır ki, insanın nefsi ve vücudu tarafına gelene insî, öte tarafına vahşi tabir olunur. Mesela elin iç yüzü ve ayağın üstü insî, elin dış tarafı ve ayağın tabanı vahşidir ve Anatomide bu mânâ meşhurdur. Aynı şekilde cin, gece karanlığı ve örtünme mânâsından olarak duygulardan gizli olan şeylere ve bütün ruhânîlere ve ruhanîlerden özellikle bir kısmına derecelerine göre söylendiği gibi (En'am Sûresi, 6/128. âyetinde geçmişti oraya bkz.), insanların toplandığı çok ve kalabalık toplumun en çok ve gür yerine de, iç kısmını örttüğü için جِنُّ النَّاسِ وَجِنَانُ النَّاسِ denildiği lügatta malûmdur. Şu halde فِى صُدُورِ النَّاسِ da "nâs", bilinen ve bilinmeyen bütün insanlar, مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ daki "nâs" da daha özel mânâsıyle insînin çoğulu enâsî, hafifletilmiş (muhaffef)i nâs, yani alışılmış insanlar demek olur. Cinne de bunun karşılığı yabancı, gizli, tanınmadık, meçhul insanlar, demek gibi olarak ikisi bütün insanları beyan etmiş olur. Vesvâs (vesveseci) da, bütün insanlar cinsine vesvese veren, maddî manevî, uzak, yakın her ne ise o demek olur. Bu mânâ da hadd-i zatında önemlidir ve lâfzın ihtimalli durumlarından da olabilir. Ancak bunda cinnin mânâsını tahsis ile beraber, daha çok açıklamaya ihtiyaç

---

(1) ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 303.

duyulan "vesvâs"ı bırakıp da açık olan "nâs"ı beyâna geçmek vardır ki uygun değildir. Onun için bu üçüncü vecih, mânâ itibarıyla doğru olsa bile, âyet metinden anlaşılması itibarıyla pek zayıf ve pek dolambaçlı olduğu için ta'kıd (sözü anlaşılmaz hale sokmak)den uzak değildir. Bununla tefsir, Kur'ân'ın fesâhatına uygun olmaz. Yalnız cin ve insin hâs (özel) bir mânâsını da anlatmak için zikrolunmuştur.

Dördüncü bir vecih de مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ vesvâsı beyân veya harfi cerin tekrarı ve muzaf takdiriyle مِنْ شَرِّ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ *"Cinlerin ve insanların şerrinden"* mânâsında bedel olmaktır ki, bunun da sonucu birinci vecih gibi olur. Bütün bu vecihler içinde en açığı birinci vecihtir. Bu suretle "cinn" duyguların gerisinde olan tabiat ötesi sahayı, ناس (nâs) da tabiî sahayı beyan demektir. Vesvese mutlaka bunların birinden veya her ikisinden gelir.

İşte bütün bunların şerrinden ve özellikle vesvesesinin şerrinden insanların Rabbi, insanların Meliki, insanların ilâhı olan tek, ulu Allahu Zülcelâl'e sığınmak sonuç olarak emredilmiş ve bu vechile sığınanların Allah'ın yarıdmına mazhar olmak suretiyle korunarak güzel sonuca erecekleri vaad buyurulmuştur ki, bunun üzerine teşekkür olarak الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur."* (Fâtiha, 1/2) diye Fâtiha Sûresi'nden başlamak ne güzeldir!

Bu yüce sûrenin harfleri tekrarsız olarak (med harfleri dâhil) sayıldığında yirmi iki harftir. Fâtiha Sûresi'nin harfleri de böyledir. Alûsî'nin nakline göre bunun, nüzûl senelerine remz olduğunu söyleyenler olmuştur.(1) Çünkü Kur'ân'ın yirmi iki senede nazil olduğunu rivayet edenler de vardır. Lâkin meşhur olan yirmi üç senedir. Şu halde yirmi iki seneden fazla olmakla beraber tam yirmi üç seneye de dolmamış olduğunu söylemek hepsine uygun olur. Gerçi dile ait bir konumu, aklî veya tabiî delaleti olmayarak sırf tesadüf kabilinden görünen bu gibi rastlantılara hükümler gerektirecek kadar delil getirmeye müsait, ifadesi kastedilen bir mânâyı murat etmek nazarıyla bakmak doğru olmaz ise de, hakikatte Allah'ın ilmine göre tesadüf düşüncesi vârid olamayacağı ve her rastlantının dahi gerçekte bir hikmet ve mânâsı bulunması gerekeceği düşünülürse, bu gibi rastlantıların yerine göre sembolik bir mânâ ifadesinden hâli kalmayacağı da inkâr edilemez. Bu sebeple bunları da işaretlerin lâtifeleri ve terkiblerin dayanakları kabilinden olan zevke ait nüktelere katılmış remizler,

(1) Alûsî, a.g.e., XXX, 368.

işaretler halinde kaydetmek ve mütalâa etmek faydadan uzak olmaz. Kur'ân'da bu kabilden de birçok incelikler bulunduğu malûm, bununla birlikte müteşâbihât vâdisi demek olan bu gibi nüktelerden muhkemlerin tersine mânâlar çıkarmaya kalkışmak, hurûfîlik sapıklık ve dalâletiyle bâtınîlik karanlıklarına sürüklemek demek olacağı, bunun ise Kur'ân'ın zulmetten nûra götüren açık beyânına ters düştüğü de şüphesiz olmakla beraber, muhkemlere aykırı olmayarak sezilen, duyulan parıltılar, bakışlar, ince ince irfanları zevkleri okşayan remizler, işaretler, sözden çok hâle ait olan ve ehlinden başkasına örtüsünü açmayan güzellikler de ne kadar incelense o kadar faydalı, o kadar lâtif olur. Meselâ Kur'ân'ın başı besmelenin (bâ)sı ile başladığı, sonu da "nâs"ın "sîn"i ile son bulduğu düşünülünce, bunun "bes", yani yetişir, kâfi, işte o kadar demek gibi olduğu, bunun da مَا فَرَّطْنَا فِى الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ *"Biz kitap (Kur'ân)da hiç bir şeyi eksik bırakmamışızdır. Sonra (onlar), Rab'leri(nin huzuru)na toplanacaklardır."* (En'âm, 6/38) muhkem mefhûmuna uygun olarak Kur'ân'ın başka bir kitaba, diğer bir delile ihtiyaç bırakmayacak derecede din esaslarının hepsini içeren, yeterli bir hidayet rehberi olduğuna bir remiz (sembol), yani اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ اَنَّا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلٰى عَلَيْهِمْ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرٰى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ *"Kendilerine okunan kitab (Kur'ân)ı sana indirmemiz onlara yetmedi mi? Şüphesiz inanan bir toplum için bunda bir rahmet ve öğüt vardır."* (Ankebût, 29/51) muhkem mânâsına da işaret olması gibi anlayışlar, boş değil, hoştur. Nitekim şu Farsça beyit de bu mânâda söylenmiştir:

اول وآخر قرآن زچه آمد باسين   يعنى اندر دوجهان رهبر ما قرآن بس

"Evvel ü âhir-i Kur'ân niye bâ, sîn geldi?
Yani rehber iki âlemde bize Kur'ân bes."

Bunu, bizde bilinen "Allah bes, bâki heves" (Allah yeterlidir, geri kalan hevesdir.) sözünün mânâsıyla anlamak da Kur'ân'ın baştan sona bütün maksatlarını kapsayıcı olmak itibarıyla daha derli toplu olacağını hatırlatmak da şüphesiz ki faydalıdır. Bunda Tevbe Sûresi'nin sonundaki فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِىَ اللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ *"Eğer (inanmaktan) yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter! Ondan başka ilâh yoktur. O'na dayandım. O, büyük Arş'ın sahibidir."* (Tevbe, 9/129) ve Yâsin Sûresi'nin sonundaki فَسُبْحَانَ الَّذِى بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"Yücedir o (Allah) ki, herşeyin hükümranlığı O'nun elindedir ve siz O'na döndürüleceksiniz."* (Yâsin, 36/83) gibi âyetlere özellikle işaret bulunmakla beraber, Fâtiha'daki yardım isteme ile hâtime (bitiş)deki sığınma emirlerinin tevhid ve ihlâs gayesinde bir tatmini vardır ki, genelde istenilen güzel bitiş (hüsn-i

hâtime) de budur. Bununla beraber bu işâretleri, harflerin sembolik mânâlarından çıkarmaya ihtiyaç da yoktur. Fâtiha ve Bakara Sûresi'nin başı ile İhlas ve Muavvizeteyn (Felâk ve Nâs sûreleri), bu üç sûrenin mânâ ve mefhûmu düşünüldüğü zaman doğrudan doğruya mânâlar arasındaki tutarlılık ve ilgi, sûrelerin baş ve sonları arasındaki birlik ahengi, fikrî ve beyânî silsile de o nükteleri ilhâm etmeye yeterlidir. Bu ahenk ve uygunluk bize Kur'ân sûrelerinin tertibinin de vahyile olduğu hakkındaki mezhebimizin kuvvet ve isabetini gösterir. Onun için sırf remizlerinden fikre doğan mânâlar Allah'ın muradı olduğuna hükmetmek doğru olmayacağı hakkında bilginlerin hatırlatmasını unutmaması ve kastedileni karanlık yollarda aramayıp doğru yola sarılmak maksatların başlıcası olduğunu dâima göz önünde tutmak lâzımdır.

Kıyamet günü selâmete ermek için doğru yola hidayet, istenilen ilk maksad olduğu gibi, o yolda insanlık mertebelerinin en yüksek kemâli olan bekâbillâh (Allah'da bâki olma) saadetine kavuşmak için de gizli açık her türlü vesveseden, şüphe ve zandan sakınarak tam bir bilgi ile Allah Teâlâ'nın Rablığına, hükümranlığına, ilâhlığına sığınmak son gaye olduğunun hâtime (sonuç) olarak beyân buyurulmuş olması şüpheden uzak olarak gösteriyor ki, insanlığın saadetinin gayesi kesin bilgi ile ittika (Allah'tan gereğince korkma)dadır, hüsn-i hâtime (ömrün iyi bir şekilde bitişi) onunladır, وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ *"Sonuç, (Allah'tan korkup günahtan) korunanlarındır."* (Â'raf, 7/128). İşte kendisinde şüphe bulunmayan bu en mükemmel kitap böyle هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"Müttakîler için yol gösterici."* (Bakara, 2/2) olarak indirilmiştir. Gereğince amel edenler de hep o güzel âkıbete ermiştir. Gereğince amel etmek de Allah'ın lütfu ve başarılı kılmasıyladır. Bize düşen اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ *"Ancak sana ibadet eder ve ancak senden yardım isteriz."* (Fâtiha, 1/5) anlaşmasıyla O'nu istemek, kesin bilgi ve ihlâs ile O'na sığınmaktır.

Bu aciz kul da hamd ve tesbih ile O'nun terbiyesinin lütfuna, mülkünün feyzine, ilâhî yardımına, rahmet ve gufrânına sığınarak hem kendim, hem milletim, din kardeşlerim hakkında vesveselerden uzak, selîm kalp ve doğru vicdan ile o güzel sonuca muvaffak kılmasını diler ve on iki seneden beri gece ve gündüz Hakk'ın aşkı ile gözlerinden nokta nokta akan gözyaşı dökerek altmış senelik hayatımın sayfalarına Allah'ın kelâmının meâl ve tefsirini yazmaya çalışan güçsüz kalemim bu noktada "Allah bes, bâki heves" (Allah kâfidir, geri kalan hevestir.) diyerek sonuca imza koymak isterken, Hakk'ın cömertlik sırrını bilmiş olmaktan bir ân uzak kalmak istemeyen zayıf kalbim de bu yalvarıp yakarma ile söze son verir:

Geldim likâna ermek için iş bu menzile
Haşret erenlerinle beni eyleyip kerem

Bir ân imiş meâli kitab-ı vücudumun
Ömrüm şu tercemânım olan satr-ı mürtesem

Levh-ı rızaya yazdır ilâhi bu satırımı
Her dem nevâ-yı hamdini kaydeylesin kalem.

"Sana kavuşmak için bu menzile geldim.
Kerem eyleyip, beni eren kullarınla haşret.

Vücudumun kitabının meâli bir ân imiş.
Ömrüm, şu tercemânım olan resmedilmiş satır.

İlâhî, bu satırımı rıza levhasına yazdır.
Her ân kalem, hamdinin sesini kaydetsin."

رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ * وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ * وَاجْعَلْنِي مِنْ وَرَثَةِ جَنَّةِ النَّعِيمِ * رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا * رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ * رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ أَوَّلًا وَآخِرًا * سُبْحَانَكَ مَا أَعْظَمَ شَأْنَكَ * وَمَا أَجَلَّ بُرْهَانَكَ * مِنْكَ الْفَاتِحَةُ * وَإِلَيْكَ الْخَاتِمَةُ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ * وَبَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ وَاحْشُرْنَا مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ * آمِينْ

"Ey Rabbim! Bana bir hüküm ihsan et ve beni sâlihler zümresine kat. Ve sonrakilerde bana bir sadakat dili (zikr-i cemil) tahsis eyle. Ve beni naîm cennetinin vârislerinden kıl. Ey Rabbimiz! Bizlere eşlerimizden ve zürriyetlerimizden gözler süruru ihsan buyur ve bizleri muttakilere önder kıl. Ey Rabbimiz! Bizleri ve bizden önce iman ile geçen kardeşlerimizi affeyle ve iman edenlere karşı kalplerimizde bir kin tutturma. Ey Rabbimiz! Şüphe yok ki sen şefkatlisin, merhametlisin. Ey Rabbimiz! Hamd, evvel ve âhir sanadır. Sen Sübhan'sın ey Rab! Senin şanın ne büyüktür! Bürhânın ne yücedir. Fâtiha senden, sonuç sanadır. Ey Allah'ım! Muhammed (s.a.v.)'e ve onun yakınlarına salat ve selâm et. Nasıl İbrahim'e ve onun onun yakınlarına salat ve selâm eyledinse. Sen övülmüşsün, pek yücesin. Ey Allah'ım! Muhammed (s.a.v.)'i ve onun yakınlarını

kutlu eyle, İbrahim ve onun yakınlarını kutlu eylediğin gibi. Sen övülmüşsün, pek yücesin! Bizi, kendilerine nimet verdiklerinle, gazab edilmemiş ve sapmamışlarla haşret! Âmin". (1)

الحمدُ لله حمدى تمام بو

تاريخدر «نور تفسير قرآن»

"El-hamdü lillah Hamdi tamam bu,
Tarihidir: "Nur-i tefsîr-i Kur'ân"

1357

12 Cemâziye'l-Âhire 1357

8 Ağustos 1938

---

(1) Buhârî, Enbiya, 10; Müslim, Salat, 65, 66, 69; Nesaî, Sehv, 49, 50-54; İbn Mâce, İkamet, 25.

Ya Rabbi! İki seneyi geçen bir zamandır yorucu ve hummalı bir çalışma neticesi bu şaheser tefsirin sadeleştirilmesi ile uğraşıp sonuca ulaşan biz İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel ve bizlere yardımlarını esirgemeyen Nedim Yılmaz, Muhsin Demirci, Mahmut Özakkaş, İbrahim Tüfekçi ve diğer emeği geçen kulların, merhum müellif'in duasına "âmin" diyor, bu vesile ile aynı şeyleri ilâhî hazinenden niyaz ediyoruz. 3 Receb, 1413 (2 Ocak, 1993)

Bu bölümde merhum müellifin "İslâm" ve "Sefer" konularında yazmış olduğu iki makaleyi faydalı olacağı düşüncesiyle okuyucularımıza sunmayı uygun bulduk.

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Dini: İslâm

Elmalılı M.Hamdi YAZIR

Büyük peygamberler arasında tarihin en gelişmiş devrini süsleyen, başından sonuna kadar hayatının bütün safhaları tarihçe çok iyi bilinen, tekmil eser ve işleri ilmen tesbit edilmiş olan, zamanımıza kadar insanoğlunun her türlü maddî ve manevî terakkisinde en büyük etkenlerden biri olduğu gün geçtikçe daha iyi anlaşılan, gelmiş geçmiş diğer dinlerin ve peygamberlerin tarihteki yerlerini ve rollerini kesin belgelerle ortaya koyan aziz peygamberimiz Hatemü'l-Enbiya Muhammed Mustafa (s.a.v.) efendimiz hazretlerinin yirmi üç senede, peygamberlik hayatları boyunca tebliğ, talim ve tatbik ettikleri ilmî ve amelî hükümler kısaca "İslâm" kelimesi ile ifade olunur.

Kur'ân-ı Azîmüşşan'ın انّ الدّينَ عِنْدَ اللهِ الاسْلَام *"Allah katında din İslâm'dır."* (Âl-i İmran, 3/19), وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الاسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ *"Her kim kendine İslâm'dan başka bir din ararsa, o din ondan asla kabul olunmaz."* (Âl-i İmran, 3/85) gibi âyetlerinde bu ünvanı tesbit edilmiş bu özelliği belirlenmiş olan İslâm dini tam

anlamıyla Allah'ın birliği temeline dayanan ve insanın yaratılışına uygun olan bir dindir. Dini, insanoğlunun kendi kendine uydurduğu birtakım soyut inanışlardan ve birbirine zıt hayalî temennilerden ibaret sanmayarak, bu âlemde her şeyin başı olan hakikî bir ilk yaratıcı tanımak ve onun kanunlarına uymayı, emirlerine göre hareket etmeyi görev saymak, hasılı beşerin tabii ve zorunlu fiil ve hareketleriyle ihtiyarî ve iradî, yani istek ve seçime bağlı fiil ve hareketlerini yöneten ve yönlendiren ilke ve kuralların birbiriyle uyum ve ahengini sağlayan ve mutlak hükümran olan bir hakikî kudrete, yani Cenab-ı Hakk'a itaatı vazife bilmek ve bütün mutluluğu bu vazifenin iyi ve ciddi bir şekilde yerine getirilmesinden beklemek İslâm dininin esas prensiplerinin ne olduğunu özetler.

Kur'ân-ı azimüşşanın çeşitli açıklamalarına ve müslümanların inanışlarına göre, İslâm dini, aslında yalnızca Hz. Muhammed'in peygamberliği ile başlamış değildir. İslâm, esasen peygamberler babası Hz. İbrahim'in dini olup "haniflik" denilen, bir kavme veya belli bir cemaate değil, bütün insanlığa şamil olan bir dinin ve dindarlık şeklinin adıdır. İşte Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliği bu dinin özünü ihya eylemiştir. Bir âyette شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِى اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ اِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى اَنْ اَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ اِلَيْهِ اَللّٰهُ يَجْتَبِى اِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِى اِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ *"Sizin için dinden Nuh'a tavsiye ettiğini şeriat yapmıştır. Sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiklerimizi de şeriat yaptı. Şöyle ki; dini doğru olarak uygulayın ve onda tefrikaya düşmeyin. Senin bu davetine uymak müşriklere ağır geldi.."* (Şûra, 42/13) buyurulmuştur. Buna göre gelmiş geçmiş bütün peygamberlerin dininin temel ilkesi Allah'ın birliğini kabul ve ikrar etmektir.

Gerçekten de din kavramı, ya sabit olan bir hakikatı ifade eder veya batıl, uydurma birtakım vehimlerden ibaret kalır. Eğer din, uydurma birtakım vehimlerden ibaret ise yalancı tanrılar veya etkili şarlatanların çokluğu oranında birçok din ortaya çıkar ve aralarında da hiçbir birlik ve benzerlik görülmez, birleştirici bir özellik bulunmaz. Bu da gayet doğaldır. Bundan dolayıdır ki, batıl dinlerin sayısı çoktur. Fakat dinin gerçek bir hayat yolu ve ilkesi olması gerekiyorsa, bunun zaman ve mekan şartlarına bağlı olarak ayrıntı sayılan tecellileri ne kadar çok olursa olsun, bütün bu tecelli ve özelliklerin üstünde apayrı ve değişmez sabit bir temel hakikatı da dile getirmesi lazımgelir.

Bu sebeple aslî din olmak üzere kabul edilecek esasın tek bir hakikat olması zorunludur. Semavî dinler, zaman ve mekânın değişmesiyle değişebilecek ve ayrıntı sayılabilecek birtakım özellikleri barındırdıkları için aralarında daima

bir fark bulunabilir. Fakat bu özelliklerin daima muhafaza ettikleri bir temele dayanmaları da gerektiğinden her semavî dinde, her hak dinde, dinin temel özelliğinin aynı olduğunda şüphe yoktur.

هُوَ الَّذِى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ *"O Allah ki, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderdi."* (Fetih, 48/28, فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتِى فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا *"Bir hanif olarak yüzünü dine, Allah'ın fıtratına çevir ki, Allah bütün insanları o fıtrat üzere yaratmıştır."* (Rum, 30/30). Bu âyetlerden de açıkça anlaşıldığına göre, Hz. Muhammed (s.a.v.) hakikî ve fıtrî dini tebliğ ederken, yalnızca kendi devrine uygun veya kendisinin icad ettiği usulleri kullanmamıştır. Kainatın genel kanunları gibi, pek geniş meseleleri kavradığı ve beşer vicdanını Allah'ın birliği gerçeği etrafında terbiye ettiği için, İslâm dini, hiç şüphesiz eski devirlerde de diğer peygamberler tarafından tebliğ ve neşredilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) birçok sebeplerle çeşitli değişikliklere ve tahriflere uğramış olan bu ilkeleri, kendi öz değerlerine irca ederek bu değişmez hakikatleri tam bir açıklıkla isbat ve izah etmiş, bunları ilmî ve aklî belgelerle süslemiş, ayrıntı sayılan birçok meselelerde zamanın ve mekanın tecellilerini dikkate alarak beşeriyetin ortaklaşa ve sürekli bir ruh içinde yükselip ilerleyebilmesini temin edebilecek şer'î hükümlerde yenilikler göstermiştir.

Allah katında İslâm'dan ibaret olduğu beyan ve tescil edilen din asıl din olduğu için ve bütün ayrıntıların da buna bağlı olması gerektiği için Hz. Muhammed'in dini, hakikî dini, yalnızca kendine mahsus kılmayıp genel olarak bütün semavî dinlerin sönmüş ve karanlıklara gömülmüş olan tarihî değerlerini yenilemiş ve güçlendirmiş, hepsinin tek bir esasta birleştiklerini meydana koymuş ve bu temel ilkeyi لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ *"Allah'tan başka ilâh yoktur."* tevhidiyle tesbit etmiştir.

Bununla beraber, İslâm'ın bu şekilde ifadesi, bazılarının yapmak istedikleri gibi, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in dininin önemini ve yüceliğini inkâra kalkışmak için behane yapılmamalı ve menfi şekilde kötüye kullanılmamalıdır. Böyle yapanlar kendi devirlerinin daima yeniliğe yönelik duygularından yararlanmak maksadıyla şunu demek isterler: "Hz. Muhammed, bir peygamber değildir, diğer peygamberlerin dinlerinden alıntılar yapıp bir telif meydana getiren bir dâhidir. o halde İslâm yeni bir din değildir."

Bu fikir, peygamberlerin uluhiyete iştiraklerini şart gören ve mutlaka değişik bir din ortaya koymaları gerektiği kanaatinden hareket eden yanlış bir nazariyeye de dayanabilir. Oysa din beşerin koyduğu bir sistem değildir. Birer

beşer olan peygamberlerin tanrı mertebesine çıkarılmaları da akıl ve mantık dışıdır. Peygamberlerin hiçbiri kendi yanlarından din ortaya koymuş değillerdir, sadece kendilerine vahyolunanları nakil ve tebliğ eylemişlerdir. Nitekim mucit ve kâşif dediğimiz dâhi bilginlerin yaptıkları da birer keşiften başka bir şey değildir. Hiç şüphe yok ki, ilk kâşifin büyük değeri, aynı keşfi ele alıp ilerleten ve uygulamaya koyan diğer bilim ehlinin değer ve önemini inkâra ve ihmale sebep teşkil etmez. Yeryüzünün yuvarlak olduğunu ilk defa bulanlar, bu buluşu sonradan genelleştiren ve üzerinde yeni ilimler ortaya koyan öteki ilim adamlarının kadir ve kıymetlerini ihmal ettirmezler. Tam aksine kendi buluşlarını tamamlayıp insanlığın yararına sunan ilim ve gayret sahiplerinin toplum içinde değer kazanmasına amil olmuş olurlar. Elektriği kimse icad etmedi. O sadece keşfedildi. Keşiften sonra elektriği bugünkü fen ve sanayi alanında yer aldığı önemli duruma getiren sonraki ilim ve fen adamlarının acaba ilk kâşif huzurunda değerleri nedir?

Evet, İslâm dini yeni bir din değildir. Ezelî dindir. İnsanlar onu tanısalar da, tanımasalar da zeval bulmayan ölümsüz bir gerçektir. Fakat tanır ve benimserlerse kendileri kârlı çıkarlar ve kazanırlar. Batıl dinler, taraftarlarının yüz çevirmesi ile ortadan kalkarlar, ilâh diye taptıkları putlar da basit bir heykel durumuna düşer. Lâkin bilimsel gerçekler, onu bilenlerin tükenmesiyle büsbütün sönüp gitmezler, insanların bilgsizliğinden dolayı yok olmazlar, sadece tecellileri ve sağladığı faydalar kaybolur. İslâm dini de işte böyledir. Herkes ne derse desin Allah daima birdir. Her şeyin yaratıcısı O'dur. Hz. Muhammed (s.a.v.), bu hakikatı ve bu hakikatın ilmî, ahlâkî ve amelî ayrıntılarını kendisi ortaya koymuş değil, bunları sadece nakil tebliğ ve teyid eylemiştir. İnsanlığın istifadesine sunmuştur.

Hak din, eski peygamberlerle meydana çıkmış iken, zamanla kaybolmuş değişikliğe ve tahrifata uğramıştır. İlmî kaynakları büsbütün zaafa uğramıştır. Hz. Muhammed (s.a.v.) ile yeni baştan doğdu, büyük bir gelişmeye mazhar oldu. Binlerce sene nazariyat sahasında gizlendikten sonra nihayet uygulama alanında erozyona uğrayan bölümleri gibi değil, belki fikir ve nazariyat alanındaki ilkeleri de kaybederek, sonradan hem nazariyatta birdenbire tecelli eden birçok ilmî hakikat gibi, âlemde zuhur ederek tam bir gelişme ile yayıldı. Bundan dolayı İslâm, hem fikre, hem vicdana, hem de hayata birçok feyiz ve sermaye verdiği halde yine aslında bilcümle semavî dinlerle kaynaşmış ve birlikteliğini, ortak özellikler taşıdığını kesin bir dille açıklamıştır.

İslâm kelimesi neyi ifade eder?

Hz. Peygamber'in tebliğ ve talim eylediği dinin temel ilke ve kurallarını açıklayabilmek için ilk önce asıl ünvanı olan "İslâm" kelimesinin delalet ettiği mânâları tesbit edelim:

İslâm, Arapça'da harp ve münüzaanın zıddı olan silm ve istislâm kelimeleri gibi, müsalemet, mütavaat, inkiyad, ihlâs anlamlarını ifade ettiği gibi, silme koymak veya silme, yani barışa girmek, selâm vermek anlamlarını da içine alır. Bütün anlamları selâm ve selâmet kelimelerinin anlamları ile ilişkilidir. Bu anlamağa göre İslâm genel olarak itaat, teslimiyet, boyun eğmek, samimiyetle bağlanmak hakkında kullanılabilir. Şu halde bir batıla, bir fenalığa, bir zalime boyun eğmek ve bağlanmak anlamına dahi kullanılması mümkündür. Fakat Kur'ân dilinde, din geleneğinde İslâm bu genel anlamıyla bağlanmak ve boyun eğmek değildir, Hakk'a, Allah'a teslimiyettir. Allah'tan ve Hak'tan başkasına boyun eğip, teslim olmak ise İslâm'a aykırıdır. Çünkü Hakk'a aykırı olan şeye teslimiyet ve itaat, Hakk'a itaat değil, isyandır. Bu husus Kur'ân-ı Kerim'de birçok yerde açıkça ifade edilmiştir. Yukarıda zikrolunan "Allah katında din İslâm'dır." âyeti kerimesi, daha önceki ... شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ *"Allah şahitlik eder ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Bütün melekler ve hakikatı ayakta tutan ilim ehli de buna şahitlik ettiler. O'ndan başka ilâh yoktur. O güçlüdür, hikmet sahibidir."* (Âl-i İmran, 3/18) âyetinin içeriğini pekiştirdiğinden İslâm, Cenab-ı Hakk'ın, meleklerin ve insaf sahibi ilim ehlinin şahitlik ettiği Allah'ın birliğine inkiyat ve teslimiyet anlamını açıkça ifade eder. Teknik tabiriyle "el-İslâm" kelimesinin başındaki lâmı tarif, ahdî bir mânâya işaret etmektedir. Bu şekilde özel ve mukayyed mânâyı sözkonusu âyetin arkasından gelen فَاِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ اَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ *"Buna rağmen seninle didişmeye kalkarlarsa de ki; ben bana uyanlarla birlikte özümü Allah'a teslim ettim."* (Âl-i İmran, 3/20) âyeti daha genişçe açıklamıştır. Burada gerek Hz. Peygamber'in gerek ona tabi olanların İslâm'ı, doğrudan doğruya Cenab-ı Allah'a İslâm, yani ihlâs ve samimiyetle O'na teslimiyet ve inkiyat demek olduğu kesinlik kazanır. Buna göre din lisanındaki İslâm, lügat anlamındaki gibi geniş kapsamlı değil, özel ve belirli bir anlam ifade etmektedir.

Bundan başka Kur'ân-ı Azimüşşan, havaiyyata, yani sırf nefsanî eğilimlere, şer ve batıl olan her şeye, hasılı hak olmayan ne varsa hepsine karşı çıkan, kötülüklerden men eden birçok âyetle doludur. Burada Bakara Sûresi'nde يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ *"Ey iman edenler hepiniz toptan*

silme (barış, selamet) giriniz ve şeytanın izinden gitmeyiniz." (Bakara, 2/208) âyet-i kerimesi İslâm'ın içerdiği olumlu ve olumsuz yönleri birlikte göstermiştir. Bundan başka bu âyet, "Müslüman, elinden ve dilinden müslümanların salim olduğu kimsedir." hadis-i şerifi gibi, İslâm'ın Hakk'a inkiyat ve teslimiyete dayanan kamu barışı ve toplum huzuru anlamına da geldiğini ifade etmektedir.

Yine وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ *"Onların keyfi isteklerine uyma!"* (Maide, 5/48), فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوٰى *"Keyfi isteklere kendinizi kaptırmayın!"* (Nisâ, 4/135) gibi âyetlerle "Yüce yaratıcıya isyan demek olan konularda mahlûka itaat yoktur" gibi hadisler gösteriyor ki, İslâm'ın uysallığı, İslâm'ın barış ve huzur sevgisi ancak Cenab-ı Hakk'a karşıdır. Bir de Cenab-ı Hakk'a isyan anlamına gelmeyen hususlarda geçerlidir. Kısaca Allah katında makbul din olan İslâm, her ne olursa olsun körü körüne itaat ve teslimiyet demek olmayıp, ancak Cenab-ı Hakk'a itaat anlamına geldiğinden Allah katında hak ve makbul olan ne varsa onlara da itaat ederek hak ve hakikat ehli ile dostça, barış ve uyum içinde yaşamak ve kötü şeylerden uzak durmak suretiyle daima haksız ve zalim olanlarla mücadele etmek demek olur. Müslümanın bu vicdana sahip olması lâzımdır. Başka bir deyişle buna hakseverlik de diyebiliriz. Mutlak hak olan Cenab-ı Allah'ın birliğine iman eden bir vicdan, gerçeklere kendi açısından değil, ilâhî görüşe göre bir kıymet verir ve bu kıymeti özünde barındıran herhangi bir haklı işi inkâr ve ihmalden utanır. Hak ve hakikat sevgisinin yer ettiği kalplerde taassuba yer kalmaz. هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ *"O Allah ki, peygamberini hidayetle ve hak dinle göndermiştir..."* (Fetih, 48/28) âyetinde bu husus açıkça belirlenmiştir. Kur'ân-ı Kerim birçok âyetleriyle taassubu yasaklamıştır, ancak hak konusunda ısrarlı olmayı tavsiye etmiştir. İslâm, mutlak hayrı yalnızca hakda tanımıştır. Hak olmayan şeylerde hayır görmemiştir. Yine İslâm, Hakk'a ve hayra dayanmayan menfaatleri fayda değil, zarar bilmiştir. Bu noktaları aşağıda ele alacağız ve daha iyi anlatmaya çalışacağız.

İslâm dininin özel anlamı ve faydası ile tanımı:

Yukarıdaki açıklamalarda İslâm kelimesinin lügat anlamı ile gelmiş geçmiş diğer dinlere şamil olan temel ilkesi, yani genel ve geniş anlamı açısından özünü tanımaya çalıştık. Şimdi de en bilinen ve en özel mânâsı ve faydası bakımından tanımını yapmaya çalışalım.

Asıl İslâm dini, Allah'ın nimetlerine götüren doğru yoldur. Bu tarif, Fatiha Sûresi'nde açıkça görülmektedir. Kur'ân-ı Kerim'in irşad ve talim buyurduğu dinin en önemli temel ilkeleri kitabın anahtarı demek olan Fatiha Sûresi'nde ilmî

bir önsöz şeklinde gösterilmiş ve bu arada İslâm dininin tarifine de işaret edilmiştir.

Şu görmekte olduğumuz ve her biri belli bir süre içinde var olup bir düzen altında yavaş yavaş olgunlaşan ve sonunda yok olan ve yine her biri bu sürekli değişim içinde bizim için birer bilgi vasıtası olan âlemlerin, yani duyup idrak edebildiğimiz varlıkların ve bunlar arasında özellikle insanların yaratıcısı, maliki ve terbiye edicisi bir Allah vardır. Bütün bu âlemler kendiliklerinden değil, O'nun yaratması ve varlık âlemine çıkarması ile meydana gelir, O'nun terbiyesiyle olgunlaşır ve yine O'nun dilemesi ile yok olur gider. Hiç bir şey O'nun mülkünden dışarı çıkamaz. İşte böyle, âlemlerin Rabbi olan Allah'ın isimleri ve kemal sıfatları vardır. Bu cümleden olarak Allah "Rahmân"dır. Bütün mahlûkatına önceden nimetlerini ihsan eder. Hiçbirini diğerinden ayırmaz. Cenab-ı Allah aynı zamanda "Rahîm"dir. Akıl, fikir, irade ile hürriyet ve ihtiyar yani seçme ve tercih etme yeteneği vererek yarattığı insanlara ihsan edeceği nimetleri, çalışıp kazanmanın usûl ve şekillerine bağlı tutarak, sahip oldukları irade ve ihtiyarlarını sarfedip elde edecekleri tam imana ve iyi işlere göre sonunda mükâfatını da verir. Allah مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ *"Din gününün sahibi."* (Fatiha, 1/3)'dir. Gelecekte bir ceza ve mükâfat vardır. İşte o günün tek mâliki kendisidir. O gün insanları sorguya çeker. Çaba ve gayretleriyle ve güzel işleriyle liyakat gösterenlere ihsanda bulunduğu gibi, insanlığa layık hareket etmeyenlere de cezalarını verir. İşte hamd ü senâ ve şükür ancak bu sıfatlara malik olan Allah'a mahsustur.

İnsanlar hiçbir şeye karşı zillet göstermemeli ve hiçbir kuvvet karşısında küçülmemeli, bütün tazim ve övgüye yalnızca Allah'a mahsus kılmalıdır. "Ya Rab! Kulluk ve ibadet denilen huzur ve saygıyı, saygıyı yalnızca Sana yaparız, ancak senden yardım dileriz" demeli ve bunu hem söz, hem de iş ve eylem olarak daima gösterip ortaya koymalıdır. Bu yüksek ruh halini vicdanlara bir fidan gibi diktikten sonra onu daima besleyip geliştirmeli, bütün tecellilerini temin etmelidir. Sonra da Allah'ın rahmetine ve sonsuz nimetlerine götürecek doğru yola hidayet etmesini yine Allah'tan istemelidir. "Ya Rab! Bizi gazabına uğrayanların, yolunu şaşıranların değil, nimetine erenlerin yoluna, doğru yola hidayet eyle!" duasını tekrar eylemelidir. İslâm dininden ibaret bulunan bu doğru yolun ne olduğu Kur'ân-ı Kerim'de ve Peygamber Efendimiz'in hadislerinde ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

Dinin insana sonsuz faydası vardır. Bunun, Allah'ın nimetlerine erişmek

faydası olduğu anlaşılmaktadır. Hiç şüphe yok ki din, irade sayesinde yapılan hayırlar için görevler ve sorumluluklar yükleyen ilâhî kanunlardan ibarettir. Fakat Cenab-ı Hak mutlak anlamda âdil ve müstağni olduğu için, kullarına yüklediği vazifeler, Allah'ın kendi ihtiyacından dolayı değildir. Bu görevler, insanların ihtiyaçları bakımından birtakım genel faydalar sağlamak ve o faydaların sürekli ve muntazam surette verimli sonuçlar doğurması için kanunlar koymak ve yollar göstermek hikmetini taşır. Bundan dolayı, dinin kutsal bir görev sayılması, hayır ve iyilikten ibaret olması, pratik faydalar sağlayan bir nimet olmasına engel değildir. İşte bu noktada İslâm dininin ahlâkî özelliklerine değiniyoruz. Demek ki, İslâmiyet ahlâk ile menfaatı uzlaştırıp birleştiriyor; verilen görevin her türlü özel çıkar ve maksatlardan sıyrılarak ancak Allah'ın hakkı olmak üzere tam bir itaat ve samimiyetle yapılmasını, yani sadece hayır olarak izlenmesi gereğini pekiştirirken bu ihlâs ve samimiyetin nimet ve menfaat ile olan önemli ilişkisini de ihtar ederek beşeriyetin bencilliğini okşuyor ve diyor ki: Her insan hayatta iki çeşit nimetin ortasındadır. İnsan evvela şu bildiğimiz nimetlere öncelik eden bir geçmişe borçludur. Cenab-ı Hakk'ın rahmaniyeti eseri olmak üzere, kendisine yaratılışla birlikte bağışlanmış olan büyük nimetler vardır. Sonra baba sulbünden, ana rahminden başlayarak iyiliksever birtakım insanların emek ve kazançlarıyla elde edilmiş başka nimetler de bulunmaktadır. İşte bu nimetler sayesindedir ki insan, bu hayat içinde, diğer varlıklar arasında "hürüm, istediğimi yapmakta serbestim" diyebileceği bir olgunluk mertebesine erişir. Mükellefiyet ve erginlik yaşı denilen bu mertebeden sonra da düşünce gücü, sonsuz kemal ve olgunluk mertebelerine istidatlı olur. demek ki, bu ilk kemal mertebesine kadar boşuna olmayarak istifade ettiği nimetlere ve bu nimetleri kendisine sunan bütün kuvvetlerin, sebep ve ilkelerin kaynak ve merkezine karşı borçlu olduğunu ve bunların kendisine birçok görev ve sorumluluklar yükleyeceğini anlayabilecek bir akıl ve şuur nimetine de sahip kılınmıştır. Bundan başka yine Cenab-ı Hakk'ın rahimiyeti eseri olarak insan kendi seçiminden başlayacak ve önce kendi vicdanının onayını gerektirecek birtakım ilkeler çerçevesinde meydana gelen eylem ve davranışların, gerek kendisinin, gerek başkalarının lehine veya aleyhine birçok sonuçlara sebep olduğunu ve böylece gelecek hayatının bunlarla pek sıkı ilişkisi bulunduğunu kolaylıkla anlayıp Allah'ın nimetine veya cezasına müstahak olabileceğini önceden kestirme fırsatına da sahip olduğu halde kendi kazancından önce de nice irşadlar ve uyarılarla karşı karşıya kalmaktadır. İşte Allah'ın büyüklüğü burada bir defa daha tecelli etmektedir.

Rabbü'l-âlemin olan Cenab-ı Hak, hem rahmaniyeti, hem de rahimiyeti eseri olarak insana geçmişten ve gelecekten feyiz aldıran nimetlerin ilk kaynağı olan ezelî varlığa hamd ve şükür görevinin yürekten yerine getirilmesi gerektiğini idrak etmek, İslâm'da kulluk denilen ilk vazifedir ki, bunun her şeyden önce görev bilinci ile yapılması gerekir. Bu vazife bütün dinî vazifelerden önce gelir, kul hakkında hayırdan başka bir şey değildir. Lakin hayır demek, boş ve faydasız uğraş demek değildir. Buradaki hayır mutlak hayır ve amme menfaati denilen kamu yararıdır. Şu halde sırf hayırdan ibaret olan bir işin yerine getirilmesi, daha kapsamlı birtakım faydaların doğmasını gerektiriyor. Yoksa yapılan iş faydasız olur, oyun ve eğlenceden ibaret kalır. Bundan dolayı gerek halis kulluk, gerek diğer vazifeler için ilâhî birçok nimetin meydana gelmesi, onların hayır olduğu görüş ve anlayışına aykırı düşmez.

Görülüyor ki, kulluk görevi, geçmiş ilâhî nimetlere göre bir sonuç olup hayır temeline dayanmaktadır. Aynı zamanda gelecek nimetlere göre de bir yol, bir sebep olduğundan menfaat fikrini ve insanın bencilliğini okşayabilir.

Geçmiş nimetlerden dolayı, bize onları ihsan edene bütün varlığımızla hamd etmek, şükreylemek, bize verdiği nimetleri, veriliş hikmet ve amaçlarına göre kullanmaya çalışmak, gönülden kopan bir coşkuyla minnet ve muhabbet duymak, bütün ruhumuzu, irademizi onun emirlerine âmade bulundurmak elbette hayır düşüncesidir. Bu kadar çok ilâhî lütuf ve ihsana karşılık sunacağımız halis kulluk, sadece bir borcun ödenmesinden ibaret kalmıyor, gelecek bütün menfaatlarımız da buna bağlı oluyor. Demek ki, hayır düşüncesiyle hareket ettiğimizde menfaatlarımızı da sağlamış oluyoruz. Eğer çok bencil biri isek, mutlak hayrı kavrayacak irfana malik değilsek, vazifeyi kendi irademizle ve hür seçimimizle değil de iradem izi ortadan kaldıran bir cebir kuvvetinin etkisi altında zorla yapacak seviyede dikbaşlı biri isek, o zaman menfaat düşüncesi, bizi vazifenin yapılmasına sevketmek için yeterli olur. Menfaatimizi biliyorsak, onu elde etmek istiyorsak vazifemizi yaparız ve kulluk görevini yapma yoluyla vazife alışkanlığını kazanmış oluruz. Bu halde de yine hayırlı bir insan oluruz. Kendi menfaatını da anlamaktan aciz olan habis ruhlara gelince, onlar, yaradılışın bütün ihsan ve emanetlerini kötüye kullanan birtakım hainler ve caniler demektir. Bunlar her türlü kötü akibete kendi kendilerini mahkûm etmiş olurlar.

Burada sırası gelmişken şunu da hatırlayalım ki, insan ruhunda daima birbirine zıt gibi görünen iki his vardır. Biri hürriyet ve bağımsızlık hissi, diğeri de vazife hissidir. Eğer bu iki duygunun ikisini de mutlak ölçüler içinde ele alırsak,

aslında her ikisinin de bulunmadığına hükmetmek zorunda kalırız. Zira vazife mecburiyet demektir ve hürriyetin zıddıdır. Buna göre insan vazifeli ise hür değildir, hür ise vazifeye bağlı değildir. Halbuki insan her ikisidir. Bazı hareketlerimiz vardır ki, onları sadece mecburiyetle yaparız ve hep aynı şekilde yaparız. Bunları engellemeye gücümüz de yetmez. Aslında biz farkında olmadan bir vazife şuuruna sahibiz. Bütün sevkitabiiler (içgüdüler)imiz, birçok doğal ve zorunlu hareketlerimiz bu gruptandır. Diğer bazı hareketlerimiz de vardır ki, irademizi kullanmadıkça onları yapamayız. İrademiz bunların yapılması için de, bırakılması için de etkili olur. Yapacağımız zaman da bu hareketleri çeşitli şekillerde yapabiliriz. Mesela düşünürken ancak bir tek yönde gidebildiğimiz halde yürürken her yöne doğru gidebiliyoruz. Bilimsel ve zihinsel gücümüz ne kadar gelişmiş ise iradeli hareketlerimizin şekilleri de o kadar çoğalabiliyor. Her ne kadar insanın insanlığı, diğer varlıklardan bu hür hareketler ve seçime bağlı işler sayesinde tam olarak ayrılıyorsa ve insanın üstünlüğü ve olgunluğu bunlara bağlı bulunuyorsa da içgüdüsel davranışlar ve zorunlu hareketler de beşer varlığının bir parçasıdır. Bundan dolayıdır ki, insan, zorunluluk ile seçim serbestisini, esaret ile hürriyeti kendinde toplayan bir varlık oluyor. İnsana mutlak mecbur demek ne kadar hata ise, mutlak hür demek de o kadar hatadır.

Seçime bağlı hareketlerimiz zorunlu hareketlerimizden yararlandığı gibi, zorunlu hareketlerimiz de seçimlik hareketlerimizden yararlanır. Midemiz zorunlu hazım vazifesini yapabilmek için ellerimizin seçimlik hareketler yapıp ağız yoluyla ona yiyecek birşeyler göndermesini bekler. Ellerimiz bu hareketi yapabilmek, yani vazife yapabilmek için, mideye gönderdiği gıdadan hazım sonucu kendi hissesine düşen bir kana, bir kuvvete ihtiyaç gösterir. İşte hayat kanunlarından birini dile getiren ve aslında bizim değil, yüce Yaratan'ın eseri olan bu ilişki, insan dediğimiz varlığm iki ayrı özellikteki hareketi arasında bir uyumu ve dengeyi zorunlu kılmaktadır. Daima vazife demek olan zorunlu hareketler, hiç vazife istemeyen hürriyetin sürekli bir âhenk ile ortaya koyacağı hareketlere muhtaç bulunuyor. Tecrübe ile görülen odur ki, seçimlik hareketler vazife haline getirilmedikçe, kendiliğinden ve zorunlu hareketler de kesintiye uğruyor. Seçime bağlı hareketler açısından vazife duygusu, büyük bir ihtimalle buradan kaynaklanıyor. Ne kadar tuhaftır ki, hürriyet, yine hürriyet içinde zorunluluğa dönüşüyor. İşte mükellefiyetin sırrı burada başlıyor. Fakat bir insan seçimlik bir işi vazife olarak yapmaya çalışınca kendisinde bulunmayan birçok şeye muhtaç olduğunu da görüyor. Bu ihtiyacı karşılamaya hazır olan aklî ve zihnî kuvvetlerini harekete geçiriyor ve bu kuvvetlerin kabiliyet derecesine göre

onların yardımından istifade ediyor. Böylece bir vazifeyi yerine getirmenin âlemde binlerce, milyonlarca şeylerle ilişkili bulunduğu meydana çıkıyor ve insan bu sefer, yalnızca kendi zorunlu hareketlerine göre değil, varlıklardan birçoğuna ve belki de hepsine göre bazı görevleri muntazaman yapmanın gerekli olduğunu hissetmeye başlıyor. Bütün bu gözlemler ve ihtiyaçlar karşısında tüm görevlerin yalnızca kendi görüş açımızdan yerine getirilmesinin kabil olmadığını görerek nice nice kuvvetlerin ve dış iradelerin pençesinde kıvranıyoruz; ülkeler aşıyor, dağlar aşıyor, yerlere giriyor, göklere çıkıyoruz. Mutlak hürriyet iddiası taşır gibi görünen iradeler, böylece acılar içinde çeşitli şekillerde bağımlılık içine düşüyor. Birgün geliyor ki, o yok edici yüce kudret, bütün o faaliyetlerin güç kaynağını kurutuyor, insanı şuursuz ve katı bir cansız cisim haline getiriyor, toprak altına koyduruyor, ayaklar altında süründürüyor, zilletler içinde çürütüyor, toprağa karıştırıp yok ediyor. Fakat insanın eseri ya iyilikler, ya da kötülükler olarak geriye miras kalıyor. Bir söz, bir hareket, bir davranış, bir sanat eseri, binlerce sene, birçok insanın benimsediği iş halinde, onun namına diğer ruhlarda bilinç uyandırmaya devam ediyor. وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَاٰثَارَهُمْ وَكُلَّ شَيْءٍ اَحْصَيْنَاهُ فِي اِمَامٍ مُبِينٍ *"Onların hayatta iken taptıklarıyla geride bıraktıklarını yazan biziz. Zaten her şeyi apaçık bir sicil kütüğünde tek tek sayıp kayda geçirmişiz."* (Yâsin, 36/12) Öyle insanlar oluyor ki, geriye bıraktığı eserler her gün güzel duygular ve izlenimler uyandırıyor, yine öyle insanlar da oluyor ki, kötü hatıraları her yerde ruhların tiksinti ve laneti ile karşılanıyor. Bu durum ister ruhun ölmezliği sayılsın, ister ruhun ölmezliğine delil gösterilsin, isterse bir ikinci oluş (neş'et-i saniye) tasavvurunu kolaylaştıran bir misal gibi ele alınsın, açık ve seçik bir olaydır ve insanların ölüleri ile dirileri arasında ilişkiler, iletişimler, etkilenişimler ve bunlardan doğan birtakım vazifeler bulunduğunu ortaya koyar. Bu gerçeği görmezlikten gelmek ve hesaba katmamak mümkün değildir. Sürekli görüntülerden başka bir şey olmayan şu olaylar içinde yuvarlanan insanoğlu, arasıra hür iradesine ait şuur ile gıdıklandıkça "Vay ben hür idim, ne oldum?" diyerek, hürriyet hakkını teslim etmeyenlere karşı heyecanla bağırıp kafa tutmak isterken bile yine bir vazifenin boyunduruğuna teslim olmak zorunda kalır. Bundan anlaşılıyor ki hayat, terkedilmesi mümkün olmayan şuursuz birtakım vazifelerle terkedilmesi mümkün olan şuurlu vazifelerin tam bir uyumundan ibarettir. İnsanın bütün kıymeti de vicdanın kabul ve tasdiki, iradenin ve hürriyetin de bu tasdike uyması gibi şartlara bağlı olan şuurlu vazifelerin her insan bedeninin maddî kabiliyeti oranında tecelli tarzına uygun olmasındadır.

Vazifeli ise hürriyet için vazifeli, hür ise vazife için hür sayılması icab eden insan, bütün hareket noktasını kendinden, kendi hür seçiminden ve kendi gücünden elde ettiğini sanmaya çok meyillidir. Bu da yanlış bir görüşten ibarettir. Her ne kadar her hareket kendisinden gelmekte ise de asıl etkili kuvvet kendi kudreti değil, kendi ihtiyacıdır. Kendisine vazifeyi yükleyen otorite kendisi değil, ihtiyacın giderilmesini öngörmüş olan kim ise işte odur. Bundan dolayı insan, ya bütün hürriyetini inkâr ederek mutlak surette mecburiyet içinde olduğu zannına kapılır, düşünce ve iradesinin dizginlerini büsbütün bırakır, ya da türlü ihtiyaçları karşısında vazife duygusuna isyan ederek, kendisini her bakımdan hür ve her şeye gücü yeten biri sanmak vehmine kapılır, kabına sığmaz olur. Halbuki hürriyet içinde mecburiyeti, mecburiyet içinde hürriyeti takdir ederek dengeyi koruması, sürekli olarak hem haklarını, hem görevlerini idrak edebilecek durumda bulunması gerekir.

Ehli sünnet alimlerine göre İslâm, insana kendisini bu fıtratta tanıtır: Hem hürriyet zevkinden, hem de vazifenin feyzinden faydalar sağlayabileceği bir temel ilkeye çağırır. Bu ilke Allah'a karşı kulluk ve esaret, O'ndan başkasına karşı da hürriyet ilkesidir. Bu ilke, bilinçli ve bilinçsiz bütün vazifeleri bir tek merkezî noktaya irca ederek, bir taraftan bu vazifelerin yerine getirilmesini kolaylaştırır, diğer taraftan da zorunlu hareketlerle seçimlik hareketler arasında tam bir âhenk kurmak ve bu âhengi sürdürmek suretiyle insanları asıl fıtratlarından şaşırtmaksızın sonsuz terakkilere doğru götürür, nimetten nimete, mutluluktan mutluluğa taşır. Söz konusu ilke, hiç şüphesiz, bir uydurma değil gerçek ve açık bir aksiyondur. "Mutlak anlamda hürüm, bütün görevlerimi kendim için, kendi canımı korumak için yaparım, kendimden başkasına aldırmam, önem vermem" diyen insanlar, bütün görevlerin kendi kişisel hayatları için olduğunu sananlardır. Lakin bunlar kendi kişisel hayatlarının ne için olduğunu asla düşünmeyen, düşünmek de istemeyenlerdir. Gerçekte ise insan, yaşamak için çalışmaktan ziyade, yaşatmak için çalışırsa yaratılış gayesine uygun davranmış olur. Aslında bunun için yaratılmıştır. Kainatta her varlığın yalnızca kendisi için değil, diğer birçok varlıklar için düzenlenmiş vazifeleri vardır. Kaldı ki, insanlar fazla olarak akıl ve şuurla ilgili birtakım görevlerle de donatılmış ve öbürlerine üstün kılınmıştır. Bu inceliğe işaret olmak üzere Kur'ân-ı Kerim'de وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ *"Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım."* (Zâriyât, 51/56) buyuruluyor. İnsanın yaratılış sebebinin Allah'a kulluk için olduğu, yani bütün vazifelerin ancak Allah'a tam bir teslimiyet ve itaat için yapılması gerektiği açık ve seçik olarak ifade buyurulmuş oluyor.

İstenilen vazifelerin ilâhi kanunlar çerçevesinde yerine getirilmesi de ilâhî nimetlere erme yolu olduğuna dair deliller gösteriliyor ve böylece ahlâklılık ile faydacılık, hürriyet ile vazife her bakımdan uzlaştırılıyor.

Şu halde din yolu ile elde edilen Allah'ın nimetleri acaba ne gibi nimetlerdir? dinin vaad eylediği nimet tek yaratıcı olan Cenab-ı Hakk'ın her türlü nimetine, yani sonsuz nimetlerine şamildir. Müslümanın dinî görevleri, hem dünya nimetlerinin, hem ahiret nimetlerinin yolu ve sebebidir. Dinî nasslarda bunu açıkça ve doğrudan doğruya dile getiren bir şey görülmediği halde, genellikle bu sonuca vardıracak pekçok delil bulunmaktadır. Bu cümleden olarak, müslümanların her namazın sonunda dua olarak okudukları رَبَّنَا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ *"Ey Rabbimiz bize dünyada da iyilik, ahirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru!"* (Bakara, 2/201) âyet-i kerimesi hem dünyaya, hem ahirete yönelik isteklerimizin nasıl olması gerektiğini öğretiyor. مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِى حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ *"Her kim ahiret gelirini isterse ona ondan bol bol veririz. Her kim de dünya gelirini isterse ona da ondan veririz, fakat onun için ahirette bir nasip yoktur."* (Şûra, 42/20) âyet-i kerimesinde yalnız dünya menfaatleri isteyenlerin isteklerine kavuşacakları, fakat artık ahiretten bir nasip sahibi olamayacakları, buna karşılık ahiret geliri isteyenlerin isteklerinin bol bol ve fazlasıyla verileceği ve aynı zamanda dünyaya ait isteklerinin de verileceği bildiriliyor ki, bu da dinin her iki dünya nimetini içerdiğini gösteriyor. Bundan başka لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْىٌ وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ *"O inkârcı zalimlere dünyada perişanlık, ahirette de büyük bir azap vardır."* (Bakara, 2/114) gibi uyarı âyetleri de hem dünya, hem de ahiret açısından duruma aydınlık getirmektedir. Bu konuda daha birçok delil göstermek mümkündür. Bundan dolayı İslâm dini, Kur'ân-ı Azimüşşanı, her iki maksadı ihtiva eyleyen bir görüşle izlemeli ve onun paralelinde gelişme göstermelidir. Ahiret nimetleri, bu dünyada insanlar için doğrudan doğruya anlaşılması mümkün olarak izah edilemez. Dünya nimetleri ise kısmen gözlerimizin önünde, kısmen de kıyas yolu ile anlaşılacak durumdadır. Bundan dolayı ahiret nimetleri Kur'ân'da daha ziyade dünya ölçülerine göre izah olunmuştur. İslâmiyet açısından kınanan ve ayıplanan şey, yalnızca bu fani hayata, dünya nimetlerine dört elle sarılmak ve bundan başka birşey göremez, düşünemez duruma düşmektir. Çünkü bu şekilde dünyaya taparcasına bağlanmak insanın lehine değil, aleyhine olur. Çünkü dünyanın geçici nimetleri, ahiretin kalıcı nimetleri yanında çok az ve önemsiz kalır: قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقٰى *"De ki, dünya nimeti ne de olsa azdır, ahiret takva ehli için sırf hayırdır."* (Nisa, 4/77) gibi âyetlerde Kur'ân dünya

hayatını böyle dile getirmiş ve tasvir etmiştir. Yine bu cümleden olarak اِعْلَمُوٓا اَنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ *"İyi biliniz ki, dünya hayatı bir oyun, bir eğlence, bir süs ve kendi aranızda bir övünme, mal ve evlatta bir çokluk yarışından ibarettir."* (Hadid, 57/20) âyet-i kerimesi de dünya hayatının bir tarifi, bir tanımı gibidir. Dünyadaki hayatın oyundan, eğlenceden, süslenmekten, insanların birbirlerine karşı övünmesinden mal ve evlat sahibi olarak varlıklarını arttırmaya çalışmaktan ibaret olduğu anlaşılmıştır. Çağımız insanlarının çoğunda görüldüğü gibi, beşeriyetin bütün gayreti bunlardan ibaret olursa insanlık bir hiç demektir. Halbuki insanlığın, insan olmanın bütün bunların üstünde bir zevki ve mânâsı vardır. İnsanın çalışmaları ebedî saadete erişecek şekilde başlayıp gelişmelidir. Bu çalışmaların yapılacağı yer de yine dünyadır. Asıl hayatın, ebedî hayatın zaruret ve ihtiyaçları bu dünyada mükemmel şekilde karşılanamazsa ahirete ait yücеliklerin elde edilmesi de tehlikeye girer. Fakat dünyayı dünya arzusu ile değil, beka arzusuyla izlemeli, esas binanın yapılması için gerekli olan bir şantiye binası görmelidir ki, o zaman hem bu dünyadaki hayatımız düzene girsin, hem de ahiretten nasip sahibi olmamıza yardımcı olsun. Üzülerek söylemek gerekir ki, son devirlerde müslümanlar bu dinî hakikatlerin sırrından büsbütün gafil bulunuyorlar: Kimisi dünyasız ahiret kazanılır zannediyor, kimisi de ahireti, dünya işlerinin düzene girmesine engel olan kuru bir vehim gibi algılıyor. Dünya hayatından başka bir şey düşünmemek, nefsin zevklerine ve eğlencelerine esir olması demektir. Din ve ahiret için çalışmak ise ciddi ve devamlı hedefler için çalışmayı da gerçekleştirir ki, dünya hayatını hakikî medeniyete götüren çalışmalar da aslında bu tarz çalışmalardır. Bundan dolayı insanın sosyal ve şahsî hayatına ait hazlarını ve fıtrî ihtiyaçlarını dumura uğratacak tedbir ve hareketler, beşerî, hayvanî ve cismanî bütün özelliklerinden soyutlayarak, insanı sırf ruhanî bir mahlukmuş gibi yaşatmaya çalışmak İslâm'da makbul birşey değildir. İnsan bedeninin taşıdığı bütün uzuvların her birinde fıtrî bir gaye, bir yaratılış maksadı bulunduğunu düşünmek gerekir. Her organı yaratılış amacına uygun kullanabilmek, kulluğun, insanlığın kemal mertebesidir. Asıl şükür de budur, esas zühd de budur. Hiç şüphe etmiyoruz ki, ağzımız, bedenimizin yaşayabilmesi için lazım olan besin maddelerinin giriş yeridir ve dilimiz ruhumuzdaki duygu ve düşüncenin çıkış yeridir. Ağzımızı hiçbir görev yapmayacak şekilde kullanmaya kalkarsak zulüm ve haksızlık etmiş oluruz, aynı zamanda bir muhali istemiş oluruz. Bununla beraber aynı ağzı kötü şekilde kullanmamız da mümkündür. Vücudumuza faydalı ve şifalı besin maddeleri yerine zararlı maddelerin gönderilmesi için de kullanabiliriz ve hiç

şüphesiz o takdirde hata etmiş oluruz. Bundan dolayı İslâm'da her uzvun ne için yaratıldığı belirlenmiş ve o uzvun o gaye için kullanılması meşru sayılmış ve hatta ibadet gibi görülmüştür. İşte nesil yetiştirmek maksadıyla yapılan nikâhın özendirilmesi ve ibadet anlamına gelmesi bundandır. Zinanın haram olması ise nesil yetiştirme amacına hizmet etmeyip sırf zevk ve eğlence kabilinden bir iş olmasından ve sayısız sakıncalar taşımasından ileri gelmektedir. İslâm dininde dindarlığın, zühd ve takvanın mânâsı nefsi ezmek ve ona acı çektirmek değildir, onu aşırılıklardan uzak tutarak eğitmek, dünya nimetlerine ve lezzetlerine esir olmaktan kurtarıp ebedî ve yüce amaçlara yöneltmektir.

İslâm ahlâkının en büyük özelliği: Yukarıda İslâm'ın genel anlamını açıklarken, İslâm vicdan ve itikadının hakseverlik özüne bağlandığını izah etmiştik. İslâm'ın bir özel mânâsının da "sırat-ı müstakim" (doğru yol) olduğu tarifi'de bu vicdanı daha feyizli bir özellik ile süslüyor ki, bu da istikamet, yani doğruluk, dürüstlük demektir. Bütün hakikatlerin başı ve sonu olan Cenab-ı Hakk'ın birliğine iman ile o tek varlığa tam bir teslimiyet ruhundan kaynaklanan hakseverlik vicdanı, bütün bilinenleri ve varolanları, nefsanî eğilimler ve izlenimler açısından indî (sübjektif) ve izafî (rolatif) değerlendirmelerle değil, Allah'a göre sahip oldukları gerçek o objektif değerlendirmeyle ölçüp takdir etmektir. Bu vicdanın bütün hareketlerde, insan iş ve sözlerinin hepsinde, ferdî ve ictimaî bütün hallerde tecellî ve tazahürünü sağlamak, istikamet dediğimiz ahlâkî seciyyenin kendisidir. Bundan dolayıdır ki, iman ile istikamet İslâm dininin ünvanı ve remzi (simgesi) sayılabilecek en büyük iki özelliğidir. Nitekim bir gün Peygamber Efendimiz'in huzuruna bir Arabî geldi ve "Ey Allah'ın resulü, bana dini tarif et ki, bundan sonra ben onu kimseye sormak ihtiyacında kalmayayım" dedi. Peygamber Efendimiz قُلْ اٰمَنْتُ بِاللّٰهِ ثُمَّ اسْتَقِمْ "Allah'a inandım de ve doğruluktan ayrılma!" buyurdular. Bundan da anlaşılıyor ki, Allah'a imanı yalnızca kalpde saklamayıp dil ile de ikrar ve ilan eyledikten sonra her hususta doğruluk, İslâm dinini özetleyen en önemli özelliktir. Bunun böyle olduğunu Kur'ân-ı Kerim birçok âyette açık seçik olarak ortaya koyuyor ve müslümanları doğruluğa teşvik ediyor. Allah, kullarına bizzat ve dolaylı olarak ihsan edeceği nimetleri hep birer tarik-i müstakim (doğru yol) ile gönderir ki, bunlara Kur'ân dilinde "sünnetullah" denir. Bunu görenler Allah'ı mecbur zannetmişlerdir. Felsefedeki "icabiye", yani determinizm bu zandan doğmuştur. Halbuki bütün zorunluluklar ilâhî ilim ve hikmete göre düzenlenmiştir ve ilâhî iradenin eseridir. Haddizatında Allah muhtardır, yani herşeyi kendi hür seçimi ile yaratandır. Tariki müstakimden (doğru yoldan) gelen ilâhî nimetleri alabilmek için iradelerini

kullanmaya mecbur olan insanlar, ancak istikamet ile, yani, kendi iradeleriyle gösterecekleri doğruluk ve dürüstlük ile tarik-i müstakime girmekle o nimetlerden yararlanabilirler.

Gerek ferdin, gerek cemiyetin ilâhî nimetlerden faydalanmasını sağlayan tariki müstakim, insanların soyut istek ve temennileriyle meydana gelen hayalî konulardan ibaret olmayıp, kendiliğinden lüzum (zorunluluk) ifade eden birtakım ilkeler, prensiplerdir. Bu ilkelerden ciddi şekilde faydalanabilmek onların uygulamasında dahi ahlâkî bir istikamet izlenmesine bağlıdır. İslâm diliyle ifade edecek olursak, ilâhî kanunlar iki türlüdür: Biri tekvinî (varoluşla ilgili) kanun ve olaylardır ki, bunların beşer etkisi ile değiştiği görülmemiştir. İkincisi teşriî kanunlardır ki, insanlar bunların uygulamasını terk ve ihmal edebilecek hürriyet ve serbestiye sahiptir. Bununla beraber her iki çeşit kanunda da beşerin durumu, kanun koyucusu olmak değil, zaten varolan kanunları keşfedebilmektir. Teşriî kanunların hükmü beşerin şuur ve iradesine bağlı olmak gibi şarta bağlandığından insan bu kanunları kendi mevzuatı sanmak gibi bir hataya düşmüştür. Bugün âlemde gözlenen beşerî sefalette bu zannın büyük etkisi olduğu görülmektedir. Son devirde ise bu zan çok ileri gitmiş, hak kavramının gerçek ve ciddi bir değeri olduğu hâlâ yeterince teslim ve kabul olunamamıştır.

İslâm'da bütün tekvinî ve teşriî kanunlar bir birlik ilkesi ile tek bir kanun koyucuya irca olunup, beşerin nefsanî ve keyfî, hatta zararlı ve ihtiraslı temayüllerinden doğabilecek hakka aykırı tatbikata imkan vermeyen bir anayasa keşif ve kabul olunmuştur. Bu kanunlara karşı beşerin iki türlü yaklaşımı vardır: Biri vicdanî, diğeri amelî yaklaşımdır. Tarik-i müstakim olan kanuna iman veya bilgi yolu ile şuurunu bağlamak vicdanî bir yaklaşımdır. Önce bu yaklaşımda isabetli bir seçim yapmaya çalışmak, başlıbaşına bir istikamettir. Sonra eylem ve davranışlarını bu kanuna uydurmak, irade ve ihtiyarını hep bu yolda kullanmak da bir istikamettir. Şu halde istikamet, bir insanın içten ve dıştan bütün varlığı ile hakka, hak olan ilâhî kanuna uyması demektir. Bir insanda bu uyum alışkanlığının bulunmasına ahlâkî istikamet denir ki, bütün beşerî faziletlerin kaynağıdır.

İslâm dininde istikametin önemi bu derece büyüktür. Bunun uygulaması bütün kanunların başarıyla uygulanabilmesi denilebilecek kadar geniş kapsamlı olduğundan, ayrıca da çok kuvvetli bir iradeyi, pek metanetli ruhî ve bedenî bir kabiliyeti gerektirdiğinden Allah Teâlâ, bunun uygulanabilirliğini isbat için Hz. Peygamber'e özellikle istikameti emir buyurmuş ve yakınlarına da bunu emret-

mesini tembihte bulunmuştur.

İslâm'm ahlâkî özelliklerinden en önemlisi olan İstikamet hakkında Hud Sûresi'nde فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ *"Emrolunduğun gibi doğru ol!"* (Hud, 11/112) emri verilmiş ve bu emir peygamberlik görevlerinin hepsini kapsamına aldığı için en güç bir vazife olarak ele alınmıştır. Nitekim bu emirden dolayı Peygamber Efendimiz "Hud Sûresi beni ihtiyarlattı" buyurmuştur.

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bütün hayatı boyunca gösterdiği mucizeler arasında, hareket ve davranışlarındaki istikamete, başka bir deyişle istikamet alanında gösterdiği şaşmaz istikametine büyük yer ayırmak ve özel önem vermek gerekir. Bir tek insanın değil, bütün fertleriyle bir cemaatın, yalnızca bir cemaatin de değil, birçok cemaatlerin, kavimlerin, milletlerin sadece belli bir zaman ve mekan içinde olmayıp çeşitli zaman ve mekanlarda hidayete erişmelerine ait ruhanî, cismanî, ilmî, amelî, ahlâkî, hukukî, ictimaî, siyasî, dünyevî ve uhrevî esasların yalnızca bildirilmesi kâfi gelmemiştir. Bütün bu esasların öğretim ve uygulamasını da içine alan Peygamberlik vazifesinde, imanın en kuvvetlisini taşıyan, işlerin en zahmetlisine katlanan Hz. Muhammed (s.a.v.), sözü ile işi, naziriyatı ile ameliyyatı arasında zerre kadar fark göstermemiştir. Hatta kendisinin de bir insan olması ve bu bakımdan Allah'a karşı kulluk mertebesinde bulunması dolayısıyla uzak kalamadığı umumî ve müşterek vazifelerde, daima herkesten fazla gayret ve tahammül göstermiş ve ümmeti için kabul edilen bazı kolaylıklardan bile faydalanmayı istememiştir. Aldığı ilâhî emirleri herkesten evvel ve daha fazla olarak uygulamış ve yerine getirmiş olan Hz. Muhammed (s.a.v.), kendisiyle tanışan herkese صَادِقُ الْوَعْدِ الأَمِين "Doğru sözlü, güvenilir insan" dedirtmek mazhariyetine nail olmuştur.

Beşer hayatının bütün inceliklerine, ihtiyaç ve icaplarına, haline ve geleceğine ilişkin, bütün ömrünce tebliğ eylediği ilâhî emirlere bu dünyada ne dereceye kadar uyulabileceğini insanlara göstermek için her türlü zahmete katlanmış, her düşmana karşı mücadele etmiş ve bu uğurda hiçbir fedakârlıktan çekinmemiş olan Peygamber Efendimiz "Hûd Sûresi beni ihtiyarlattı" demekle bu mücadelenin büyüklüğünü anlatmış ve bütün ümmetine de örnek olmuştur.

Peygamberlik halini nefislerinde tecrübe edemeyen, tarihin şahitliğine de inanmak istemeyen bazı düşünürler, Hz. Muhammed (s.a.v.) gibi nadir bir yaratılışın, kendi peygamberliğine kendisinin de inanmaması gerekeceğine, asıl maksadını gizleyerek Allah tarafından gönderilmişlik kılığına bürünmeye çalıştığına işaret ederler. Diğer bir kısımları da, peygamberlerdeki peygamberlik

sıfatının, firavunların, milletlerin başına geçmek isteyen büyük politika adamlarının kendi kendilerini Tanrı ilan etmeleri veya insan üstü birtakım kuvvetlere sahip görünerek kuvvet ve kudrete hayran olan halk kitlelerini peşlerinden sürüklemeye teşebbüs etmeleri gibi yalancı bir iddia ve uydurma bir rütbe olduğunu söylemekten çekinmezler. Bunların vardıkları şu sonuç, sırf kendi nefis ve imkanlarını temel alarak yapmış oldukları yanlış bir mukayeseden doğmaktadır. Peygamberlerin ve özellikle Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bütün ömürleri boyunca davaları uğruna gösterdikleri azim ve sebatı, yüksek mücahede ve istikametin derecesini ve buna imkan veren kudsî kuvvetin şiddet ve etkisini bilmemek, bilememek veya bilmek istememek şüphesiz insanı yanlış hükümlere götürür. Aradan çok fazla zaman geçtiği için öbür peygamberler hakkında tarihlerin naklettiği bilgiler yeterli görülmüyorsa da, gayet iyi zaptolunmuş ve tarihçe çok iyi bilinen peygamberimizin hayatına bakılarak, peygamberlerin yaptıkları mücadelenin ne kadar derin bir imandan geldiğini anlayabilmek mümkündür. Bundan dolayıdır ki, hakikat aşığı ve insaf sahibi birçok doğulu ve batılı düşünür, peygamberlik sıfatını kabul etmişler ve kendi peygamberliğine samimi imanın, bütün ömrü boyunca Hz. Muhammed'e kuvvetle hakim olduğuna kanaat getirmişlerdir. Gerçekten de ciddî ve ilim sahibi bir vaizin, her zaman değil, yalnızca bir günlük vaazında açıkladığı ahlâk ilkelerini, kısmen de olsa bütün ömründe hem gizli olarak, hem de aşikare olarak kendi nefsinde uygulamaya muvaffak olduğunu veya halka güzel nazariyelerden ve fikirlerden söz eden politikacıların, iktidar mevkiine geçtikten sonra aynı prensipleri ve kanaatleri hiç değiştirmeden canları pahasına tatbik ettiklerini görmek insanlığa hemen hemen hiç nasip olmamıştır. İşte فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ "emrolunduğun gibi dosdoğru ol" emri gereğince, asırları içine alan önemli görevleri ve gerçekleri, bütün ömürleri boyunca ve emrolundukları şekilde, doğruluk ve dürüstlükten ayrılmadan aynen ve olduğu gibi uygulama gücünü gösteren peygamber dediğimiz bazı insanların gelip geçtiğine inanmak, elbette harikulâde işlere, mucizelere inanmak demektir. Fakat tarih şüphe bırakmıyor ki, böyle insanlar gerçekten gelip geçmişlerdir. Bunlar arasında tarih bakımından en iyi bilinen ve bütün hayatı en iyi zapta geçirilmiş olan da Hz. Muhammed (s.a.v.)'dir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'e bu imanı, bu sarsılmaz azmi ve iradeyi veren ne idi? Peygamber Efendimiz gördüğü rüyaların aynen zuhur etmesiyle meydana gelen bir ruh hali içinde, Nur Dağı'nda münzevî bir şekilde ibadet ve tefekkür ile meşgul olurken bir gün, yalnızca vicdana telkin edilebilen manevî bir sesle değil, aynı zamanda kulaklarda çınlayan açık bir sesle اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ * خَلَقَ

...الانسان من علق "*Oku, yaratan Rabbinin adıyla! Yarattı insanı bir yapışkan sudan...*" (Alâk, 96/1) emrini veren ani bir hitapla karşılaşmış ve buna hayret ederek "Ben okuma bilmem ki" diyerek mazeret beyan etmek istemişse de aynı ses kendisine tekrar "Oku!" diye emretmiş ve üçüncü defa tekrardan sonra "Oku! Ve senin kerem sahibi Rabbin kalemle öğretti. İnsana bilmediği nice şeyi öğretti." buyurmuştur. Bunun üzerine kalbi heyecan ve korku içinde kalmış ve evine dönüp sükunet bulmaya çalışmıştır. Başka bir gün يا ايها المدثر * قم فانذر * وربك فكبر * وثيابك فطهر والرجز فاهجر "Ey örtünen, örtülerine bürünüp gizlenen! Kalk! Uyarıya başla! Rabbine saygı göster! Elbiseni temizle! Putları uzaklaştır!" (Müddessir, 74/1-5) hitabıyla karşılaşmış ve bu gibi hallerin sık sık tekrarlanması sonucunda kalbindeki korku ve kuşku büsbütün ortadan kalkmış ve bu duyguların yerini bir güven ve huzur duygusu almıştır.

Yıllarca devam eden bu haller kutsal bir olayın ruhunda meydana geldiğine ve kendisine verilen emirlerin yerine getirilmesi gerektiğine dair sağlam bir kanaat ve sarsılmaz bir imanın Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ruhunda yerleşmesine sebep olmuş ve yirmiüç sene süren bir dönem içinde nübüvvet olayı teşekkül ve tekemmül etmiştir. Bu hadisede, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kendinden, bizzat kendi iradesinden kaynaklanmış olan herhangi bir teşebbüs ve tasarrufu yoktur. İrade ve isteğinin dışında kalan bir tesirle vazifelendirilmiş ve bu vaziyet Hz. Peygamber'in akıl ve zekasına, fikrî ve bedenî faaliyetlerine asla zarar vermemiştir. Aksine bu hal beşerî melekelerinin daha muntazam hale gelmesini sağlamıştır. Çünkü gelen ilâhî emirler, onların aynen uygulanması için gerekli olan amelî gayreti, ahlâkî safiyeti ve fevkalâde istikameti sağlayarak Hz. Muhammed (s.a.v.)'in şahsiyetini güçlendirmiş ve tamamlamıştır. Bundan dolayı Hz. Muhammed (s.a.v.), müktesebat (edinilen bilgi ve tecrübe) bakımından kâmil bir kul ve yalnızca Allah vergisi olan vahiyle de bir tanrı elçisi, bir ahir zaman peygamberidir.. Sözün özü; Hz. Muhammed (s.a.v.), Allah tarafından gönderilmiş bir elçi oluyor ve elçiliğin icabı olarak aldığı emirleri ve irşadları da kâmil bir kul, mükemmel bir insan olarak yerine getiriyor ve eksiksiz uyguluyordu. Yani Kur'ân-ı Kerim, onun kendi eseri olmuyor, kendi ruhuna telkin edilen, kalbine indirilen bir Kitab-ı Mübin, öğretici bir söz, ilâhî bir kelam ve hitap oluyordu. Bu kitabın muhteviyatı ve içeriği insan akıl ve fikrini karıştırmıyor, aksine aydınlatıp irşad ediyor ve çoğu zaman aklın kendi kendine erişemeyeceği, ancak peygamberin tebliğinden sonra kavrayabileceği gayba ait birtakım haberleri de içine alıyordu. Zuhur eden haller tebliğlerin ciddiliğini pekiştiren görünmez kuvvetler idi. İşte bu kuvvetli tebliğler, o ilâhî nimetler, Hz. Mu-

hammed'e ve ashabına istikamet sahibi olmak için gerekli olan kuvvet ve kudreti vermekte idi. Böylece insan saadeti için başlangıç noktasının Allah'ın birliğine iman etmek, ilâhî nimetlerin meşruluğunu sürekli olarak devam ettirecek hakikî istikametin de Allah'ın belirlediği "Tarîk-ı müstakim"den gitmek olduğu anlatılmış oluyordu.

İslâm dininde yeri bu kadar yüksek olan istikamet çok geniş kapsamlıdır, dolayısıyla uygulaması ve yerine getirilmesi de birçok şartın bir arada bulunmasına bağlıdır. Bu yüzden de kullanılması bir hayli güç bir insanî haslettir. Beşeriyetin bütün kültürüne, söz ve vicdanına, iş ve davranışlarına şamil olan istikamet, enfüsî (sübjektif) ve âfâkî (objektif) iki türlü şartla ilgilidir.

Enfüsî (sübjektif) şartı şudur ki; insan ruhunun birtakım sapıtmalara karşı koyacak şekilde terbiye ve tasfiye edilmiş olması, her iş ve harekette hak ve hakikatı hedef tutacak derecede arınmış olması, duyguların, düşüncelerin ve iradelerin hep bu meleke, bu temizlik havası içinde dönüp dolaşması sağlanmış olmalıdır. Bu da doğuştan gelen bazı hasletlere ilaveten Allah'ın birliğine ve büyüklüğüne iman edip bütün eğilimlerin Allah sevgisine, Allah korkusuna irca edilmesine, yani, İslâm vicdanının teşekkül etmiş olmasına bağlıdır. Bundan dolayı İslâm'da istikametin ilk güvencesi takvadır. Zira kendi kendine veya Allah'tan başka tanrılara ve putlara tapan ruhlar için istikamet imkansızdır. Bundan başka insanın nefsi de, ruh ve kalp istikametinin gerektireceği faaliyetlere ve bu faaliyetlerden doğacak sıkıntı ve acılara dayanabilecek bir yapıda olmak zorundadır. Bu ruh gücünü elde edebilmek için niyet, azim ve irade gerekmektedir.

Afâkî (objektif) şarta gelince: Bu şart, olaylar ve ihtiyaçlar karşısında dış çevrenin, insanın içinde yaşadığı sosyal hayatın imkan ve müsaadesi bunun derecesini belirler. Sosyal akımların muhtelif şekilleri, bunlarla birlikte döndürülecek şahsî menfaatlerin birbiriyle çarpışması, ortaya çıkacak oluşumların etkileri ve kişisel zekaların kötüye kullanılmasından doğacak sonuçlar bu konuda büyük rol oynar. Medeniyet ilerledikçe hayatın ihtiyaçları artar. İhtiyaçların artması oranında insan hak ve vazifeleri çoğalır: Mücahede mücadeleye, samimiyet benlik kavgalarına dönüşebilir. Çok karışık ve girift hale gelmiş olan ihtiyaç ve vazifeler karşısında insan zekası kolaylık çareleri aramak zorunda kalınca hak ihmal edilir, iradeler zayıflamaya başlar. Nifak, yalan, hile, aldatma, zorbalık, tahakküm ve tembellik gibi meşru olmayan girişimler en kısa ve kestirme yol zannedilir. Hatta mevcut bilgi birikimlerinin ve imkanların çoğalmış

olması böyle bir sonucun meydana gelmesini kolaylaştırır. Bu özellikteki bir sosyal çevre içinde istikameti muhafaza edebilmek, hayatı terk etmekle eşit bir anlam taşır. Toplum birlik ve bütünlüğünü kaybetmeye, çözülüp, yok olmaya yüz tutmaya başlar. Bu durumda cemiyet perişan olacak, içindeki fertlerin hali, belki geleceği de yıkılacaktır. Böyle perişan bir sosyal çevrede her şeye rağmen duruma hakim olmak, özellikle istikamet duygusundan ayrılmadan, meşru ve doğru yollardan giderek hakim olmak, doğru olmayan yol ve araçlara tenezzül etmeden hakim olmak, bütün zorluklara ve hatta imkansızlıklara rağmen vazife haline gelirse, bu vazifenin yerine getirilmesi مَنْ عَمِلَ بِسُنَّتِي عِنْدَ فَسَادِ أُمَّتِي فَلَهُ أَجْرُ مِائَةِ شَهِيدٍ "Ümmetimin bozulduğu zamanda kim benim sünnetimi yerine getirirse ona yüz şehid sevabı vardır." hadis-i şerifi gereğince istikametten ayrılmamak yüz def'a şehid olmaya azmetmek kadar şerefli bir iş olur. Haydutluğun itibarda ve revaçta olduğu bir sosyal çevrede duruma hakim olmak için yine haydutluk yoluna sapmak, zararı kârından daha büyük olan bir işten ibaret kalır. Halbuki icabında hayatı da feda etmeyi göze aldıracak gibi görünen bu vazifeyi, yani peygamberlik vazifesini tam mânâsıyla yerine getirmeye muvaffak olmuş olan Hz. Muhammed (s.a.v.)'i örnek alarak, daima istikameti gözeterek hareket etmek, insanların çoğu için ağır bir iştir. Bununla beraber, bir taraftan Allah'ın birliğine inanmak, diğer taraftan ahiret gününe iman edip hiç son bulmayacak ebedî bir gelecek için çalışmanın gereğine kanaat getirmek, vazifenin yapılmasını kolaylaştırır. Allah'ın nimetlerine nail olmak suretiyle elde edilecek beşer saadetinin yalnızca bu fani hayata mahsus olmadığını, başka bir âlemde ebedî bir hayat bulunduğunu, sonsuz mutluluk arzuları taşıyan beşer ruhunun sınırlı olan elli-yüz senelik kısa bir ömre sığamayacağını akıldan çıkarmamak gerekir.

Özetleyecek olursak, nasıl görünürse görünsün insan için hayırlı yol istikamet yoludur. İnsanların bütün felaketleri, bütün huzursuzlukları ve mutsuzlukları istikametsizlikten ileri gelmektedir. Matematikçilerin deyimi ile "en kısa yol doğru yoldur". Yalan, hile, aldatma ve oyuna getirme yolu değildir. İslâm dini, insan yaratılış ve menfaatinin esası olan vicdan istikametini geliştirir ve bunun uygulama ve kullanma şekillerini gösterir. Bundan dolayı İslâm dininin bütün hükümleri istikamet (doğru yol)in genel çizgilerini taşır ve bunların hepsini Cenab-ı Hakk'ın birliğine, saf ve samimi bir dindarlığın güvencesine teslim eyler.

İslâm dininin hükümleri birkaç şekilde bölümlere ve sınıflandırmalara tabi

tutulmuştur. Genellikle bunları üç grupta toplamak mümkündür. Doğrudan doğruya iman ve itikadla ilişkili hükümlere "itikadiyat", inançla ilgisi olsa bile doğrudan doğruya amelle ilgili, yani seçimlik fiillerimizin Cenab-ı Hakk katındaki kıymetini gösteren hükümlere "ameliyat" veya "şer'iyat", yine inançtan kaynaklanacak veya iradeyi güçlendirecek hayırlı ve güzel işlerin istikamet çerçevesinde uygulamasını kolaylaştıracak olaylara ve ahlâkî davranışlara ilişkin hüküm ve ilkelere de "vicdaniyat" adı verilmiştir ki, bunların hepsi insan nefsinin lehine veya aleyhine olan sonuçlara dönüşür. Kur'ân-ı Kerim'de yer almış olan birçok hükümler, insan düşüncesini eşyanın yaratılış şekil ve şartlarına yönelterek kainatta görülen düzenli ve sürekli değişimlerin, kesintisiz oluşumların hedefsiz ve boşuna olamayacağını, varlıkların sadece görünüp geçmekten ibaret bir kaderi bulunmadığını anlatmaktadır. Bunlardan her birinin bir başka şekilde zuhura gelmesinin bir hikmete, ciddi bir sonuca delil olduğunu, her birinin belli bir hikmetin veya akıbetin meydana gelmesi için, birer görevi yerine getirmek için yaratılmış bulunduğunu, insanlara ihsan edilen ruhun, bu arada hürriyet ve serbestinin bir hikmeti bulunduğunu ve bunu elde etmek için yapılması, yerine getirilmesi gereken vazifeleri öğreten Kur'ân-ı Kerim, insanın yaratılmasındaki asıl hikmetin iyi ve hayırlı işler yapmak olduğunu belirtmektedir. Bu iyi ve hayırlı işleri işlemek için kendilerine ihsan edilen hürriyet ve seçme yetisi, akıl ve şuur gibi kudretleri, bilgisizlikleri yüzünden insanlar iyi kullanmadıklarından ekseriya perişanlığa uğramaktadırlar. Ancak iman edenlerin, iyi işler, salih ameller işleyenlerin, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenlerin hüsrandan kurtulabilecekleri açıklanmaktadır (Asır Sûresi).

Gerçekten de kainat boş yere yaratılmış olmayınca, insanları yaratmaktan maksadın kulluk gibi bir vazifenin yapılması ve insanlara bu âlemde hayırlı işler gördürülmesi olduğunu kabul etmek gerekiyor. Güzel kokulu çiçeklerin güzel kokmalarında, onların kendileri için bir fayda gözettikleri düşünülmese bile, o güzel kokuları etrafa yaymak ve çevrelerinde bundan yararlanmak durumunda olanlara birşeyler vermek vazifesinden uzak kalamayacakları ne kadar açık ve belli ise, insanların da aynı şekilde, kainat içinde, kendi irade ve hür seçimleriyle güzel işler yapmak ve bu güzellikleri yaymak için çalışmaları yaratılış hikmetlerine uygun davranmaları demek olur. İnsanların bu hikmeti gerçekleştirmekle görevli kılınmış olduklarından şüphe edilmemelidir.

İnsanlar şuur ve iradeleriyle yapacakları ve ancak bu şekilde bir olgunluk eseri olarak gösterebilecekleri işleri, belirli bir maksada göre yürüteceklerinden,

bu işlerin güzel ve hayırlı olabilmesi için, takip edilen hedefin sadece insanların kendi hayatlarından ve günlük meşguliyet ve endişelerinden ibaret olmaması gerekir. Zeka gücü ve serbest iradesiyle geniş tasarruflarda bulunarak kâinatın çeşitli tabakalarında, madenler, bitkiler ve hayvanlar üzerinde, maddî ve manevî âlemde az veya çok, sürekli veya geçici hakimiyet kurabilen insan, bu iktidarı kazanıncaya kadar Allah'ın rahmetinden, kendinden başkalarının çalışmalarından istifade etmiştir. Bu sebeple, hareketlerinde hedef olarak kendini büsbütün ortadan kaldırması mümkün olmasa bile tek hedefi, kendisinden ibaret kabul etmemesi de bir vazife olmalıdır. İnsanın, ruhî kudretini, hürriyetini bu şekilde sınırsız ve bencil farzetmesi, sonsuz âlem içinde bir zerreden başka bir şey olmayan kendisini, haşa güçlü bir Allah farzetmesine eşit olur. Halbuki yaratılışın en büyük bir cazibesi, en hafif bir darbesi, en küçük bir böceği, onun sadece kibir ve gururunu değil, kendisini bile mahvetmeye yeterlidir. Anlayış ve şuuru ile bunu görüp farketmekte olan insanın böyle bir davaya kalkışması nasıl mümkün olabilir. Fiil ve hareketlerinin hedefini yalnız özel hayatıyla veya gelip geçici zevkleriyle sınırlandırmak isteyen bir insan kendi kendini küçültmüş olacağından yapacağı işlerin kâinat içinde hiçbir değeri olamaz. Madem ki insan, şuursuz şekilde birtakım vazifeleri yerine getirmekte olan diğer kâinat kısımları içinde, şuur ve zekasıyla, kuvvet ve iradesiyle çalışma tarzıyla diğerlerine üstün olduğunu gösterebilecek vaziyettedir. O halde şuur ve iradesinden çıkan bütün fiil ve hareketlerini de, yaratılıştan gelen davranışlarında ve fıtrî hareketlerinde olduğu gibi, gerçek ve genel hedefe uydurmalıdır. Bunu yapabildiği takdirde insan, kâinat içinde yaratılışa ve iradeye bağlı fiilleriyle iki katlı bir kıymet kazanacaktır. Yoksa gözlerinin önünde, haberi olarak veya olmayarak, meydana gelmekte olan hadiseleri yalnız kendi nefsinde toplamak ve kendisinin ortadan kalkmasıyla bütün bu hadiselerin feyizli neticelerini yok etmek istemek, insanı, bu âlemin en âdî, en zararlı bir organı derecesine indirir. Demek oluyor ki, insan, şerefli yerine layık olmak için, kâinat mekanizmasında bir cihaz olduğunu idrak ederek fiil ve hareketlerini genel ve gerçek hedefe yöneltmeli, yalnız kendi nefsini gaye bilmemeli, hürriyetini kötüye kullanmamalıdır. İnsanın yaratılmasındaki hikmet, Allah'a kulluk etmek, Allah'ın verdiği emanetlerden kuvvet alarak diğer mahlûklara feyiz dağıtmaktır.

Tecrübe ile sabittir ki insanlarda iş başarmak kudreti irade kuvveti ile, irade kuvveti ise inanma kuvvetiyle orantılıdır. İnanışın batıl olması endişesiyle hiçbir şeye inanmamayı tercih edenlerin her bakımdan imansız olduklarını kabul etmek mümkün değildir. Bu gibiler hiç olmazsa "Varlığın gayesi benim, her şey

benim için, benim zevklerim içindir. Fakat ben hiçbir şey için değilim, benden başka önem verilecek, hizmet edilecek hiçbir şey yoktur ve olmamalıdır" gibi inanışlardan kurtulmuş değillerdir. Eğer buna da inanmıyorlarsa bu âlem içinde hiçbir amelî değerleri kalmamış demektir, mesud olma haklarını kendi kendilerine yitirmiş olurlar. Gerçi insanlar bazen zan ile de hareket etmek mecburiyetine düşerler. Fakat bunun başarı değeri pek düşük olur.

İnanmak, insana birtakım gerçekleri kazandırır. Bu gerçeklerin ilavesiyle insanda vicdan tabakaları oluşup gelişir, vicdan ile eşya arasında yeni nisbetler meydana gelir. Bu vicdan ve nisbetin tesiriyle insan fiil ve hareketleri kuvvetli ve kıymetli olur. İnanılan gerçekler arasındaki intizam ne kadar kuvvetli olur ve bunlarla ilgili ruh ne kadar birliğini muhafaza edebilirse vicdanın hükümleri de o ölçüde kuvvetli ve yapılan iş o ölçüde sağlam olur. İnsanın inandığı gerçekler her ne kadar çok gibi görünebilirse de asıl önemli olan, bu inanışları birbirine bağlayıp bir tek gerçekte birleştirmek ve bu şekilde ruh birliğini sağlayacak hakka ulaşmaktır. Ruh, hakkı bulunca tatmin edilmiş olur. Bu tatminden büyük bir lezzet duyar. İşte insanların inanışlarındaki esaslar neden ibaretse, şuurları, dinleri ve vicdanları da ondan ibarettir. Şuurun, vicdanın ve dinin meydana gelmesinde çeşitli sebepler etkili olabilir. Bunların en zayıfı, en perişanı nefsanî duygular ve bunların tesiriyle etraftan toplanan taklitlerdir. En muntazamı ise geçerli ve güvenilir bir öğretim kaynağı olanıdır. İlimlerin, kitapların diğerleri bununla ölçülür. Geçerli ve güvenilir öğretim kaynaklarının başında da peygamberlik gelmektedir. Çünkü peygamberlerin dayanakları hakkın tâ kendisidir. Hak ise bütün hakikatlerin toplandığı yerdir. Hakkın kendisi varlık âleminde ve insanlarda dahil değilse de onlardan uzak ve tamamen hariç de denilemez. Çünkü her şeyin, hakkın zatına bakan bir yönü vardır. Asıl hakikat de bütün yönleri kapsamına alır.

Semavî dinlerin hepsi, bu kaynağa dayanması itibarıyla insan ruhuna diğerinden daha kuvvetli olarak nüfuz edebilmiş, bonu birlik içinde idareye yeterli olmuş ve vicdanlara yerleşebilmiştir. Dayanaklarını Allah'ın birliğine bağlayamayan dinler ise batıldır. Bunlara din denilmesi bile mecazîdir. Şirk ve inat içinde birbiriyle daima tartışma ihtimalini saklayan esaslar kalbin selametini ve ruhun birliğini asla sağlayamazlar. Bu bakımdan inanışlardaki tesirin ortadan kalkması da çabuk olur. Esaslarını tevhide bağlayabildiği halde bu tevhid, ya zanna dayalı veya filozofların ve diğer fen adamlarının dayandıkları esaslar gibi, bütün gerçekleri içine alamayıp noksan kalırsa yine gerçek ve kutsal bir

temel olamayacağından kalplere tesiri devamlı olamaz. Bugün suya, yarın havaya, öbür gün bilinen dört unsura, daha öbür gün basit cisimlere, daha sonra maddeye, esîre, (kâinatı kuşatan, tartısız elastikî ve akıcı hafif cisim) kuvvete tapınan ve bunları temel sayan bir ruh kendini duyunca, ruh hadiselerinden haberdar olunca, başka bir temel aramağa yönelir. İmanın gerçek dayanağı, gerek bütün kâinatta, gerek insanın ruhunda ve cisminde gerçeğe hükmeden yüce zatın birliği hakikatinden başka bir esas olamaz. İslâm dini, bütün insanların ferdî tecrübeleri, akılları, çalışmaları ile ulaşabilecekleri inanışlar ve kısmî gerçeklerle yetinmeyip asıl gerekli olan ve herkes için erişilmesi mümkün olmaz gibi görünen esaslara inanmayı emretmiştir. Bir müslüman, bu esaslar ile kendi nefsini endişelerden kurtarabilir ve bütün işlerinde bunlardan faydalanabilir, gideceği hayat yolunu bulabilir. Bundan dolayı da hiçbir beşerî hadise göremezsiniz ki İslâm dininin onunla bir ilişiği bulunmasın. İman ve itikadın esaslarını tesbit edip Allah'ın birliği prensibine bağlayan ve insanları iyi ve güzel işler görmeğe ve dolayısıyla ebedî saadete sevkeden İslâm dininin umumî hükümleri, yukarıda zikrolunduğu gibi, itikadiyât, ameliyât ve vicdaniyât adıyla üç kısma ayrılmıştır.

Vicdaniyât denilen kısmın, hem itikad ile, hem amel ile ilgilenmesi bakımından ikisi arasında bir kısım olarak zikrolunabileceği gibi, asıl amelî bir gayeye yönelmesi itibarıyla da ameliyât arasında zikredilmesi de mümkündür. Genel hükümlerin bu şekilde taksimi pek meşhurdur ve İslâm dininin bünyesine de uygundur. Zaten insanlığı ilim ve felsefe yönünden düşünenler ve insanın nefse ait olaylarını ilim bakımından taksim ve tasnif edenler de teorik ve pratik ilimler tasnifinden uzak kalamamışlardır. Nasıl ki, insanların sadece bilmeleri istenen gerçekler teorik ilimleri, hem bilip tatbik etmeleri istenen gerçekler pratik ilimleri meydana getiriyorsa İslâmî ilimler de bu şekilde taksim olunarak her çeşit teorik ilimlerle ilgilenmesi ve onları idare sahasına alması istenilen esaslar, itikadiyâtı ve her çeşit pratik ilimler ile ilgili olması ve onları kanun sahası içine alması istenilen esas ve hükümler de ameliyâtı teşkil etmektedir.

İşte Hz. Muhammed (s.a.v.), peygamberlik hayatında bunları tebliğ ederek ashabına öğretmiş, tatbik kabiliyetini isbat ederek insan kalbine büyük bir ruhî gelişme ve hayat bahşetmiş, insanlara insanlıklarını tanıtmıştır.

Müslümanlar arasında bütün bu hükümlerin hepsi (Ahkâm-ı Şer'iye) adı altında anılır, özel mânâsıyla İslâm dini ile eşanlamlı olarak kullanılır. Bu hükümler içinde, insan aklının, mantıkın reddedebileceği hiçbir şey yoktur. Şu

kadar ki yalnız akıl ve felsefî düşünce bu hükümleri tamamen bulamayacak ve bulduklarını da Hz. Muhammed (s.a.v.) kadar insan kalbine nüfuz ettiremeyecekti. Peygamberin tebliğleri ve öğretmeleri sayesinde bunlar birer hayat hadisesi olarak ortaya çıkmış ve sonra bunları birer ilim konusu olarak ele alıp akıl ve mantık yolundan izahı mümkün olmuştur. Diğer ilimler gibi her biri kendi doğrultusunda geliştirilmiştir. Zaten bu gelişmeye hizmet etmek dinimizin getirdiği esaslar arasındadır.

İslâm dinini Hz. Muhammed (s.a.v.)'in tebliğleri teşkil ettiğinden bunları olduğu gibi zabtedip muhafaza edebilmek için müslümanlar özellikle gayret ve himmet göstermişler ve peygamberlerinin hayatını, olaylarını ve siyretini dikkatle takip ve tesbit etmişlerdir. Peygamberden naklen gelen dinî esaslar üç mertebe üzerindedir: 1- Mütevatir, 2- Meşhur, 3- Âhâd. Kur'ân'ı azimüşşan ile bazı hadisler gibi mütavatir olan naslar (deliller) kesin ve sabittir. Yani bunların tarihen sabit olduklarında şüphe yoktur. Bir İstanbullu nazarında Londra'nın İngiltere'de olduğu, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in tarihte yaşadığı ne kadar kesin ise ondan mütevatir olarak gelen tebliğler de aynı derecede kesindir. Acaba peygamberimiz bunu tebliğ etti mi? sorusuna ihtimal yoktur. İslâm âlimleri tevatürün bütün inceliklerini gözetmişlerdir. Meşhur olanlar ise, sonunda tevatür mertebesinde olup da başlangıcında o kesinliğe sahip olmayan, fakat çok yaygın bulunan esaslardır. Âhâd denilen nakiller ise başlangıçtan iki veya üç sika ve güvenilir zatın rivayet ettikleri nakillerdir. Mütevatirler iman ile imansızlığın ölçüsüdür. Meşhurlar ile Âhâd ihtimalî olmakla yalnız amelde, ahlâkta delil olma özelliğine sahiptir.

His ve aklın her ikisine birden hitap ederek her ikisini de tatmin eden bu İslâmî nakiller Kitap ve Sünnet adıyla iki kısma ayrılmış ve İslâm dininin iki önemli kaynağı olarak kabul edilmiştir. Kur'ân-ı Kerim doğrudan doğruya Allah tarafından gelen emir ve irşadları içine almaktadır. Birçok âyetlerde Allah'ın resulüne iman edilmesi ona sevgi ve saygı gösterilmesi, söylediklerine ve hareketlerine uyulması, şahsının örnek kabul edilmesi, ona benzemeye çalışılması, o ne emrederse tutulması, neden men ederse sakınılması, kısaca Hz. Peygamberin kendi keyif ve hevasına göre değil, vahiy ile hareket ettiğinin bilinmesi emredildiğinden peygamberimizin ağzından duyulan ve Cenab-ı Hakk'a isnad edilmeyen emir ve irşadlar da dinimizden kanun mahiyetinde bulunmaktadır.

Bundan başka, Kur'ân-ı Kerim, müslümanlara ait işlerde istişareyi, birbirimize danışmayı emretmiş, İslâm'ın sosyal ve medenî hüviyetine önem vermiştir.

Bütün hitaplar topluma yöneltilmiş, müslümanlar "İyiliği emredip kötülüğü yasaklamak" ile görevlendirilmiş, Hz. Muhammed (s.a.v.) bazı hadislerinde toplumun fikrine kıymet vermiş, sosyal vazifeler telkin etmiştir. Aynı zamanda Ashab-ı Kiram da peygamber tarafından ortaya konulan usül ve âdetleri, sosyal teşkilatı iyi kullanarak hep birlikte kararlar alabildikleri için "İçtimaî Ümmet" de İslâm dininin ana hükümlerinde üçüncü bir kaynak olarak kabul edilmiştir. İslâm'ın ilme paralel olarak İslâm âlimlerine de vazifeler verilmiş, kıyas ve içtihad yolu ile dinî hakikatlerin izah ve keşfedilme yolu açık tutulmuştur. İslâm âlimleri, yukarıda anılan üç kaynağı tasnif ve her birini ilmî usüllerle tetkik ederek aklî ve mantıkî sebeplere bağlamışlar ve böylece Tevhid, Fıkıh, Ahlâk ilimleri meydana gelmiş, tasavvuf gelişmiştir. Bu ilimlerin usülleri zamanımızdaki bazı ilimlerde bile tatbik edilmektedir. Ele alınan konular müsbet fen konularıyla daha yukarıdan temas ettiği için asrımızın ilimlerini idare sahasına alabiliyor ve onlarla çelişkide bulunmak şöyled ursun, bilakis onlara ışık tutuyor, gelişmelerine yardım ediyor. İslâm ilimleri metafizik, felsefe konularıyla daima karşılaşabilir, metafizik metodların her birine intibak şekli gösterebilirse de gerçekte hepsine karşı bir özelliği vardır, onların hepsine üstün bir kuvvet ve zenginliğe sahiptir. Yeter ki Kur'ân'ın hükümlerini anlamağa imkan verecek bilgilere sahip olunsun ve müsbet ilimler iyi takip edilsin.

İSLÂMÎ HÜKÜMLERİN SINIFLANDIRILMASI

İslâmiyete Giriş ve İslâmiyetten Çıkış:

İslâm dinine ait hükümler, Allah'ın birliği ilkesinden başlayarak yavaş yavaş bölümlere ayrılır ve her bölüm kendi sahasında gelişme gösterir. İlk önce genel esaslar ele alınır, daha sonra özel konulara girilir ve böylece basitten bileşiğe doğru bir gelişme meydana gelir. Bütün bu ikinci derecedeki gelişmeler yine genel prensiplere bağlanarak birlik ilkesine dönülür. Peygamberimiz: "İman yetmiş kadar bölüme ayrılmıştır, en alt derecesi müslümanların geçeceği yollardaki engelleri kaldırmaktır" buyurmuştur.

Bilimsel hükümler, vicdan ve ahlâk meseleleriyle, ahlâk hükümleri de itikad ve iman meseleleriyle ilgilidir. Yararlı işlerin gerçekleşmesi ahlâkı, ahlâkın gerçekleşmesi de imanı gerekli kıldığı halde bunun aksi meydana gelmeyebilir. Bundan dolayı, yukarıda işaret edilen üç ana sınıf İslâmî hükümler, yine temel ilkeler, tâli hükümler ve onların sonuçları olan ürünler (semereler) adı altında alt bölümlere ayrılırlar.

Usûl, yani temel ilkeler, İslâm dininin başlangıcı ve giriş noktasıdır. İslâm'a oradan girilir ve yine oradan çıkılır. İmana ait esasları genel hatlarıyla kabul edenler bile İslâm dinine girmiş sayılırlar. Dıştan iman etmiş iseler dıştan, kalben iman etmiş iseler gerçekten müslüman olurlar. Bunları kabul etmeyenler İslâm'a girmemiş, kabul ettikten sonra dönenler de dinden çıkmışlardır. Fakat usule göre iman edenler, İslâm'ın müjdelediği mutluluk hedefine hemen ulaşmış olmazlar. Ancak buna aday olurlar. Mutluluk hedefine ulaşmak için imanı olgunluğa erdirmek gerekmektedir. Bu da, diğer tâli hususlara ulaşmakla mümkün olur. İslâm dinine icmâli (genel mânâda) iman ile girildikten sonra tafsilî (ayrıntılı) bir imana doğru gidilerek ruhu beslemek gerekmektedir. Tafsilî iman sınırına girip de tekrar red ve inkâr yoluna sapanlar, İslâm dininin sınırından çıkmış olurlar. İşte bir zamanlar insanların en mutlusu olan müslümanların sonradan görülen mahrumiyet ve düşüşleri bu sapıklığın sonucudur.

İslâm'a ait hükümlerin bir de hukuk açısından sınıflandırılması söz konusudur. Çünkü İslâm, bütün hakikatlerin ilk başvuru yeri olan Allah Teâlâ'ya mensup bir din olduğu gibi, hukuk kelimesinin tekili olan (Hak) sözcüğü üzerine bina edilmiş olması mânâsına da, bir hak dinidir. Bu sebeple İslâm'a ait hüküm ve vazifelerin hepsi, bir hakkın gereği olan hukukî bir görevdir. Yani hukuk dilinde hak ile vazife arasındaki münasebet İslâmî açıdan tetkik edilince, hak düşüncesi vazife düşüncesinden önce gelir. Bir yerde vazife varsa orada daha önce bir hakkın da bulunması gerekir. Başka bir deyişle, vazife sahiplerine verilen görevler hak sahiplerinin emanetleri demektir. Kur'ân'da "Gerçekten Allah size, emanetleri ehil olanlara vermenizi emreder..." (Nisa, 4/58) buyurulmuştur. Bundan dolayı İslâm kendine mahsus ve her yönüyle bilimsel bir hukuk sistemine sahiptir. Ancak İslâm dininde bu anlamda hukukun geniş bir uygulama alanı vardır. İslâm'da vazife ve sorumluluklara esas olan hukuk, bir kısım insanların, bir topluluğun tekelinde bulunan hukuk değildir. Bu tarz hukuka İslâm dininde "Hakkullah" (Allah hakkı) denilir ki bugünkü anlayışa göre kamu hukukuna tekabül etmektedir. İslâm inancına göre bütün hakikatler, yalnız Allah'a dayanmaktadır. İnsanların hakları da Allah'a ait haklardan feyiz alır. Allah'a inanmayan ya çeşitli hakikatler içinde şirkin sapıklığına, yahut eşyaya ait hakikatlere de inanmayarak daha kötü bir seviyeye düşer. Çünkü buna inanmayanlar ya kendi varlıklarına da inanmayacaklar, ya da kendilerinden başka ilâh tanımayacaklardır. Bu sapıklık, zamanımızda hürriyet davası ile ortaya çıkan bir çok kötümser kimselerin, şüphe ve tereddüt içinde ne yaptığını bilmeyerek buhran içinde boğulanların inancı veya dini diye gösterilebilir. Hakikate inanmayan-

ların ruh buhranlarını gösterecek vasıta bulunup da bunların halleri gözler önüne serilebilse, bu şekilde mutlu oldukları zannedilen nice zavallıların iç dünyalarındaki ızdıraplardan herkesin haberi olur ve böylece insanlığa büyük bir hizmet yapma imkanı doğardı. Allah'ın hakkına inanmayanlar, insan haklarına vicdanî ve hakiki anlamda güvence veremezler. Bundan dolayı dışa bakarak, tertip edilmiş bazı kuvvetlerle insan haklarını korumaya çalışanlar, sonuçta hak fikrini insan kalbinden silmek gibi ters bir sonuca sürüklenmektedirler. İslâm hukuku ya "Allah hukuku" veya "kul hukuku" yahut her ikisini de kapsayan hukuk olmak üzere kısımlara ayrılmaktadır. Allah hakkı, genel faydaya dayanmakta, yani insan cinsinin tamamını kapsamakta, belki de daha geniş bir alanı içine almaktadır ve vaciptir. Kul hakkı ise, bir veya birden fazla şahsa ait olan haklardır ve o da vaciptir. Bu duruma göre kamu hakkı denilen hak, İslâm nazarında "Allah hakkı" kısmına dahil olmaktadır. Bundan dolayı kamu hakkını dava eden savcılar, Allah'ın hakkını da istemiş olmaktadırlar. Bu açıklamalardan sonra mevcut sınıflandırmaları görelim:

İtikad usûlü (inanç ilkeleri):

İnanmak, insan ruhunun doğuştan gelen ihtiyacı olmakla beraber çevrenin, olayların ve alınan terbiyenin etkisi ile insan tabiatı bozularak bazı kimselerin inanma yeteneğini kaybederek hakka, hukuka, hakikate karşı çekingen, müteassıb ve yalnızca geçici menfaatlere, taklide ve boş şeylere düşkün hale geldikleri görülmektedir. Bu noktadan hareketle insanların üç kısma ayrıldıkları söylenebilir: 1- Mümin; 2- Kâfir; 3- Münafık. Kur'ân-ı Kerim, Bakara Sûresi'nin başında bu üç sınıfı anlattıktan sonra müminleri irşada başlamaktadır. İslâm dini, insanın asıl yaratılışını bozmadan daima imanı, hakka sarfettirecek ve aynı zamanda hak olmayandan uzaklaştıracak bir ruh terbiyesi verir. Dinimiz inanç hususunda önce bir yol, sonra bir hedef gösterir. Bu hedef, elde edilmesi ve ulaşılması istenen bir hedeftir.

Gösterilen yol, Peygamberimizin gösterdiği yoldur. Hz. Muhammed (s.a.v), kendisinden önce gelen diğer peygamberlerin yolundan giderek Allah'ın kendisine verdiği bağışların hakikatini ispat etmiştir. Bu yola göre insan, hakikatleri arama hissine uyarak önce uzmanlık ve tecrübelerle, sonra akıl ve muhakeme ile düşünceye değer ve kalbe genişlik verme ihtiyacını duyar. Fakat düşüncede baskı yapmaktan çekinerek akıl ve tecrübesinin yetmediği hallerde, bu gibi konularda itimada layık gördüğü kimselerin fikir ve bilgilerinden yararlanır, ilimde naklî ve sahih haberleri makbul sayar. İlim ve bilgide hem fert hem de toplum-

sal esaslar üzerinde yürümek gerekmektedir. Yalnızca kişisel açıdan hareket eden bir inanç ve düşünce sistemi baskıcı olur. Zorbanın hareket noktası da, kendisini gerçeklerin merkezi sanmak olacağından bilimsel değeri de o şahsının sergilediği özellik kadar sınırlı olur. Yalnızca toplumu esas alan bir inanç da taklitden kurtulamayacağı için daima hürriyetten mahrum kalır ve fikri esarete mahkum olur. Bu sebeple, İslâm'ın hakka boyun eğmek ve havailikten çekinmek şeklinde ifade edilebilen genel mânâsı hükmünü yürütüyor; hem kişisel, hem de toplumsal esaslara uyulması emrediliyor. Peygamberlerin izledikleri bu yol, filozofların izledikleri yoldan daha sağlamdır. Aynı zamanda daha genel ve daha güvenilir bir yoldur. Çünkü felsefe yollarının bütün dayanaklarını kapsamakla beraber ayrıca, mucize özelliği ve tesirine sahip olmak ve insan ruhunu her bakımdan kavrayacak bir etkiye sahip bulunmak gibi, şifa veren ve kalplerdeki buhran ve zararı gideren kudreti de elinde bulundurmaktadır. Daha genel-dir, çünkü gayet açık ve umumi kurallarla halkın da kalbine işleyerek, felsefî düşünceler gibi, belirli bir sınıfın uzmanlık sahasında kalmaz. Bu itibarla peygamberlik yolu, en geniş, en doğru ve en sağlam bir yol olup, insan kalbini hem duygu, hem de fikir bakımından kendine çeker.

Peygamberlik yolunun götüreceği hedefler bir mücmel (genel) bir de mufassal (ayrıntılı) olarak iki derecededir. Birincisine icmalî iman, ikincisine tafsilî iman denir. İcmalî iman İslâm'ın başlangıcı, tafsilî iman ise İslâm'ın gayesidir. İcmalî imanı bulan bir kimseye müslüman denildiği gibi tafsili imandan ayrılana da gayr-i müslim denir. İcmalî imanı kuvvetli olan kimsenin, bildiği kadarıyla ayrıntılara da inanması tabii olur. Bundan dolayı tafsilî iman, icmalî iman içerisinde mevcut sayılmalıdır. En mücmel iman, "Hz. Muhammed her ne tebliğ ettiyse hepsi haktır." ilkesini kabul ve tasdik etmektir.

Daha önce de söylenildiği gibi, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in tebliğlerindeki icmalde de çeşitli dereceler vardır. İlk mertebe "kelime-i şehadet" ile ifade edilir. Bu şehadet, İslâm dini esaslarının birincisidir. Bunda iki istek mevcuttur. Birincisi Allah'ın birliğine inanmaktır. Buna inanan bir müslüman diğer görevlere de inanmış demektir. Hz. Muhammed'in peygamberliğine dair olan ikinci mesele ise, iki hususu kapsamaktadır. Evvela bu şehadet, takip edilen yola inanmayı gösterir. Allah'ın birliğine inanmak, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in tebliğ ettiği ve öğrettiği şekilde inanmak demektir. Şu halde bu, aslî bir gaye değil, ilk gayenin şartıdır. Sonra peygambere inanmanın da iman esaslarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Peygamberlik bir tebliğ memuriyetinden ibaret ise de, peygam-

berlik esasen büyük bir hadisedir, Allah'ın yüce kudretinin açık bir delilidir. Bu husus, dinler tarihi bakımından da önemlidir. Gerek Yahudilik'te ve gerek Hıristiyanlık'ta bazı peygamberlere uluhiyyet hissesi ayrıldığını andıran ve şirke kadar gitmekle hakikî birliğe ters düşen bir inancı yok ediyor ve İslâm'ın bu yanlıştan kurtuluşunu sağlıyor. Yaratıcı ile yaratıkların derece ve sınırlarını ta-yin ederek Allah'ın birliğini tamamlıyor ve şirki her bakımdan reddediyor.

Bu mertebedeki icmalî imanın dile gelmesi demek olan kelime-i şehadet, i-tikadın aslî bir temelidir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bir kul olması, Allah'ın kulu olması peygamberliğine eklenmiştir. Halbuki kulluğa inanmak, bir yol takibi demek değildir. Sadece o asırdaki yahudi ve hıristiyan inanışları bu şekilde düzeltilmiş ve ıslah edilmiştir, ayrıca İslâm bu sakat inanışlardan uzak tutulmuştur. Hz. Musa ile Hz. İsa'nın asıl tebliğleri bu suretle yaşatılmış ve yenilenmiştir.

Bilinmektedir ki o devirlerde yahudiler ve hıristiyanlar Allah'ın oğlu olduğunu iddia ediyorlar, Hz. Uzeyr'e ve Hz. İsa'ya Allah'ın oğlu diyorlardı. Hatta bazıları bunlara doğrudan doğruya ilah diyorlardı. Bu inanış ise peygamberler hakkında aşırılığı ve bilgisizliği ifade ettiği gibi Allah hakkında da noksan bilgiyi gösteriyordu. Allah Teâlâ'ya çocuk isnad etmek, Allah'ın seçkin bir kulunda uluhiyet vasıfları gözetmek, Hak Teâlâ'ya haşa insan ve hayvan vasıfları isnad etmek veya fanî insanları bakî, öncesi ve sonrası olmayan ilâh farzederek çelişkiye düşmek demek olacağından Allah'ı tanımamakla sonuçlanıyordu. İslâm, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in de bir kul olduğunu belirterek müslümanları bu yanlış anlayıştan koruyordu. Allah'ı, tapılacak varlık, insanı da her kim olursa olsun kul olarak tanıtıyordu ki, bu mesele, bir yol meselesi olmaktan öte bir özellik taşıyordu.

Demek oluyor ki, takip edilecek yol açısından düşünüldüğü zaman peygamberlik müessesesine iman hepsinden önce gelir ve diğerleri hep peygamberlik vasfından doğan esasları ihtiva eder. Bunların birincisi Allah'ı birlemek, ikincisi de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kulluk ve peygamberliğidir. Bu iki hedefi kelime-i şehadet, içinde toplarki, bunlar öncelikle birkaç inanç esasını daha kapsar. Kısacası meleklere, kitaplara inanmak gibi bazı meseleler آمَنَ الرَّسُولُ (Bakara, 2/285) âyetinde ve diğer âyetlerde genel hatlarıyla ifade edilmiştir. Söz konusu bu âyetlerde imanın iki icmal (umumî) mertebesi beyan buyurulmuştur. Evvela Peygamberimizin, Rabbinden kendisine indirilen şeylerin bütününe iman ettiği, müminlerin imanlarının da böyle olduğu açıklanmaktadır. Böylece hem iki

inanç gayesine hem de bunların tevhidle ilgisine işaret edilmektedir. Sonra, bu genel hususlar genişçe ve ayrıntılı bir şekilde ele alınmakta, gerek peygamberlerden ve gerek müminlerden her birinin Allah'a ve meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettikleri izah edilmek suretiyle iman esasları dörde çıkarılmaktadır. Peygamberlerin birbirinden ayırt edilmeyeceğine işaret edilerek hepsinin kâmil insan ve Allah'ın kulu oldukları ve bunlardan bazılarına uluhiyet isnad etmenin, bazılarına Allah'ın oğlu demenin peygamberlik vasıflarının dışından kaynaklanan sapıklıktan ibaret bulunduğu da ayrıca açıklanmaktadır.

İmanın şu ilk esasları ne kadar sade ve açık ise, o kadar da hakikîdir. Bu ilk esaslar, dışımızdaki ve içimizdeki olayları yüzeysel bakışlarla mütalaa edenler için açık ve doğru sonuçlar çıkarmaya uygun olduğu gibi, ilim ve fennin bütün inceliklerini idrak ederek derin şekilde düşünebilenlere de aynı imkanı vermektedir. Bu ikisi arasında bulunanların şaşkınlıkları ise noksan ve yanlış verilen bir terbiye ile yaratılışın soysuzlaştırılmasından ve istenilen kemal derecesine ulaştırılmamasından ileri gelmektedir. Bu bakımdan İslâm dininin esasları, basitlik ve hakikate uygunluk özelliğine sahip olduğu kadar genelleştirilmek yeteneğine de sahip bulunmakta, insanlığın maddî ve manevî âlemine hakim olmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanı Merhum Aksekili Ahmed Hamdi Efendi'ye Mektup

Ey azizliği seven ve sevdiğine küsen faziletlim! 15 Muharrem 1359 ve 24 Şubat 1940 tarihli mektubunu aldım. Dikkatle okudum. Yaralı gönlüme bir teselli ararken baktım yine vur abalıya demişsin. Anlaşıldı ki ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا "Zeyd, Amr'ı dövdü" bahsinden kurtuluş yok. Yine kaşları çatmış, azizlikle sitemler yapmışsın. İdmanlı bir sporcu gibi yumruğu sıkmış, ihtiyar hocanı dürtüştüre dürtüştüre okşamışsın. Hem vurmuş, hem de hüngür hüngür ağlamışsın. Ben bunu bahçede erik dalına konup da "Üsküdar'a gidelim" diye feryat eden kumrunun kükremesine benzettim. Hoşuma gitti. Fakat üzüntülü bir his içinde tıpkı ihtiyarlığın dünya manzaralarından aldığı sonbahar hissi gibi. Meyvaları toplanmış meyveli bir ağacın çırpına çırpına dökülen yapraklarının kendisinden ayrılması sırasındaki ayrılış çığlığı gibi. Bunca senelik hukuk (haklar) karşısında dökmüş olduğum samimiyet ve fedakârlık meyvalarına bir zarar dokundurmadan hepsini bir anda silkip atıverdiğini yana yakıla anlatıyorsun.

Öyle ki İstanbul'a gelsen yanıma uğramayacakmışın. Neden? Çünkü çok kırılmış küsmüşsün. Hayır ondan değil. Gelemezsen utangaçlığından gelemeyeceksin. Benim bildiğim irfanın yaptığını bilmemezlik edemezdi.

Ne de olsa debbağın (deriyi terbiye eden kimsenin) sevdiği deriyi taştan taşa çarptığı gibi hiddetle ezim ezim ezmek istediği (mahrum) nasipsiz hocasını unutamazdı. Vicdanın sana gücendiğini söylediği zaman onun içinde gizlenen sebebin utanma baskısı olduğunda tereddüdün yoktur diyebilirim.

Zat-ı âlinizin bildikleri gibi üstünlükler, akla gelen şeylerle değil, hakkın aynasında sabit olur.

"Mahiyeti ispat eden âsar-ı ameldir."

"Bir şeyin aslını ispat eden yapılan işin etkileridir."

Bununla beraber ben her hakikatin söylenmesi üstünlük olduğunu söylemem. Çünkü hakikatler içinde affedilmesi istenen nice günahlar da vardır. Yoksa kusurları örtme, sırı gizleme üstünlük olmaz. Çekiştirme, kovuculuk, dinde yasak olan şeyleri açıklama gibi işler üstünlük sayılırdı. Kirli çamaşırları ortaya dökmek her zaman hüner olurdu. Hakikatı (gerçeği) söylemek, gerektiğinde iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak hükmünü aldığı, hakkı ortaya koymaya hizmet ettiği öğretim ve irşad, aracılık etme gibi bir iyilik ile ilgili olduğu, dinen yasak olan bir şeye götürmekten sâlim (uzak) bulunduğu zamandır ki tehlikesi nisbetinde büyük üstünlük, hatta vazife olur. Gerçekten söyleyince doğruyu söylemek boyun borcudur. Fakat her doğruyu söylemek gerekmez. Mucibe-i külliye (her şeyi gerektirenin) zıddı mucibe-i cüz'iyye (bazı şeyleri gerektiren) olduğu bilinen bir gerçektir. Sonra hakikatı söylemeyi severken onu dinlemeyi ve kendi nefsinde tatbik etmeyi de büyük bir üstün nitelik olarak sevmeyi unutmamak gerekir. Onun içindir ki ben ne kendime ne de sana her hakikatı söylemek iddiasını tavsiye etmem. Fakat اعطوا كلّ ذى حقّ حقّه "Her hak sahibine hakkını veriniz!" emrine uymak her zaman mutlak farzlardandır. Bu bize hak ile hakikat arasında gözetilmesi lazım gelen farklar bulunduğunu gösterir.

Artık sözü fazla uzatmayayım da yolculuk hakkındaki soruna geçeyim. Gözlerinden öperim.

Elmalılı Hamdi Yazır

4 Sefer 1359 - 15 Mart 1940

بسم الله الرحمن الرحيم

Bismillahirrahmanirrahim.

Tefsirde oruç âyetlerinde zamanımızı ilgilendirecek iki konuya işaret etmiştim. Birisi deri altına yapılan şırınganın orucu bozacağını, birisi de vapurun ve trenin kendi yollarında genel olarak alışılmış olmalarından dolayı İslâm hukukuna göre yolculuk hükümlerinde geçerli olmaları gerekeceğini söylemiştim. Çünkü bunlar, fıkıh kitaplarımızda ayrıca açıkça kendilerinden bahsedilmeyip yakın zamanlarda ve geleneğimize girmiş şeyler olduğundan dolayı hükümlerinden gaflet edilerek İslâm'a göre kendilerine değer vermeye layık şeyler değilmiş gibi sayılıyordu. Birçokları deri altında kana zerkedilen bir şeyin karına ulaşmayacağını zannederek şırınganın orucu bozmayacağını kuruntu ediyorlardı. Halbuki kana şırınga edilen gıda, ilaç, her ne olursa olsun, kan dolaşımı ile vücudun her tarafına ulaştığı teknik olarak bilinen bir gerçektir. Ve onun için bu şekilde tedavi uygulanmaktadır. Bunun vücut içine geçmesi, ihtikandan (lavajdan) daha etkilidir.

Fıkıh kitaplarımızda bu konu açıkça anlatılır. Kaldı ki damarın içi de karın hatta karnın karnıdır. Âyetle açıkça anlatılan kaidemizde bilinmektedir. Bunu anlamayanları uyarmak istedim.

Yolculuk konusuna gelince: Bunda hepimiz eski görene uyarak istishabı (geçmişte sabit olup sonradan değiştiği bilinmeyen bir şeyin, hali hazırda da aynen kalmasına hükmetmektir. Tutup deve veya yaya (yolculuğun)dan başkasını hesaba almamağa alışmıştık. Bunların niçinini trenin ayrıca bir yol olduğunu düşünmüyorduk. أَوْ عَلَى سَفَرٍ veya yolcu iken (Bakara, 2/184, 185, 283; Nisa, 4/43; Maide, 5/6) âyetinden sefer hükümlerinin nasıl çıkarıldığını ve boşaltıldığını araştırdığım zaman iyice kanaat getirdim ki treni ata benzetmekte ve demiryolunu deve yolu zannetmekte çok yanılıyormuşuz. Fıkıh bize bu yanlışımızı gösterip dururken farkına varmıyormuşuz. Kitaplar bize şeriat bakımından yol-

culuğu, gidilen yolda alışılan normal yürüyüş ile en az üç günlük mesafe kat edecek kadar "Huruc-ı medid" (Uzun süre yolculuğa çıkmak) diye tarif ederek bu konuda bütün dayanağın alışıldığı üzere dönüp dolaşmasını gösterip dururken biz deve gidişini ve ayakla yürüyüşü mutlak esas zannetmişiz. Ve her yolun kendi normal şekline göre hesap edilmesi gereğini düşünmemişiz. Demiryollarında normal hareket olan vagonlar, deve katarı değil, tren vagonu olduğu herkesin bildiği bir husus iken ve bu yolun normal durumuna göre atlar bile öküz arabaları hükmünde kalmışken biz hâlâ oradan deve vagonları ile gitmeyi adet saymışız da trenleri deve yolunda alışılanın üstünde sayılan atlarla karşılaştırmışız. Halbuki trenin genel alışılmışından fazla olarak giden katarları, sürat vagonları denilen ekspresler, özel trenler, ağır hareket edenleri de marşandizler olduğundan burada posta vagonları, deve yolunun develeri ve denizlerin gemileri, dağların yayaları gibi normal yürüyüşü meydana getiriyorlar. Fıkhın tanımlama ve taliline (sebep göstermesine) göre de bu yolun alışılmış yürüyüşü olarak bunları ölçü edinmek gerekiyor. Denizlerde de gemiler en çok alışılmış (seyir) halini almış bulunuyor. Onun için ben, haddim olmadan trenle geminin kendi yollarında gözönünde bulundurulmamasını hem örf ve geleneğe hem İslâm hukukuna tamamen aykırı gördüğümden bu düşüncemin doğru olduğu inancındayım. Madem ki konunun esası örfe dayanmaktadır, örfler kural olunca geçerli olur. Bugün kara, deniz yollarından başka bir de hava yolu (yolculuğu) başlamıştır. Bunu da ayrıca kendi normal durumuna göre hesap etmek gerekecektir. Nitekim karada dağlar bile kendilerine göre ayrıca gözönünde bulundurulmuştur. Şu kadar var ki hava yolu henüz genel halk için alışkanlık haline gelmemiştir. O konuyu yazdığım sırada ise memleketimizde şimdiki kadar da (uçak yolculuğu) yoktu. Aynı şekilde otomobiller de at ve araba gibi, bir dereceye kadar özel olmakla beraber aynı zamanda gittikleri yolların genel vasıtaları içinde alışılanların ortalaması değil süratlisi bulunuyorlardı. onun için bunlar da uçak gibi genel olarak alışkanlık haline gelen vasıtalar olmadıkları ve olsalar bile gittikleri yolların en normali değil, en süratli (vasıtası) bulunduklarından dolayı bunları tıpkı koşan atlara ve trenin sürat vagonlarına ve özel trenlere benzettim. Eğer uçaklar da genel halk kitlesi için normal (vasıta) halini alırlarsa hava yolu onların orta süratlisi ile ölçülmesi gerekeceği gibi otobüsler için de tren gibi ayrıca kendi yollarının normal yürüyüşü üzerine sayılması gerektiğinde de tereddüt etmem. Fakat bugüne kadar bunlar, deve veya her türlü vasıtanın gidebildiği şoselerde, umumî yollarda gittiklerinden normalin üstünde demektirler. Şer'î hükümler ise özele göre değil genele göre değerlendirilir.

Kısacası örf ve geleneklerde her kime sorsak şunu söyler ki: Demiryolu ne deve yoludur, ne yaya yoludur. Ancak tren yoludur. Orada yalnız trenle gidiş geliş (yolculuk) yapılır. Hatta orada başka türlü yolculuk hem yasak, hem tehlikelidir. Aynı zamanda, trenle gitmek üzere genel bir yoldur. Bundan dolayı onun yolcusunun da, trenin normal hareketi ile üç günlükte yani en az onsekiz saatten aşağıda yolculuk ruhsatından faydalanmaya hakkı yoktur. Alışıldığı üzere iki gün yaya yol giden kimseye yolculuk ruhsatını vermezken onu zahmet olan yer saymazken, bir günlük, hatta yarım günlük tren yolcusunu zahmeti olan yer sayarak yolculuk ruhsatından faydalandırmak bence İslâm hukukunun adaletine aykırı ve bundan dolayı da günah olur. İşte benim düşüncemin esası bu tarz üzeredir. Ve bu düşünce başlı başına bir ictihad değil, fıkıh kitaplarındaki tanımlama ve sebep göstermenin yeni olaya tatbikidir. Bir tahkik-i menattır (Nassda ifade edilen illetin, yeri bulunarak tatbik edilmesidir). Bunda tahric-i menat (illetin istinbat yoluyla ortaya çıkarılması) da yok, tenkih-i menat (illet araştırılırken onunla ilgisi bulunmayan vasıfların ayıklanması) da yok. Bir görüşün tercih edilmesi de yok. Sadece bir tatbik vardır.

Bu defa sorunuzdan anlıyorum ki bunu iyi kavramayanlardan itiraz edenler olmuş, sizi de bazı tereddütlere düşürmüşler. Soruyorsunuz. Memnun oldum. Bu vesile ile biraz daha açıklamış oluruz. Bununla birlikte naklettiğiniz itirazlar pek tuhaf. Eğer bunları sen bir tarafı tutar şeklinde yazmasaydın, cevaba gerek kalmazdı. Fakat şüpheyi ortadan kaldırmak için birer birer tartışalım:

Şöyle ki: Önce buna "yolculuk süresi hakkında fıkıh kitaplarında meşhur olan görüşe aykırı bir görüş" denilmiş. Öylemi ya? Ben yolculuk süresinin üç gün hesabı ile en az on sekiz saatten aşağı olmamasında ısrar ediyorum. Ve gemi veyahut trenle gidenlerin yolculuk süresini üç gün hesaplamamak bu meşhur ve herkesçe doğruluğu kabul edilmiş olan esasa aykırı olduğundan dolayı hata ve günahtır diye düzeltmek istiyorum.

Fıkıh kitaplarında meşhur olan görüş مَسِيرَةُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ بِسَيْرِ الْوَسَطِ "Normal yürüyüşle üç günlük yol" değil mi? Benim de davam budur. Bunu üç beş saate kadar indirmeye çalışmak (bu görüşe) aykırı değil de, on sekiz saatten aşağı indirmek mi aykırı oluyor? Belki üç günün en azı on sekiz saat sayılmasına azdır denebilir. Çünkü geceli gündüzlü sayılacak olursa üç gün yetmiş iki saat eder. Nitekim yolculuğun mesih süresi böyledir. Ve üç günlük sefer süresi de bu konuyla ilgili hadisten alınmıştır. Fakat (oruçta olduğu gibi), şafaktan güneşin batışına kadar şer'î gündüz sayılacak olursa, bizim ülkemizde en kısa günler

bile, on, onbir saat olduğundan üç günlük süre otuz saatı geçer. Böyle olmakla beraber hiç durmadan ve devamlı gidiş geliş gelenek dışında kaldığından ve hatta genel olarak insan gücünün üstünde olduğu için لِلْأَكْثَرِ حُكْمُ الْكُلِّ "Tamamın hükmü, en çok için geçerlidir" kuralı ile gündüzün çoğu yeterli görülebileceğine göre şafaktan öğle vaktine kadar olan süre de (sürenin) en fazlası için ölçü sayılmış, bu da en az altı saate kadar inebildiğine göre her gün için normal merhalelerimizin (konaklamalarımızın) altı veya sekiz saat olması aramızda bilinen (bir görüş) olmuş ve bu şekilde herhangi bir yolcu için yolculuk süresini on sekiz saatten saymaya da izin verilmiştir. Bunun sekizer saatten yirmi dört saate çıkarılması daha normal ve daha ihtiyatlı olur ki buna bir bakıma geceli gündüzlü tam bir gün, bir bakıma da açıklandığı üzere üç gün demek de mümkündür. Şafiî'den bir rivayette olduğu gibi (bir gündüz ve bir gece) diyen değişik görüşlerin de maksadının bu olması pek muhtemel olduğundan bunda ihtilaf da kalmış olmaz. Gemi ve tren için de daha uygun olur. Fakat bizde yaygın olan onsekiz saat hesabı daha çok kolaylıklar kapsadığından ben ondan bile ayrılmak istemedim. Ondan daha aşağı indirmeyi de İslâm'ın gösterdiği mânâ ve maksada tamamen aykırıdır demekte tereddüt etmiyorum. Bizim Hanefî mezhebimizde, yolculuk süresinin üç gün sayılması يَمْسَحُ الْمُقِيمُ كَمَالَ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ وَالْمُسَافِرُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ وَلَيَالِيَهَا "Evinde oturan tam bir gün ve bir gece mesheder, yolcu ise üç gün üç gece mesheder." Peygamberimizin hadisine dayandırılmıştır. Bunda mesih hakkındaki yolculuk ruhsatı ibare ile açıklanırken yolcuların yolculuk süresine de işaret edilmiştir. Bunun açıkça anlamı da meshte olduğu gibi üç günün gecesi ile beraber hesap edilmesidir. Buna göre metinlerin bazıları Tenvirü'l-Ebsar'da olduğu gibi مَسِيرَةَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ وَلَيَالِيهَا "üç günlük ve üç gecelik yol" diye hadisin metnine göre zikretmişler. Bazıları da (Kenz, IX, 26717)de ve Camiü's-Sağir'de olduğu gibi لَيَالِي "geceleri" kelimesini çıkararak مَسِيرَةَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ "Üç günlük yol" demişlerdir. Dürer'de, لَيَالِي "geceleri" hazfederek yalnız günü kabul etmiştir. İbnü Abidin, Şemsü'l-Eimme es-Serahsî'nin bir açıklamasına uyarak aynı görüşü desteklemiştir. Bu düşüncelerden (görüşlerden) özet olarak anlaşıldığına göre, peygamber hadisi üç gün üç gece meshetme süresini yolcu hakkında yolculuk süresinin belirlenmesi için, bir zaman ölçüsü olarak göstermiştir. Yolculuk mesafesinin en azının da bu ölçek ile ölçülmesi gerekir. Bu mesafe, sürekli olarak değil, arada bir durmak ve istirahat da dahil olmak üzere, gösterilen süre içinde yol alınması normal olan mesafedir. Gece gidilse de olur. Ancak sürekli gidiş süresi her gün için, günün çoğundan aşağı düşmemelidir. Bunu, mil, fersah (yaklaşık beş kilometre) berid (birkaç mil) gibi mesafe ölçüleriyle takdir edenler

olmuşsa da bunlar, çeşitli şehirlerin adetlerine göre alışılmış konaklamalarla ve üç gün ölçüsünü takdir için söylenmiştir. Onun için mezhepte fersaha (5 km) önem verilmez, demişler. İbnü Abidin değişik görüşleri özetledikten sonra Fethü'l-kadir'e dayanarak gün ile anlatılmak istenilen (mesafeden) maksadın, gün içinde alışılmış şekilde alınan yollar olduğunu söylemiştir. Gerçekten mil, kilometre, fersah gibi mesafe ölçüleri göreneklerin değişik olması ile, zaman zaman değişebilir. Taşıtların değişmesine göre günlük konaklamalar da değişebilir. Fakat Hz. Peygamber'in işaret ettiği zamanın ölçüsü ile yürüyüşü ve konaklamaları alışılmışa bırakması her zaman ve her yerde tatbik edilebilir olmak üzere sabit bir ölçü ve kriterdir. Onun için fıkıh kitaplarında, hep bu usül üzere, üç gün içinde alışılmış (normal) yürüyüşü esas kabul etmişlerdir. Ve hep alışılmışın orta hallisi üzerinde yürümüşlerdir. Bundan dolayı, alışılmışın dışında kalan sürate veya yavaş yürümeye değer vermemişlerdir. Benim buna aykırı hiçbir düşüncem yoktur ve olamaz. Binaenaleyh, tefsirde bu konuyla ilgili yaptığım uzun açıklamanın, yolculuk süresi hakkında fıkıh kitaplarında meşhur olan görüşe muhalif olduğunu söylemek, ya benim söylediklerimin iyi anlaşılmamasından veya fıkıh kitaplarındaki yolculuk süresinin iyi kavranmamasından ileri gelmektedir. Benim meselem (problemim), yolculuk süresi değil, gemi ve trenle yolculuk bilinen bu üç günlük sürenin dışında mıdır, değil midir meselesidir ve bunun tahkik (araştırılması) ve uygulamasıdır. Bunlar ise, fıkıh kitaplarında açıkça söylenmiş değildir ki bunun meşhuru olsun. Benim vardığım kanaate göre, gemi ve tren yolculuğunun istisna edilmesi (ayrı sayılması) değil, aynı süreye tabi tutulması icap eder. Çünkü bu şekilde yolculuklar artık alışılmış hale gelmiştir ve deve ve yaya yolu değildirler. Kendilerine uygun ve alışılmışlarının orta hallisine göre en az on sekiz saat olmalıdırlar. Bunu devenin normal yolu sanmak hata ve kıyas-ı maalfârık (aralarında ilişki olmayan iki şeyi birbirine kıyas etmek) olur.

Niçin? Onu araştıralım: Şurası bilinen ve teslim olunan (bir gerçektir) ki üç günlük süre, alışılmış şekliyle normal yürüyüş için geçerlidir. O halde orta halde yürüyüş dediğimiz neyin yürüyüşü olacak? Bu yürüyüşün en fazla deve yürüyüşü ve ayakla gidiş şeklinde söylendiğini görüyoruz. Ondan dolayı, biz bunu yol için böyle imiş gibi alıp yürümeye alışmışız. Bunun mânâsı deve gidişi, ayakla gidişin alışılmış yollarda demek olduğunu ve bundan dolayı fıkıh kitaplarında deniz ve dağ yollarının deve ile değil, kendine yakışır (vasıtalara) göre alışılan (araçlar) ile seçildiğini ve bu konuda esas ölçünün deve gidişi ve yaya gidişinden ibaret olmayıp bununda yerine göre, insanlar arasındaki

görenek esasıyla ilgili olduğunu farketmemişiz. Halbuki fıkıh kitaplarında bunu hem işaretle hem de açıkça anlatıp duruyorlar. Mesela Hidaye'de der ki: "Yerdeki yani düz yerdeki yürüyüş denizde geçerli olmaz, denizin durumuna uygun olanı geçerli olur, dağda olduğu gibi." Kifaye ise bunu, bir yere gidilecek iki yol olsa, sürenin gidilen yola göre hesaplanması ile açıkça anlatmaktadır. Fetih, Dürer gibi eserlerde de aynı görüşlere iştirak edildiği görülmektedir.

Bunlardan ne çıkar? Şu çıkar ki deve gidişi ve yaya gidiş mutlak şekilde her yol için değildir. Hangi yoldan gidiliyorsa onda alışılan gidiş esastır. Bunu da herkes bilir. Şüphe ve tereddüt meydana gelirse oranın halkına sorulur. Alışılmıştan maksat, özel (kişiler) için değil, genel (halk) için görenek ve gelenek olduğundan onu herkes bilir. İşte fıkıh kitaplarının sözü sonuçta bu temel görüşte toplanıyor.

Şimdi meselemize gelelim: Bakınız çözümü ne kadar basitleşiyor. Gemi, tren kitaplarda anlatılmadığından dolayı, tereddüt ve şüpheye düşüyoruz değil mi? O halde halka soralım: Mesela Eskişehir'den İstanbul'a veya İstanbul'dan Eskişehir'e gitmek içn en fazla alışılan yol nedir? Alacağımız cevap tren olmayacak mı? O halde yine soralım: Demiryolundan deve ile gitmek veya yaya gitmek normal midir? Normal olmadığı gibi yasaktır bile. O halde trenle gidersek alışıldığı üzere bu yolculuk on sekiz saat sürer mi? Elbette sürmez. Bu durumda yolculuk süresinin bilinen üç güne ulaşmadığında şüphe kalır mı? İzmit'ten İstanbul'a trenle üç saatte, hatta istasyonlarda biraz durarak, gelmek alışılmış olduğu halde, aynı yol deve ile veya yaya olarak on kekiz saati bulur diye yolculuk süresi içinde görmek, şeriatın gösterdiği zaman ölçüsünü kötüye kullanmak olmaz mı? Aynı şekilde deniz yolları içinde alışılmışın, her kime sorulsa gemi ile gitmek olduğu anlaşılmaz mı? Şu halde buna aksi günah olur. Bunun aksine kitaplarda bir görüşün bulunduğunu da bilmiyorum. Düşülen hatanın kaynağı, deve gidişi ile yaya gidişi kesin ölçü olarak ele almak, bunların alışılmış oldukları yollarda geçerli olduklarını unutmak, asıl ölçünün ise alışılmışın normali olduğunu ve o normal yürüyüşe göre bilinen görenekler yerinde geçerli olabileceğini düşünmemektir. Alışılan bir şey ise yerel gelenek ve âdete göre belirlenir, tereddüt halinde halkın görüşüne başvurulur. Demiryolunun ne yaya ne de deve ile gidilecek bir yol olmayıp genel olarak bağımsız bir yol olduğunu takdir edemeyerek bu yolu deve veya yaya yolu zannetmek ve bundan dolayı demiryolunun alışılmış süratini deve yolunda alışılmış süratten fazla olan at gidişinin sürati ile kıyas etmek (benzetmek) hataya düşülmesine sebep olmaktadır. Hal-

buki trenin kendi yolunda normal şekilde ilerlemesi deve yolunda atın değil, düz yerde devenin, dağda yayanın, denizde geminin ilerlemesi gibi kendi alışılmış normal (vasıtası) ile düşünülmesi gerekmektedir. Burada şeriat, alışılmışın ortasını itibara aldığından dolayı geçerli geleneği muteber tutmuştur. Bu gibi hallerde ise geleneğe uygun olan meşru, olmayan gayri meşrudur. Asolan nas (âyet ve hadis) ile sabit değişmez ölçü ise, hadisin işaret buyurduğu gelenek üzere, üç gün ve gecelik zaman ölçüsüdür. Bütün ihtiyat da bundadır. Eğer etraflıca araştırma yolu ile yapılan bu katma, fıkıh kitaplarında açıkça ifade olmadığından dolayı, başlıbaşına yapılmış bir benzetme farzederek, buna yetkimiz olmadığı iddia edilirse, aynı katmayı at ve benzeri konusunda yapmanın da bir kıyas (benzetme) olduğunu ve onun da kitaplarda açıkça anlatılmamış bulunduğunu unutmamak gerekir.

Bu iki kıyasın (benzetmenin) metodoloji açısından muhakemesine gelince: Treni atla kıyas ederken kıyas sebebinin sürat olduğu açıkça bellidir. Deve ile kıyasta ise sebep herkesçe alışılmış olmasındandır. Bu öbüründen biraz daha gizlidir (kapalıdır). Fakat kuvvetli ve etkilidir. Halbuki sürat sebebi, aralarında ilişki bulunmayan iki şeyin mukayesesidir. Çünkü ata oranla özel bir şeydir ve sürati gidilen yolun alışılmışın üstünde olduğundan dolayı, geçerli değildir. Trenin alışılmışın üstünde olan süratidir ki ancak atın sürati ile mukayese edilebilir. Usulde (metodolojide) şu da biliniyor ki sebep kapalı olup da etkisi kuvvetli olan kıyas, sebep açık olup da etkisi zayıf olana tercih edilir. Sebebi bozuk olanın kabul edilmeyeceği ise daha fazla açıkça anlaşılıyor. Özetle alışılana kıyas doğru, alışılanı, alışılmışın üstündekine kıyas doğru değildir. Bununla beraber, alışılmış olma illeti (sebebi) benim çıkardığım bir vasıf değil, fıkıhta nas (kesin delil) haline getirilmiş açıkça anlatılmış bir illet olduğundan, bizim için mansus (Kur'ân'da açıkça anlatılmış) illet yerinde olmakla ben bunu başlıbaşına bir kıyas değil, kesin olan delille bir illetin tatbikinden meydana gelmiş detaylı bir araştırma sayıyorum ki bu fıkıhın en aşağı bir mertebesidir. Tesbit edilmiş delil ve illetleri anlamayarak yalnız meseleleri yazmak ve nakletmek fıkıh değil, rivayetten ibarettir. Rivayetin meşhur olanını, meşhur olmayanını, kelimelerin sözlük ve ıstılah mânâlarını birbirinden ayırmayarak isteğe göre müçtehitliğe yeltenenlerin yaptığını yapmış isem şüphe yok ki söylediğim sözlerin hiç bir hükmü yoktur. Bizzat kendisi fakih olanlar bunu seçer ve anlarlar. İlmî değilse hiç değer vermezler. Öyle kritikleri, tartışmaları dinleyelim. Fakat bir konuda sözün neresine ve nasıl ilişmek, ne gibi soruyu yöneltme caiz olabileceğini farketmeyerek, gazetelerde çoğunlukla gördüğümüz şekilde, üstün gelmeyi ileri

geri mutlaka bir şey söylemekten ibaret zannedenlerin tartışma ve mücadele (çekişme, birbiriyle uğraşma)lerine kulak vermekle yorulmamanızı acizane tavsiye ederim. Çünkü hitap anlamak kabiliyetinde olanlara yapılır. Mesela birisi sana حَسُنَ "güzel oldu" geçmiş zaman fiilinin orta harfini esreli oku derse, semâîdir. (İşitilmekle öğrenilendir). Belki lügatte vardır diye bir aranırsın. Fakat son harfini de esreli okumaya çalışırsa onun henüz sarfdan haberi olmadığını anlar. Biraz sarf okumasını tavsiye edersin değil mi? Bunun birincisi ilmî bir hatadır, bir âlimde de bulunabilir. İnsan hatadan sâlim olamaz. Fakat ikincisi ya bir dil yanılmasıdır veyahut ısrar edildiği takdirde, sırf cahillik hatasıdır. Bu şekilledir ki kişinin sözü onun değerine açık bir delil olur. Yine yüce zatınızın bildiği gibi ilim, bir soru ile bir cevaptan meydana gelir derler. Onun için sorusunu iyi tesbit edemeyen ise ilmî başlamamış sayılır. O, henüz ne istediğini bilmeyen takımındandır. Öylelerinin tartışmalarını iş edinip de yorulmanızı uygun görmem. Onlar hakkında كَلِّمِ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ "İnsanlara, akıllarına göre konuş" hikmetini tatbik etmek daha iyi olur. Nitekim ilmî olarak yöneltilen soruya cevap vermek de bir araştırmacı ve sebep ileri süren için vazifedir. Mesela bana geçen gün söz anlar, etraflıca araştırma yapan bir efendi geldi. Muaraza (çekişme) yoluyla ilmî olarak yöneltilmiş sorular sordu. Tartışma açtı ve dedi ki: "Siz trenle üç günden aşağı yolculuk eden seferî (yolcu) olmaz demişsiniz. treni gözönünde bulundurmuşsunuz öyle mi? Evet dedim. Fakat buna karşıt olarak Şeyhülislâm Hasan Efendi'nin bir fetvası vardır. Bir dergide gördüm, dedi ve bu fetvayı okudu. Fetvada yolculuk süresinin normal yürüyüşle üç gün olduğu söylendikten sonra, tren denilen süratli vasıta ile o mesafe daha az zamanda kat edilse yine seferî olunur, deniliyor. Ve at ve ulakta olduğu gibi, süratin sefer (yolculuk) için geçerli olmadığı da nakledilerek gösteriliyordu. Bu, yerinde bir tartışma idi şöyle cevap verdim: "Evet dedim.

Sultan Aziz zamanında trenin memleketimizde ilk yapıldığı sıralarda, böyle bir fetva verilmiş ve o vakitten beri de böyle yayılmıştır. Çocukluğumuzdan beri hep böyle bellemiştik. Fakat ben bu kıyasın yanlış olduğu kanaatindeyim. Yukarıda da anlattığım gibi, dedim ki, bu bir nakil değil, kıyasdır. Ve birkaç yönüyle yanlıştır. Çünkü fıkıh kitaplarının en genel olarak nas halinde gözönünde bulundurdukları illet, alışılan (uygun olan)dır.

Ve ulakın yani posta tatarının süratlerinin muteber olmamasının sebebi ise deve yolunda alışılmışın üstünde süratli olmalarındandır. Bunlar trenin kendi yolunda, alışılmışın üstündeki sürati gibidir. Fakat trenin normal süratini bunla-

ra kıyas etmek kıyas-ı maalfârık (aralarında ilişki bulunmayan iki şeyi birbirine mukayese etmek) olur. Sonra bu kıyasda, trenin gittiği yolun deniz ve dağ yolu gibi kendine özgü bir şekilde hesaplanması lazım gelen bağımsız bir yol olduğu düşünülmeden deve yolu olduğu farzedilerek düşünülmüştür (gözönünde bulundurulmuştur). Bunun sebebi o zamanlar trenin, şimdiki uçaklar gibi henüz yaygın ulaşı aracı olmamasından dolayı olabilir. Kaldı ki, bu iki kıyasın birbiriyle çeliştiğini farzetsek bile açıkça anlaşılana göre ve tesiri (etkisi) zayıf olan sürat kıyasına göre sebebi bir az kapalı fakat tesiri (etkisi) daha kuvvetli olan (normal) kıyasını tercih etmek gerekir. Çünkü kara, deniz ve dağ yollarında sürat değişik olduğu halde alışılmış (normal) hepsinde ortak olarak bütünlük (genellik) üzere etkilidir. Ve aynı zamanda kitaplarda açıkça ifade edilmiştir. Bundan dolayı kuvvetlidir.

Sonra evinde oturanın oruç tutmaması ve dört rekatlı namazları iki rekat olarak kılması caiz değildir. Halbuki tefsir bilginleri orucu caiz, namazı tamam kılmayı da, bizce kötü iş işleme olsa bile yine dolayısıyla edası sahihtir. Farza nafile ilave etmek onu bozmaz. Şu halde, trenin normal yolculuğu ile üç günden az giden yolcu ise onu evinde oturmuş saymakta haram olan bir sebep yoktur. Fakat yakın yolculukta evinde otururken yolcu sayılmakta farzın kaçırılması gibi bir tehlike vardır. Haram ile helal çelişince de haram göz önünde bulundurulur. Bu sebeple benim normal kıyasın sürat kıyasından her yönden kuvvetli ve tercihe değer ihtiyatlı olmak da bunu emreder dedim. Bana itiraz eden bu cevabımı pek iyi anladı. Gerçekten dedi, on sekiz saatten aşağı tren yolculuğunu sıkıntılı olduğu sanılan yolculuk saymak gelenek bakımından da doğru olmuyor. Ben de (şunları sözlerime) ekledim: Şunu da unutmamalı ki at ve posta tatarında bir özellik bulunmakla beraber süratlerindeki fazla yoruculuk da trende yoktur. Bu itibarla da o aralarında ilişki bulunmayan iki şeyin mukayesesidir, dedim. Sonunda anlaştık.

Bundan daha önce de Anadolu hocalarından oldukça yetenekli bir hoca oğlu gelmişti. O da dedi ki; İbnü Abidin'de bir konu var. Yolculuk mesafesi olan üç günlük bir yere bir kimse, keramet göstererek, daha kısa zamanda gitse yine yolcu olur, dört rekatlı namazları iki rekat olarak kılar deniliyor. Sürata değer verilmediği anlaşılıyor. Böyle açık bir ifadeye karşı sen nasıl oluyor da sürati gözönünde bulundurursun ve öyle bir mesafeyi trenle on sekiz saatten az bir sürede gelen yolcu olmaz diyorsun? Delilin nedir? diye sağlam bir soru ile itiraz etti. Ona cevap vererek dedim ki: Yolculuk için üç günlük mesafe normal

yürüyüş ile üç günlük mesafedir, süratten maksat da normale göre sürattir. Keramet ise olağanüstü bir durumdur. Hem de genel değil, çok özel bir durumdur. Halbuki şer'î hükümler kişi de değil cinsde gözetilir. Bu iki sebeple tren ne keramete ne de at ve posta tatarına benzer. Çünkü tren herkes için alışılmış bir çeşit bağımsız yoldur. Her yolun kendi normal durumuna göre değerlendirileceği açıkça ifade edilmiştir.

Bunu kendi normal yürüyüşü ile değerlendirmek gerekir. Diğer yollarda olduğu gibi bunda da normal yürüyüş ile üç günlük yani en az on sekiz saatlik mesafe gitmeyenin yolcu olmaması lazım gelir. Bunun, kendine göre normalinden yavaş veya süratli hareketi vardır. Keramete, at veya posta tatarına benzeyen de odur. Ben trenin sürat vagonlarına (eksprese), özel trenlerine ve marşandizlerine itibar olunur demiyorum ki sürate değer veriyorsun diye bir itiraz yapılsın. Bundan dolayı, benim problemim oradaki (İbnü Abidin'deki açık ifadeye aykırı değil uygundur. Bilakis, trende normali düşünmeden öyle kıyas edenler o açık ifadeye aykırı hareket etmiş oluyorlar. Çünkü normali alışılmışın dışında bir şeye kıyas etmek yanlış olur. İşte benim delilim budur. Bütün kitapların orta haldeki yürüyüşde "normal ile" yürümenin sebebini açıkça ifade etmiş olmaları ve yol birkaç türlü olduğu zaman da hangisinden gidilse onun normali gözönünde bulundurulacağını açıklamış bulunmaları delillerimi doğru çıkarır. Bütün mesele trenin bir deve yolu değil, bağımsız normali bulunan ayrı bir yol olduğunu anlamaktadır. Kaldı ki, keramet meselesi de ayrıca incelemeye muhtaçtır. O dikkat olunursa İbnü Abidin de normal yolculuğu açıkça ifade etmektedir. Sonunda da, keramet sürati ile mesafe katetmenin sıkıntılı yolculuk olmamasından dolayı, dört rekatlı namazları iki rekat olarak kılmayı, dört rekatlı namazları iki rekat olarak kılmaya sebep olan yolculuk olamayacağını kabul eder. Eğer treni keramete kıyas edecek olursak bu durumda kıyas daha açık görünür. Hiç seferî (yolcu) olmaması gerekir. Kendisiyle konuştuğum şahıs bu açıklamalar karşısında sustu. Bilmem ne kadarını kavradı.

Sizin de meşhur görüşten maksadınız bunlar ise açıklamalarım gereğinden fazla bir cevaptır zannederim. Buna karşı güvenin sarsılmasın. Çünkü tren yolculuğu neresinden bakılırsa kendi normal (hareketine) göre değerlendirilmesi gereken bağımsız, umumî bir çeşit yol, olduğundan tereddüt etmememiz gerekir. O ne devenin alışılmış olduğu basit kara yolu, ne yayanın alışılmış olduğu dağ yoludur. Deniz gibi, başlı başına, bütün özellikleriyle alışılmışının ortalaması ile hesap edilecek tren yoludur. Sıkıntı yeri olan yolculuk olabilmesi için

hiç olmazsa on sekiz saat gidilmelidir. Böyle değerlendirmek fıkha uygun olduğu gibi, haramdan, günahtan da uzaktır. Aksine ise, günaha girmek , oruç bozmak, namazı eda etmemiş olmak vardır.

Bu açıklamalar, şüpheleri halletmeye yeterli olmakla beraber hiç hatıra gelmeyen diğer tereddütleri de gözden geçirelim. Diyorsun ki: "Geçenlerde bir incelemeden dolayı ayıldım. Haydi, dedim, Eskişehir'den İstanbul'a kadar trenle mesafe azalıyor. Bunun için (bu arada yolculuk yapanları yolcu saymayalım. Fakat bu adamı İstanbul'a varınca ne olacaktır? İstanbul'da on veyahut on iki gün kalırsa kolayca gittiğinden dolayı yolculuk sıkıntıları kalkmış mı oluyor? Kalkmayınca dört rekatlı namazları iki rekat olarak kılmasına ve orucu bozma gibi şer'î müsaadeden bu adamı neden mahrum edelim?"

Affınıza güvenerek samimiyetle söylerim ki bu düşünce gerçekten hayret edilecek bir görüştür. Sen bununla ayıldım demişsin. Neden ayıldın bilemedim. Fakat ben hayret ve duygulanmadan bayıldım. Hiç şüphe etmem ki bu düşünce senin değildir. Bunu ne söylediğini bile bilmeyen birisi söylemiş. Sen de "Bak biz nelere kaldık, neler dinliyor ve neler işitiyoruz" diye beni güldürmek veya muziplik yapmak için bayılıp ayıldığını yazmışsın dedim. Aklıma gerçekten ibret verici bir şiir geldi. Hem ayıltır, hem bayıltır.

"Özrü olmazsa da mazur sayarlar güzeli
Âşık amma özrü varken yine mağdur edilir."

Rica ederim, haydi yolcu saymayalım dedikten sonra ötesi kaldı mı? Yolcu yolu ile yolcu sayılmaz mı? Yolcu, üç günlükten aşağı olmayan uzun yola niyet ederek oturduğu evin bayındırlığından çıktığı andan itibaren yolcu sayılacak değil mi? Yolcu kelimesinin mânâsı içinde hep bu kelimeler içinde bulunmaz mı? Normal yolculuğu üç günden az olan bir yolcu, yolcu sayılır mı? Şu halde gittiği yolda yolcu sayılmayan bir kimse vardığı yerde ne olacak diye sorulur mu? Yolcu sayılmayanın ikamet eden sayılacağını kim bilmez ki bunu bir soru konusu yapalım? Böyle bir soru, sorana utanç ve sorulana azap olmaz mı? Sonra yolculuk için başka sıkıntı aranmaz. Yolculuğun kendisi zannedilen sıkıntıdır. Umumiyetle yorgunluk ve sıkıntı sebebi olduğu için, başka bir sıkıntının gerçekleşmesini ihtiyaç kalmaksızın, yolculuğun kendisi sıkıntısının bizzat kendisi sayılır. Onun için yolculukta, yolculuğun kendisinden başka diğer bir sıkıntı gerçekleşmezse bile yolculuk ruhsatı gerçekleşmiş olur. Başka bir sıkıntı da gerçekleşirse o, yolculukta olsun, evde oturmuş olsun, hastalık ve güçsüzlük

gibi kendi özelliklerine göre ayrıca hükme tabi olur. Bundan dolayı, yolculuk sıkıntısı denildiği zaman açıklayıcı tamlamadır, yolculuk denilen sıkıntı demektir.

Fakat kuruntuya kapılmaya da gerek yoktur. Onun için yolculuğun gerçekten sıkıntı olmasa bile sıkıntının bulunmasının zannedilmesi için uzakça bir yolculuk olması gerekir. Bunu da şeriat, en az normal yürüyüş ile üç gün olarak kabul edilmiş ve açıkça ifade edilmiştir. Üç günden aşağı olan mesafe yürümeye yolculuk dememiştir. Onu yolcu saymamıştır. Yolculuk ruhsatından faydalanmaya müsaade etmemiştir. O, (evinde) oturandır. Bir sıkıntısı varsa o, yolculuk ahkâmına göre değil, evde ikamet etme durumuna göre ayrıca halledilir. Özür sahibi gibi, özrüne göre muamele olunur. İslâm'ın yolcuya müsaade ettiği yolculuk ruhsatını, yolcu olmayanlara da müsaade ettiğini varsaymak çelişki olur, İslâm'a iftira olur.

Üç günlük yol gitmeyende yolculuk yoktur ki yolculuk sıkıntısı düşünülsün. Yolda yolcu olmayanın vardığı yerde, ne kadar oturursa otursun, ne kadar zahmet çekerse çeksin yolcu sayılmasına imkan ve ihtimal yoktur ki onun hakkında yolculuğa ait olan dört rekatlı namazları iki rekata indirme ve (72 saat) meshetme gibi şer'î müsaade varsayılsın ve kabul olunsun. Eğer o hasta ise, hastalığına göre hasta ruhsatından faydalanabilirse de yolculuk ruhsatıyla ilişkisi yoktur. Bunlar hep bilinen şeylerdir. "Eskişehir'den İstanbul'a kadar tren yolunun normal olan trenle orta yürüyüş on sekiz saatten aşağı ise onunla gelen yolcu, yolcu sayılmaz. Çünkü İslâm'ın yolculuk süresi gidilen yolun alışılanının normali ile üç gün olduğu gibi bunun da en azı memleketimizde on sekiz saat tuttuğu, hatta istirahat sürelerinin çıkarılması ile yine on sekiz saat tuttuğu fıkıh kitaplarının açıklamaları ile bilinir ve sabittir. Buna aykırı kıyas yanlıştır. Ve bundan noksanı İslâm'a göre yolcu sayılamaz. Bu gibi durumlarda İslâm dört rekatlı namazları iki rekata indirme ve oruç bozma çeşidinden yolculuk ruhsatına müsaade etmemiştir. Buna rağmen, haydi yolcu saymayalım fakat yolcuya verilen şer'î müsaadelerden bu adamı mahrum etmeyelim denebilir mi? Evinde oturana yolcu ruhsatı verilir mi? O düşünülmeden veya anlaşılmadan sorulan soruların sonuçları bak nerelere varıyor? Böyle bir soruyu ben senin görüşündür diye nasıl ele alabilirim? Bunu bana nakletmesine nasıl muziplik demem? Ayıldın deyimi galiba güle güle bayıldım da ayıldım demek olacak. Ciddi konular arasında bu gibi latifelerimi teklifsizliğimize bağışlayıp hoş görüver. Çünkü konumuz yolculuk konusudur. Bu uzun yolculuğun da latifesiz geçmeyeceği

anlaşılıyor. Yoksa insan, nerede ise, yolculuk sıkıntısından değil, ikamet (oturma) sıkıntısından da oruç yemek istemektedir.

Deniliyor ki: "Müslümanlıkta kolaylık en önemli bir temel prensiptir. Dört rekatlı namazları iki rekat olarak kılma ve orucu bozmanın ruhsat olduğunu söyleyenlere göre bu gibi kolaylıklardan istifade ettirmek gerekir. Hele azimet diyenlere göre iş daha da başka nitelik alır." Evet kolaylığın önemli bir asıl olduğunda şüphe yok. يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ *"Allah size kolaylık ister, güçlüğü istemez."* (Bakara, 2/185) buyurulmuştur. Yolculukta dört rekatlı namazları iki rekat olarak kılmaya ve orucu bozmaya ruhsat da bundan dolayıdır. Fakat her kolaylığı şartına göre tatbik etmek vaciptir. Yolculuk yüzünden faydalanmak için yolculukta bulunmak şarttır. Yolcu sayılmayan bir kimseye -ki evinde oturan değildir- hasta ve mazeretli bile olsa yolculuk kolaylığından faydalanma hakkı vermeye kalkışmanın gerekli olması şöyle dursun büyük günah olur. وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ *"Kimler Allah'ın hududunu tecavüz ederse, işte zalim olanlar onlardır."* (Bakara, 2/229) olur. Dikkat buyurulsun ki o sözler "Haydi yolcu saymayalım" denildikten sonra söyleniyor. Yolcu sayılmayanın nerede olursa olsun ikamet eden sayılacağı düşünülmediği için ona yolcu ruhsatı vermeye kalkışılıyor ki bunun mânâsı, müslümanlıkta kolaylaştırmak en önemli bir temel prensip iken niçin evinde oturana da yolcu gibi dört rekatlı namazları iki rekat olarak kılmaktan ve orucu bozmaktan faydalanma imkanı vermiyoruz? demek oluyor. Fazla olarak da bunun gerekliliği iddia olunuyor. Demir yolunu alışılana aykırı olarak deve yolu saymakta devam edebilirseniz, o yanlış kıyası bir ictihad sayabilirsiniz, yolcu sayabilirsiniz. Fakat haydi saymayalım dedikten sonra onu yolculuk ruhsatından faydalandıralım diyemezsiniz. Büyük çelişki ve Allah'ın koyduğu sınırı geçmek olur. Yolculuk ruhsatından yolcu olmayanın faydalanması düşünülemediği gibi yolcunun faydalanması bile gerekli olmayıp caizdir. Yolcunun orucunu bozması vacip değil, hatta oruç tutması daha iyi ve hayırlıdır. Buna karşı oruç açması gerekir denir mi? Şafiîlere göre namazı kısaltmak da öyle ise de bizce o, mecazi ruhsattır ki gerçekte "azimet" demektir. Vacip olan namazın kısa kılınmasıdır. (İki rekattan fazla) kılınan nafiledir. Buna, faydalanmak gerekir denebilir. Fakat (namazı) tamamlamak bile onu bozucu değildir. Olsa olsa kerahettir. Yolcu iki rekat farzı dört kılmakla eda etmemiş olmaz, fazla olarak iki rekat da nafile eklemiş olur. Bu ise en fazla mekruhtur. Halbuki yolcu değil de evinde oturan ise dört rekat farzı iki kılmakla bir şey eda etmemiş, yani namaz kılmamış olur. Orucu açması da asla caiz olmaz. İslâm'da kolaylaştırma esastır, diye kimseye namaz kılma, oruç tutma denemez.

İşte tren yolcusunu üç günden aşağıda yolcu saymanın en büyük sakıncalarından biri de yukarıda söylediğim gibi böyle namazını ve orucunu sakatlamaktır. Demir yolunu deve yolu veya yaya yolu saymakla sıkıntı yeri olan üç günlük yolculuğu yapmış mı oluyoruz ki onun kolaylığını aramaya hakkımız olsun. Bir gün akşama kadar ayakları patlayarak yaya yol giden bir adama bile verilmeyen bir kolaylığı trenle üç beş saatte gidenlere vermek gerekir demek pek büyük haksızlık olmaz mı? Tren yolcusuna İslâm öyle bir imtiyazı hangi kitapta vermiş de ona şer'î müsaade demeğe kadar gidebiliyorsunuz? Ve fıkıh kitaplarında meşhur bir görüş varmış varsayıyorsunuz? Hasan Hayrullah efendi bir fetva vermişse gösterdiği delil deve yolunun at ve posta tatarına yanlış bir kıyasından ibarettir. Normal olanı her zamankinden başka olana kıyas etmekten başka bir şey midir? Tren o zaman alışılmış bir vasıta olmayabilirdi. Eğer şimdi de siz bütün dünyaya karşı trenin kendi yolunda alışılmış araç olmadığını iddia edebiliyorsanız, halka sorduğunuz zaman alışılmış değildir cevabını alabiliyorsanız -ki imkan yoktur- o yanlış kıyasa tutunarak tren yolcusuna öyle bir imtiyaz verebilirseniz, olağanüstü yolcu sayabilirsiniz. Bu, gerçekte meşru olmazsa da çelişki de olmaz. Fakat yolcu saymayalım dedikten sonra tanımak istediğiniz gerekli şeylerin hepsi çelişki olur. Yüce Allah'ın buyurduğu gibi, evlere kapılarından girmelidir, başka yerlerden değil.

Bu konuda söylenilenleri usül ve mantık mizanına (ölçüsüne) vurunuz da düşününüz, bakınız neler oluyor? Ben diyorum ki: "Tren yolcusuna üç günden aşağı da yolculuk ruhsatına şer'î müsaade yoktur. Çünkü tren kendi yolunda alışılan araçtır. Alışılan aracın yolculuğu da en az üç gündür. Yani sürekli olarak onsekiz saattir. Bundan dolayı trende de üç günden az olursa dört rekatlı namazları kısaltma ve oruç tutmamaya şer'î müsaade yoktur. Görüyorsunuz ki bu mantığa uygun tam bir kıyas ile sonuç çıkarmaktır. Büyük bölümü fıkıh kitaplarında bilinen ve herkesçe kabul edilen bir konudur. Buna az bir kısmından olmak üzere eklediğim (tren kendi yolunda alışılan araçtır) hükmü de küçük (önerme) tür ki bugün bunu da bilmeyen yoktur. Yukarıda buna bir kıyas ve içtihad değil, bir tahkik-i menat (Nasda ifade edilen illetin, yeri bulunarak tatbik edilmesi) ile tatbiktir demenin sebebi de budur. Yani bu, bizim yetkimiz olup olmadığı hususunda tartışma edebilecek bir fıkhî kıyas ile içtihad değil, her konuda yapabileceğimiz olağan bir sonuç çıkarmaktır. Bunun büyük önermesine itiraz olunamaz. Ancak küçük önermesine yani (tren kendi yolunda normal araçtır) hükmüne itiraz eden olursa dinlenebilir. Böyle olunca bana da savunma vazifesi yönelir. Bununla ilgisi olmayan sözler anlamsız olur. Karşı çıkma

şeklinde söylenebilecek sözde en fazla at ve posta tatarı süratinde yapılacak bir fıkhî kıyastan ibarettir. Trenin alışılmışın üstünde süratli olduğu, bu bakımdan ata veya posta tatarına benzediği iddia edilebilir. Buna dayanarak da trenin yolculuk ölçüsünde geçerli olamayacağı ileri sürülebilir. Hatta bu hususta bir fetvadan da bahsedilebilir. Buna karşı ben diyorum ki: Bu fıkhî kıyasda ilk başlangıç ve benzeme yönü yanlış olduğundan bugün bu kıyas yanlıştır. Bunu mantığa uygun bir kıyasa (karşılaştırmaya) çevirdiğimiz zaman şu demek olur: "Tren kendi yolunda normal araç değil, deve ve yaya yolunda at ve posta tatarı gibi normalin üstündedir. Normal olmayan ve normalin üstünde olan da yolculuk için geçerli değildir. Bundan dolayı tren geçerli değildir. Şu halde birbirine zıt bu iki kıyasın muhakemesi için bütün mesele küçük önermelerin ispatlamasındadır. Yani tren kendi yolunda normal araç mıdır, değil midir? İşte arayacağımız nokta budur. Başka lafların hepsi boşuna kürek çekmektir. Bunun normal vasıta olup olmadığını bize ispat edecek olan biricik delil ise insanlar arasında geçerli âdete müracaat etmektir. Zamanımızda kime sorarsanız âdettir diyeceğinde şüphe yoktur. Benim tefsirde anlatmak istediğim de bundan ibarettir. Bunda, sizlerin şüpheye düşeceğinizi sanmıyorum. Tefsirde bu kadar açıklamaya gerek görmediğimden dolayı anlaşılamayan yönleri kalmış olabilir. Bir de yolculukta dört rekatlı namazları iki rekat olarak kılma ve oruç bozmanın hikmeti araştırılınca esas sebebin sıkıntı olduğu görüleceği iddiası vardır. Bu şekilde yolcu olanlara tanınan kolaylıkların yolculuktan dolayı değil, sıkıntıdan dolayı olduğu söylenmek istenmektedir. Bu ifadede çarpıklık bulunduğu açıkça bellidir. Çünkü yolculukta sıkıntıyı hikmet olarak aramak yolculuğun sıkıntılı olmasını, yani uzun ve yorucu olmasını aramak demektir. Yoksa yalnız sıkıntı, namazı kısaltmak ve orucu bozmak gibi kolaylıkları kabul etmeye yeterli değildir. Bu şekilde düşünüş hem anlatımın mantığına, hem de Kur'ân'ın nassına aykırıdır. Çünkü yüce Allah'ın bize bu hususta nas (kesin delil) ile bildirdiği ruhsat sebebi أَوْ عَلَى سَفَرٍ *"Veya seyahatte olursanız..."* (Bakara, 2/184-185) nassı ile yolculuğun kendisidir. Hikmeti de يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ *"Allah size kolaylığı ister, güçlüğü istemez."* (Bakara, 2/185) nassı ile kolaylıktır. Buna karşı sıkıntıyı hiç gözönünde bulundurmamak doğru olmadığı gibi yolculuktan dolayı değildir, demek de nassı inkâr etmek gibi görünecek bir tehlike oluşturur.

Usûl ile meşgul olanlar şunu anlatmak istemişlerdir: أَوْ عَلَى سَفَرٍ nassında yolculuk kayıtsız iken, uzak ve yakın, mesafe katetme (yol alma) mânâsına yolculuğa yormayıp âdet olarak sıkıntı tarafı üstün olan uzak yolculuklarla tefsir edilmiş ve bu şekilde yolculuğun şer'î mânâsı "üç günlük mesafe katetmek"

kaydıyla kararlaştırılmıştır. فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"İçinizden kim hasta, yahut yolculukta olursa (tutamadığı günleri) hasta günlerde tutsun."* (Bakara, 2/ 184) ruhsatı يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ *"Allah size kolaylığı ister; güçlüğü istemez."* (Bakara, 2/185) hikmeti ile sebep gösterilmesinden anlaşılır ki hastalıkta ve yolculukta, orucun bir zorluk mânâsı düşünülür olduğundan dolayı, ancak bir zorluk ve sıkıntı niteliği ile olursa ruhsata sebep kılınmıştır. Demek ki her hastalık ve yolculuk değil, zorluk ve sıkıntının birlikte bulunduğu hastalık ve yolculuk söz konusu olmaktadır. Bu gibi meselelerde ise kuruntu etmeye değer yoktur. Şimdi şöyle bir soru akla gelebilir: Öyle ise niçin Kur'ân'da فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ فِى مَشَقَّةٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ diye doğrudan doğruya sıkıntı, ruhsatın sebebi olarak zikredilmemiş de hastalık ve yolculukta gizli sıkıntıya değer verilerek sebebin zikredilmesi ile yetinilmiş ve bu şekilde nass ile ifade edilmiştir? Bunun hikmeti nedir? İşte benim tefsirde de işaret ettiğim gibi, usül ile meşgul olanlar bu sorunun cevabını vermişlerdir. Onların incelemelerinden alınan sonuca göre, yolculuk için tanınan ruhsatta sebep doğrudan doğruya sıkıntı değil, nas (âyet) gereğince yolculuğun kendisidir. İnsanlar arasında geçerli şekil ve vasıtalara göre sıkıntılı olan uzak yolculuktur. Bundan dolayı da kıymetli şeriat dilinde yolculuk, normal (yolculuğa) göre üç günlük hareket ölçüsü ile belirlenip bunda başkaca bir sıkıntı araştırmağa ihtiyaç bırakılmamıştır. Burada hastalık ile yolculuk arasında bulunan bir farkı da belirtmek gerekiyor. Hastalıkta yalnız hastalığın gerçekleşmesi yeterli olmayıp hastaya orucun dokunup dokunmayacağını da incelemek gereği vardır. Çünkü oruç sayesinde tutulan perhizin birçok hastalara zararlı değil, faydalı olduğunu da bilmekteyiz. Hastalık durumunda ise sıkıntı şart koşulmayıp yorucu demek olan üç günlük yolculuğun gözönünde bulundurulduğu dikkaki çekmelidir. Bundan dolayı, üç günden aşağı yolculukta oruç tutmaya katlanmayı tüketecek derecede zorluk ve sıkıntı gerçekleşse bile yolculuk ruhsatı tatbik edilmez. Hastalık korkusu ruhsatı tatbik olunur (uygulanır). Orucu bozmaya izin verilse bile namazı kısaltmaya ve 72 saat meshetmeye izin verilmez. Çünkü o ruhsat ancak üç günlük yolculuktan dolayıdır. Üç günlük yolculukta hiçbir sıkıntı ve yorgunluk olmasa bile o yönü hiç düşünülmeden yine ruhsat sabit olur. Usül kurallarını tatbik edenlerin, yolculuğu sıkıntı yerine geçen şey olarak saymalarından alınacak sonuç bu iken ruhsat yolculuktan dolayı değildir demek Kur'ân hükümlerinin, yani nassa aykırı hareket etmek olur. İslâm'a göre yolculuk üç günlük yolculuktan ibaret bulunduğu için, hastalık halinde olduğu gibi, başkaca sıkıntı ve yorgunluk sebebi aramadan ruhsat hükümlerini tatbik etmek gerekir. İşte trende arayacağımız se-

hep budur. Trenle giden bir yolcunun, normal yürüyüş ile, üç günlük yol gidip gitmeyeceğini araştırmak gerekiyor. İşi bu şekilde etraflıca inceleyince, trenle giden bir insanın yolcu sayılmaması neden gereksin? Bunda da sıkıntı ve korku vardır gibi düşünceler olmamalıdır. Uzak veya yakın, kayıtsız, trenle giden yolcu sayılmaz diyen varsa, bunlara göre, trenle gitmek, özellikle lüks trenle gitmek, uzun olsun kısa olsun, kerametle yol almak gibi hiç sıkıntısı olmayan bir gidiş demektir ki bu belki gözönünde bulundurulmaya değer. Fakat ben bunu söylemiyorum. Söyleyeni de bilmiyorum. Eğer trenle gidenden maksat Eskişehir'den İstanbul'a giden gibi trenin normal hareketi ile üç günden aşağı giden demek ise bunun yolcu sayılamıyacağı apaçıktır. Çünkü ruhsatı isbat eden üç günlük süreye gitmemiştir. Yolcu demek ise böyle bir yolculuğa çıkan demektir. Bunu yapmayanı yolcu saymak evinde oturanı yolcu saymak gibi bir çelişkiye düşmek olur. İslâm'a göre üç günlük yolculuğun kendisinden sıkıntı umulan şey olduğuna göre, ayrıca sıkıntı ve korku gibi unsurlar aramaya ihtiyaç yoktur. Çünkü burada korku olup olmamanın etkisi yoktur. Hiç sıkıntı olmasa da hükmü bulunmaz. Üç günlük yolculuk ruhsata yeterlidir.

Görülüyor ki bu metodlu ve usülsüz tartışmaların hiç birisi benim düşüncemin esasını etkilemez. Ben tren yolcusu mutlaka yolcu sayılmaz demiyorum. Yolculuk süresi gerekir diyorum. Demiryolunda normal hareket, tren hareketidir, devenin hareketi değildir. Demiryolundaki tren katarı deve yolundaki deve katarı gibidir, deniz yolunda gemi gibidir diyorum. Bunda da normal hareket deve hareketidir diye iddia edenlere geçerli örf ve âdeti gösteriyorum. Buna da Bedâyi'nin وَذٰلِكَ مَعْلُومٌ عِنْدَ النَّاسِ فَيُرْجَعُ اِلَيْهِ عِنْدَ الاشْتِبَاهِ "O insanlarca bilinir. Karşılık anında ona dönülür (başvurulur)" sözünü şahid tutuyorum.

Fıkıh kitaplarında bulunan bazı hükümlerin ileri sürüldüğünü de görmekteyiz. Mesela, (alışılmış) normal yoldan onsekiz saatte varılan bir yere doğru yoldan on iki saatte varanlar neden dolayı yolcu sayılmasın ve yolculara tanınan ruhsattan faydalanmasın deniliyor. Gerçekten fıkıh kitaplarında böyle bir konu vardır. Ben de bunlara dayanmaktayım. Mesela İstanbul'dan Eskişehir'e iki yol vardır. Biri demiryolu, diğeri şosedir. Yolcu bunlardan hangisi ile giderse ona uyar ve onun hükmü ile amel eder? Demiryolunun normal hareketi ancak trenin ortalama hareketidir. Şosenin ise normali yoktur. Bunda yaya, deve, öküz ve manda arabası, at, at arabası otomobil gidebilir. Bu yolun bütün halkın gözünde öteden beri en normali deve ve yaya yürüyüşüdür. Öküz, manda ağır, at ve diğerleri süratlidir. Onun için şose yolunun yolculuk süresi için ölçüsü deve

veya yaya yürüyüşüdür.

Şu halde, şose yolu ile İstanbul-Eskişehir yolculuk süresine girdiği halde demiryolu ile, trenle gidenler için yolculuk süresine giremiyor. Böyle normalin ortalaması ile yolculuk süresi (kadar) gitmeyen elbette yolcu sayılmaz ve vardığı yerde kaldığı günlerde namazı kısaltma ve 72 saat meshetme ve orucu bozma gibi yolculuk ruhsatından faydalanmaya hakkı olmaz. Fıkıh kitaplarında yazılı delillerden biri olan benim bu delilime karşı "neden dolayı yolcu sayılmasın?" şeklinde bir soru da sorulamaz. Çünkü delili gösterilen bir davaya karşı ancak zıt bir delil gösterilebilir. İlmî konuşmalar bu esas dahilinde olmalıdır. Yukarıda da işaret ettiğim gibi, şer'î yolculuk süresi gitmeyenlerin yolcu sayılmasına imkan yoktur. Normal yoldan onsekiz saatte gidilen bir yere doğru yoldan on iki saatte varanlar neden dolayı yolcu sayılmasınlar? şeklindeki bir sorunun cevabı kısaca on iki saatlik yolun yolculuk süresi olmamasından dolayı şeklinde cevaplandırılması doğal olmaz mı?

Herkes kendi yaptığından sorumlu değil mi? Bir kimse gittiği yoldan sorumlu olmasın da gitmediği yoldan mı sorumlu olsun? Bir yere kaç türlü yol varsa herkesin elbette gittiği yolun hükmüne uyması zorunlu ve mantığa uygun değil midir? Bu yalnız yolculuk işinde değil, her hususta böyle olması gerekmez mi? Mesela bugün İstanbul'dan İzmir'e birkaç yolla gidilebilir: Yalnız denizden, deniz ve karadan, yalnız karadan, demiryollarından veya şoselerden veya ilkel yollardan ve belki de gidilmesi hiç normal olmayan sapa yerlerden gidilmek mümkündür. Bunların hangisinden gidilirse yolculuk süresini ona göre, ona uygun olan normal yürüyüşe göre hesaplamak gerekir. Bu son derece apaçıktır. Çünkü her yolun yorgunluğu ve sıkıntısı kendine göredir. Her yol, âdet yoluyla ve İslâm'a göre de kendi merasimine tabidir. Ve herkes kendi yaptığından sorumludur. Bundan dolayı ben, demiryolundan yaya gidenler olursa onların trenle değil, kendi yürüyüşlerinin alışılmış hükümlerine uyarak gitmiş gibi muamele görmeleri gereğine işaret etmiştim. Böyle değişik yollarla gidilebilen yerler için her yolun normal olması şart değildir. Her yolcu, yalnız normal olan yoldan gitmeğe mecbur değildir. Hiç normal olmayan bir yerden de gitse o onun için bir yoldur. Yolcu olup olmadığı ona uygun vasıtaya göre, gidenin olağan gidişine göre hesap edilecektir. Yani yolculuktaki normal kaydı, yalnız yolun kendisinin alışılmış olması mânâsına değil, o yoldaki yürüyüşün alışılmışı mânâsınadır. Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Yolculukta ölçü normal yürüyüş olunca, bir yere normal olmayan diğer bir yoldan giden kimsenin yolculuğu da normal yola

göre hesaplanması gerekmez mi? Şu halde, birçok yol olduğu takdirde, normal olmayan yolun yolculuk için geçerli olmaması, alışılmış olanların normalinin hesaplanması gerekmez mi? denilebilir. Böyle bir soruya cevap olarak, yukarıda da işaret ettiğim gibi, yolculukta gözönünde bulundurulacak alışılmış sebebinin yolun kendisinin olması değil, o yolda gidişin uygun olanına göre yürüyüşün alışılmış olması, o yolda orta ve akla uygun gdiiş tarzının hesaplanmasıdır diyeceğim. Bu da her yol için ayrı hesaplanır. Bir yolcu mutlaka alışılmış yoldan gitmeye mecbur olmamakla beraber gidişinin alışılmışını bilmeğe ve hesaplamaya mecburdur. Demiryolundan, yaya yolundan veya düzenli şoseden gitmekte serbesttir. Fakat hangi yoldan gidiyorsa onu esas tutacaktır. Demiryolundan gidenler, onda alışılmış olan trenin ortalama hareketine göre yolculuk süresini hesap edeceklerdir. Burada denilecektir ki demiryolundan gittiği halde trenle gitmeyip de yaya veya deve ile gidecek olanlar olursa bu gidiş şekli normal olan trenden daha yavaş olduğu için gözönünde bulundurulmaması gerekmez mi? Her ne kadar demiryolundan yaya veya deve ile gitmek âdete göre geçerli değilse de varsayımı mümkündür. Ben bu gibi durumlarda yolcunun kendi yürüyüşüne göre yolcu sayılmasını söylemişimdir. Bu şekilde gitmeyi gerekli gören bir yolcuyu tren hükümlerine tabi tutmak haraç olur. Gerçekten o, demiryolundan değil, eskiden âdet olduğu gibi kara veya dağ yolundan gidiyor demektir. Fakat demiryolundan trenle gideni buna kıyas etmek demiryolunun hareketinin âdetini bilmemek olur.

Başka bir soru da akla gelebilir: Yolun kendisinin normal olması şart olmayınca ve yalnız yürüyüşün normal bulunması esas tutulunca, hava yolunun da, genel halk için normal bir ulaşım yolu olup olmamıasına bakılmadan uçağın normal hareketine göre ayrıca geçerli olması gerekmez mi? denilebilir. Bence bu soru gerçekten sorulur. Ancak hava yolu yeni olduğundan, onu herkesin gidebilmesi mümkün umumî bir yol gibi düşünmek de bir geleneğin yerleşmesine muhtaç bulunduğundan, bu yolu, demiryolu veya deniz yolu kadar ayrı bir yol saymaya cesaret edemedim. Bu sebeple geleneğin yerleşmesine bıraktım. Yoksa değişik yollardan aynı mesafeleri kat eden yollardan bazılarının yolcu sayılması ve bazılarının da sayılmaması gayet tabii ve şer'îdir (İslâm'a uygundur). Bunları aynı yolun yolcuları saymak hatadır. Aynı yerin yolcuları olsalar da aynı yolun yolcuları değildirler. Bir yerde ise evinde oturan da yolcu da bulunabilir. Mesela İzmir'den İstanbul'a denizle veya trenle veya şose ile gelenler bulunabilir. Bunların kimi yolcudur, kimi değildir. İstanbul'da bulunanların hepsinin de yolcu olmaları gerekmez.

Yalnız İmam Şafiî'nin bu konuda bizden ayrıldığı bir nokta vardır ki o, böyle bir yola giden kimse için İslâm'a göre uygun olacak bir maksadın bulunmasını gereğini gözetmiştir. Yani günah işlemek için yapılan yolculuğu yolculuk saymamıştır. Her ne kadar bizde de maksat geçerlidir. Bir kimse üç günlük bir yola, ne maksatla olursa olsun, kastetmek ve niyetle çıkışından itibaren yolcu olur. Vardığı yerde de onbeş gün kalmağa niyeti yoksa bile yolundan dolayı yine yolcu sayılır. Bir veya iki günlük yol kasdı ile çıkıp ta dünyayı dolaşsa yolcu sayılmaz. Çünkü yolculuk niyeti yoktur. Niyet bulununca, kastedilen şeyin meşru veya İslâm'a uygun olmayan bir iş olmasının yolculuk bakımından önemi yoktur. Biz diyoruz ki yolculuk için kâfirin niyeti geçerlidir. Mesela bir kimse niyet ederek yolculuğa çıksa da yolda giderken İslâm'a girse yolculuğu kastettiği zaman kâfir idi diye yolculuk ruhsatından mahrum edilmez. Kâfirlik yolculuğa engel olmayınca fasıklığın öncelikle engel olmaması gerekir. Kötü işlerin günahı başka, yolculuğun hükmü yine başkadır. Demek ki yolculuk niyetinin meşru bir iş için olması gereğine dair kanaatini gözönünde bulundurmazsak, esas meselemizde yani bir yere çeşitli yollar bulunduğu zaman her yolun yolculuk süresinin kendine göre hesaplanması konusunda da İmam Şafiî'nin bile değişik görüşü yoktur. Konu bu kadar ittifak halindedir. Sebebi ise, herkesin kendi yaptığından sorumlu olması temel prensibinden ibarettir. Bu kadar açık bir konuda hâlâ on, on iki saat giden neden yolcu sayılmasın sorusuna yer olamaz. Tren yolcusunu, üç beş saat gitmekle, yolculuk imtiyazına mazhar etmek isteyenler anlamalıdırlar ki fıkıh kitaplarının en meşhur ve önemli konularına, metod ve kurallarına, teşri hikmetine, naslara muhalefet etmektedirler. Sonra da benim meşhur görüşe aykırı düşünce ve görüşte bulunduğumu söylemeğe kalkıyorlarsa günah bende mi onlarda mı?

Bu arada otomobille yapılan seyahatlerden de bahsetmek iyi olacak. Trenle ve otomobille yapılan seyahatleri, yolculuk bakımından, birbirine benzetenler az değildir. Bunlar ya otomobilin tren gibi veya trenin otomobil gibi sayılmasını isterler. Bundan dolayı da ya otomobilde de onsekiz saati şart etmeli, veyahut trende de etmemeli derler. Nitekim şimdiye kadar da öyle yapılagelmiştir. Yukarıda açıklandığı gibi, otomobil ile trenin yolları birbirinden ayrıdır. Tren vagonu, kendi yolu olan demiryolunun umum için yalnız normal olan bir vasıtadır. otomobiller ise, şoselerden veya herhangi bir yerden (asfalt v.s.) gittikleri için, gittikleri yolun normal ortalaması bulunmuyorlar. Bu yönden ata veya posta tatarına benzerler. Yani normalin üstünde hızlı giden nakil vasıtalarıdır. Tren ise, demiryolunda normal olan biricik vasıtadır. onun için ben tren ile otomobil

arasında büyük fark görüyorum. Geçerli geleneklere göre, otomobillerin yolu da yalnız kendilerine ait bir yol ise birbirinden ayırmak doğru olmaz. Değilse tren gibi kabul etmek yanlış olur. Eğer "tren ve otomobil gidişlerinde normal olarak sıkıntının varlığı zannedilen yer olan yolculuk mânâsı hiç yoktur. Bunlarda, çoğunlukla normal bulunmadığından sıkıntı ihtimali bile yoktur, (sıkıntı) zannedilir" diye bir iddia ortaya atılırsa bu gibi vasıtalarla gidenleri kerametle gidenler gibi hiç yolcu saymamak ihtimali de yok değildir. Amma ben, bu kadar ileri gitmeye taraftar değilim. Elimizde bulunan üç günlük zaman ölçüsünü ifrat veya tefrit ile aşmağa çalışmayı kendim için yetkim dışında görürüm. Bize düşün vazife yeni prensipler ortaya koymaya kalkışmak değil, bilinen temel prensipleri iyi ve doğru olarak tatbik etmeye çalışmaktır derim.

Bir kitapta bir görüşün açıklanması ile herkesin ona uymaya mecbur olduğu iddia edilemez. Fetva sorumluluğu da bana ait değildir. Ben bir görüş açıklamasında bulundum. Dinlenirse ne iyi, dinlenmezse وَمَا عَلَيْنَا الا البَلاغُ *"Bize yalnız tebliğ etmek düşer."* (Yâsin. 36/18) deyip geçerim.

Tefsirde Geçen Hadisler Fihristi

Bilindiği gibi merhum Elmalılı M.Hamdi Yazır, sadeleştirilmesini gerçekleştirdiğimiz "Hak Dini Kur'ân Dili" isimli meşhur tefsirini yazarken çeşitli dallarda birçok kaynaktan istifade etmiştir. Ancak istifade ettiği bu kaynaklardan yaptığı iktibasların yerlerini bugünkü ilmî metodlarla göstermemiştir.

Bu eserlerin başında tefsir ve hadis kaynakları gelmektedir. Biz özellikle hadislerin tahrici ile tefsir kaynaklarından yapılan nakillerin yerlerinin belirtilmesine özen gösterdik. Bu çalışmada tefsir kitaplarından yapılan nakillerin yerlerinin tesbiti, Abdullah Yücel; hadislerin tahrici ise Dr. Nusrettin Bolelli tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bu bölümde okuyucuya faydalı olur düşüncesiyle gerek Arapça metni verilen ve gerekse sadece meal olarak nakledilen hadislerin cilt ve sayfa numaraları sırasına göre birer fihristi sunulacaktır. Hadislerin tahrici, ilgili sayfalarda bulunduğu için burada yalnız geçtikleri cilt ve sayfa numaralarının gösterilmesi ile yetinilecektir. Herhangi bir hadisin kaynağını öğrenmek isteyenlerin de fihristte gösterilen sayfaya bakması yeterli olacaktır.

HADİS METİNLERİ FİHRİSTİ

Birinci Cild

İkinci Cild

Üçüncü Cild

Dördüncü Cild

Beşinci Cild

Altıncı Cild

Yedinci Cild

Sekizinci Cild

Dokuzuncu Cild

Onuncu Cild

HADİS MEALLERİ FİHRİSTİ

Birinci Cild

"Allah onları ve inananları mağfiret eylesin. Hepsini, peygamberler, sıddıklar, şehidler ve iyilerle beraber haşretsin." 1/2

"Muhakkak ki ileride karanlık gece parçaları gibi fitneler olacak. Ey Allah'ın Resulü ondan kurtuluş nasıl olur? denildi..." 1/22

"Kim önce yaşamış insanların ve sonrakilerin ilmini öğrenmek isterse Kur'ân'ı deşelesin." 1/23

"Bu Kur'ân'ı tilavet ediniz (okuyunuz) çünkü yüce Allah size her harfi için on sevab mükâfat olarak verecek..." 1/23

Her kim Kur'ân'ı okur da başka birine kendisine verilenden daha üstün birşey verilmiş olduğu görüşünde bulunursa Allah'ın büyüttüğünü küçük saymış olur." 1/23

"Allah katında Kur'ân'dan daha üstün hiçbir şefaatçi yoktur, ne peygamber ne de melek." 1/23

"Evlerin en değersizi Allah'ın kitabından yoksun olan evdir." 1/23

"Kur'ân'a çalışıp da zorlukla okuyana iki sevab vardır. Kur'ân'ı kolay okuyan ise şerefli, itaatkâr elçi melekler ile beraberdir." 1/23

"Ey Allah'ın elçisi ne buyurursun? Bu gece Sabit b. Kays'ın evi parıldıyordu, etrafı yıldızlar gibi idi..." 1/24

"Kur'ân'ı sımsıkı sarılın." 1/24

"Dinlediğin zaman kendisinin yüce Allah'tan korktuğuna inandığın kimsedir." 1/24

"Fatiha'sız namaz yoktur." 1/29

"Onlar beni (Mekke'den) çıkaracaklar mı?" diye sordu... Varaka: "Evet senin getirdiğin gibi bir şeyi getiren hiçbir adam yoktur ki, düşmanlığa uğramasın..." 1/31

"Bismillahirrahmanirrahim, her kitabın anahtarıdır." 1/60

Bismillah ile başlanmayan önemli işlerde başarıya ulaşılmaz." 1/60

"Ben namaz sûresi olan Fatiha'yı kendim ile kulum arasında yarı yarıya taksim ettim; yarısı benim ve yarısı kulumundur. Kuluma istediğini veririm." 1/68

"Övmeyi meslek edinenlerin yüzlerine toprak saçınız." 1/72

"İnsanlara hamd etmeyen kimse Allah'a da hamd etmez." 1/72

"Hakk, Ömer'e dost bırakmadı." 1/73

"Hamd, şükrün başıdır. Allah'a hamd etmeyen O'na şükretmemiş olur." 2/73

"Kim Kur'ân'ı şahsi görüşüne göre tefsir ederse kâfir olur." 1/96

"Mümin taze ekin gibidir, rüzgar estikçe yatar, fakat yine doğrulur kalkar. Kâfir ise çam ağacına benzer, rüzgar estikçe gürler, amma bir kerre yıkılırsa bir daha kalkamaz." 1/106

"Allah Teâlâ kaza ve kaderini infaz etmek isterse akıl sahiplerinin akıllarını alıverir." 2/112

"Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanınız." 1/113

"Siz nasıl iseniz başınıza öylesi gelir." 1/116

"Allah'tan başka ilâh olmadığına şahitlik ederim. Ve Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şahitlik ederim." 1/117

"Yahudiler, kendilerine gazab edilmişler, hıristiyanlar da sapıklardır." 1/136

"Yahudiler gazaba uğramış, mağdubi aleyhim olmuşlar, hıristiyanlar da sapıtmış sapıklığa düşmüşler..." 1/137

"İmam veleddâllîn dediği zaman hepiniz âmin deyiniz. Çünkü melekler âmin derler. Âmin demesi, meleklerin âminine rastgelenin geçmiş günahları affedilir." 1/142

"Dünya halkının saflarının hizasında göktekilerin safları bulunur." 1/142

"Kur'ân'ın en faziletlisi Fatiha'dır." 1/143

"Kur'ân'ın en faziletli sûresi Bakara Sûresi'dir." 1/143

"Müjde, sana iki nur verildi ki senden önce hiçbir peygambere verilmemişti. Fâtihatü'l-kitap (Kur'ân'ın ilk sûresi Fatiha) ve Bakara Sûresi'nin son âyetleri." 1/143

"Yolculukta oruç tutmak sevap değildir." 1/155

"Kendisinden başka ilâh olmayan (Allah)a yemin ederim ki, hiçbir kimse, gayba imandan daha faziletli bir şeye inanmamıştır." 1/168

"İman yetmiş küsur şubedir. Bunların en aşağısı yoldan eziyeti kaldırmadır." 1/173

"Namaz dinin direğidir." 1/175

"Namaz kılarken beni gördüğünüz gibi namaz kılınız." 1/178

"Zekât İslâm'ın köprüsüdür." 1/180

"Şaşmak, bütün şaşmak ona ki Allah'ın bütün halkını (yarattıklarını) görüp dururken Allah hakkında şüpheye düşer..." 1/186

"Günah ilk defa yapıldığı zaman kalpte bir siyah nokta yani kara bir leke olur. Eğer sahibi pişman olur, tevbe ve istiğfar ederse kalp yine parlar..." 1/196

"Yükseltilmiş tavan" ve mevc-i mekfûf (hapsedilmiş dalga)..." 1/221

"Gök gürültüsü meleklerden bir melektir." 1/225

"Hiçbir göz görmemiş, hiçbir kulak duymamış, hiçbir beşerin kalbine gelmemiştir." 1/240

"Gök gıcırdamaktadır. Ve gıcırdamak hakkıdır. Onda bir ayak yeri yoktur ki, bunda secde eden veya rükû yapan bir melek bulunmasın." 1/264

"(Peygamberimiz) göğe yükseldikleri (miraca çıktıkları) zaman kale burçları gibi bir yerde bir kısım melekler görmüştü. Bunlar birbirlerinin yüzüne doğru karşılıklı olarak yürüyüp gidiyorlardı..." 1/264

"Nesil veya küçük karıncanın misalleri." 1/268

"Dünya sevgisi, bir hatanın başıdır." 1/277

"Kureyş'i hicvet, Rûhu'l-Kudüs seninledir." 1/343

"Allah'ın elçisi olan Cibrîl de bizdedir. O Rûhu'l-Kudüs'ün ise eşi, benzeri yoktur." 1/343

"Beni rahatsız bırakıncaya kadar sıktı." 1/360

"İhsan, Allah'a O'nu görüyormuşsun gibi kulluk etmendir, çünkü sen onu göremezsin, O seni görüyor." 1/387

"Ben, babam İbrahim'in duası, kardeşim İsa'nın müjdesi ve annemin rüyasıyım." 1/409

Muhammed ümmetine de namazlarda "Allahümme salli" ve Allahümme barik" dualarını okumak ta'lim buyurulmuştur. 1/410

"Buyur Allah'ım! Emrine hazırım. Senin hiçbir ortağın yoktur. Emret Allah'ım! Şüphesiz ki hamd, nimet ve mülk senindir. Senin hiçbir ortağın yoktur." 1/415

"Ahirette diğer ümmetlerin hepsi, kendi peygamberlerinin tebliğlerini inkâr edecekler. Cenab-ı Hak, muhakeme icabı, o peygamberlerden tebliğ ettiklerine dair belge isteyecek, ..." 1/433

Hz. Ali "Nimetin tamamlanması, İslâm üzerine ölmektir." 1/443

"Benim Allah ile bir vaktim vardır ki o vakitte bana ne mukarreb bir melek ne de gönderilmiş bir peygamber hiçbiri yanaşamaz." 1/445

"Namaz göz aydınlığım kılındı." 1/450

"Şehitler Allah katında diridirler. Rızıkları ruhlarına sunulur da kendilerine rahatlık ve ferahlık gelir. Nitekim Firavun ailesine de sabah akşam ateş gösterilir de kendilerine bu acı ve elem gelir." 1/451

"Mümine eziyet verecek her şey, onun için bir musibettir." 1/452

"Safâ ve Merve Allah'ın alâmetlerindendir. Allah'ın başladığı ile başlayınız." 1/458

"Allah size sa'yi farz kılmıştır, sa'y yapınız." 1/458

"Mümin kulum, hayır ve nafilelerle bana yaklaşa yaklaşa o dereceye gelir

ki sonunda ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, idrak ettiği kalbi olurum..." 1/460

"Kur'ân'da iki âyet olmasaydı, hiçbir hadis rivayet etmezdim." 1/461

"Ey Rabbim! Kavmimi ve beni kendi halimize bırak, ben onları günden' güne davet edeyim." 1/465

"Allah'ın yaptığı şeylerin ilki, benim nurumdur, Allah'ın yarattığı şeylerin ilki kalemdir, Allah'ın yarattığı şeylerin ilki akıldır." 1/468

"Lezzetlerin, tatlarm yıkıcısı olan ölümü çokça anın." 1/477

"Dilenene, at üzerinde bile gelse veriniz." 1/492

"Bir adam kölesini öldürmüştü. Resulullah ona celde vurarak bir yıl sürgüne gönderdi. Kaved yani kısas yapmadı." 1/496

"Müslümanların himayesinde olan bir gayri müslim karşılığında müslümanın, bir köle karşılığmda hür kimsenin öldürülmemesi sünnettendir." 1/496

"Taahhüdünü yerine getirmeye en layık olan benim." 1/496

"Had cezalarını şüphe ile yok ediniz." 1/497

"Muhakkak biliniz ki, Allah Teâlâ, her hak sahibine hakkını verdi. Bundan sonra varise vasiyet yoktur." 1/505

"Diğer varisler icazet (izin) vermedikçe hiçbir varis için vasiyet caiz olmaz." 1/506

"Varis için vasiyet yoktur." 1/506

"Malı bulunan bir müslümanın vasiyeti yazılmış olarak yanında bulunmadıkça, bir iki gece yatması caiz değildir." 1/506

"Varis için vasiyet yoktur." 1/509

"Kur'ân hakkında sadece kendi görüşüyle söz söyleyen, isabet etse de hata etmiş olur." 1/511

"Vasiyette zarar vermek, büyük günahlardandır." 1/513

"Bir adam yetmiş sene cennet ehli ameli yapar, sonra vasiyet ettiği zaman vasiyetinde haksızlık eder de kötü ameli ile ölür ve bu sebeple ateşe girer..." 1/513

"Kelime-i şehadet, namaz kılmak, zekat vermek, Ramazan orucu tutmak, Kâbe'yi haccetmek." 1/515

"Oruç tutsun, çünkü orucun güzel bir tesiri vardır." 1/517

"Oruç, ateşten koruyan bir kalkandır." 1/518

"Oruç, benim içindir. Onun mükâfatını ancak ben veririm." 1/518

"Bunlar, her gün için bir yoksul doyururlar." 1/527

"Ramazan geldi, Ramazan gitti, demeyiniz. Ramazan ayı geldi Ramazan ayı gitti, deyiniz. Çünkü Ramazan Allah'ın isimlerinden bir isimdir.3 1/530

"Her kim inanarak ve mükâfatını Allah'tan bekleyerek Ramazan'da oruç tutarsa, onun geçmiş günahları bağışlanır." 1/530

"Başı rahmet, ortası mağfiret, sonu ateşten kurtulmaktır." 1/531

"Ay yirmi dokuzdur. Görmedikçe tutmayın ve görmedikçe yemeyin. Eğer üzeriniz bulutlanırsa miktarını hesap ediniz." 1/535

"Hilâli görünceye kadar oruç tutmayın. Üzeriniz bulutlanırsa otuz günü ölçü yapınız." 1/535

"Hilâl görüldüğü için tutunuz ve görüldüğü için bozunuz. Eğer sizinle hilâlin manzarası arasına bir bulut veya pus girerse otuzu sayınız." 1/535

"Ramazan'ı göründüğü için tutunuz. Eğer aranıza bir bulut veya sis girerse, Şaban ayının sayısını otuza tamamlayınız. Ramazan'ı, Şaban'dan bir gün oruç tutmakla karşılamayınız." 1/535

"Yani ay kâh otuz ve kâh yirmi dokuz olur. Görürseniz tutunuz, görürseniz bozunuz. Eğer bulutlu olursa otuzu sayınız." 1/535

"Bir kişi üzerine hükmüm, cemaat üzerine hükmümdür." 1/535

"Yolculukta oruç tutmak iyilikten değildir." 1/540

"Dilersen oruç tut, dilersen ye." 1/540

"Yolculukta oruç tutmak iyilikten değildir." hadisi de bazı özel durumlara mahsustur. Nitekim Mekke'nin fethi yılında Peygamber'le ashab, Ramazan'da oruç tutmuşlardı. Sonra Resulullah (s.a.v.): "Düşmanınıza yaklaştınız, yemek sizin için daha kuvvetlidir. o halde iftar ediniz." buyurdu... 1/540

İkinci Cild

"Allah kaderleri, halkı yaratmadan şu kadar ve şu kadar sene önce takdir etti." 2/8

"Olacak şeylerde kalem kurudu." 2/8

"Dört şeyden ferağat hasıl olmuş, onlar bitirilmiştir; ömür, rızık, yaratma ve huy." 2/8

"Her kimi, benden istemekten benim zikrim meşgul ederse, ben ona, isteyenlere verdiğim şeyin en üstününü veririm." 2/8

"Bitirilmiş bir şeydir." 2/9

"Çalışınız, herkes kendisi için yaratılmış olan şeye kolaylıkla ulaşır." 2/9

"Duanın en üstünü, Allah'a hamd olsun, demektir." 2/10

"Dua, ibadetin iliğidir." 2/11

"Dua ibadetten ibarettir." 2/11

"Ameller ancak niyetlere göredir." 2/17

"Oruç olmadıkça itikaf yoktur." 2/18

"Câmi bir mescitten başkasında itikaf olmaz." 2/18

"Acaba insanlar itikafı nasıl terk ediyorlar? Halbuki Resulullah, bazı şeyleri yapar, terkederdi. İtikafı ise vefatına kadar ter etmedi." 2/19

"Her hükümdarın bir korusu vardır. Allah'ın korusu da yasakladığı, haram kıldığı şeylerdir. Koru etrafında otlayanlar da içine düşme tehlikesiyle karşı karşıyadır." 2/19

"Ben de sizin gibi bir insanım, siz ise bana muhakeme için geliyorsunuz. Olabilir ki bir kısmınız delilini diğerinden eksik ifade eder..." 2/22

"Allah Teâlâ, Kur'ân ile defetmeyeceği bazı kötülükleri kılıç ile defeder." 2/30

"Allah Teâlâ, Kur'ân ile defetmeyeceği bazı kötülükleri kılıç ile defeder." 2/32

"Ey insanlar! Allah Teâlâ gökleri ve yeri yarattığı gün, Mekke'yi hürmetli kıldı ve o benden önce kimseye helâl kılınmadı..." 2/36

"Ben bu insanlarla 'Lâ ilâhe illâllah' diyecekleri ana kadar savaşmakla emredildim. Onu dedikleri zaman benden canlarını kurtarırlar." 2/37

"Kötülüğe ilk başlayan daha zalimdir." 2/37

"Doğrudan zarar vermek caiz değil, zarara zararla karşılık vermek de caiz değildir." 2/38

"Emeviler devrinde Abdurrahman b. Velid kumandasında bir İslâm ordusu, Kostantiniye yani İstanbul şehrine gaza etmişti ..." 2/39

"Elleriyle kendini tehlikeye atmak, günah işlemekle mağfiretten ümidi kesmek." 2/40

"Hac, bir cihaddır, umre tatavvu (nafile)dur." 2/46

"Bir keredir, fazlası nafiledir." 2/48

"Umre kıyamet gününe kadar hacda dahildir." 2/48

"Galiba bitlerin sana eziyet veriyor?" diye sormuş. "Evet, ey Allah'ın Resulü" deyince: "Traş ol da üç gün oruç tut veya altı yoksula bir fark hurma tasadduk et yahut da bir koyun kurban kes." 2/50

"Hac, Arefe demektir; Arefe'ye yetişen, hacca yetişmiş olur." 2/57

"Bizimle beraber bu namazı kılan ve bizimle beraber şu vakfe yerine duran ve ondan önce gece veya gündüz Arefe'de vakfe yapmış olan kimsenin haccı tamam olur ve tavaf yapıp ihramdan çıkması zamanı gelir." 2/57

"Müslüman odur ki müslümanlar, onun dilinden ve elinden selamet bulur." 2/66

"Gerçekten zaman, Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü şekline dönmüştür." 2/80

"Bu mektubuma baktığın zaman, hemen Mekke ile Taif arasındaki 'Batnı nahle' isimli yere varıncaya kadar yürü. Orada Kureyş'i gözetle ve haberlerini bize bildir." 2/84

"Üzümden bir şarap, hurmadan bir şarap, baldan bir şarap, buğdaydan bir şarap, arpadan bir şarap vardır." 2/87

"Her sarhoşluk verici şey haramdır." 2/87

"Yetimin ağlamasından Arş titrer." 2/93

"Ben ve yetimin bakımını üstlenen kimse, Cennette şu iki parmak gibiyiz." 2/93

"Yahudiler yalan söylüyorlar." 2/100

"Bir kimse bir şeye yemin eder de sonra da ondan başkasını daha hayırlı görürse, o hayırlı şeyi yapsın ve yeminine keffaret versin." 2/103

"Cariyenin boşanması iki kez ve iddeti iki hayzdır." 2/105

Rivayet olunur ki Abdullah b. Übeyy b. Selûl'ün kızı Cemile, kocası Sabit b. Kays'ı sevmezmiş. Resulullah'a gelmiş de, "Ya Resulallah! Ne ben, ne Sabit, başlarımızı hiç bir şey bir araya getiremeyecek..." 2/108

"Sen onun, o da senin balcığını tadıncaya kadar..." 2/108

"Üç şeyin ciddisi ciddi, şakası da ciddidir: Nikâh, boşama ve köle azad etmek." 2/111

"Zarara, zararla karşılık vermek yoktur." 2/115

"Külahını satarak bile olsa o kadına bir mal (bağış) ver!" 2/122

"Namazın en faziletlisi kunutu (kıyamı) uzun olandır." 2/123

"Biz başlangıçta Resulullah zamanında namazda konuşurduk..." 2/123

"Cenab-ı Allah dilediği emri yaratır, namazda konuşmamanızı da kesinlikle emretti." 2/124

"Biz namazda selâm alırdık, ama ondan menedildik." 2/124

"Bizim şu namazımız yok mu, bunda insan kelâmından hiçbir şey yaraşmaz. O tesbih, tekbir ve Kur'ân kırâetidir." 2/124

"Bizi, orta namazı olan ikindi namazından meşgul ettiler. Allah kalplerine ve evlerine ateş doldursun." 2/125

"Orta namaz, ikindi namazıdır." 2/125

"İşte bu, içerisinde kunut yaparak (boyun eğerek) kılmamız emredilen orta namazıdır." 2/126

"Vallahi şu namaza gelmeyen kavmin üzerlerine evlerini yakayım, diye gönlüme geldi." 2/126

"Bizi orta namazı olan ikindi namazından meşgul ettiler..." 2/129

"Allah'ı tesbih ederim, Allah'a hamd olsun, Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur. Allah büyüktür." 2/135

"Peygamberler ne bir altın, ne bir gümüş miras bırakmamış, ancak ilim miras bırakmışlardır." 2/143

"Ben Âdemoğullarının efendisiyim, fakat böbürlenme ve övünme yok." 2/150

"Beni Yunus b. Metta'dan üstün tutmayın. Yani ben de peygamberim, o da peygamber." 2/150.

"Kur'ân'da en büyük âyet, âyetü'l-kürsî'dir. Bunu her kim okursa, Allah o saat bir melek gönderir, ertesi güne kadar iyiliklerini yazar ve günahlarını siler..." 2/157

"Her kim farz namazların her birinin arkasında âyetü'l-kürsî'yi okursa onu ölümden başka cennete girmekten engelleyecek hiçbir şey kalmaz." 2/158.

"Günlerin efendisi Cuma günü, sözlerin efendisi Kur'ân, Kur'ân'ın efendisi, Bakara Sûresi, Bakara Sûresi'nin efendisi de âyetü'l-kürsî'dir." 2/158.

"Kürside yedi gök, bir kalkan içine atılmış yedi para gibidir." 2/160.

"Arş'ta Kürsi, büyük bir sahraya atılmış demir bir halka gibi bir şeyden ibarettir." 2/160

"Ameller, ancak niyetlere göredir." 2/164

"Bana, Lâ ilâhe illâllah (Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur) deyinceye kadar insanlarla savaşmam emredildi." 2/167

"Allah kime hayır murad ederse onu dinde fakih kılar." 2/206

"Hepiniz çobansınız ve her çoban sürüsünden sorumludur." 2/210

"Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanın." 2/210

"Ben ahlâk yüceliklerini kemale erdirmek için gönderildim." 2/210

"Siz faydalı bilgiyi isteyiniz ve faydasız ilimden Allah'a sığınınız!" 2/213

"Hikmetin başı Allah korkusudur." 2/219

"Kişinin evlad ü iyaline nafakası da sadakadır." 2/220

"Allah, ne desinler diye hayır yapan süm'acıdan, ne gösteriş yapan mürâîden, ne de minnet altında bırakan mennândan hiçbir şey kabul etmez." 2/222

"Sadakanın en faziletlisi, az bir şeyi olanın, fakire gizlice verdiği, gücünün son yettiğidir." 2/222

"Kıyamet günü, Allah gölgesinden başka bir gölgenin bulunmadığı o gün, Allah Teâlâ yedi kişiyi kendi gölgesiyle gölgelendirir. Bunlardan birincisi bir sadaka verip de sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyen kimsedir..." 2/222

"Gizlice verilen sadaka, Rabbin öfke ateşini söndürür." 2/222

"Gizlice vermek, açıkça vermekten efdaldir. Açıkça verdiğinde kendine uyulmasını isteyen kimse için de açıkça vermek efdaldir." 2/223

"Allah iffetli olan ve iffetini korumaya çalışanları sever. Çok verilince övgüde aşırı giden, az verilince sövgüde aşırı giden, yırtık, yüzsüz, dilenci ve ısrarcı olanı da sevmez." 2/226

"Herhangi bir kimse bir dilencilik kapısı açtı mı, Allah da ona bir fakirlik kapısı açar..." 2/226

"Müksirler, yani çok servet toplayanlar alçaktırlar." 2/229

"Neredeyse fakirlik küfür olacaktı." 2/231

"Nesîdeki de kesinlikle ribâdır." 2/238

"Aynı cins ve kalitedeki buğdaya karşılık, aynı cins ve kalitede buğday alınabilir, fazlası ribâdır. Aynı cins ve kalitedeki arpaya karşılık, aynı cins ve kalitede arpa alınabilir, fazlası ribâdır..." 2/238

"Ribânın gizli, kapalı olmayan birtakım bölümleri vardır ki, onlardan birisi de hayvan alış verişlerindeki selemdir." 2/238

"Ribâyı ve rîbeyi bırakınız" 2/239

"Helal olan şeyler apaçık, haram olan şeyler de apaçıktır ve ikisi arasında birtakım şüpheli şeyler de vardır, iyice şüpheden kurtuluncaya kadar, sana şüpheli gelenleri de bırak." 2/239

"Nesîde de ribâ vardır." 2/246

"İnsanın malının hürmeti, yani haramlığı, kanın hürmeti gibidir." 2/247

"Allah, ribâ yiyeni de, yedireni de lânetlemiştir." 2/252

"Onlar buna razı olurlarsa ne âla, yoksa onlara savaş ilan et!" 2/253

"Cahiliyyet devrindeki ribâların hepsi batıl ve sakıttır. İlk iptal edeceğim

ribâ da Abdulmuttalib oğlu Abbas'ın ribâsıdır." 2/253

"Siz de sizden önceki Kitap ehli gibi, duyduk ve karşı koyduk mu demek istiyorsunuz?..." 2/271

"Mümin kulum bana nafile ibadetlerle durmadan yaklaşır." 2/278

"Hata ve unutmadan doğan sorumluluk ümmetimden kaldırılmıştır." 2/279

Hz. Peygamber (s.a.v.) Efendimiz, bu dualarla dua ettiği zaman, Allah tarafından "peki yaptım" buyurulduğu Müslim ve Tirmizî'de rivayet edilmiştir. 2/282

"Allah Teâlâ, Bakara Sûresi'ni iki âyetle sona erdirdi ki, bunları bana arşın altındaki bir hazineden verdi. Bunları öğreniniz, kadınlarınıza, oğullarınıza belletiniz, öğretiniz. Çünkü bunlar hem salattır, hem duadır, hem Kur'ândır." 2/283

"Aklı başında bir adam görmezdim ki, Bakara Sûresi'nin sonundaki bu âyetleri okumadan uyusun." 2/283

"Ben Muhammed'im ve Ahmed'im." 2/329

"Ahdim olsun, sizi her namazın arkasında okuyan herhangi bir kimsenin kusurlarına bakmayarak makamını cennet kılacağım, onu kutsal huzurda iskan edeceğim, her gün kendisine yetmiş kerre nazar edeceğim ve yetmiş türlü ihtiyacını yerine getireceğim ki, bunun en aşağısı mağfirettir. Ve onu her bir din dünşamından hasetçinin şerrinden koruyacağım ve mağfiret eyleyeceğim." 2/338

"Siz nasıl olursanız, başınıza öyleleri yönetici olur." 2/338

"Yahya ile İsa teyze oğullarıdır." 2/357

"İsa ölmedi, kıyamet gününden önce size dönecektir." 2/372

"Allah'ın kudreti toplumla beraberdir." 2/405

"Gökten yeryüzüne indirilmiş olan hablullah (Allah'ın ipi), Allah'ın kitabıdır." 2/406

"Kardeşlerini müdafaa eden erkeğe Allah rahmet etsin." 2/417

"Sübhanallah (Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih ederim), gündüz olduğu zaman gece nerede olur?" 2/424

"Kıyamet günü, nerede ecir (sevab)leri Allah üzerinde olanlar, cennete girsinler." 2/425

"Sakın üzerimize yükselmesinler. Ya Allah, bizim kuvvetimiz ancak seninledir." 2/428

"Ey Ali, kız kardeşlerin kocaları birbirlerini sevme hususunda beni yordular." 2/450

"Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız doğru yolu bulursunuz." 2/452

"Biliniz ki, Allah ve Resulü müşavereden herhalde müstağnidirler ve fakat Allah Teâlâ bunu benim ümmetime bir rahmet kıldı. Onlardan her kim istişare ederse doğru yoldan mahrum kalmaz. Her kim de terk ederse hatadan kurtulmaz." 2/455

"Müşavere eden bir toplum, herhalde işlerinin en doğrusuna muvaffak olur." 2/455

"Her kim üç şeyden uzak olarak ruhu cesedinden ayrılırsa cennete girer. Kibir, gurur, borç." 2/456

"İpliği, iğneyi de eda ediniz (veriniz), çünkü kıyamet gününde âr (utanma, nâr (ateş) büyük ayıptır." 2/456

"Uhud'da kardeşleriniz şehid oldukça Allah Teâlâ onların ruhlarını yeşil kuşların içlerine koydu ki, cennetin ırmaklarından sulanırlar, meyvelerinden yerler ve Arş'ın gölgesinde asılmış altın kandillere giderler, istirahat ederler..." 2/464

Cabir (r.a.) dedi ki: Resulullah (s.a.v.) bana rastgeldi, 'Ey Cabir, seni üzgün görüyorum, niye?' dedi. 'Ey Allah'ın Resulü, dedim, babam şehit oldu, çoluk-çocuk ve borç bıraktı!..." 2/464

"Bu, bizimle senin aranda inşaallah" 2/465

"Allah Teâlâ buyuruyor ki, evveliniz (öncekileriniz) ve ahiriniz (sonrakileriniz), cinleriniz ve insanlarınız içinde en çok Allah'tan korkan adamın kalbi üzerine olsaydı...." 2/467

"Şu halde ben şükreden bir kul olmayayım mı?" 2/484

"Allah yolunda bir gün karakol beklemek, dünya ve mafiha (onda olanlar)dan hayırlıdır." 2/490

"Her kim Allah yolunda murabıt olarak, yani karakol beklerken ölürse, işleyegeldiği iyi amel üzerine icra edilir, rızkı da üzerine gönderilir durur, fit-

necilerden emin olur ve Allah Teâlâ onu korkudan emin olarak diriltir." 2/491

"Karakol yerinde namaz, iki milyon namaza eşittir." 2/491

"Ribat (nöbet bekleme), cihaddan daha faziletlidir. Zira ribat, müslümanların kanını muhafazadır. Cihat ise müşriklerin kanını dökmektir." 2/491

"Evleniniz ki üreyip çoğalasınız. Çünkü ben kıyamet günü düşük çocuk bile olsa diğer ümmetlere karşı sizinle iftihar ederim." 2/499

"Havva, Âdem'in bir kaburga kemiğinden yaratıldı." 2/499

"Kadın bir kaburga kemiği gibidir. Kadın bir kaburga kemiğinden, bir eğri kaburga kemiğinden yaratıldı, onu doğrultmaya kalkarsan kırarsın, kırılması da boşanmasıdır." 2/499

"Dünya bir eşyadır. Ve dünya eşyasının en hayırlısı saliha kadındır." 2/501

"Rahim (akrabalarla, ilişkiyi sürdürmek) Arş'a asılıp şöyle der: Beni gözeteni Allah gözetsin, beni terkedeni Allah terketsin." 2/502

"Allah Teâlâ şöyle buyurur: 'Ben, Rahmân'ım, o rahimdir. Ben, ona ismimden bir isim türettim..." 2/502

"Allah'a itaat edilen şeylerde akrabalık ilişkilerini sürdürmekten daha çabuk sevabı verilen hiçbir şey yoktur..." 2/502

"Sadaka ve akrabalık ilişkilerini sürdürmek, Allah bunlarla ömrü uzatır. Ve kötü ölümü defeder. Sakıncalı ve tiksindirici şeyleri de defeder." 2/502

"Sadakanın en faziletlisi, düşman olan akrabalara verilendir." 2/502

"Böyle nefsin cimriliğinden sakınıp Rabbine itaat eden, onun cennetine girer." 2/503

"Sevap sabit oldu, fakat günah ebedî kaldı." 2/503

"Çocuğun sevabı sabit, fakat babasının günahı ebedî (kaldı)." 2/03

"Yetim kadın (dul kadın)dan kendi nefsi için izin istenir." 2/504

"Yetim ve kadın, bu iki zayıf hakkında Allah'tan korkunuz." 2/504

"İhtilamdan (ergenlikten) sonra yetimlik yoktur." 2/504

"Kızkardeşimin oğlu! Bu o yetimdir ki velisinin gözetimi altında bulunur ve mal hususunda ortak da bulunurlar..." 2/505

"Nikah benim sünnetimdir. Kim sünnetimden yüz çevirirse benden

değildir." 2/511

"Kul kendisi için neyi seviyorsa kardeşi için de onu sevmedikçe mümin olamaz." 2/516

"Zaman, yüce Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı gündeki şekliyle dönüp dolaşmaktadır." 2/523

"Varise vasiyyet yoktur." 2/526

"Dikkat ediniz, hiçbir varise vasiyyet yoktur." 2/527

"Üçte bir, üçte bir de çoktur. Varislerini zengin olarak bırakman, onları fakirlik ve ihtiyaç içinde bırakmandan hayırlıdır." 2/527

"Kim sünnetimi terk ederse o benim ümmetimden değildir." 2/535

"Siz onları Allah'ın emanetiyle aldınız ve Allah'ın kelimesi ile helallandınız." 2/535

"Nesebden haram olanların hepsi, süt emmeden de haram olur." 2/537

"Bir kadın ne halasının, ne teyzesinin ne kardeşin kızının ne kızkardeşinin kızının üzerine nikah olunmaz." 2/537

"Ben size kolay, toleranslı hanif dinini getirdim." 2/547

"Milletin efendisi, onlara hizmet edendir." 2/556

"Kadınların hayırlısı o kadındır ki, baktığın zaman seni sevindirir, emredersen itaat eder, gıyabında bulunduğun zaman da seni malında ve nefsinde korur." 2/558

"Mutlaka ondan kısasını (öcünü) alırız." 2/558

"Biz bir şeyi yapmak istedik, Allah da diğer bir şeyi irade etti ve şüphe yok ki, iyilik Allah'ın irade ettiği şeydedir." 2/558

"Çünkü günahtan tevbe eden günahı olmayan gibidir." 2/559

"Komşu üç kısma ayrılır. Birisinin üç hakkı vardır; komşuluk hakkı, yakınlık hakkı ve İslâmiyet hakkı. İkincisinin iki hakkı vardır; komşuluk hakkı ve İslâmiyet hakkı. Üçüncüsünün bir hakkı vardır; komşuluk hakkı ki bu kitap ehlinden ve Allah'a şirk koşan komşudur." 2/561

"Bana bir Kur'ân oku" diye emretti. Ben de..." 2/562

"Tamamı elde edilemeyen şeyin hepsi terkedilmez." 2/565

Üçüncü Cild

"Allah'a isyan hususunda hiçbir mahlukata itaat edilmez." 3/14

"İtaat, itaat, itaatte imtihan da vardır. Fakat Allah dilemiş olsaydı emretmeyi hep peygamberlere verirdi." 3/15

"Benden sonra size birtakım valiler valilik edecek iyi iyiliği ile velâyet edecek, günahkâr da günah işlemekle velâyet edecek; hakka uygun olan her konuda bunları dinleyin ve itaat edin ve arkalarında namaz kılın, iyilik yaparlarsa hem sizin, hem onların lehinedir. Kötülük yaparlarsa sizin lehinize (menfaatinize), onların zararınadır." 3/15

Sahih-i Müslim'de Hz. Ömer'den, İbnü Abbas kanalıyla rivayet edildiğine göre, Resulullah'ın, kadınlarından bir süre için uzak durduğu esnada birgün Hz. Ömer camide insanların ..." 3/37

Hasan ve Mücahid'den rivayet olunduğuna görde bir kavim, Medine'ye gelip müslüman olduklarını açıkladıktan bir süre sonra ... 3/43

"Siz onu beraberindeki mala göz dikerek öldürdünüz." 3/54

"O, lâ ilâhe illâllah demişken nasıl olur da onu öldürürsünüz?" 3/54

"Allah seni mağfiret eylemesin." 3/54

Mikdad b. Esved'de de Üsame olayı gibi bir olay olmuş. Mikdad demiştir ki, "Ey Allah'ın elçisi, dedim, ne buyurursun ..." 3/54

"Müslüman olduğunu iddia ettiği halde sen onu öldündün ha?" 3/54

"Kalbini yarmalı değil miydin?" 3/55

"Üzerine yazı yazılabilecek bir şey ve kalem getiriniz..." 3/58

İbnü Ümmi Mektum geldi: "Ey Allah'ın Resulü! Cihada gücüm yetseydi cihad ederdim, fakat körüm" dedi. O sırada Resulullah (s.a.v.)'a vahiy baygınlığı geldi, ağırlaşıp bayıldı..." 3/58

"Küçük cihattan büyük cihada döndük." 3/61

"Bu, Allah'ın size vermiş olduğu bir sadakadır. Öyleyse siz de onun sadakasını kabul edin." 3/67

Hz. Peygamber (s.a.v.) korku namazını kıldırdığı zaman âyette olduğu gibi ilk grup ile bir rekat ve diğer grup ile de bir rekat kılmış; ... 3/68

"Hastalık buluşması yoktur." 3/69

"Allah'ım, dilediğin yolla beni Gavres b. el-Haris'ten kurtar." 3/69

"Kadınlar şeytanın ağlarıdır." 3/87

"İki karısı olup da birine büsbütün meyleden kimse kıyamet gününde bir yanı eğik olarak gelir." 3/99

Rivayet olunuyor ki bu âyet indiği zaman Resulullah (s.a.v.) mübarek elini Selman-ı Farisi'nin arkasına vurmuş, "onlar bunun kavmi" buyurmuştur. 3/100

"Rûhu'l-Kudüs benim kalbime üfledi." 3/126

"Vahiy kesilmiş, yalnız hayırlı alametler kalmıştır ki, o da müminin rüyasıdır." 3/126

"Kız kardeşleri, kızlarla birlikte asabe yapınız." 3/137

"Maide Sûresi nüzul bakımından son inen sûrelerdendir. Şu halde helalini helal, haramını haram tutunuz." 3/139

"Maide Sûresi, nüzul bakımından Kur'ân'ın sonlarındadır, helalini helal, haramını haram kabul edin." 3/149

"Gerdanda ve boğazda." 3/153

"Allah Teâlâ her şeye ihsanı yazmıştır. Şu halde öldürülmeyi hak etmiş birini öldürdüğünüz zaman, öldürmeyi bile güzel yapınız. Hayvan kestiğiniz zaman da boğazlamayı güzel yapınız, her biriniz bıçağını bilesin ve keseceği hayvanı rahatça yatırsın." 3/154

"Allah'ım buna kelplerinden bir kelbi musallat et." 3/164

"Mecusilere kitap ehli muamelesi yapınız, fakat kadınlarını nikah etmemek ve kestiklerini yememek şartıyla." 3/168

"Vay şu ökçelerin ateşten haline." 3/171

"Allah, taharetsiz hiçbir namazı kabul etmez." 3/172

Hz. Ömer de: "Ey Allah'ın Resulü, bundan önce yapmadığın bir şey yaptın" demiş, cevabında "Bilerek yaptım ey Ömer" buyurulmuş olduğu da rivayet olarak sabittir ki, bu isteyerek yapma ile cevaz (izin) gösterilmiştir. 3/172

"Allah Teâlâ size iki Âdemoğlu ile bir darb-ı mesel getirdi, bunun hayrını tutun, şerrini bırakın." 3/221

"Söğüşen iki kişinin söyledikleri başlayana aittir, zulme uğrayanı haddi aşmadıkça." 3/222

"İki ihtimalle amel olarak" 3/230

"Mümin kulum bana nafile ibadetlerle yaklaşmaya devam eder." 3/234

"Vesîle cennette bir makamdır." 3/234

"Haramın bitirdiği her ete en layık olan şey ateştir." 3/247

Peygamberimiz Ebu Musa'l-Eş'arî (r..a)ye işaret buyurarak "Bunun kavmi" buyurmuştur. 3/270

"İman, Süreyya'ya bağlı olsa, Acem soyundan olan birtakım insanlar her halde uzanır alırlardı." 3/271

"Allah'ın eli toplumla beraberdir." 3/279

"Allah'ın iki eli de sağdır." 3/279

"Allah Teâlâ beni peygamberlik göreviyle gönderdi. Bundan dolayı çok sıkıldım ve görüyorum ki insanlar beni yalanlıyorlar..." 3/284

"Bizim lehimize olan onların da lehine, aleyhimize olan da onların aleyhinedir." 3/287

"İslâm'da ruhbanlık yok." 3/326

"Benim sünnetimden yüz çeviren benden değildir." 3/331

"Mümin tatlıdır, halâveti, tatlılığı sever." 3/331

"Kim bir şeye yemin ederse sonra ondan başka daha hayırlısını görürse yemininin keffaretini versin, sonra o daha hayırlı olanı yapsın." 3/332

"Şarap içen puta tapan gibidir." 3/335

"İhsan, senin Allah'a, onu görüyormuş gibi ibadet etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmüyorsan da, muhakkak ki O seni görüyor." 3/336

"Beş şey Harem dışında da Harem'de de öldürülür: Çaylak, karga, akrep -ve bir rivayette yılan- fare, kuduz köpek." 3/342

"Denizin suyu temiz ve temizleyicidir, ölüsü helaldir." 3/343

"Sorunuz, Allah'a yemin ederim ki şu makamda bulunduğum müddetçe her ne sorarsanız açıklayacağım." 3/348

"Ben onu ateşte gördüm, cehennem ehlini 'bağırsak kokusu' ile incitiyordu." 3/349

"Sizden her kim bir kötülüğü görür ve değiştirmeye gücü yeterse onu eliyle değiştirsin ve eğer buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin, buna da gücü yetmezse kalbiyle değiştirsin." 3/350

"Neme lazım, ben kendime bakarım" demesin. Allah'a yemin ederim ki, ya iyiliği emreder, kötülükten men edersiniz, yahut Allah sizin üzerinize şer olanlarınızı kullanır da onlar size en kötü azapları getirirler, sonra iyileriniz dua eder de kabul edilmez." 3/350

"Hiçbir kavim yoktur ki, içlerinde kötülük işlensin veya fenalık yol alsın ve onlar onu değiştirmesin..." 3/350

"Ümmetlerin en hayırlısı benim zamanımdaki ümmetimdir." 3/387

"Ve bazan melek bana bir adam gibi görünürdü." 3/390

"Ey göklerin ve yerin Rabbi olan Rabbim sana söz veririm ki, beni nefsimle havale etme, zira sen beni nefsime havale eder, kendime bırakırsan, nefsim beni şerre yaklaştırır ve hayırdan uzaklaştırır." 3/402

"Allah'ın ilk yarattığı kalem." 3/418

"Olacak şeyleri kalem yazmış bitirmiştir." 3/418

"Hamdolsun Allah'a ki, ümmetimden bir kavim ile beraber nefsime sabrettirmemi bana emretmeden beni öldürmedi, hayat sizinle, ölüm sizinle." 3/434

"Allah'ım, Muhammed (s.a.v.)'in ve yakınlarının şereflerini daima yücelt, İbrahim ile yakınlarının şereflerini yücelttiğin gibi. Şüphesiz bütün hamdler ve yücelikler ancak sana mahsustur." 3/449

"Allah'ım, Muhammed (s.a.v.)'e ve yakınlarına bereketlerini artır, İbrahim ve yakınlarına bereketlerini artırdığın gibi. Şüphesiz bütün hamdler ve yücelikler sana mahsustur." 3/449

"Halanız Nahle'ye (hurmaya) ikram ediniz. Çünkü o Âdem'in tînetinin kalıtımından yaratıldı." 3/475

"Cin ve insan şeytanlarından Allah'a sığındın mı?..." 3/499

"Helal açıktır ve haram da açıktır." 3/506

"Seni şüpheye düşüreni, seni şüpheye düşürmeyene bırak." 3/506

"Bir nurdur ki, Allah onu müminin kalbine atar, o da onunla ferahlanır, açılır." 3/514

"Evet, ebedilik evine yönelme, aldanma evi (dünya evi)nden uzaklaşma ve ölüme, gelmeden önce, hazırlanmaktadır." 3/514

"Müslüman bir kimsenin kanı helal olmaz. Ancak şu üç sebepten birisi ile olur: İmandan sonra küfür, evlendikten sonra zina ve haksız yere bir kimseyi öldürmek." 3/546

İbnü Mes'ud Hazretleri demiştir ki: "Resulullah bize bir düz çizgi çizdi, 'bu rüşd yoludur' dedi. Sonra bunun sağından ve solundan birçok çizgiler daha çizdi. 'Bunlar da birtakım yollardır ki, her birinde her şeytan vardır, ona çağırır' dedi. Sonra da bu âyetleri okudu." 3/548

"Yahudiler yetmiş bir gruba ayrıldı, birinden başka hepsi cehennemdedir. Hıristiyanlar yetmiş iki gruba ayrıldı, birinden başka hepsi cehennemdedir. Ümmetim de yetmiş üç gruba ayrılacaktır, birinden başka hepsi cehennemdedir..." 3/558

Dördüncü Cild

"Siz, ne bir sağıra, ne de bir gâib (ortada olmayan)e dua ediyor değilsiniz, şüphesiz bir işitene ve yakına dua ediyorsunuz." 4/65

"Allah'ım, cennete girdiğimde sağ tarafındaki beyaz köşkü senden dilerim." 4/65

"Bir kavim olacak duada haddi aşacaklar." 4/65

"Allah'ım, senden cenneti ve ona yaklaştıran sözü ve işi dilerim, ateşten ve ona yaklaştıran söz ve işten de sana sığınırım." 4/65

"Ben, saba ile mansur (muzaffer) oldum. Âd, debûr ile helak edildi, cenûb da cennet rüzgarındandır." 4/67

"Günün başında sihirbaz idiler, sonunda şehid oldular." 4/111

"Allah'ım, onlar üzerine, Yusuf'un kıtlık seneleri gibi kıtlık senesi ver." 4/117

"Uğursuzluk ve baykuş yoktur." 4/120

"Biz hesap ve yazı bilmeyen bir ümmetiz." 4/146

"Muhakkak ki, zaman, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü şekliyle dönüp dolaşmaktadır." 4/149

"Bakireler ile evlenmeye özenin, çünkü onların rahimleri daha çekici ve ağızları daha temizdir ve aza en fazla kanaat edenler de onlardır." 4/165

"Kıyamete kadar ne kadar insan gelecekse hepsi Âdem'in sulbünden çıkan zürriyetlerle yazılıp takdir edildi ve bundan böyle beşerde üreme ilâhî bir kanun oldu." 4/172

"Faziletlerin en yükseği, seninle ilişkisini keseni senin arayıp sorman, seni mahrum bırakana senin ihsanda bulunman ve sana zulmedeni senin affetmendir." 4/195

"Gazap gerçekleşmiş iken bu nasıl olur ya Rabbi?" 4/195

"Âdemoğlu secde âyetini okuyup da secde ettiği zaman şeytan ağlayarak çekilir ve kendi kendine "vay!" diyerek hayıflanır, bu adam, secde ile emrolundu, secde etti, ona cennet var, bense secde ile emrolundum isyan ettim, bana da ateş var." 4/198

"İlâhî bana verdiğin sözü yerine getir! İlâhî, şu bir avuç insan yok olursa, sana yeryüzünde ibadet eden kalmayacak." 4/207

"İki özellik vardır ki, müminde huy haline gelmez, bunlar hıyanet ve yalandır." 4/221

"Yazıklar olsun sana, bu Allah kelâmıdır." 4/226

Hz. Ali'den rivayet olunmaktadır ki, burada niçin besmele yazılmadığı kendisine sorulduğu zaman o, "besmele bir "eman"dır. Bu sûre ise kılıçla ve ahdi bozanlara karşı nazil oldu." demiştir. 4/262

"Hac menasikini benden alıp öğrenin." 4/269

"İşte büyük hac günü budur." 4/269

"Hac Arefedir." 4/271

"İşte hacc-ı ekber budur." 4/271

"Öldürme yönünden insanların en iffetlisi iman ehlidir." 4/274

"Öldürdüğünüz vakit güzellikle öldürün." 4/274

"Bırakınız, hakkı ehline tanıdı." 4/274

"Mesciddeki konuşma, tıpkı hayvanın otu yiyip bitirdiği gibi hasenatı yiyip tüketir." 4/293

"Allah Teâlâ buyurdu ki, yeryüzünde benim evlerim mescidlerdir ve oralardaki benim ziyaretçilerim de onları mamur edenlerdir...." 4/293

"Her kim mescidde ülfet ederse Allah da ona ülfet eder." 4/293

"Bir adamı mescidlere devam ediyor gördünüz mü onun mümin olduğuna şahitlik ediniz." 4/293

"Her kim bir mescidde bir kandil bulundurursa o mescidde o kandilin ziyası devam ettiği sürece melekler ve Arş'ı taşıyan yüce melekler o kimse için istiğfar eder." 4/293

"Sakalık işinize devam ediniz, çünkü sizin onda hizmetiniz vardır." 4/296

"Ben peygamberim, yalan yok; ben Abdulmuttalib'in oğluyum." 4/304

"Allah'ım bize yardımını gönder." 4/305

"Fırın kızıştı." 4/305

"Bozulun Muhammed'in Rabbi hakkı için!" 4/305

"Onlara ehl-i kitaba uygulanan usulü uygulayınız." 4/315

"Ya Adiy! Şu boynundaki veseni (putu) at." 4/317

"İslâm yücedir, onun üstüne yükselecek başka bir şey de yoktur." 4/322

"Bir sene oniki aydır, bunlardan dördü haram olan aylardır, üçü ardarda gelen Zilka'de, Zilhicce ve Muharrem'dir, biri de Mudar kabilesinin Recebi'dir ki o da, Cemaziye'l-Âhir ile Şa'ban ayı arasındadır." 4/326

"Muhakkak ki zaman dönüp dolaşıp, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı ilk günkü şeklini aldı." 4/333

"Üçüncüsü Allah olan bu iki için ne diye üzülüyorsun?" 4/345

"Yalan yere yemin, yurtları ıssız bırakır." 4/350

"Ya Ali, sen bana göre, Musa'nın yanındaki Harun gibisin." 4/354

"Yüce Allah'ın güç ve kuvvetinden başka güç ve kuvvet yoktur." 4/361

"Yazıklar olsun sana, ben de adalet yapmazsam kim adalet yapar?" 4/365

"Ben sadakayı zenginlerinizden alıp fakirlerinize vermekle emrolundum." 4/367

"Hac da fî sebîlillâhdır." 4/373

"Zengine sadaka helâl olmaz, ancak fî sebîlillâh veya ibni sebîl (yolcu) veyahut o kimse bunun dışındadır ki, yoksul bir komşusu vardır, kendisine verilen sadakayı o yoksul komşusuna iletmiştir." 4/373

"Ben sizin fakirlerinize ödemek için zenginlerinizden sadaka almakla emrolundum." 4/375

Allah Teâlâ, cennet ehline "Razı oldunuz mu? Hoşnut musunuz?" buyuracak. Onlar da ... 4/381

"Eyvah, yazıklar oldu Salebe'ye." 4/385

"Allah, verdiğini de senin için mübarek kılsın, evde alıkoyduğunu da." 4/386

"Fakirlerinize verilmek üzere zenginlerinizden sadaka almakla emrolundum." 4/401

"Ümmetimin seyahati oruçtur." 4/411

"Benim ümmetimin seyahatı Allah yolunda cihad etmektir." 4/411

"Ey amcacığım لا إله إلا الله de." 4/413

"Evvah, huşû içinde yalvarıp yakarandır." 4/415

"Güçlük ordusunu kim donatırsa kendisine cennet vardır." 4/418

"Bundan sonra Osman ne yapsa bir beis yok." 4/418

"Haber, görmek gibi değildir." 4/431

"Namaz benim gözümün nurudur." 4/453

"İhsan, Allah'ı görür gibi ibadet etmendir, ne kadar sen O'nu görmüyorsan da kesinkes O seni görmektedir." 4/472

"Kul nafile ibadetler sayesinde bana o derece yakınlaşır ki, nihayet ben

O'nun görmesi, işitmesi ve duyması olurum." 4/476

"Onlar öyle kimselerdir ki, görüldükleri zaman Allah zikrolunur yad olunur." 4/495

"Görülüvermelerinden dolayı Allah hatırlanır." 4/495

"Allah uğrunda birbirini seven kimseler" 4/495

"Allah'ın kullarından birtakım insanlar vardır ki, enbiya değiller, şehidler de değiller..." 4/495

"İnsanların hayırlısı insanlara faydası dokunandır." 4/515

"Sizi imtihana çekmek için ki, hanginiz akılca en güzel, Allah'ın haram kıldığı şeylerden sakınmada en müttaki, O'nun taatine koşmakta en hızlı olacak?" 4/522

"Fırın kızdı." 4/539

Beşinci Cild

"Hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, beşer cinsinden hiçbir kalbin hissetmediği." 5/14

"Hud Sûresi ve benzerleri beni ihtiyarlattı." 5/18

"Namazdan namazı kadar ikisi arasındakilere keffarettir, büyük günahlardan uzak durulduğu sürece." 5/20

"Hud Sûresi beni kocalttı." 5/21

"İçimizde salihler varken yine de helak olur muyuz?" diye Resulullah'a sorulduğunda, o da "Evet, eğer hubüs, (yani pislik) çoğalırsa." 5/23

"Rüya peygamberliğin kırkaltı cüz'ünden bir cüz'dür." 5/49

"Peygamberlik kesildi, mübeşşirat kaldı." 5/49

"Beni bu ülkenin hazinelerinin başına getir." 5/60

"Bela, dile dayalıdır." 5/68

Hz. Peygamber, Cebrail'e "Yakub'un Yusuf'a hicranı ne dereceye varmıştı?" diye sual etmiş..." 5/83

Hz. Peygamber, kerimelerinden birinin çocuğu vefat ettiğinde onun için ağlamış ve üzülmüştü. Onun ağladığını görenler "Ya Resulallah! Sen ağlıyorsun..." 5/83

"Badiyyede yaşayan haşin, av peşine düşen de gafil olur." 5/106

"Ey Allah'ım, bu ikisine dilediğini yaparak bana yardım eyle!" 5/132

"Tek taraflı veya karşılıklı olarak zarar vermek yoktur." 5/142

"Şerden hayır gelir mi ya Resulallah?" diye sorulduğunda, Aleyhissalâtü vesselâm efendimiz: "Hayır ancak hayırdan gelir. Hayır ancak hayırdan gelir. Hayır ancak hayırdan gelir." 5/142

Bir Arabî: "Ey Allah'ın Resulü cennette meyve var mıdır?" diye sormuştu, Resulullah da buyurdu ki: "Evet onda bir ağaç vardır ki, ona Tuba denilir." 5/147

"Yazılmış, bitmiştir, kalem kurumuştur." 5/162

"Neseblerinizden yakın akrabalarınızla ilişki sürdürecek kadarını öğreniniz, yolu bulabilecek kadar da astronomi öğreniniz." 5/173

"Kıyamet gününde insanlar tertemiz bir daire gibi beyaz ve parlak bir yer üzerinde haşrolunacaklar." 5/183

"Öyle bir şey sordun ki ümmetimden hiçbiri sormamıştı. O vakit insanlar cehennem köprüsü üzerinde, diğer bir rivayette sırat (köprüsü) üzerinde olacaklar." 5/183

"Kuyruk sokumundaki en küçük kemik." 5/184

"Kıyamet gününde cehennemlikler cehennemde toplandıkları ve kıble ehlinden (müslümanlardan) Allah'ın dilediği bir kısmı da beraberlerinde bulunduğu vakit kâfirler..." 5/190

"Semûmun, cehennemin bir harareti olduğu." 5/206

"Şu bildiğimiz zehirli ateş, cinlerin kendisinden yaratıldığı zehirli ateşin yetmiş parçasından bir parçasıdır." 5/207

"Kur'ân yedi harf (lehçe) üzerine indirildi." 5/220

"Ümmü'l-Kur'ân (Fatiha), o tekrarlanan yedi âyettir. Ve bana verilen yüce

Kur'ân'dır." 5/221

"Siz nasıl iseniz, ona göre üzerinize amir tayin edilir." 5/249

"Sanki görüyorsun gibi Allah'a ibadet etmen." 5/253

"Allah Teâlâ her şey üzerine ihsanı (güzel bir şekilde muamele yapmayı) yazdı. Bundan dolayı öldürme ve kesmeyi bile güzel şekilde yapınız. Her biriniz bıçağını iyi bilesin ve boğazlayacağı hayvanı rahat ettirsin." 5/253

"Kendin için sevdiğini kardeşin için de sevmen." 5/254

"Sevabı en çabuk olan taat yakın akrabaları gözetmektir." 5/254

"Ey Allah'ın elçisi! Ammar dinden çıkmış" denildi. Resulullah (s.a.v.) buyurdu ki: "Hayır! Ammar, baştan ayağa iman dolmuş, iman onun etine, kanına karışmıştır..." 5/263

"O'nun yüzünün sübuhatı yaktı." 5/275

"Yani Cibril (a.s.) dedi ki, Allah'ın arşı önünde yetmiş perdesi vardır. Biz bu perdelerden birine yaklaşsak Rabbimizin yüzünün nurları bizi hemen yakardı." 5/275

"Yani, nur veya ateş perdesi vardır. Onu açsa yüzünün sübuhatı gözü ilişen her şeyi hemen yakardı." 5/275

"Burak'a bindim Beytü'l-Makdis'e vardım." 5/276

"Allah, Ariş ile Fırat arasını mübarek (bereketli) kılmış ve özellikle Filistin'i mukaddes kılmıştır." 5/276

Hoş geldin salih peygamber ve salih evlad." 5/278

"Salih Peygamber ve Salih evlad hoş geldin." 5/279

"Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz." 5/297

"Allah'ın güç ve kuvvetinden başka hiçbir güç ve kuvvet yoktur." 5/299

"Güneşin batıya kayacağı vakitte Cebrail geldi, bana öğle namazını kıldırdı." 5/316

"Kulum nafile namazları kılmakla bana yaklaşmaya devam eder, nihayet ben onun kulağı, gözü ve kalbi olurum." 5/316

Hz. Aişe (r.a.)'den rivayet etmişlerdir ki, Resul-i Ekrem (s.a.v.) bu sûre ile Zümer Sûresi'ni her gece okurdu. 5/334

"Bunlar ilk değerli sûrelerdendir, yani Mekke'de inen sûrelerdendir ve bunlar, benim eski servetimdendir." 5/334

"İbnü Abbas (r.a.)'a dedim ki: 'Nevf-i Bükalî, Hızır'ın arkadaşı olan Musa'nın, İsrailoğulları'nın peygamberi olan Musa değildir iddisaında bulunuyor..." 5/367

"Hizmetçilerinize kölem, cariyem, demeyiniz; delikanlım deyiniz." 5/367

"Ey Musa! Ben Allah'ın ilminden bana öğrettiği bir ilim üzereyim ki, sen onu bilmezsin. Sen de Allah'ın ilminden sana öğrettiği bir ilim üzeresinki ben onu bilmem." 5/372

"Ey Cebrail! Senin bizi (şimdiki mutad) ziyaretinden daha çok ziyaret etmeye engel nedir?" 5/412

"Allah'ın ilk yarattığı şey benim nurumdur, Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir, Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır." 5/465

"Yani yüce Allah Kâbe'ye "el-Atîk" adını verdi. Çünkü onu despotların şerrinden korumuştur. Hiçbir zaman bir zorba ona galebe edemedi." 5/487

"Kurban olarak bir deve yedi kişi, bir sığır da yedi kişi için yeterlidir." 5/489

"Kul, yaptığı nafile ibadetlerle sürekli bana yaklaşır." 5/504

"Ya Rabbi! artır, eksiltme; ikram et, bizi küçük düşürme; bize ver, mahrum etme; bizi tercih et, bizim üzerimize başkalarını tercih etme; bizden razı ol ve bizi razı kıl." 5/506

"Resulullah'a namazda iltifat (yüzünü çevirip bakma) hakkında sordum, buyurdu ki: "O bir çalmadır ki, şeytan onu kulun namazından çalar, kaçar." 5/509

"Namazda sallanıyordum. Ebu Bekir (r.a.) gördü, beni öyle bir azarladı ki, az daha namazdan çıkacaktım. Sonra..." 5/509

"Firdevs, Rahmân'ın maksûresi (mahfili)dir. İçinde nehirler ve ağaçlar vardır." 5/510

"Ey insanlar topluluğu! Zinadan kaçınınız, çünkü onda altı özellik vardır. Üçü dünyada, üçü ahirettedir. Dünyadakiler değerleri giderir, fakirlik getirir, ömrü kısaltır. Ahirette de Allah'ın gazabına, hesabın kötülüğüne, cehennemde ebedî kalmaya neden olur." 5/546

"Evveli akılsızlık, ahiri nikahtır, haram, helali haramlaştırmaz." 5/549

Hz. Aişe (r.anhâ) dedi ki, Resulullah (s.a.v.) sefere çıkmak istediği zaman, kadınları arasında kura çeker, hangisinin ismi çıkarsa onunla giderdi. 5/557

"Müjde ey Aişe! Rahat ol, vallahi Allah, seni kat'î olarak akladı." 5/560

Altıncı Cild

"Öksürerek tekbir ve tesbih ile ev halkını haberdar etmektir. Teslim de, esselâmü aleyküm demektir." 6/9

"Allah Teâlâ bana bir çok hayır verdi, bununla birlikte şüphe yok ilimde öylesi vardır ki, onu Allah'tan başkası bilmez." 6/10

Peygamber (s.a.v.): "Ananı çıplak görmeyi arzu eder misin?" buyurdu, "Hayır" dedi. "Öyleyse izin iste" buyurdu. 6/11

Peygamber (s.a.v.) "Ya Esma, kadın bülûğa erince ondan görülebilecek olan ancak şudur." buyurmuş ve kendi müberek yüzüne ve avuç içlerine işaret etmişlerdir. 6/14

"Kendisinden başka ilâh olmayan diri olan, her şeyin yönetimini elinde bulunduran yüce Allah'tan mağfiret dilerim. Kendi nefsine zulmeden gerek hayat, gerek ölüm ve gerekse tekrar dirilme bakımından kendi nefsine malik olamayan bir kulun tevbesi ile tevbe ederim." 6/53

"Ateş Rabbine şikayet edip: 'Ya Rabbi bir kısmım bir kısmımı yedi' dedi." 6/59

"Yüce Allah'ın yanında sema gölgesi altında Allah'tan başka tapılan tanrılar içinde, uyulan heva (nefsin kendiliğinden yöneldiği istek ve arzu)dan daha büyüğü yoktur.3 6/70

"Ümmetimin ihtilafı geniş bir rahmettir." 6/78

"Her türlü saygı, salat ve iyilikler Allah'a mahsustur. Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi senin üzerine olsun ey Peygamber! Selamet bizim ve iyi kul-

ların üzerine olsun. Ben şehadet ederim ki, Allah'tan başka ilâh yoktur. Ve yine şehadet ederim ki, Muhammed, Allah'ın kulu ve resulüdür." 6/89

"Peygamberler altın ve gümüş miras bırakmadılar, ancak ilim miras bıraktılar." 6/131

"Ümmetimin ihtilafı geniş bir rahmettir." 6/155

"Dabbetü'l-arz, Musa'nın âsâsı, Süleyman'ın mührü yanında olarak çıkacak, mühür ile müminin yüzünü parlatacak, âsâ ile kâfirin burnunu kıracak, insanlar sofraya toplanacak, mümin ve kâfir tanınacak." 6/161

"Nasıl zevk ve neşe içinde olurum, Sûr sahibi boruyu ağzına almış, ne zaman üfürmesi emredilecek diye izin bekliyor." 6/165

"İslâm garib olarak başladı (veya zuhur etti), yine başladığı gibi garib olacak." 6/170

"Allah Teâlâ bu ümmete muhakkak her yüz sene başında dinini yenileyecek kimse gönderir." 6/191

"Âlimler peygamberlerin varisleridir." 6/191

"Kötülüğün arkasından bir iyilik yap, onu mahveder." 6/196

"Dünya ahiretin tarlasıdır." 6/202

"Kim bir namaz kılar da, o namaz kendisini açık ve gizli kötülüklerden alıkoymazsa o namazla Allah'tan uzaklaşmaktan başka bir şey artırmış olmaz." 6/223

"Bir kavmin kendi peygamberinin getirdiğini bırakıp da başkasının başkalarına getirdiğine rağbet etmeleri düşüncesizlik ve sapıklıklarına yeterlidir." 6/227

Nefsim kudret elinde olan yüce Allah'a yemin olsun ki, ben aranızda iken, size Yusuf gelse de, beni bırakıp ona uyacak olsanız, sapmış olursunuz. Ben sizin peygamberden payınıza düşenim, siz de benim ümmetlerden payımsınız." 6/227

"Her kim dini sebebiyle bir yerden bir yere kaçarsa, bir karış da olsa cenneti hak eder. Ve İbrahim ile Muhammed (a.s.)'e arkadaş olur." 6/230

"Bed', üçten dokuza kadardır, miktarı artır, müddeti uzat." 6/237

"Bunu tasadduk et." 6/237

"İki günü eşit olan ziyanda." 6/249

"İnsanlar altın ve gümüş madenleri gibi maden maden çeşitli yaratılış ve karakterlerde." 6/256

"Allah'ın, insanları üzerinde yarattığı fıtratı, Allah Teâlâ'nın dinidir." 6/256

"Her doğan fıtrat üzere doğar. Öyle iken ana babasıdır ki onu yahudileştirir ve hıristiyanlaştırır veya mecusileştirir. Nitekim hayvan, derli toplu bir hayvan yavrular, içlerinde bir inenmiş (burnu veya diğer organları kesilmiş) görür müsünüz?" 6/256

"Mümin taze ekine benzer. Rüzgar estikçe yatar, yine kalkar. Kâfir çam ağacına benzer. Rüzgar estikçe gürler, fakat bir kere yıkılınca artık kalkamaz." 6/259

"İhsan, Allah'ı görüyormuşsun gibi O'na ibadet etmendir." 6/267

Birisi Peygamber (s.a.v.)'e "Anana, sonra yine anana, sonra yine anana." "Ya ondan sonra?" dedi, "babana" buyurdu. 6/273

"Beş şey vardır ki, onları Allah'tan başkası bilmez." 6/279

"Allah Teâlâ rahime bir melek görevlendirmiştir. Ya Rab! Bir damla su, ya Rab! Yapışkan bir parça, ya Rab! Bir çiğnem et der..." 6/280

"Bir seferinde Peygamber (s.a.v.) ile beraberdim. Bir gün yanında sabah etmiştim, yürüyorduk..." 6/287

"Allah Teâlâ buyuruyor ki: Ben salih kullarıma öyle şeyler hazırlamışımdır ki, hiçbir göz görmemiş, kulaklar işitmemiş, bir insanın hatırından da geçmemiştir." 6/288

"Ya Rabbi! Hayır ancak ahiret hayrıdır. Ensar ve Muhacirler'i mübarek eyle." 6/300

Cebrail Resulullah (s.a.v.)'a gelmiş, "Zırhını çıkarıyor musun? Melekler henüz silahı bırakmadılar, Allah Teâlâ senin Kureyzaoğulları üzerine yürümeni emrediyor, ben de onlara gidiyorum." demişti. 6/306

"Selman bizden ve ehli beyt'tendir." 6/311

"Ey Muttalib'in oğlu, ey kavminin efendisinin oğlu! Siz Allah'ın şerefli Harem'inin civarında kalan kimselersiniz..." 6/315

"O, yani Zeyd, gerçekten kumandanlığa layıktır. Ve gerçekten en çok sev-

diklerimdendir." 6/317

Hz. Aişe demiştir ki: "Bir sefer Zeyd b. Harise Medine'ye geldi, Resulullah benim odamdaydı, geldi kapıyı çaldı, Resulullah kalktı, ona sarıldı ve öptü." 6/317

"Hanımını kendine sıkı tut." 6/318

"Allah Teâlâ benim için iki melek görevlendirmiştir. Ben bir müslümanın yanında anıldım da bana salavat getirdi mi...3 6/334

Bazıları Resulullah'ın adı tekrar tekrar anılsa bile bir mecliste bir kez vacip olur demişlerdir. 6/334

"Ey Allah'ın elçisi, dedim, bana haber ver. Sebe' erkek midir, kadın mıdır?" Buyurdu ki: "O Araplar'dan bir erkektir. On çocuğu olmuştur..." 6/345

Resulullah Cebrail'i kendi şekliyle ancak iki kez görmüştür. 6/373

" سُبْحَانَ اللهِ وَالْحَمْدُ للهِ وَلَا اِلَهَ اِلاَّ اللهُ وَاللهُ اَكْبَرُ hoş kelimelerdir. Bir kul bunu dediği zaman melek onunla semaya çıkar, onu Rahmân'ın katına arzeder, fakat salih amel olmazsa kabul olunmaz..." 6/378

"Her kim bir kötü âdet çıkarırsa, ona hem onun günahı, hem de onu işleyenlerin günahı vardır." 6/382

"Ben sizin Allah'tan en çok korkanınız ve en çok müttaki olanınızım." 6/386

"Her şeyin bir kalbi vardır, Kur'ân'ın kalbi de Yâsin'dir." 6/395

"Yâsin, Kur'ân'ın kalbidir." 6/395

"Onu ölülerinizin yanında okuyun, yani Yâsin'i." 6/396

"Herhangi bir ölünün baş ucunda Yâsin okunursa, mutlaka Allah ona kolaylık verir." 6/396

Resulullah (s.a.v.) buyurdu ki: "Kur'ân'ın kalbi Yâsin'dir. Bir kimse Allah rızazı ve ahiret sevabı umarak bu sûreyi okursa günahları bağışlanır..." 6/396

"Benim Kur'ân'da yedi ismim vardır: 'Muhammed, Ahmed, Tâhâ, Yâsin, Müddesir, Müzzemmil, Abdullah." 6/398

"İnsan öldüğü zaman şu üçten başka bütün ameli kesilir: Sadaka-i cariye (devam eden sadaka), kendisinden faydalanılan ilim, ona dua eden salih evlat." 6/403

"Güneşin istikrar yeri Arş'ın altındadır." 6/417

"Cennet ehli nimetleri içinde zevke ererlerken kendilerine bir nur parıldar, başlarını kaldırır bakarlar ki üzerlerinden Rab, kendilerini cemalinin şerefi ile şereflendirmiş." 6/421

"İhsan, Allah'a kendisini görüyormuşsun gibi ibadet etmendir." 6/443

"Her kimi, kıyamet günü sevapdan tam ölçekle ölçmek sevindirecekse bulunduğu meclisten kalkacağı sırada şöyle desin: سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ 6/456

"İnsanların en hayırlısı, insanlara faydası olandır." 6/474

"Allah Teâlâ dört şeyi eliyle yaratmıştır: Arş, Adn cenneti, Kalem, Âdem. Sonra her şeye "ol!" demiş, olmuştur." 6/481

"Onlar, aralarında merhametli olanlardır."

"Onlar, ümitsizliğe düşenler, ümidi kesenler, yalancılar, tekellüfçü olanlardır." 6/482

"Ey insanlar! İçinizden her kim bir ilim bilirse söylesin, bilmeyen de 'Allahü a'lem' (Allah daha iyi bilir) desin." 6/482

"Muhammed, iddia ediyor ki, putlara tapan, Allah ile beraber diğer bir ilâha dua eden ve Allah'ın muhterem kıldığı (öldürülmesini haram ettiği) bir insanı öldüren kimseler bağışlanmaz, o halde biz nasıl hicret eder, müslüman oluruz? Putlara tapınmış, adam öldürmüşüz, şirk ehliyiz." 6/50

Sahih-i Müslim'de Hz. Aişe'den rivayet edildiğine göre, yer ve göklerin bu sıkımı ve dürümü sırasında insanların nerede olacağı Resulullah'tan sorulmuş, "sırat üzerinde" buyurulmuştur. 6/504

"Ha mim"ler, Kur'ân'ın "diba"sı, süslü kumaşıdır." 6/509

"Yüce Allah bana, Seb-i Tıval'i, (yedi uzun sûreyi) Tevrat yerine verdi..." 6/509

"Ha mim"ler yedidir, cehennemin kapıları da yedidir." 6/509

"Her kim "Ha mim"den başlayıp وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ diye biten üçüncü âyetin sonuna kadar ve "Âyetü'l-Kürsî"yi sabahleyin okursa, akşama kadar onlarla muhafaza olur ve akşamleyin okursa sabaha kadar onlarla korunmsuş olur." 6/509

"Dünya ahiretin ekinliği, çiftliği, tarlasıdır." 6/526

"Sizi İslâm'a gelip de Araplar'a efendilik etmekten alıkoyan nedir?" buyurdu... 6/544

"İnsanda ilk söyleyen fahz-i yüsra sol oyluktur, sonra organlar söyler." 6/553

"Ben kulumun hakkımda beslediği zanna göre olurum." 6/553

"Öldükten sonra geri çevrilecek yoktur." 6/553

"Rabbim Allah de, sonra da, dosdoğru ol." 6/555

Yedinci Cild

"Allah'ın eli cemaatle beraberdir." 7/16

"Bazan bana çan sesi gibi gelir." 7/35

"Ruhu'l-Kudüs, kalbime üfledi." 7/36

"Vahiy kesildi, mübeşşirat (müjdeleyen ilhamlar) kaldı, o da müminin rüyasıdır." 7/37

"Allah'ım! Ben bu yolculuğumda senden iyilik, takva ve hoşnut olacağın bir amel istiyorum. Allah'ım! Bu yolculuğu bize kolay kıl...." 7/46

"Biz, Rabbimize tevbe ve hamd ederek dönüyoruz." 7/46

"Yüce Allah bu gece ümmetine öyle rahmet eder ki Kelb kabilesinin koyunlarının kılları sayısınca." 7/68

"Allah'ım! Mudar kabilesine karşı cezanı şiddetlendir ve onlara Yusuf'un seneleri gibi seneler göster." 7/71

"Alâmetlerin ilki duhân (duman) ve Meryem oğlu İsa'nın inmesi, Aden'in derinliklerinden çıkacak olan bir ateştir ki insanları mahşere sevkedecektir..." 7/71

"Hiçbir kul yoktur ki gökte ona iki kapı olmasın, bir kapıdan rızkı çıkar, bir kapıdan da ameli girer ...." 7/72

"Herhangi bir mümin ağlayıcıları bulunmayan bir gurbette ölürse herhalde ona yer ve gök ağlar." 7)73

Hz. Aişe (r.anha) "Tübba' salih bir adam idi" demiştir. 7/76

"Tübba'a kötü söylemeyin. Çünkü o müslüman olmuştu." 7/76

"Fuhuş ve ahlâksızlık açıkça yapılıncaya ve dirhem ile dinara tapılıncaya kadar, şöyle şöyle oluncaya kadar kıyamet kopmaz." 7/94

Bir adam; ya Resulullah "Ben kime çok iyilik edeyim?" demişti. Resulullah (s.a.v.) buyurdu ki: ...." 7/105

"Her birinizin yaratılışı anası karnında kırk günde toplanır." 7/106

"Cinler gök kapılarını dinlerlerdi, ne zaman ki taşlanıp kovuldular gökte olan bu olay her halde yerde bir şeyden dolayı olsa gerektir diye sebebini aramaya gittiler..." 7/117

"Cihat, kıyamet gününe kadar devam edecektir." 7/133

"Yecüc ve mecüc çıkıncaya kadar harp ağırlıklarını atmaz." 7/134

"Ben peygamber olarak gönderildim. Saat işte şu ikisi gibi." 7/141

Resulullah (s.a.v.) ile beraber Hudeybiye'den dönmüştük, yani hicretin altıncı yılı ki ...." 7/151

"Biz Resulullah'a bey'ati kaçmamak üzere yaptık, ölüme bey'at etmedik." 7/169

"Ben Resulullah'a ağacın altında bey'at ettim, demiş ne üzerine bey'at ettiniz denildiğinde de, kaçmamak üzere demiştir." 7/169

"Bu, Resulullah'ın Mekke'lilere yaptığı andlaşma şartlarıdır." 7/175

"Ben bir kelime bilirim ki onu kalbinden inanarak söyleyen kul, ateşe haram olur." 7/177

"Allah'ım başını kazıtanları mağfiret et." 7/180

"Kısaltanları da." 7/180

"Gece namazı çok olanın, gündüz yüzü güzel olur." 7/181

"Yani suratlarınızı sertleştirmeyiniz, sertlikle damgalamayınız." 7/181

"Ya Resulullah vallahi ben bundan sonra Allah'a kavuşuncaya kadar sana gizli veya gizli gibi konuşurum demiş." 7/190

"Vallahi bilmem bu ne iştir? Hatibimiz söyledi, onların hatibi daha güzel söyledi, şairimiz söyledi, onların şairi daha şair daha güzel söylüyor..." 7/194

"Kişi dostunun, yani sevdiği dostunun dini üzeredir, onun için her biriniz iyi bakın, kime dostluk ediyor, kiminle sevişiyor." 7/197

"Ben kulumun bana zannı yanındayımdır." 7/207

"Her biriniz ancak Allah'a iyi zanda bulunarak ölsün." 7/207

"İyi ve güzel zan imandandır." 7/207

"Allah Teâlâ müslümandan kanını ve ırzını ve kendisine kötü zanda bulunulmasını haram kılmıştır." 7/207

"Müslümanların eksiklerini ayıplarını araştırmayın. Zira her kim müslümanların ayıplarını araştırırsa Allah Teâlâ da onun ayıbını takip eder, nihayet onu evinin içinde de olsa rezil ve rüsvay eder." 7/208

"Her kim haya örtüsünü atarsa, artık onun gıybeti yoktur." 7/209

"Bilir misiniz gıybet nedir?" "Allah ve Resulü daha iyi bilir" dediler. "Kardeşini, hoşlanmayacağı bir şeyle anmandır." 7/209

"Gıybet, zinadan daha kötüdür." 7/210

"Niye ben sizin ağızlarınızda et yeşilliği görüyorum?" buyurdu, et yemedik dediler, "Herhalde siz gıybet etmişsiniz" buyurdu. 7/211

"Kul zarar olan şeyden sakınmak için kendisinde zarar olmayan şeyi terk etmedikçe muttakilerden olmaz." 7/213

"Helal belli, haram da bellidir, aralarında şüpheli şeyler vardır..." 7/213

"Her kimi insanların en şereflisi olmak sevindirirse, Allah'a takvalı olsun." 7/214

"Ey insanlar! İnsanlar iki kişiden ibarettir: Biri mümin, müttaki, Allah yanında şerefli; biri de fâcir, kötü, Allah yanında değersiz." 7/214

"Kuyruk sokumu kemiği." 7/231

"Ben onun kulağı ve gözü olurum." 7/237

"İki meleğin oturduğu yer, ön dişlerinin üzeri, dili onların kalemleri, tükürüğün de mürekkebleri, sen ise lüzumsuz şeyler peşinde akıp gidiyorsun, ne Allah'tan utanıyorsun ne onlardan." 7/241

"Sözün yedi kilidi vardır. Onlardan çıktığı zaman yazılır. Çıkmazsa yazılmaz..." 7/241

"Cehennem daima içine atılır durur ve atıldıkça daha fazla yok mu der..." 7/244

"Yani cennet ve ateş münakaşa ettiler. Ateş "ben büyüklük taslayanlar ve zorbalarla tercih edildim" dedi..." 7/245

"Miskin bir yemek iki yemek ve bir lokma iki lokma ve bir hurma iki hurma, kendisini savacak olan değil." 7/256

"Sidre-i Münteha, cennetin uc kısımlarında bulunan bir yerdir. Üzerinde ise Sündüs ve İstebrak'ın etekleri vardır." 7/298

"Ya Resulullah sidreyi kaplayan ne gördün?" diye sorulduğunda buyurdu ki..." 7/299

"O bir nurdur, nasıl görebilirim, yahut nereden görebilirim.?" 7/301

"Bir nur gördüm." 7/301

"Ben onun kulağı, gözü ve kalbi oldum." 7/303

"Rabbinizi, Bedr (ayın ondördüncü) gecesi ayı birbirinizle sıkışmayarak gördüğünüz gibi göreceksiniz." 7/303

"Sonra göğe yükseltildim ta ki öyle bir makama çıktım ki orada kalemlerin gıcırtılarını duyuyordum." 7/305

"Her kim kötü bir çığır açarsa, onun günahı ve kıyamete kadar onunla amel edenlerin günahı da, o çığırı açanın boynunadır." 7/322

"Resulullah (s.a.v.) bize namaz kıldırdı..." 7/327

"Resulullah (s.a.v.)'ın devrinde ay iki parçaya ayrıldı..." 7/333

"Ay yarıldı, biz peygamberle beraberdik, iki parça oldu, bize şahid olun, şahid olun buyurdu." 7/333

"Resulullah (s.a.v.)'ın sözüyle ay iki parçaya bölündü. Resulullah: "Şahid olun" buyurdu." 7/333

"Allah'ım şahid ol." 7/333

"Şahid olun, şahid olun." 7/333

"Biz Resulullah ile beraber Mina'daydık. Ay, iki parçaya bölündü. Bir

parçası, dağın ötesinde bir parçası da, berisinde idi. Resulullah bize "şahid olun" dedi." 7/334

"Hatta dağı, ayın iki parçası arasında gördüm." 7/334

"Peygamber çıkmadan önce Mekke'de iken ay'ı iki kere ikiye ayrılmış olarak gördüm." 7/335

"Resulullah zamanında ay iki defa yarıldı." 7/335

"Gözlerin görmediği ve kulakların işitmediği." 7/359

Hz. Peygamber (s.a.v.) ashabına er-Rahmân Sûresi'ni okuduğunda onlar sükut ettiler. Buyurdu ki, "Niye ben cinnilerden, sizden işitmediğim güzel cevaplar işitiyorum? Cinlerin gecesinde ben şu sureyi onlara okumuştum da..." 7/369

"Ya ze'l-Celâli ve'l-İkram"a devam edin dualarınızda onları çok söyleyin." 7/376

"Ey Allah'ım senden istiyorum, hamd sanadır, senden başka ilâh yoktur, sen ihsanı bol olan..." 7/376

"Günahları affetmek, sıkıntıları gidermek ve birtakım insanları yükseltip, birtakımlarını alçatmak da O'nun şanındandır." 7/377

"Ben sizin içinizde iki ağırlık bıraktım, biri Allah'ın kitabı, biri de ıtretim (zürriyetim)." 7)378

"Sana gereken Allah'ı, görüyormuşsun gibi ona ibadet etmendir. Çünkü sen O'nu görmesen de O seni görüyordur." 7/385

"Çadır, içi boş bir incidir: "Dürretin mücevvefetün" ...." 7/387

"Kim Vakıa Sûresi'ni her gece okursa, ona ebediyyen fakirlik isabet etmez." 7/393

"Resulullah (s.a.v.)'ın sahabileri derlerdi ki: "Allah Teâlâ bizi çölde yaşayan Araplar'dan ve onların meselelerinden istifade ettiriyor..." 7/398

"Bu yeniden yaratılan kadınlar, dünyada kocamış ve buruşmuş kadınlardır." 7/399

"Cennet ehli cennete tüysüz, bıyıkları henüz terlemeye başlamış, gözleri sürmeli, otuz, otuz üç yaşlarında girerler." 7/400

"Ben herhalde ümid ederim ki siz cennet ehlinin üçte biri, belki de yarısı olursunuz. Kalan ikinci yarısını da onlarla paylaşırsınız." 7/402

"Ashabımı benim için bırakın, nefsim kudret elinde bulunan O yüce zat'a yemin ederim ki, siz dağlar kadar altın infak etseniz, yine de onların amellerine yetişemezsiniz." 7/421

"Ben kıyamet günü kendisine secde izni verileceklerin birincisiyim, izin verilip başını kaldıracakların da birincisiyim..." 7/425

"Abdest izinden alınları, elleri ve ayakları parıldar." 7/425

"Ve kitapları sağ taraflarından verilir onunla tanırım, yüzlerinde secde izlerinden işaretleri vardır, onunla tanırım. Önlerinden sağ ve sol taraflarından koşan nurlarıyla tanırım." 7/425

"Üç kişi iki kere mükâfata nail olurlar: Önceki ve sonraki kitaba iman eden adam..." 7/444

"İşitmesi seslerin hepsini ihata eden O Allah, ne büyüktür!" 7/451

"Allah'ın selamı, rahmet ve bereketi senin üzerine olsun Ey Allah'ın nebisi." 7/460

"Yahudilerden bazıları Hz. Peygamber'in huzuruna geldiler ve ona "Ölüm senin üzerine olsun, Ey Kâsım'ın babası." 7/460

"Üç kişi bir arada bulunduğunuz zaman, insanlara karışıncaya kadar ikiniz diğerini bırakıp da fısıldaşmayın. Çünkü bu durum onu mahzun eder." 7/461

"Allah Teâlâ kıyamet günü âlimleri toplayıp da buyuracak ki: 'Ben size sırf hayır istediğim cihetle hikmetimi kalplerinize koydum..." 7/463

"Âlimin âbid karşısındaki üstünlüğü, ayın dolunay gecesi diğer yıldızlar karşısındaki üstünlüğü gibidir." 7/463

"Her kim İslâm'ı ihya etmek (yaşatmak) için ilim talep ederken, kendisine ölüm gelirse, onunla peygamberler arasında tek bir derece vardır." 7/463

"Âlimler yerin ışıkları peygamberlerin halifeleri, benim varislerim ve peygamberlerin varisleridir." 7/463

"Âlimler, peygamberlerin varisleridir. Gök ehli onlara karşı muhabbet besler ve öldükleri zaman denizdeki balıklar kıyamete kadar onların günahlarının affı için dua ederler." 7/464

"Her kim bir yola girer ve onda ilim talep ederse, Allah Teâlâ onu cennet yollarından bir yola götürür ve..." 7/464

"Âlimler komutan, müttakiler efendidirler. Onlarla oturmak da kârlı bir iştir." 7/464

"Âlimlerin mürekkebi şehidlerin kanıyla tartıldı da ondan ağır geldi." 7/464

"İlim elde edin ve ilim için kararlılık ve vekar da öğrenin. Kendisinden ilim öğreneceğiniz kimseye karşı mütevazi olun." 7/464

"Kendisinden istifade edilen âlim bir âbidden daha hayırlıdır." 7/464

"Öğrenmek istediğinizi öğrenin, fakat bildiğinizle amel etmediğiniz müddetçe ilmin size hiçbir faydası olmaz." 7/464

"İlimden istediğinizi öğrenin. Fakat amel etmedikçe vallahi ilim toplamakla sevap elde edemezsiniz." 7/464

"Her kime Allah hayır dilerse, onu dinde fakih kılar." 7/464

"İbadetin en faziletli olanı fıkıh, dinin en faziletlisi de takvadır." 7/465

"Âlimlere ikram ediniz. Çünkü onlar Peygamberlerin mirasçılarıdır. Kim onlara ikram ederse Allah ve Resulü'ne ikram etmiş olur." 7/465

"İlim ortadan kaldırılmadan evvel ilim öğrenin. Çünkü her biriniz, yanındakine ne zaman muhtaç olacağını bilmez." 7/465

"Ey insanlar ilim alınmadan, kaldırılmadan önce nasibinizi alın. Denildi ki: "Ya Resulullah Kur'ân bizim aramızdayken ilim nasıl kaldırılır?..." 7/465

"Allah Teâlâ, ilmi kullardan soymak suretiyle çekip almaz..." 7/465

"Ahir zamanda bir kavim ortaya çıkar. Cahiller başa geçerek insanlara fetva verirler. Böylece hem kendileri sapar hem de başkalarını saptırırlar." 7/466

"Kötü âlimler kıyamet günü getirilir, cehennem ateşine atılır. Her biri, cehennemde bir kamış ile değirmen döndüren merkep gibi dolaşır durur..." 7/466

"Dinin felaketine yol açan üç sebep vardır: Günahkâr fakih, zalim devlet başkanı ve cahil müctehiddir." 7/466

"Fakihler, dünyaya dalmadıkları ve sultana uymadıkları müddetçe peygamberlerin güvenilir (varis)leridirler. Ancak bunu yaparlarsa o zaman onlardan sakının." 7/466

"Ümmetimin aleyhine korktuğumuz şeylerin en korkuncu, her dili bilen münafıktır." 7/466

"Ümmetimin aleyhine korktuğumun en korkuncu, saptırıcı liderlerdir." 7/466

"Kıyamet gününde insanların en şiddetli azap çekeni, Allah'ın ilmiyle kendisine bir menfaat vermediği âlimdir." 7/466

"Her kim Allah'tan başkası için ilim elde ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın." 7/467

"İlim amelden hayırlıdır, dinin kuvvetlenmesi ise, takva iledir. Âlim, az da olsa ilmiyle amel edendir." 7/467

"Size mükemmel bir fakihi haber vereyim mi? Allah'ın rahmetinden insanların ümidini kesmeyen ..." 7/467

"Kul, Allah'ın zatı hakkında insanlara ve herkesten fazla da kendi nefsine buğz etmedikçe mükemmel bir fakih olamaz." 7/467

"Şimdi yanınıza şeytan gözlü birisi gelecek" dedi. ..." 7/471

Hz. Ömer demiştir ki: "Nadiroğulları'nın malları, Allah Teâlânın, Resulü'ne ganimet olarak verdiği, elde edilmesi hususunda müslümanların, ne at ne de deve sürmediği... 7/488

"Allah'ın size verdiği ganimetten bana ancak beşte bir vardır. O beşte bir de yine size verilir, yani sizin yararınıza sarfedilir." 7/490

"Allah şu kadınlara lanet etmiştir ki onlar veşm yapanlar ve yaptıranlar." 7/498

"Benden sonrakilere Ebu Bekir'e ve Ömer'e tabi olun." 7/498

"Ya Resulullah "Bana zaruret isabet etti" yani açlıktan dermansız kaldım." dedi. Resulullah (s.a.v.) yakınlarına haber gönderdi..." 7/503

"İslâm'ı, cimriliğin mahvetmesi gibi hiçbir şey mahvetmez." 7/505

"Allah yolundaki bir toz ile cehennem ateşinin dumanı bir kulun içinde ebedî olarak bir arada bulunmaz..." 7/505

"İki özellik müslüman içinde bulunmaz. Bunlar, cimrilik ve kötü ahlâktır." 7/505

"Allah Teâlâ Adn cennetini yarattı ve ağaçlarını eliyle dikti ve sonra ona konuşmasını emretti. O da ..." 7/505

"Zulümden sakının çünkü zulüm, kıyamet günü karanlıktan ibarettir..." 7/505

"Zekatını veren, misafire ziyafet çeken ve naibede te'diye eden, yani bir felaket anında yardımda bulunan cimrilikten berî olur." 7/506

"Sonraki müslümanlar olmasaydı fethedilen her beldeyi ve köyü Resulullah (s.a.v)'ın Hayber'i taksim ettiği gibi, o fethedilen yerlerin halkı arasında taksim ederdim." 7/507

"Resulullah (s.a.v) Hayber'i otuz altı hisse üzerine taksim etti. Her hisse, toplam olarak yüz eşit payı içine alıyordu." 7/507

"Ermişlerden biri kendi köşesinde ibadet ederdi. Günün birinde bir kadına bir hal ârız olmuş, kardeşleri de onu..." 7/517

"Allah Teâlâ kaza ve kaderini yerine getirmeyi istediği vakit, akıl sahiplerinin akıllarını gideriverir ki, kaza ve kaderi onlarda yerine gelsin..." 7/525

"Allah'ın yarattığı şeylerin şerrinden O'nun kelimelerinin hepsine sığınırım." 7/527

"Allah Teâlâ'nın doksan dokuz ismi vardır. Kim onları sayarsa cennete girer." 7/529

"Resulullah buyurdu ki "Herhangi bir müslüman bir merak veya üzüntüye düşer de, 'Allah'ım ben senin kulunum, kulunun ve cariyenin oğluyum. Perçenim senin elinde (kudretinde)dir..." 7/530

"Allah'ım onu muvafık kıl." 7/531

"Ey Allah'ım bildiğimiz ve bilmediğimiz güzel isimlerin hepsiyle bir kimsenin kendisiyle sana dua ettiği zaman hoşlandığın ve yine kendisiyle istediği vakit verdiğin en yüce isimle senden istiyorum." 7/531

Resulullah (s.a.v.) bu çeşit kadınları kelime-i şehadeti üzere imtihan eder ve şöyle yemin ettirirdi: "Bir kocaya buğzetmekten dolayı ..." 7/553

"Resulullah mümineleri ancak ..." 7/553

"Ben Resulullah'a biat eden kadınların içinde idim. Utbe'nin kızı Hind de kadınlar arasında bulunuyordu..." 7/557

"Bana şunlar üzerine biat edersiniz: "Allah'a hiçbir şeyi şirk koşmamak, zina etmemek, hırsızlık yapmamak..." 7/560

"Ey kullarım! Haberiniz olsun ben zulmü kendime haram kıldım. Size de aranızda haram ettim..." 7/560

Sekizinci Cild

"Resulullah (s.a.v.)'ın ashabından birkaç kişi oturmuş, "Acaba amellerin hangisi Allah yanında daha sevimlidir?..." 8/7

"Benim çeşitli isimlerim vardır. Ben Muhammed'im, ben Ahmed'im, ben toplayıcıyım, insanlar benim ayaklarım üzere toplanacaklardır. Ben mahvediciyim ki, Allah benimle küfrü mahvedecektir. Ve ben sonuncuyum." 8/12

"Ya Muhammed! Eğer sen olmasaydın âlemi yaratmazdım." 8/18

"Ümmetimden bir fırka hak üzerinde galip olup duracaklardır." 8/20

"Allah Teâlâ Hz. İsa'yı göğe çıkarmayı murad ettiği zaman İsa ashabının yanına vardı..." 8/26

"Her peygamberin bir havarisi vardır, benim havraim de Zübeyr'dir." 8/27

"Biz ümmî bir ümmetiz, yazı ve hesap bilmeyiz." 8/32

Resulullah (s.a.v.), Ebu Bekr ve Ömer (r.a.) zamanında Cuma günü ilk ezan imam minbere oturduğu sırada idi... 8/37

"Namaz için kamet getirildiği vakit ona koşarak gelmeyin, yürüyerek gelin, sakinliği elden bırakmayın, yetiştiğinizi kılın, yetişemediğinizi de sonradan tamamlayın." 8/39

"Cuma günü, günlerin efendisidir ve Allah Teâlâ'nın yanında Ramazan ve Kurban bayramlarından daha büyüktür." 8/44

"Cuma gününden efdal olan bir gün üzerine güneş ne doğar ne de batar." 8/44

"Âdem (a.s.) Cuma günü yaratıldı ve o gün cennete konuldu." 8/45

"Ey Allah'ın Nebisi bu güne neden Cuma ismi verildi? dedim. Buyurdu ki: "Çünkü babanız Âdem'in mayası, onda toplandı." 8/45

"Onda öyle bir saat vardır ki, müslüman bir kul, kalkar namaz kılar ve Allah'tan birşey dilerken o vakte rastgelirse, herhalde Allah o kimseye dilediği şeyi verir." 8/45

"Allah'ım üzerimize değil, etrafımıza" 8/46

"Her kim Cuma günü cünüblükten guslederek yıkanır gelirse bir deve kurban etmiş gibi, ikinci saatte gelen bir sığır kurban etmiş gibi ..." 8/46

"Cuma günü melekler Mescidin kapısı önünde durur, gelenleri sırasıyla yazarlar. Erken gelenler kurbanlık bir deve hediye etmiş gibi..." 8/46

"Babacığım ezanı işittiğin zaman Es'ad b. Zürare için niye istiğfar edersin, sebebi nedir?" diye sordum..." 8/48

"Muhacirlerden Medine'ye ilk gelen Mus'ab b. Umeyr'dir. Orada Cuma namazını ilk kıldıran da odur..." 8/49

"Allah Teâlâ Cuma'yı size bu senemde, bu ayımda, bu günümde ve bu makamımda kıyamete kadar farz kıldı..." 8/50

"Ey insanlar ben bunu şunun için yaptım ki, bana uyasınız ve benim namazımı belleyesiniz." 8/51

"Bir ciz' yani bir ağaç kütüğü vardı. Resulullah ona doğru dikilirdi..." 8/51

"Cemiyetli bir belde veya büyük şehirden başkasında ne Cuma, ne teşrik ne Ramazan bayramı ne de Kurban bayram namazı söz konusu değildir."

"Cemiyetli beldeden başkasında ne teşrik ne de Cuma yoktur." 8/53

"Gerek zalim ve gerek adil bir imamı (devlet başkanı) bulunduğu halde kim Cuma'yı terk ederse, Allah onun iki yakasını bir araya getirmesin ve işine bereket vermesin. Haberiniz olsun ki, o kimsenin namazı da yoktur..." 8/54

Peygamber (s.a.v.) Cuma'yı güneşin meyli sırasında kılardı. 8/55

"Her biriniz Cuma'ya geleceği zaman guslederek yıkansın." 8/56

"Cuma günü gusletmek, her baliğ olana vaciptir." 8/57

"Hz. Peygamber (s.a.v)'in Cuma günü cünüp olmasanız bile gusül yapınız ve başlarınızı yıkayınız ve biraz hoş koku sürününüz..." 8/57

"Her kim Cuma günü abdest alırsa farz için kâfidir. Her kim de gusül yaparsa, gusül efdaldir." 8/57

"Hz. Peygamber (s.a.v.) Cuma günü hutbe okurken bazı kimselerin üzerinde kaplan postları gördü. Bunun üzerine Resulullah (s.a.v.) buyurdu ki:..." 8/58

"Her kim Cuma günü gusleder, güzelce yıkanır, temizlenir, temizliğini güzel yapar, en güzel elbisesini giyinir ve Allah Teâlâ'nın nasip ettiği güzel ko-

kudan sürünür..." 8/58

"Bunu, ahirette nasibi olmayan giyer." 8/58

"Ben sana onu giyesin diye vermedim." 8/58

"Bizler (burada) sonuncu, kıyamette ise öncüleriz. Yani..." 8/59

"Cuma'dan sonra kıldığınızda dört rekat kılınız." 8/59

"Dünya isteğine dair bir şey ile emrolunmadılar, ancak hasta yoklamak, cenazeye gitmek ve Allah için din kardeşini ziyaret etmek gibi şeyler hariç." 8/60

"Hz. Peygamber (s.a.v.) ile namaz kılacağımız sırada yiyecek getiren bir kervan geliverdi..." 8/61

"Resulullah, Cuma namazının ilk rekatında Cuma Sûresi'ni okur, müminleri teşvik eder, ikinci rekatta da Münafikûn Sûresi'ni okur münafıkları azarlardı." 8/64

"Münafığın alameti üçtür. Konuştuğu zaman sözüne yalan karıştırır. Düşmanlık ettiği zaman edepsizlik eder. Bir şey emanet edildiği zaman hıyanet eder." 8/66

"Allah seni tasdik buyurdu ey Zeyd" 8/70

"Resulullah'ın beraberinde bir gazada bulunmuştuk. Yanımızda Arabîlerden bazı insanlar vardı..." 8/70

"İnsanlar uykudadırlar, öldükleri zaman uyanırlar." 8/89

"Çöplükte biten yeşillikten sakınınız." 8/96

"Boşama, o hakkı alan kimseye aittir." 8/104

"Allah (c.c.)'ın yanında mübahların en nefret edileni boşamadır." 8/105

"Allah katında en sevimsiz helal boşamadır." 8/105

"Çok boşayana ve aşırı derecede zevkine düşkün olandan her birine Allah lanet etmiştir." 8/105

"O kadına dönsün, sonra onu temizlenip peşinden bir hayız daha görüp temizlenene kadar tutsun..." 8/109

"El uzatanın elini geri çevirmez." 8/111

"Allah hem dünya şüphelerinden, hem ölümün sıkıntısından hem de kıyamet gününün şiddetinden bir çıkış yolu (yaratır)." 8/115

"İnsanların en kuvvetlisi olmayı arzu eden, Allah'a dayansın." 8/115

"Deveyi bağla da tevekkül et." 8/116

"Sübeyatü'l-eslemiyye gebe iken kocası öldürüldü. Sonra Sübey'a doğurdu. Nikahına talib olanlar olunca da Resulullah (s.a.v.) onu nikah ettirdi. Ebu's-Senabil de talibler arasında idi." 8/119

"Kadın, kocası defnetilmeden tabutunda iken bile doğursa helal olur." 8/120

"Allah'ın yanında en sevimsiz helal, boşamadır." 8/121

"Ey o yedi göğün ve onların kapladığı şeylerin Rabbi, hem yedi arzın ve onların taşıdıkları şeylerin Rabbi..." 8/128

"Dünya onların, ahiret bizim; sen buna razı olmuyor musun?" 8/134

Böğründe hasırın izini gördüm. "Ey Allah'ın Resulü, hanımlarını boşadın mı?" dedim. "Hayır" dedi... 8/136

"Sen şüphe içinde misin ey Hattab oğlu? Onlar, güzellikleri dünya hayatında geçiştirilen birer kavimdir." 8/137

"Peygamber (s.a.v.)'in hanımları ona karşı davranışlarında bir araya gelmişlerdi..." 8/137

"Ay yirmi dokuz olur." 8/139

"Resulullah (s.a.v.) Zeyneb'e hediyesini geri çevirmesinden dolayı ilâ yapmıştı..." 8/139

"Hayır Zeyneb binti Cahş'ın yanında bal şerbeti içmiştim, öyle ise daha da içmem, işte yemin ettim. Bunu kimseye söyleme." 8/140

"Hayır, Zeyneb binti Cahş'ın yanında bal şerbeti içtim, onu bir daha da içmem." 8/140

"Hayır bal şerbeti içtim." 8/140

"Resulullah (s.a.v.) tatlıyı ve balı severdi. İkindi namazını kılınca hanımlarını dolaşır, yanlarına giderdi..." 8/140

"Onun arısı urfut yalamış." 8/141

"Üstü kapalı sözler, yalandan uzaktır." 8/141

Hz. Aişe dedi ki: "Resulullah (s.a.v) îlâ'da bulundu (yemin etti) ve tahrim

etti...." 8/143

"Her kim yemin eder de, sonra ondan hayırlısını görürse, yemininden dolayı keffaret versin, sonra o hayrı yapsın." 8/152

"Ebu Bekir ve Ömer benden sonra hilafet yoluyla benim emrime sahip olacaklardır." 8/154

"Ben sana bunu gizle dememiş miydim?" 8/156

"Hattab ailesinde bir hayır olsaydı Peygamber seni boşamazdı." 8/156

"Sizin hayırlınız, kadınlarına karşı hayırlı olanınızdır." 8/157

"İkinizin kalbi meyletti." 8/157

"Hepiniz çobansınız ve hepiniz teb'anızdan sorumlusunuz." 8/161

"Sizin hayırlı olanınız, ehline karşı hayırlı olanınızdır." 8/161

"Kulun yapmış olduğu günaha pişmanlık duyup ve Allah'a özrünü arzedip sonra da sütün memeye geri dönmediği gibi o (günaha) dönmemesidir." 8/165

"Ey Allah'ım senden beni bağışlamanı diliyor ve sana (günahlarımdan dolayı) tevbe ediyorum." 8/165

"Hiçbir peygamberin karısı zina etmemiştir." 8/167

"O sûre Mânia'dır. O zatı kabir azabından kurtarır." 8/174

"Kur'ân'da otuz âyetli bir sûre bir adama şefaat etti. Nihayet o, bağışlandı..." 8/174

"Her kim bu sûreyi bir gecede okursa o, çok kazanmış ve iyi (bir iş) yapmış olur." 8/174

"Lezzetleri târumâr eden ölümü çokça anın." 8/181

"Yani hanginiz hak ve sevabı anlamak, iyiyi kötüyü seçmek ve gereğini yapmak cihetiyle akıl ve anlayışça daha güzel..." 8/183

"Ben gizli bir hazine idim tanınmak istedim ve tanınmak için de mahlûkatı yarattım." 8/183

"Ashabım yıldızlar gibidirler, hangisine uyarsanız doğru yolu bulursunuz." 8/213

"Yoldan eza verecek, engelleri, pislikleri kaldırarak." 8/244

"Haberiniz olsun ki, Allah ilk yarattığında kalemi yarattı da, ona "yaz" dedi. Kalem: "Ey Rabbim! Ne yazayım ki? dedi..." 8/261

"Allah'ın ilk yarattığı kalemdir." 8/262

"Allah'ın ilk yaratttığı kalem." 8/262

"Allah'ın ilk yarattığı şey, bir cevherdir ki yüce Allah ona heybetle baktı, o eridi ve sıcaklık yaydı..." 8/262

"Kalem, olan ile kurumuştur." 8/265

"Zenim, Kureyş'ten kulağında, bazı koyunların kulağındaki küpeyi andırır sarkıntı bulunan bir adamdır." 8/270

"Allah'ım, Mudar'a vereceğin belayı şiddetlendir. Onlara Yusuf'un seneleri gibi kıtlık ver." 8/273

"Rabbimiz sâk'ını açar, derhal ona her mümin erkek ve kadın secde eder. Dünyada görsünler ve duysunlar diye secde eden kalır. O da secde etmeye gider, fakat beli tutulur kalır." 8/284

"Allah kıyamet günü insanları toplar ve buluttan gölgeler içerisinde iner de bir seslenici şöyle seslenir:.." 8/284

"O gün baldır onlara açılır." 8/287

"Durumun anlaşılacağı, amellerin ortaya çıkacağı gündür." 8/289

"İnsanlar kıyamet günü üç kere arzolunur. Bu arzların ikisi karşılıklı kavga, mücadele ve özür beyan etmelerdir. Ama üçüncüsü, işte o zaman, ellerde amel defterlerinin uçuştuğu arzdır." 8/313

"Ümmetimin ömürlerinin çoğu altmış ile yetmiş yaş arasıdır." 8/318

"O gün mümine hafifletilir. Hatta ona dünyada kıldığı bir tarz namazdan hafif olur." 8/337

"Dört huy kendisinde bulunan katıksız münafık olur. Kendisinde bu dört huydan birisi bulunanda da münafıklıktan bir huy, bir alamet bulunmuş olur:..." 8/341

"Haberiniz olsun ki, emaneti olmayan kimsenin imanı yoktur. Ahdi olmayanın da dini yoktur." 8/341

"İslâm, kendinden önce işlenmiş küfür ve günahı keser." 8/349

"Nuh kavmindeki putlar sonradan Araplar'a geçmişti. Vedd, Dümetü'l-Cendel'de Kelb oğullarının putu idi..." 8/355

Resulullah (s.a.v.) cinlere karşı Kur'ân okumamış ve onları görmemişti. Ancak Resulullah (s.a.v.) birkaç ashabı ile Ukaz panayırına giderken Nahle denilen mevkide sabah namazını kıldıkları sırada okuduğu Kur'ân'ı cinniler dinlemişti..." 8/368

"Resulullah (s.a.v.) cinnilere okumadı, onları görmedi de." 8/368

"Yedi uzuv üzerine secde ile emrolundum." 8/381

"Arz bana mescid ve temizleyici (veya temiz) kılındı." 8/381

"Beni örtün, beni örtün." 8/389

"Ey insanlar! Yapabileceğiniz amellere girişin. Siz amelden usanmadıkça yüce Allah sevaptan usanmaz. Amellerin hayırlısı ise devamlı olanıdır." 8/394

"Gayet soğuk bir günde vahiy inerken baktım, açılırken alnından ter fışkırıyordu. Aynı şekilde Veda Haccı sırasında Arafat'ta "Gadba" adlı devesinin üzerinde iken vahiy gelince ağırlıktan deve çökekalmıştı." 8/398

"Fatihasız namaz yoktur." 8/410

"Her kim müslüman şehirlerden birine bir yiyecek getirir ve onu günün fiyatıyla satarsa, kesinlikle Allah yanında onun bir mevkii olur." 8/411

Rivayet olunur ki, bu âyet inince Resulullah (s.a.v.) "Allahu ekber" demiş..." 8/416

"Sa'ud, ateşten bir dağdır ki kâfir ona yetmiş yıl çıkar, sonra içine düşer." 8/420

"Cehennemde bir yokuşa çıkması teklif olunur ki, ona elini koydukça erir, kaldırınca yerine gelir. Ayağını koyunca erir, kaldırınca yerine gelir." 8/420

"Yahudilerden bazı kimseler Peygamber (s.a.v.)'in ashabından bazılarına "sizin peygamberiniz cehennem bekçilerinin adedini biliyor mu?" diye sormuşlar..." 8/424

"Şunları cennet için yarattım, önem vermem, şunları da cehennem için yarattım, yine önem vermem." 8/428

"Yüce Allah buyuruyor ki, kulum bana iki elini kaldırır dua ederse ben o elleri bağışlamadan geri çevirmekten utanırım..." 8/432

"Kur'ân inerken Resulullah (s.a.v.) iyi bellemek için dilini, dudaklarını depretirdi. Bunun üzerine yüce Allah...." 8/443

"Müftüler sana fetva verseler de, sen kalbine danış." 8/443

"Kul, bana nafile ibadetlerle yaklaşmaya devam eder, neticede ben onun kulağı, gözü... olurum." 8/443

"Evet, ben de buna şahit olanlardanım." 8/448

"Kul bana nafilelerle devamlı yaklaşır. Neticede ben onun kulağı, gözü... olurum." 8/464

"Şefaatim, ümmetimin büyük günah işleyenlerinedir." 8/504

"Merhaba, hakkında Rabbimin bana sitem ettiği kişi!" 8/525

"Sefere, kitapları yazan kâtiplerdir." 8/533

"İnsanlar Kıyamet günü yalınayak, çırılçıplak, sörpük ve sarkık, ter, gem gibi boğazlarına takılmış ve kulak tozlarına çıkmış bir halde haşrolunurlar." 8/541

"Ey Allah'ın Resulü! Eyvah o ne sefillik, birbirinin ayıbına bakacaklar..." 8/541

"Gece namazı çok olan kişinin gündüzün yüzü güzel olur." 8/541

Dokuzuncu Cild

"Muhakkak hakları sahiplerine vereceksiniz. Hatta boynuzsuz koyunun boynuzlu koyundan kısas yoluyla hakkı alınacak." 9/14

"Cennetlik ve cehennemlik nefisler benzerleriyle bir araya getirilir." 9/17

"Bazı şeyler cennette, bazıları cehennemdedir." 9/17

"Herkes, kendisi gibi amel eden her toplulukla beraberdir." 9/17

"Kim bir topluluğa benzerse o da onlardandır." 9/17

"Her birine karşılık bir köle azat et." 9/19

"İslâm, kendisinden önce olanları keser atar." 9/19

"O gizli çocuk öldürmedi." 9/21

"Kim ölürse kıyameti kopmuş demektir." 9/29

"Her kim güzel bir geleneğe yol açarsa ona onu işleyenlerin mükâfatı vardır. Her kim de kötü bir geleneğe yol açarsa ona da onu işleyenlerin günah ve vebali vardır." 9/47

"Suheyb ne güzel kuldur. Allah'tan korkmasa bile, isyan etmezdi." 9/49

"Veyl, cehennemde bir vadidir ki kâfir onun dibine varmadan önce onda kırk yıl yukardan aşağı düşer." 9/61

"Veyl, iki dağ arasında bir vadidir ki, kâfir..." 9/61

"Felak, cehennemde örtülü bir kuyudur. Amma Siccin açıktır." 9/68

"Resulullah (s.a.v.) günahkârın nefsinin göğe çıkarılmasını anlatarak buyurdu ki: Onu çıkarırlar. Onunla hangi melek topluluğuna uğrasalar, melekler: ..." 9/68

"Kul bir günah işlediği vakit kalbinde siyah bir nokta, bir leke yapar. Eğer tevbe edip vzageçer, mağfiret dilerse kalbi yine parlar..." 9/69

"İyi kulların yaptığı iyilikler, Allah'a yaklaştırılmış kulların yaptığı kötülüklerdir." 9/74

"Hesaba çekilip de helak olmayan kimse yoktur." 9/85

"Bu, arzdır. Arz olunurlar. Her kimin hesabı tartışmalı geçerse helak olur." 9/85

"Allah'ım! Beni kolay bir hesapla hesaba çek." 9/85

"Kitabına bakılıp da geçiştirilivermesi, yani günahlarının af olunuvermesidir." 9/85

"Çokluktan sonra yokluktan Allah'a sığınırız." 9/86

"Ona bir beis yok." 9/100

"Suyun hepsinden çocuk olmaz." 9/109

"Erkek ve kadından hangisinin suyu -kuvvetçe- üstün gelirse çocuk daha çok ona benzer." 9/111

"Resulullah (s.a.v.) bu سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الأَعْلَى sûresini çok severdi." 9/135

"Hz. Peygamber (s.a.v.) vitir namazının birinci rekatında ..." 9/135

"Resulullah (s.a.v.) bayram namazlarında ve cuma günü..." 9/135

"Resulullah (s.a.v.)'ın kıldığı son namaz akşamdır...." 9/135

"Bunu rükularınızda yapın." 9/139

"Yüce Rabbimi noksanlıklardan tenzih ederim." 9/139

"Hz. Peygamber (s.a.v.) namazda okurken bir âyet atlamıştı. Resulullah (s.a..v) "unuttum" buyurmuştu...." 9/155

"Çalışıp boşa yorulanlar hıristiyanlardır." 9/168

"Hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir insanın aklına gelmeyen şeyler." 9/173

"On gece, Kurban bayramının on gecesidir." 9/185

"Günlerden hiçbiri yoktur ki onlarda yapılan bir iş "on gün"de yapılan işten daha faziletli ve yüce Allah'a daha sevgili olsun..." 9/185

"On, yani Ramazan'ın son on'u gelince Resulullah kuşağını sıkar..." 9/185

"Allah tektir; teki sever." 9/187

"Namazdır, çünkü onun bir kısmı çift, bir kısmı tektir." 9/187

"Kim ölmüşse kıyameti kopmuştur." 9/207

"İbrahim'e ve İbrahim'in âline salat ettiğin gibi..." 9/217

"Onlar iki yoldur: Hayır ve şer yolu. Demek ki şer yolu size hayır yolundan daha sevgili kılınmamıştır." 9/225

"Ey insanlar! Onlar iki yoldur. Hayır ve şer yolu. Demek ki şer yolu size hayır yolundan daha sevgili değildir...." 9/225

"Bazı insanlar necdeyn iki meme mânâsınadır diyorlar, hayır bunlar hayır ve şerdir." 9/225

"Hatta üreme uzvuna karşılık üreme uzvunu ateşten azat eder." 9/228

"Bir neseme (bir can) kurtar veya bir köle salıver." buyurdu. Onun ikisi de bir değilmi? dedi..." 9/228

"Müftüler sana fetva verseler de sen kalbine danış." 9/242

"Seni işkillendirecek şeyi bırak, işkillendirmeyeceğe geç." 9/243

"Allah'ım! Benim nefsime takvasını ver ve onu temizle. Sen onu temizleyenlerin en hayırlısısın. Sen onun velisi ve mevlasısın." 9/245

"Sen ancak bir parmaksın ki kanadın. Bütün rastladığın da Allah yolundadır." 9/265

Resulullah (s.a.v.) rahatsızlandı. İki üç gece kalkmadı. Bir kadın geldi, "Ey Muhammbed! Umarım ki şeytanın seni bırakmış olsun..." 9/265

"Sen ancak bir parmaksın ki, kanadın. Bütün rastladığın Allah yolunda olmuştur." 9/265

"Ben Rabbim bana "Razı oldun mu Ey Muhammed?" deyinceye kadar ümmetime şefaat edeceğim. O vakit, "Evet, ey Rabbim! Razı oldum" diyeceğim." 9/274

"Allah'ım! Ümmetim, Ümmetim!" 9/274

"Benim şefaatim ümmetimden büyük günah işleyenleredir." 9/275

"İslâm daha önce olanları keser atar." 9/276

"Her kim bir yetimin başını silerse elinin geçtiği her kıla karşılık ona kıyamet günü bir nur olur." 9/281

"Ben ve yüce Allah'tan korktuğu takdirde, yetime kefil olan şu ikisi gibiyiz." 9/282

"Dilenci, at üzerinde gelse bile hakkı vardır." 9/282

"Dilenci doğru söylemiş olsa onu reddeden felah bulmazdı." 9/282

"Eğer düşkün ve yoksullar yalan söylemeselerdi onları reddeden felah bulmazdı." 9/282

"Kendisine bir ilim sorulup da onu gizleyen kimse, ateşten bir gem ile gemlenir." 9/283

"Ben Beyt'in yanında uyur uyanık arası bir halde iken içinde Zemzem suyu bir altın tasla bana gelindi de göğsüm şuraya ve şuraya kadar yarıldı." 9/292

"Bir zorluk iki kolaylığı yenemez." 9/301

"Her kim وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ 'yi okuyup da..." 9/316

"Beni örtünüz, beni örtünüz." 9/318

"Ben okumuş değilim." 9/322

"Yani divite ham ipek koy, kalemi yan kes, ba'yı uzat, sin'i(in dişlerini) ayır, mim'i köreltme..." 9/326

"Bana yaklaşsaydı melekler onu parça parça ederlerdi." 9/328

"Kulun Rabbine en yakın olabileceği durum secde ederkendir." 9/333

"Kul bana nafile ibadetlerle devamlı yaklaşır. O derece ki nihayet ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, duyduğu kalbi olurum. Benimle işitir, benimle görür, benimle duyar." 9/333

"Bana rüyada Ümeyyeoğulları gösterildi, minberime çıkıyorlardı, bu bana ağır geldi bunun üzerine..." 9/342

"Allah'ım sen affedicisin, affı seversin, beni affeyle, de." 9/348

"Her kim Ramazan ayı çıkıncaya kadar akşam ve yatsı namazlarını cemaatle kılarsa Kadir gecesinden birçok haz alır." 9/348

"Ey Allah'ın Resulü! Rabbin sana bunu Übeyy'e okumanı emrediyor." 9/352

"Peygamber (s.a.v.) hazretleri "Allah Teâlâ bana لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا 'yu sana okumamı emretti." 9/352

"Hikmetin başı Allah korkusudur." 9/366

"Allah'ı en çok tanıyanınız, Allah'tan en çok korkanınızdır. Ben ise ondan en çok korkanınızım." 9/367

"Bir kul şu dörde iman etmedikçe mümin olmaz. Allah'tan başka tanrı olmadığına ve benim Allah'ın hak ile gönderdiği Resulü olduğuna şahitlik eder ve ölüme iman eder ve ölümden sonra dirilmeye iman eder ve kadere iman eder." 9/369

"Muhakkak ki ben içinizde iki kıymetli şey bırakıyorum: onlar, Allah'ın Kitab'ı ve benim sünnetimdir." 9/372

"Muhakkak insan Rabbine karşı çok nankördür." 9/380

"Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur, sonra Allah tevbe edenin tevbesini kabul eder." 9/400

"Âdemoğlu, "malım, malım" der. Halbuki malından sana ancak sadaka verip geçirdiğin, yahut yeyip tükettiğin, yahut giyip çürüttüğünden başka ne var?" 9/400

"Size kabir ziyaretini yasaklamıştım. Kabirleri ziyaret edin, çünkü o ahireti hatırlatır." 9/404

"Size kabir ziyaretini yasaklamıştım, haydi onları ziyaret edin, çünkü o size hatırlatmadır." 9/405

"Size kabir ziyaretini yasaklamıştım, haydi onları ziyaret edin." 9/406

"Allah'tan bize ve size afiyet dileriz." 9/408

"Kişi sevdiğiyşle beraberdir." 9/408

"Bizi doyuran, suya kandıran ve müslümanlar olarak yaratan Allah'a hamd olsun." 9/414

"O iki karadan ibaret: Hurma ve su!" 9/415

"Haberiniz olsun ki o olacak." 9/415

"Muhakkak bu olacaktır." 9/415

"Kıyamet günü ilk önce sorulacak (yani kula nimetlerden sorulacak ilk soru) ona: biz senin cismine sıhhat vermedik mi?..." 9/415

"Kendi yurdunda emniyette, bedeni afiyette, gününün azığı yanında olan kimse sanki dünya tamamıyla ona tahsis edilmiş, onun olmuş gibidir." 9/416

"Gölge, iki nalın, soğuk su." 9/416

"Bu saatte sizi evlerinizden çıkaran nedir?" buyurdu. "Açlık ey Allah'ın Resulü." dediler..." 9/416

"Kıyamet gününde dört şeyden sorgulanmadıkça, kulun ayakları kımıldamaz: Ömründen; onu ne ile yok etti..." 9/417

"Üç şey, kul onlarla sorgulanmaz: Gölgeleneceği bir çatı gölgesi ve belini kuvvetlendireceği bir ekmek kırığı ve avret yerlerini örteceği bir elbise." 9/418

"Bizi, orta namaz olan ikindi namazından alıkoydular." 9/422

"İkindi namazı geçen, sanki ehli ve malı yok edilmiş gibidir." 9/422

"Dehre küfretmeyin, çünkü dehr Allah demektir." 9/427

"Cennet zorluklarla çevrilmiş; cehennem de aşırı arzularla çevrilmiştir." 9/433

"Sabır, genişliğin anahtarıdır." 9/434

"Sabreden zafer bulur." 9/434

"Sizden her kim bir kötülük, bir biçimsizlik görürse onu eliyle değiştirsin, ona gücü yetmeyen diliyle, ona da gücü yetmeyen kalbiyle (değiştirsin) ki bu imanın en zayıfıdır." 9/434

"Nar (ateş), ehlini yer, nihayet gönüllere gelince son bulur, sonra Allah Teâlâ etlerini, kemiklerini diğer bir oluşla iade eder." 9/444

"Allah Teâlâ isyankâr müminleri ateşten çıkardıktan sonra, ki en uzun duran yedi bin sene daracaktır..." 9/445

"Onlar, namazı vaktinden geriye bırakanlardır." 9/504

"Allahü Ekber, bu sizin için her birinize bütün dünya kadar bağış verilmekten daha hayırlıdır. Onlar o kimselerdir ki namaz kılarsa namazın bir hayrı olacağını ummaz, terk ederse Rabbinden korkmaz." 9/504

"Bana az önce bir sûre inzal olundu, buyurdu da okudu..." 9/507

"Benim göğe çıkarıldığım zaman bir nehire vardım. Kenarları, boş inci kubbeleri idi. "Bu ne ey Cibril?" dedim. Bu sana Rabbinin verdiği Kevser'dir dedi." 9/509

"Kevser, Rabbimin cennette bana verdiği bir nehir." 9/514

"Her peygamberin bir havuzu vardır ve hep onlar hangisinin geleni daha çok diye öğünürler ve ben muhakkak onların en çok geleni olacağımı umarım." 9/515

"Ben İbrahim halilullah'ın duası ve İsa'nın müjdelediğiyim. Kıyamet günü şefaatı kabul edilenim..." 9/517

"Abdestin eserinden parlak olarak nişanlanmışlar." 9/517

"İnsanlardan hiç kimse girmeden önce benim ümmetimden üç fırka muhakkak ve muhakkak cennete girecektir." 9/517

"Nikahlanınız, üreyiniz, çoğalınız, çünkü kıyamet günü ben sizinle (diğer) ümmetlere iftihar edeceğim, hatta bir düşük ile bile." 9/517

"Kevser, Allah Teâlâ'nın ona, yani Resulüne vermiş olduğu hayırdır." 9/518

"Namaz benim gözümün nuru kılınmıştır.3 9/524

"Üç şey benim üzerime yazıldı (yani farz kılındı), sizin üzerinize

yazılmadı: Duha namazı, Udhıyye kurbanı, Vitir namazı." 9/529

"Maldan bir genişlik bulup da Kurban kesmeyen bizim camimize yaklaşmasın." 9/530

"Udhıyye Kurbanı'nı kesiniz, çünkü o babanız İbrahim aleyhisselamın sünnetidir." 9/530

"Resulullah (s.a.v.) udhıye kurbanı kesti, müslümanlar da kesti." 9/530

"Kurbanlığın en hayırlısı koçtur." 9/533

"Cabir (r.a)'den rivayet edildiği üzere de demiştir ki: "Peygamber (s.a.v.) ile beraber namazgâhta Kurban namazında hazır bulundum..." 9/533

"Rabbimin bana emrettiği bu kurbanlık nedir?..." 9/534

"Önemli olan herhangi bir iş Allah'ın ismiyle başlanmazsa o iş ebterdir." 9/536

Onuncu Cild

"Bana uykum sırasında okuyacağım bir şey öğret." dediği zaman bana bu sûreyi okumasını emir buyurmuştur. 10/8

"Sizi, Allah Teâlâ'ya şirk koşmaktan koruyacak bir kelime anlatayım mı size? Uykunuz sırasında..." 10/8

"Münafık kuşluk namazı kılmaz..." 10/8

"Bu sûre Kur'ân'ın dörtte birine denktir."

"Ey Rabbimiz! Seni hamdinle tesbih ederim. Allah'ım beni bağışla!" 10/23

"Hz. Ömer beni meclisine Bedir ihtiyarları ile beraber alırdı. Buna, bazısı içerlemiş gibi bunu niçin bizimle beraber alıyorsun, bizim onun kadar oğullarımız var, demiş..." 10/23

"Bana vefatım haber verildi." 10/24

"Bu sûre nazil olduğunda Peygamber (s.a.v.) Hz. Fatıma (r.anha)'yı çağırıp..." 10/24

"Bütün Kur'ân'dan en son nazil olan sûre إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللّٰهِ dır." 10/24

"Allah'tan başka ilâh yoktur, tektir; kuluna (Muhammed'e) yardım etti, (müşrik) toplulukları da yalnız başına yenilgiye uğrattı." 10/27

"Gidiniz, siz serbestsiniz." 10/27

"İmam Yemen'lidir, hikmet de Yemen'lidir." 10/29

"Allah Teâlâ'yı her arızadan, şaibeden tenzihtir." 10/32

"Ben sana senâyı sayıp tüketemem, sen kendini senâ ettiğin gibisin." 10/34

"Israr ile sağîra (küçük günah) yoktur, istiğfar ile de kebîre (büyük günah) yoktur." 10/35

"Rabbim bana ümmetimde bir alamet göreceğimi haber verdi ve onu gördüğüm zaman hamd ile tesbih ve istiğfar etmemi emir buyurdu." 10/35

"Ben gece ve gündüz yüz kere istiğfar ederim." 10/35

"Bir kul, Allah onu dünya ile kendine kavuşması arasında muhayyer (seçmeli) kıldı, o Allah'a kavuşmasını seçti." 10/37

"Neye ağlıyorsun amca?" 10/37

"Sana vefatın haber veriliyor." 10/37

"Bir kulu Allah, dünya ile kendine kavuşması arasında serbest bıraktı, o da Allah'a kavuşmayı seçti." 10/39

"Bakınız tebliğ etti mi? Bakınız tebliğ ettim mi?" 10/39

"Haberiniz olsun, dünya mahcupluğu, ahiret mahcupluğundan ehvendir..." 10/40

"Sana kendimizi, mallarımızı, babalarımızı ve evlatlarımızı feda ederiz!" 10/40

"Allah'ım bana sekerâtına karşı yardım buyur." 10/40

"Hayır, refîkı'l-a'lâ." 10/40

"Allah'ım, İbrahim ve yakınlarına salat ve selâm ettiğin gibi, Muhammed ve yakınlarına da salat ve selâm et." 10/41

"Rabbim, beni ve soyumu namaz kılanlardan eyle. Rabbimiz, duamızı kabul eyle." 10/41

"Allah'ım, bizi onun dini üzere yaşat, onun dini üzere öldür ve onun bayrağı altında haşret." 10/41

"Her insanın yiyeceğinin en temizi ve çocuğu kazancındandır." 10/50

"Doğrusu bu, Rabbini tanıyan ârif bir kul." 10/57

"Buna "Cemal Sûresi" adı da verilmiştir." 10/57

"Her şeyin bir nisbeti vardır, Allah Teâlâ'nın nisbeti de Kul Hüvallahü ehaddir." 10/57

"İşte böyle teavvüz et (Allah'a sığın), teavvüz edenlerin hiçbiri bunlar gibisiyle teavvüz etmemiştir.3 10/57

"Her şeyin bir nuru vardır, Kur'ân'ın nuru da قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ dir." 10/57

"Ensabı, yani nesebleri öğrenin de onlara ta'n etmekten sakınınız, canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki: Şu kapıdan ancak samed olan çıksın desem pek azınız çıkardınız." 10/96

"Onun için samdettim, demesi de onu kasdettim, hem kollayıp durdum, boş bulunacağı anı bekledim." 10/96

"Size Hakk'ın amudu tecelli edinceye kadar samden samda." 10/96

"Asıl seyyid Allah'tır." 10/99

"Allah vardı va onunla beraber hiçbir şey yoktu ve şimdi de öyledir." 10/112

"Kul huvallahu ehad bütün Kur'ân'a muadil olur." 10/119

"Ne engeller her birinizi her gece bir "kul huvallahu ehad" okumaktan. Çünkü o bütün Kur'ân'a muadil olur." 10/119

"Bir gecede Kur'ân'ın üçte birini okumaktan herhangi biriniz aciz midir?" 10/119

"Allah azze ve celle Kur'ân'ı üç kısma ayırdı..." 10/119

"Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki; o, yani قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Kur'ân'ın üçte birine muadil olur." 10/120

"Her kim, قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ اللّٰهُ الصَّمَدُ okursa, Kur'ân'ın üçte birini okumuştur." 10/120

"Her kim, bir kerre قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okursa Kur'ân'ın üçte birini okumuş gibidir,

iki kerre okursa Kur'ân'ın üçte ikisini okumuş gibidir, üç kerre okursa bütün Kur'ân'ı okumuş gibidir." 10/120

"Her kim Kur'an okursa her harfine on sevap vardır." 10/121

"Namazı benimle kulum arasında taksim ettim." 10/123

"Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'ân'da bulunan sûrelerin en hayırlısı üç sûreyi sana öğreteyim mi?" buyurdu..." 10/124

"Resulullah bir rahatsızlık duyduğu zaman ve her gece yatağına yatacağı sırada bu üç sûreyi okuyup ellerine üfleyerek mübarek başına ve yüzünden başlayarak aşağıya doğru mübarek vücutlarına mesheder ve bunu üç kerre yapardı..." 10/127

"Hz. Peygamber (s.a.v.)'e yahudilerden bir adam sihir yaptı. O yüzden birkaç gün rahatsız oldu..." 10/132

"Sihir Hz. Peygamber'in aklına, kalbine itikadına değil, ancak şerefli bedenine, görülen uzuvlarına dokunmuş olduğu ve yapacak gibi tahayyül edip de yapmamış olduğu şey de yine rivayetin birisinde açıklandığı üzere ehline yaklaşacağını zannedip de yaklaşamamasından ibaret bir tutukluktan başka bir şey olmadığı beyan olunarak varid olmuştur." 10/134

"Muhakkak beyanda bir sihir vardır." 10/138

"Zamanımızın günlerinde Rabbinizin rahmetinden neflıalar: esen hoş esintiler vardır. Uyanın, kendinizi onlara arzedin." 10/146

"Cehennemde bir zindandır, onda zorbalar, kibirliler hapsolunur ve cehennem ondan Allah'a sığınır." 10/146

"Cehennemde bir kuyudur. O kızıştırıldığı zaman cehennem kızışır, Âdemoğlu cehennemden incindiği gibi cehennem de o kuyudan incinir." 10/146

"Felâk, cehennemde bir evdir. O açıldığı zaman ateş ehli onun sıcaklığının şiddetinden bağırırlar." 10/146

"Felâk, cehennemde bir vâdidir." 10/146

"Senin en yaman düşmanın iki yanın arasındaki nefsindir." 10/148

"Güneş ve Ay Allah'ın alâmetlerinden birer alâmettirler. Bunlar kimsenin ne ölümü, ne de hayatı için tutulmaz." 10/151

"Süreyya doğunca, âfet kalkar." 10/152

"Ruhu'l-kudüs kalbime nefes eyledi." 10/155

"Şehirler üzerine velayet sahipleri helak oldu." 10/156

"Kâbe'nin Rabbine yemin ederim ki ehli helak oldu." 10/156

"Ve elbette deveme emrederim göç eder, sonra Medine'ye gelinceye kadar onun için bir düğüm çözmem." 10/156

"Bir adam alış veriş ediyordu, ukdesinde zayıflık vardı." 10/157

"Allah'ın birtakım kulları vardır ki, kendilerine ne keyy (yarayı dağlama), ne de rukye (okuyarak tedavi) yaptırmazlar, yani dağlanmazlar ve başkalarının nefesiyle tedavi istemezler ve ancak Rablerine tevekkül ederler." 10/160

"Allah'a tevekkül etmemiştir dağlanan ve okunmak isteyen." 10/160

"Gözden veya sokmadan başkasında rukye (okuyup üfleme) yoktur." 10/160

"İşittiğini tutan iyi yapmıştır." 10/160

"Bana ümmetler gösterildi, peygamber gördüm yanında bir toplumcuk, peygamber gördüm yanında bir iki adam..." 10/160

"Onlar, o kimselerdir ki, rukye yapmazlar, rukye istemezler, tetayyûr yani uğursuz da görmezler ve ancak Rablerine tevekkül ederler.3 10/161

"Onlar, o kimselerdir ki, uğursuzluk saymazlar, okunmak istemezler, dağlanmazlar ve ancak Rablerine tevekkül ederler." 10/161

"Sizden her kimin kardeşine bir menfaat etmeye gücü yeterse yapsın." 10/161

"Rukyelerinizi bana arzediniz, rukyelerde bir sakınca yoktur, onda şirk olmadıkça." 10/161

"İçinizde bir rukye eden (okuycu) var mı? Zira obanın efendisi telig (yani yılan veya akrep sokmuş)dir." 10/161

"Her kim bir düğüm bağlar da sonra ona üflerse sihir yapmıştır, (yani sihir işlerinden bir iş yapmıştır), sihir yapan da şirk etmiştir..." 10/162

"Her şeyin bir devası (ilacı) vardır." 10/163

"Bismillah okur, rukye ederim sana seni inciten her şeyden, Allah da sana şifa verir." 10/164

"Kerim olan Allah'ın adıyla, ben her kanı akan damarın şerrinden ve cehennem ateşinin şerrinden ulu Allah'a sığınırım." 10/164

"Niyaz ederim o ulu Allah'a, o yüce Arş'ın Rabbine ki sana şifa versin." 10/164

"Gider o sıkıntıyı, insanların Rabbi, ona şifa ver, sensin şifa veren, senin şifandan başka şifa yok, bir şifa ki dert bırakmaz." 10/164

"İkinizi de Allah'ın tam kelimelerine sığındırırım, her şeytandan, kötü kazadan ve kötü gözden." 10/164

"Allah'ın adıyla, ben bulduğum şeyin şerrinden Allah'ın izzet ve kudretine sığınırım." 10/164

"Ey yer! Benim Rabbim, senin de Rabbin Allah'tır, Allah'a sığınırım senin şerrinden ve sendekinin şerrinden ve senden çıkanın şerrinden ve senin üzerinde debelenenin şerrinden..." 10/165

"Resulullah (s.a.v.) her gece muavvizâtı (İhlâs, Felâk ve Nâs sûreleri) okur ellerine üfler, yüzüne ve vücuduna meshederdi." 10/165

"Resulullah (s.a.v.) ailesinden birisi hastalandığı zaman ona Muavvizâtı (İhlâs, Felâk ve Nâs sûreleri) üflerdi." 10/165

"İnsanların Rabbi olan Allah'ım o sıkıntıyı gider, şifa ver, sen şifa vericisin, senin şifandan başka şifa yok, senin şifan dert bırakmaz." 10/165

"Allah'ım, beni affet, beni Refik-ı a'lâ ile beraber kıl." 10/165

"Göz değmesi ve sokmadan başkasına rukye (okuyup üfleme) yoktur." 10/166

"Dua ibadetin iliğidir." 10/168

"Düğümlere üfleyen helâk oldu." "Düğüme üfleyen helâk oldu." 10/171

"Şu ikiden başkasında hased yoktur: Bir adam ki Allah ona mal vermiş ve hak yolda tüketilmesine onu musallat kılmıştır ve bir adam ki Allah ona hikmet vermiştir, onunla amel eder ve onu insanlara öğretir." 10/173

"Kul(um) bana nafile (ibadet)ler ile yaklaşmaya devam eder. Ta ki ben onun kulağı, gözü ve kalbi oluncaya kadar." 10/186

"Sen, insan şeytanından Allah'a sığındın mı?" 10/191

"Ey Allah'ım! Muhammed (s.a.v.)'e ve onun yakınlarına salat ve selâm et. Nasıl İbrahim'e ve onun yakınlarına salât ve selâm eyledinse..." 10/196

İçindekiler